31 MART OLAYI

SİNAN

SİNA AKSİN

SİNA AKŞİN

BİRİNCİ BASILIŞ
EYLÜL 1972

KİTAP NO : 16
SIYASAL DİZİ : 5

Yöneten :
HAYATİ ASILYAZICI

Dizgi - Baskı : DİLEK MATBAASI
Telefon : 26 63 78

Cilt : FONO TESİSLERİ

Kapak Baskısı :
KARACA OFSET

Kapak Düzeni :
SEVİN SEYDİ

Copyright :
SİNAN Yayınları 1972

ANKARA CADDESİ
GÜNCER HAN 45/15
P. K. 740 — İSTANBUL
TELEFON : 27 40 60

SİNA AKŞİN

31 MART OLAYI

ÖNSÖZ

Bu çalışma 1967 güzünde İstanbul Edebiyat Fakültesine verdiğim Son Çağ Tarihi doktora tezidir. Yalnız teze, tez yöneticisinin istemediği bir çözümleme (tahlil) bölümü, 1967 den bu yana gözüme çarpan bilgilerden bazıları eklenmiş, esas metinde ise ufak tefek, önemsiz değişiklikler yapılmıştır. İnceliyebildiğim malzemeyle 31 Mart olayının kimlerce, hangi hesap ve amaçlarla çıkarıldığını, olup bitenleri bir dereceye kadar aydınlatabildiğimi sanıyorum. Ayrıca, olayın başından başlıyarak İstanbul'da günden güne değişen siyasal havayı ve güçler dengesini yakın plandan vermeğe çalıştım. Yabancı arşivleri, ülkemizde bulunamıyan gazete ve dergi koleksiyonlarını, Divan-ı Harb-i Örfî tutanaklarının tümünü inceliyebilseydim tezde tam açıklanmamış bazı noktaları da açıklıyabilirdim herhalde.

Doktora çalışmalarımda tavsiyelerini esirgememiş olan tez yöneticisi Prof. Dr. Cemal Tukin'e ve Prof. Dr. Cevat Eren'e, arşiv çalışmalarımda değerli yardımlarda bulunan Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı Arşivleri müdürlerine ve bu dairelerin memurlarına teşekkür ederim. Bundan başka tez konusunda bana değerli bilgiler ve ipuçları vermiş olan Firuz Ahmed, Aptülahat Akşin, Celâl Bayar, Ali Fuat Cebesoy, Kâzım Nami Duru, Emin Gerçek, Fazlı Güleç, Ferit Celâl Güven, Halil İnalcık, Enver Ziya Karal, Mithat Sertoğlu, Muammer Raşit Seviğ, Satvet Lutfi Tozan, Asaf Tugay'ı burada anmayı borç bilirim. Ayrıca, tezi an-

latım bakımından denetlemeye yardımcı olan Tülin Akşin'e, Fransız belgelerini sağlıyan Cem Somel'e de teşekkür ederim.

Benim 31 Mart'la ilgim bu kitapla bitmiş olmuyor. Bu bakımdan, bana ulaştırılacak her türlü yeni bilgilerin ve eleştirilerin beni ancak sevindireceğini belirtmek isterim.

Sina AKŞİN
İstanbul — 1972

İÇİNDEKİLER

I. 31 MART OLAYINI HAZIRLAYAN OLAYLAR **13**

Giriş - 13. Hürriyetin İlânı - 15. İT nin Yapısı - 18. İstanbul'da Hürriyet - 19. Seçimler - 25. İT ye Karşı Muhalefet - 28. İT-Kâmil Paşa Çatışması - 30. Hilmi Paşa Hükûmeti - 38. Derviş Vahdetî - 39. Diğer Bazı Çevreler - 45. 31 Marta Doğru Olaylar- 47.

II. 31 MART OLAYINDAN ABDÜLHAMİT'İN TAHTTAN İNDİRİLİŞİNE KADAR GEÇEN OLAYLAR **53**

A. Ayaklanmanın İstanbulda Egemen Olduğu Günler 53

1. **İlk Gün** (Salı, 13 Nisan 1909, 31 Mart 1325): **Ayaklanmanın Başlaması** 53
Askerin Yaptıkları - 53. Hükûmet - 56. Askerin Durumu - 57. Mahmut Muhtar Paşa - 59. Sadrıâzamın Savunması - 65. Harbiye Mektebinde - 67. Hükûmetin Durumu - 68. Mebuslar Meclisinde - 70. Yıldız Sarayında - 78. Ali Cevat Ayasofyada - 79. Ethem Paşa Ayasofyada - 82. Öldürülenler - 83. Basının Tutumu - 84. Selanik'in Tepkisi - 85.

2. **İkinci Gün** (Çarşamba, 14 Nisan 1909, 1 Nisan 1325) : **Tevfik Paşa Kabinesinin Kurulması ve Rumelinin Olaya Karşı İlk Tepkisi** 86
Abdülhamit ve Yeni Kabine - 86. Fırkalar Arasında İlişkiler ve Meclis - 94. İsyancıların Davranışı - 95. Rumelinin Tutumu - 96. Vahdetînin Tutumu - 99. Harbiyelilerin Kaygıları - 100. Başka Gazete Yazıları - 101.

3. **Üçüncü Gün** (Perşembe, 15 Nisan 1909, 2 Nisan 1325) : **Meclisin Toplanması. Donanma, Muhalefet ve İngiliz Elçisinin Davranışları** 103
Basın - 103. Hükûmet - 106. Aziz Beyin Raporu - 107. İki Dâvet - 108. Cemiyet-i İlmiyenin Beyannamesi - 109. Mebusan Toplanıyor - 112. İsmail Kemal ve Arnavutlar - 114. Mecliste Diğer Görüşmeler - 117. Babıâlide - 121. Hareket Ordusu - 124. Ali Kabulî Olayı, Donanma ve Muhalefet - 125. Diğer Olaylar - 133. Protesto Telgrafları - 134. Bağlılık Telgrafları - 137. Sir Lowther'in Çalışmaları - 138.

B. **Hareket Ordusunun İstanbula Yaklaşması** 140

1. **Dördüncü Gün** (Cuma, 16 Nisan 1909, 3 Nisan 1325) : **Hareket Ordusu Öncülerinin Çatalcaya Varışı. Muhalefetin İT ile İşbirliği Girişimleri** 140
Basın - 140. İstanbul Hareket Ordusunun Geldiğini Duyuyor - 148. Alman Paşaları - 149. Fırkalar Arasında Temaslar - 149. Cemiyet-i İlmiye - 151. Yıldızda - 155. Diğer Protesto Telgrafları - 155.

2. **Beşinci Gün** (Cumartesi, 17 Nisan 1909, 4 Nisan 1325) : **Basında Ayaklanmaya Karşı İlk Eleştiriler ve Hareket Ordusunun İstanbula Girmemesi için Çabalar** 158
Basın - 158. Mecliste - 162. Hükûmet - 170. Mebuslar Heyeti - 172. Hariciye Nezaretinin Genelgesi - 174. Heyet-i Müttefika - 174.

3. **Altıncı Gün** (Pazar, 18 Nisan 1909, 5 Nisan 1325) : **Mebusan Heyetinin Hareket Ordusunu İkna Edememesi** 178
Basın - 178. Hareket Ordusu - 185. İsyancılar - 186. Meclis - 188. Donanma - 193. Babıâli - 195.

4. **Yedinci Gün** (Pazartesi, 19 Nisan 1909, 6 Nisan 1325) : **Hareket Ordusu Kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşanın Bildirisi** 196
Basın - 196. İsmail Kemal'in Son Çabaları - 202. Osmanlı - Bulgar Görüşmeleri - 204. Adana Olayları - 205. Hareket Ordusu - 205. Meclis - 206. Hüsnü Paşanın Bildirisi - 211.

5. **Sekizinci Gün** (Salı, 20 Nisan 1909, 7 Nisan 1325) : **Mahmut Şevketin Hareket Ordusunun Başına Geçmesi ve Bazı Âsilerin Kaçma Yolunu Seçmeleri** 218
Basın - 218. İsmail Kemal Kaçıyor - 225. Rifat Paşa İngiliz Elçiliğinde - 226. Babıâli ve Aldığı Ültimatom - 226. Salih Paşanın Telgrafı - 230. Meclis - 231. Cemiyet-i İlmiyenin Bildirileri - 232. Hareket Ordusu - 234. İT nin Tutumu - 234. Adana - 236. Erzurumda 31 Mart - 236.

6. **Dokuzuncu Gün** (Çarşamba, 21 Nisan 1909, 8 Nisan 1325) : **Babıâlinin Hareket Ordusunun Kayıtsız Şartsız İstanbula Girmesini Kabulden Kaçınması ve Abdülhamide Karşı Kampanyanın Şiddetlenmesi** 237
Basın - 237. Gazetelerde Heyet-i Müttefika - 239. Hareket Ordusu - 240. Hükûmet - 240. Abdülhamide Karşı Kampanya - 242. Donanma - 244. Mebuslar - 244.

C. **Yeşilköyde Kurulan Millî Meclis** 246

1. **Onuncu Gün** (Perşembe, 22 Nisan 1909, 9 Nisan 1325) : **Babıâlinin Hareket Ordusu Karşısında Durumu ve Millî Meclis** 246
Basın - 246. Askerlere Yemin - 247. Hareket Ordusu - 247. Padişah - 249. Hükûmet - 250. Millî Meclis - 253.
2. **On Birinci Gün** (Cuma, 23 Nisan 1909, 10 Nisan 1325) : **Mahmut Şevketin Bildirisi ve Abdülhamidin Tahttan İndirilmesi Sorunu** ... 258
Mahmut Şevket'in Bildirisi - 258. **Times** Gazetesi - 261. Hareket Ordusu - 261. Padişah - 262. Heyet-i Müttefika - 263. Hareket Ordusu - 266. Millî Meclis - 267.

D. **Hareket Ordusunun İstanbula Girişi** 270

1. **On İkinci Gün** (Cumartesi, 24 Nisan 1909, 11 Nisan 1325) : **Hareket Ordusunun Yaptıkları** 270
2. **On Üçüncü Gün** (Pazar, 25 Nisan 1909, 12 Nisan 1325) : **Hareket Ordusunun Aldığı Tedbirler** 277
Bildiriler - 278. Hükûmet - 281. Yıldız - 283. Meclis - 284.

3. **On Dördüncü Gün** (Pazartesi, 26 Nisan 1909, 13 Nisan 1325) : **Prens Sabahattin'in Durumu** 287
Resmî Bildiri - 287. Harp Divanı - 288. Sabahattin Beyin Tutuklanması - 288. İngilizler ve Almanlar - 290. **Tanin** Gazetesi - 292. Hükûmet - 295.

E. **Abdülhamidin Tahttan İndirilmesi** 297
On Beşinci Gün (Salı, 27 Nisan 1909, 14 Nisan 1325) 297

III. **31 MART AYAKLANMASININ ÇÖZÜMLEMESİ (TAHLİLİ)** 306

A. **31 Mart Ayaklanmasını Düzenleyenler Üzerine Çeşitli Görüşler** 306
B. **Askerin Durumu** 309
C. **Ulema** 320
D. **Muhalefet** 332
E. **31 Mart Olayı ve Yabancı Devletler** 349
F. **Abdülhamit ve 31 Martta İstibdatçılar** ... 364
G. **Tevfik Paşa Hükûmeti** 375
H. **Meclis** 378
İ. **Hareket Ordusu ve İT.** 383
J. **Ayaklanmanın Nitelikleri** 391

Özet 397
Bibliyografya 401
Dizin 409

I. 31 MART OLAYINI HAZIRLAYAN OLAYLAR

Giriş : Yakın çağlar Türk Tarihi ve siyaset hayatında, 31 Mart olayı önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Sonuç olarak Abdülhamit II. nin tahttan indirilmesine ve Türkiyede yeni gelişmelere yol açan bu önemli olayın daha iyi anlaşılması için biraz daha geri tarihlere gitmek zorunluğu vardır.

Tanzimattan sonra çağdaş bir devletin kurulması yolundaki çabalar büyük bir hız kazanmış, bu devirde Avrupa ile ilişkiler artmış ve bu ilişkileri ustalıkla idare edebilecek, Mustafa Reşit Paşa, Emin Âli Paşa gibi devlet adamları yetişmişti. Buna paralel olarak gazetecilikte ve genel olarak yayın hayatındaki ilerlemeler, küçük de olsa aydın bir kamu oyunun doğmasını sağlamıştı. Bu etkiler altında dünya olaylarını yakından izleyen, Doğuyu ve Batıyı iyi bilen bazı aydınlar yetişti. Artık, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Batıdaki özgürlükçü fikirlerin de bu Osmanlı aydınlarınca benimsenmesi doğaldı. Nitekim bu sıralarda Namık Kemal, Ziya Paşa gibilerinin önderliği altında, Yeni Osmanlılar diye tanınan ve Osmanlı Devletinin meşrutiyet esaslarına göre idare edilmesini istiyen bir topluluk meydana çıktı. Bu topluluk, Osmanlı Devletinin mutlakiyet esaslarına göre idaresini istemiyordu. Başta Mithat Paşa olmak üzere, bazı devlet adamları da bu düşünceleri paylaşmaktaydılar. İşte bu aydınların, siyaset adamlarının ça-

lışmaları ve olayların da gelişmesi sayesinde Abdülhamit II. 1876 yılında I. Meşrutiyeti ilân edebildi (1).

Ne var ki, parlamento hükümetinin Osmanlı Devletinde uygulanmasını zorlaştıran büyük bir engel vardı; bu da Osmanlı camiasının yapısıydı. Osmanlı devletinin halkı çeşitli din ve milletlerden meydana gelmişti. Buna rağmen, mutlakiyet sistemi sayesinde bu imparatorlukta idare, esas itibariyle Türklerin elinde kalabiliyordu. Halbuki parlamenter bir hükûmet olunca Türklerin dışındaki unsurlar da —ki bunlar halkın çoğunluğunu meydana getiriyorlardı— devletin siyasetinde söz sahibi olabileceklerdi. Yakın Doğuda milliyetçiliğin coşkun bir hızla geliştiği bir çağda bu durum, Osmanlı Devletindeki çeşitli unsurları tatmin etmekten çok, aşırı bir milliyetçiliğe, dolayısiyle de Osmanlı Devletini parçalanmaya ve Türk milletini yıkılmaya götürebilirdi.

Öte yandan, ilk parlamentonun çalışmalarını yaptığı sıralarda yenilgiyle sonuçlanan Osmanlı - Rus savaşının sürmekte oluşu 1877-8 Mebusan Meclislerinde çeşitli yolsuzluk iddialarının ve sert eleştirilerin ortaya atılmasına yol açtı. Şüphesiz bu da, parlamentoya alışmamış hükûmet çevrelerinin olumsuz tepkisine neden oldu. Bu sırada Meşrutiyeti destekleyen kimselerin az sayıda olmaları, örgütlü olmamaları ve Devletin başına gelmiş olan büyük felâketin doğurduğu şaşkınlık yüzünden söz konusu olumsuz tepkiler kolayca duruma hâkim oldu.

Yukarıda anlatılan nedenlerden ötürü 14 Şubat 1878 de (12 Safer 1295) Abdülhamit II. Meclis-i Mebusanın toplantısına son verdi ve 1908 yılına kadar bir daha bu Mec-

(1) Yukarıdaki bilgiler için bk. Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı**, (İstanbul, Kütüphane-i İslam ve Askerî. 1327), C. I; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi** (Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1947-1962), C. V-VIII; İhsan Sungu, «Tanzimat ve Yeni Osmanlılar», **Tanzimat 1** (İstanbul Maarif Matbaası, 1940).

lis toplanmadı (2). Böylece I. Meşrutiyet devri son buluyor ve mutlakiyet idaresine dönülmüş oluyordu. Bununla birlikte, çoğu hükümleri uygulanmayan Kanun-u Esasî, resmen yürürlükten kaldırılmış değildi. Fakat Abdülhamit II. nin mutlak idareyi ele almasına rağmen devletin içinde bulunduğu bunalımlar son bulmamakta, Şarki Rumeli, Makedonya, Girit, Mısır sorunlarının gelişmesi Anadoluda çeşitli mahallî, Türk olmıyan unsurların örgütlenmesi ve diğer bazı olaylar devlet içinde huzur ve sükûnun sağlanması imkânını vermemekteydi. Meşrutiyetin ilân edilmesiyle devlete büyük yararlar sağlanacağı ümidine kapılan bazı özgürlükçü Osmanlılar, idarenin bozukluğundan dolayı Saltanatı suçlamakta ve Kanun-u Esasinin fiilen geri gelmesi için çaba göstermekteydiler. Yeni yetişen kuşağın Osmanlı İmparatorluğunda düzeltme yapılması amacı yavaş yavaş devlet içinde siyasî partilerin doğmasına yol açtı. Bunların içinde Kanun-u Esasinin tekrar yürürlüğe girmesi için mücadele eden 31 Mart olayından sonra Abdülhamit II.'nin tahttan indirilmesini sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti en önde gelir. Burada cemiyetin kuruluş ve gelişmesine kısaca temas etmek yararlı olacaktır.

Hürriyetin İlânı : Cemiyetin kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bazı kaynaklar 1889 da, bazıları başka tarihlerde kurulduğuna işaret ederler (3). Bu

(2) Osman Nuri, a.g.e., C. I, S. 342-47; Karal, a.g.e, C. VIII, S. 240-1.

(3) İttihat ve Terakkinin 1889 da kurulduğunu kabul edenler: İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılab-ı Milliye Dair Hatıratım** (Mecidiye, Romanya, 1939), S. 18; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler** (İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1952), S. 108. Ahmet Bedevî Kuran, bir kitabında Cemiyetin 1892 de kurulduğunu iddia eder: **İnkilap Tarihimiz ve Jön Türkler** (İstanbul, Tan Matbaası, 1945), S. 221. Cemiyetin 1887 de kurulduğunuu iddia eden kaynak: Cevrî, **İnkılab ne için ve nasıl oldu** Kahire, 1909.

devirdeki siyasal olaylar, Abdülhamidin içte sert tedbirler almasına yol açmış, Mithat Paşa muhakeme edilerek Taif'de hapsedilmiş, bu arada İttihat ve Terakki cemiyetinin faaliyetine de imkân verilmemiştir. Pan Helenizm, Pan Cermanizm, Pan Slavizm siyasetleri karşısında Abdülhamit de Halife sıfatiyle Pan İslamizm görüşünü savunmakta ve bu yüzden iç siyasette başka yönde gelişmelere müsaade etmemekteydi. Cemiyet, yurt içi faaliyetini gizli yapmak zorunda kalıyor, bir çok çalışmaları da yurt dışında, Avrupa ve Mısırda yürütülüyordu. Nitekim buralarda hazırlanan mutlakiyete karşı yayınlar gizlice İmparatorluğa sokuluyordu. 1905'ten sonra mutlakiyete karşı örgütlenme özellikle Rumelide bulunan orduların içinde hızla yayılmağa başladı. Hatta, Şam'da görevli bulunmasına rağmen, Mustafa Kemal'in dahi bu konuda önemli rol oynadığı anlaşılıyor (4). Erzurumda Hürriyetçilerin çıkardıkları fakat başarısızlığa uğrayan ayaklanma artık bilfiil faaliyete geçildiğinin ilk işareti olmuştur (5). 1906 da Selânikte kurulan gizli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ertesi yıl Paristeki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşti (6). Öte yandan, Rumeli Ordularındaki büyük huzursuzluk artık cemiyetin varlığını herkese duyurmağa başladı.

Daha önce Makedonya'da idarede reform için yaptıkları müdahalelerden sonra, büyük Devletlerin bu defa da

(4) Faik Reşit Unat, «Atatürk'ün II. Meşrutiyet inkılabının hazırlanmasındaki rolüne ait bir belge,» **Belleten,** C. XXVI, Nisan 1962, S. 339-49.

(5) Erzurum ihtilali için bk. Nedim Ulusalkul, **İstibdat aleyhinde Türk Ulusunun ilk hareketi,** (Ankara, Ankara Basımevi, 1947) ve Kuran, **Jön Türkler,** S. 221.

(6) Süleyman Külçe, **Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet** (İzmir, 1944), S. 7; A. B. Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele** (İstanbul, Baha Matbaası, 1956), S. 418-9; Kâzım Nami Duru, **İttihat ve Terakki Hatıralarım** (İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1957), S. 13.

Makedonya'ya hristiyan bir vali tayin ettirmek yolunda tasarılar ileri sürmeleri üzerine, Cemiyet Manastır'daki Büyük Devlet konsolosluklarına bir protesto lâyıhası verdi. Böylece Cemiyet, Rumelideki varlığını açıkça ortaya koymuş oldu (7). Zaten İttihat ve Terakki hakkındaki jurnallar da artmıştı. Yıldız'ın adamlarından olan Selânik Merkez Kumandanı Kaymakam Nâzım Bey subay, öğrenci ve halktan birçoklarını tevkif ettirdi, ama kilit mevkiler ittihatçıların eline geçmiş bulunduğundan, bunların hepsi salıverildi. Artık hükûmetin Cemiyet'e karşı «taarruzu» başlamış olduğundan, Cemiyet tarafından da Nâzım Bey'e bir suikast yapıldı (29 Mayıs 1908) (8). Böylece İttihat ve Terakki ihtilâlci bir örgüt olarak su yüzüne çıkmak zorunda kalmıştı. Bundan sonra hükûmetle İttihat ve Terakki birbirlerine karşı harekete geçtiler. 9 Haziran 1908'de İngiliz Kraıl ve Rus Çarının Reval'de buluşması, İttihatçıların çalışmalarına hız verdi, zira Osmanlı Devletinin geleneksel koruyucusu, onun geleneksel düşmaniyle birleşmiş oluyordu. Bu tehlike karşısında, Osmanlı Devleti'nin başında parlamanter, yani seçim yoluyla iktidara gelecek güçlü ve sağlam bir hükûmetin bulunması İttihatçıların gözünde daha da âcil bir ihtiyaç haline geliyordu.

İttihat ve Terakki, parlamenter hükûmetin bir an önce

(7) Ahmet Niyazi, **Hâtıratı Niyazi** (İstanbul, Sabah Matbaası, 1326), S. 51-61.

(8) Niyazi, **a.g.e.,** S. 37-8. Bk. ayrıca: Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi** (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952), C. 2, kısım 4, S. 169, Külçe, **a.g.e.,** S. 8; Duru, **a.g.e,** S, 21-2, Ramsaur, Nazım Beyin 11 Haziran 1908 de vurulduğunu ileri sürmektedir. Ernest Edmondson Ramsaur Jr., **The Young Turks** (Princeton, University Press, 1957), S. 134. Şöyle olması ihtimali de vardır: yukardaki 29 Mayıs Rumî yıla, yani 1324 yılına ait olabilir. 29 Mayıs 1324 ise 11 Haziran 1908 demektir. O zaman Reval buluşmasının sözkonusu suikast üzerinde doğrudan doğruya etkisi de tartışılabilir.

kurulması ve aynı zamanda kendini koruyabilmek için yüksek memur ve kumandanlara karşı suikastler yaptı. Abdülhamidin aldığı tedbirleri boşa çıkardı. Öte yandan Niyazi, Enver Beyler dağa çıktılar. 20 Temmuz 1908 de 30.000 Arnavudun Kanun-u Esasînin ilânı için yemin ettiklerine dair Firzovik'ten Yıldız'a 180 imzalı bir telgraf çekildi (9). Bu, ve Rumeliden çekilen buna benzer telgraflar karşısında yeni işbaşına getirilmiş bulunan Sait Paşa (Küçük) hükûmeti Kanun-u Esasînin yeniden yürürlüğe sokulduğunu ilân etmeği gerekli buldu. Bu konudaki Meclis-i Vükela Mazbatasını Abdülhamit tasdik etti. (23 Temmuz 1908) (10)

İttihat ve Terakki'nin Yapısı : İttihat ve Terakki yakından incelendiğinde, görülür ki, bu örgütü yürütüp hedefe ulaştıranların genellikle belirli bir takım özellikleri vardır. Bu özellikler şöyle sıralanabilir: 1) Türklük 2) Gençlik 3) Eğitimden geçmiş olmak 4) İdareci zümresine dahil olmak. Şunu da eklemek gerekir ki, İttihat ve Terakki'nin özellikle son dönemlerdeki çalışmalarında subaylar ağır basıyordu. Bunların çoğu Harbiye mezunu subaylardı. (11). İdarecilerin Abdülhamit idaresinden bir takım şikâyetleri vardı. a) İdarecilerin bir çoğu yılda ancak 6 ay maaş alabiliyordu. Rumelideki Osmanlı subayları için bu, büyük bir ıztırap kaynağıydı, zira 1903'ten beri ıslahat için Rumeliye gelen Avrupa subaylarının önünde küçük düşüyorlardı (12). b) Abdülhamit'in, amcası Sultan Abdülaziz'in tahttan

(9) Bk. Osman Nuri - Ahmet Refik **a.g.e.**, C. 3, S. 1135-41; Bayur, **a.g.e.**, C. 2, k. 4, s. 197-200; **The Times,** 14, 21 Temmuz 1908 günlü haberler.

(10) **Düstur,** 2. Tertip, C. 1, S. 1-2; Ali Cevat Bey - Faik Reşit Unat, **İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi** (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1960), S. 108-9.

(11) Niyazi, **a.g.e.,** S. 20, 35-6, 52-3; **The Times,** İstanbul 23 Ağustos 1908.

(12) **The Times,** Viyana, 21 Temmuz 1908.

indirilmesi sırasında Harbiyelilerin oynadıkları rol yüzünden Harbiyeli subaylara karşı fazla güveni yoktu. Bu yüzden Harbiyeyi bitiren subaylar hemen İstanbul dışında bir yere atanırlardı. Yeniden İstanbulda görev almak iltimasa bağlıydı. İstanbul dışındaki subayların terfileri durmadan gecikir buna karşılık İstanbul'daki subaylar rütbe, nişan ve maaş zammına boğulurlardı (13). c) Memleketsever aydınların, ki bunların çoğu idareci zümresindendi, bir başka şikâyetleri de, Abdülhamit idaresinin devletin bütünlüğünü ve şerefini yeterince koruyamaması noktasında toplanıyordu. Berlin Kongresinden sonra bile, Osmanlı Devleti dış anlaşmazlıklarda hep gerilemek zorunda kalmıştı. Mısırda, Fransızların çıkardığı Midilli olayında, Giritte, Makedonya, Bulgaristan ve Ermeni işlerinde görüldüğü gibi (14). Nitekim 1897 Osmanlı - Yunan savaşı da zaferle bittiği halde, Girit'in elden çıkmasını hazırlamak gibi garip bir sonuca bağlanıyordu. Öte yandan, Abdülhamit'in kuruntuları yüzünden bir zamanların güçlü Osmanlı donanması Haliçten çıkamıyor ve bu yüzden işe yaramaz bir hale geliyordu (15). Oysa Reval buluşması Osmanlı Devletinin daha da çetin zorluklarla karşılaşacağını gösteriyordu. Jandarma ıslahatı diye Makedonya işlerine iyice karışmış olan büyük devletler, bu bölgenin Osmanlı Devleti ile olan bağlarını gittikçe gevşetiyorlardı. Aydınların önderliğinde bir Meşrutiyetin hem Avrupaya saygı telkin edeceği, hem de

(13 Ali Cevat Bey - Unat, **a.g.e.,** S. 22; Niyazi, **a.g.e.,** S. 13. 18, 19, 23, 25; Hasan Amca, **Doğmayan Hürriyet** (İstanbul, Sıralar Matbaası, 1958) S. 34-5; Ahmet Refik, **İnkilab-ı Azim** (Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası, 1326), S. 61-6; Tahsin Paşa, **Abdülhamit ve Yıldız Hâtıraları,** (İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931), S. 265-6.

(14) Bk. Osman Nuri - Ahmet Refik, **a.g.e.,** C. 3; Ahmet Refik, **a.g.e.,** S. 13; Niyazi, **a.g.e.,** S. 32; Duru, **a.g.e.** S, 13-4,

(15) A. B. Kuran, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi** (İstanbul, Çeltüt Matbaası), S. 16-7.

kısa zamanda yolsuzlukları, bozuklukları düzeltip Osmanlı Devletini canlandıracağı umuluyordu.

İstanbul'da Hürriyet: Hüriyetin ilânı üzerine İstanbul' da ortaya çıkan durum garipti. Zira başta Padişah olmak üzere mutlakiyet idaresinin ileri gelenleri Kanun-u Esasînin yürürlüğe sokulmasını kabul etmeleri sayesinde işbaşında kalmayı başarmışlardı. Hürriyetçiler, Abdülhamidi deviremedikleri için, devletin başı olarak ona saygı göstermek zorunda kaldılar. Fakat İstanbul'da sokağa dökülen coşkun kalabalıklar hınçlarını Padişahın çevresindeki bir takım saray adamları ve yolsuzluklariyle ün salmış bazı Paşalardan aldılar. Bunlar, Başkâtip Tahsin Paşa, Mekteper Nâzırı Zeki Paşa, Ebulhûda Efendi, eski Bahriye Nâzırı Hasan Rami Paşa, Mabeyinci İzzet Paşa, hafiye Selim Melhame gibi kimselerdi. Bunlardan son ikisi Avrupaya Fkaçabildi, diğerleri bir süre hapis hayatı yaşadılar. (16). Ayrıca, Mabeynden bir çok memur ve yaverler uzaklaştırıldı. 25 Temmuz 1908'de hafiyeliğin kaldırıldığı ilân olundu. Sansür de kendiliğinden 24 Temmuz 1908'de son buldu (17). Fakat gösteriler yapan gürültülü sokak kalabalıkları da ne Yıldız'ın ne de Babıâli Paşalarının alışkın olmadıkları şeylerdi. Bu kalabalıkların başında çok defa subaylar memurlar ya da yüksek okul öğrencilerinin bulunmasına ve daha çok sevinç ve teşekkür gösterisi yapmalarına rağmen gerek Yıldız'da, gerekse Babıâlide kalabalıkların zorla dağıtılması ciddi olarak düşünüldü. Gösteri yapılmaması için sert bir bildiri de yayınlandı (18).

(16) **İkdam**, 14, 22, 27 Ağustos 1908, 5108, 5116, 5121.

(17) Hüseyin Cahit Yalçın, «Meşrutiyet Hâtıraları», **Fikir Hareketleri**, 14, 21 Mart 1935, 73-4.

(18) Cemalettin Efendi, **Hâtırat-ı Siyasiye** (Dersaadet 1336), S. 7; Sait Paşa, **Sait Paşanın Hâtıratı** (Dersaadet, Sabah Matbaası, 1328), C. 2, k. 2, S. 451-2, 459.

İttihatçılar kendilerini tecrübesiz ve genç gördükleri için belki de «politikaya bulaşmamak» düşüncesiyle idareyi ellerine almadılar. Babıâli yine eski Paşalara bırakıldı. Bununla birlikte mutlakiyet idaresinin Nâzırları, Abdülhamide aşırı bağlılığı ile tanınanlar, bir de ona karşı bir dereceye kadar kişiliğini koruyabilmiş daha «liberal» olanlar diye ikiye ayrılabilirdi.

Tabii yeni düzende birincilere fazla yer yoktu. İkincilerin bir özelliği, İngiliz siyasetine eğilimli olmaları idi. Bunların Abdülhamide karşı nisbeten bağımsız olmaları da belki kısmen bu «İngiltereye dayanma» durumu sayesindeydi. Nitekim, sözü edilen tipin en ileri gelen iik örneği Sait ve Mehmet Kâmil Paşalar, hayatlarını tehlikede gördüklerinde İngiliz konsolosluk ya da elçiliğine sığınmak yolunu seçmiş kimselerdi. Mutlakiyet idaresinin dış siyasette başlıca dayanağı Almanya olduğu için, Kanun-u Esasinin yeniden yürürlüğe sokulması için yapılan bu başkaldırma hareketi karşısında Abdülhamidin hükûmet kurmak üzere bu iki paşaya başvurması normaldi. Nitekim 22 Temmuz 1908'de Sait Paşa Sadrazam, Mehmet Kâmil Paşa da «Meclis-i Vükelaya Memur» oldular. Kanun-u Esasînin yeniden yürürlüğe sokulması kararını işte bu kabine 23 Temmuz 1908'de aldı. Fakat Sait ve Kâmil Paşalar ne kadar «liberal» olurlarsa olsunlar bunlar da nihayet mutlakiyet idaresinin yetiştirdiği adamlardı. Hükûmet, halkın ve basının coşkun gösterilerinden ürktüğü gibi, kamu oyunun istediği acele tedbirleri almakta gecikmekte, hatta yanlış tedbirleri almaktaydı.

İlk gecikme mutlakiyet idaresinin cezalandırmış olduğu ve hürriyetçilerin zulme uğramış kimseler olarak gördükleri siyasî mahkûmların affı konusunda göze çarptı. Kanun-u Esasînin yeniden yürürlüğe sokulması için toplanan Vükela Meclisinde af söz konusu edilmiş, ama Sait

Paşa, Abdülhamidi kaygılandırmamak için bunun ayrıca ayrıca ele alınmasını savunmuştu (19). Paşanın iddiasına göre kendisi Rumeli'de genel affı 24 Temmuz 1908 de Padişaha arzetti. 26 Temmuz Vükela Meclisi bu konuda bir tamim hazırladı ve Padişaha arzetti. Ne var ki ancak 28 Temmuzda genel af ilân edilebildi. O hava içinde bu bir kaç günlük gecikmeyi Kanun-u Esasîye karşı bir kötü niyet eseri olarak görmek çok kolaydı: Gazeteler de böyle tavır takınmakta tereddüt etmediler. Öte yandan, adî suçluların da aftan yararlanmak için ayaklanmaları ve sonunda bunların da serbest bırakılması yine Kanun-u Esasîye karşı bir hareket olarak yorumlanabiliyordu (20).

Başka bir mesele de kabinedeki Nâzırların, Sait ve Kâmil Paşalar ile Harbiye Nâzırı dışında, daha önceki kabinedeki aynı kimseler oluşuydu. Bu durumu düzeltmek için kabinenin yeniden kurulması yoluna gidildi. Yalnız bu arada bir de mutlakiyete dönülmiyeceğine dair halka teminat verme meselesi vardı. 26 Temmuzda Padişah Şeyhülislama Kanun-u Esasî düzeninden ayrılmıyacağına yemin etmişti. Bundan başka 1 Ağustos 1908 günü çıkarılan bir Hatt-ı Hümayun da Kanun-u Esasideki esasları doğruluyordu. Yalnız bu sefer de büyük bir yanlış yapıldı. Hatt-ı Hümayunda Harbiye ve Bahriye Nâzırlarının tayin yetkisinin Padişaha ait olduğu belirtildi. Anlaşılan, Recep Paşanın Harbiye Nezaretine getirilmesi olayı ve 31 Mart Vak'ası sırasında görüldüğü gibi, Abdülhamit'in çok önem verdiği bu konuda, Sait Paşa Padişaha karşı duramamıştı (21). Bunun üzerine

(19) Sait Paşa, **a.e.g.**, S. 447.

(20) **İkdam**, 28, 31 Temmuz 1908, 5091, 5094; **The Times**, İstanbul, 30 Temmuz 1908; Sait Paşa, **a.g.e.**, S. 454.

(21) Recai G. Okandan, **Âmme Hukukumuzun Ana Hatları** (İstanbul, İstanbul Üniversitesi yayınları, 1957), C. I, S. 262-4; Ali Cevat Bey - Unat, **a.g.e.**, S. 8-9; Cemalettin Efendi, **a.g.e.**, S. 10; Sait Paşa, **a.g.e.**, S. 460-71.

basında doğan büyük tepkiyi görüp, Selânikten gelen İttihat ve Terakki heyeti ile görüşmeler yaptıktan sonra, Sait Paşa istifa etti (4 Ağustos 1908) ve yerine Kâmil Paşa Sadrazam oldu (6 Ağustos 1908).

Sait Paşanın İngiliz Elçiliğinin baş tercümanı Fitzmaurice'e itiraf ettiği üzere, kendisi hürriyet düzeninin daha yavaş yerleşmesini düşünmüş ve hatta bu yöndeki tutumu yüzünden kendisine İttihat ve Terakki'den bir zarar gelebileceğinden korkmuş, 7 Ağustos 1908'de İngiliz Elçiliğinin yardımını istemişti (22). Oysa, 31 Mart Vak'asından sonra kendisi Abdülhamidi tahttan indiren Millî Meclise başkanlık etmiş ve adeta demokratik düşüncelerin sözcülerinden bir tanesi olmuştu. Şunu da beirtmek gerekir ki, yeni düzenin İstanbul'da her hangi bir tehlikeli patlama olmaksızın gelişebiimesi bir ölçüde İngiltere'nin bu düzeni desteklemek için yaptığı girişim sayesinde olmuştur. Gerçekten de Kanun-u Esasî'nin yeniden yürürlüğe sokulduğunun ilânından 3 gün sonra İngiliz Elçiliğinin baş tercümanı Sait Paşayı ziyaretle o zamana kadar İngiltere'nin Makedonya ve Ermenistan konularında giriştiği teşebbüslerin düşmanca niyetlerden ileri gelmediğini, bununla birlikte bu çetin dönemde Osmanlı hükûmetinin durumunu daha da zorlaştıracak davranışlardan kaçınacağını bildirdi. Ayrıca İngiltere hükûmeti, Abdülhamide ve Sait Paşaya 27 Temmuz 1908 tarihli tebrik telgrafları gönderdi (23). Bu diplomatik desteğin basının ve sokak kalabalıklarının coşkunluğu karşısında sabır göstermek konusunda eski idarenin ileri gelenlerine yardımcı olduğu söylenebilir.

(22) G. P. Gooch, Harold Temperley, **British Documents on the Origins of the War** (London, H.M.'s Stationery Office, 1928), C. 5, S. 252-3.

(23) Gooch-Temperley, **a.g.e.**, S. 251, 308; Sait Paşa, **a.g.e.**, S. 452-3.

Hürriyetin ilânı, ilk başlarda kendisine bağlanan bütün ümitleri gerçekleştirir gibi olmuştu. Makedonyada çetecilik birdenbire azalmış, bu yüzden Büyük Devletlerin yeni ıslahat tasarıları da gereksizleşmişti. Makedonyada jandarma subayları bulunduran devletler, bunları geri çekmeğe başladılar. Kapitülasyonların bile kaldırılması söz konusu oldu (24). Ne var ki Ekim başlarında iyimser hava birdenbire bozuldu. Bağlı bir Prenslik olan Bulgaristan bazı vesilelerden yararlanarak 5 Ekim 1908 de bağımsızlığını ilân etti. Ertesi gün de Bulgaristanla anlaşmış bulunan Avusturya - Macaristan, Berlin kongresinde idare edilmek üzere kendisine verilen ama Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Bosna - Hersek'i ilhak etti. Aynı günde Giritliler de Yunanistan'a bağlandıklarını ilân ettilerse de, Yunanistan dahil, başka kimse kararı tanımadığından, bu davranıştan bir sonuç çıkmadı (25). Osmanlılar maddî bakımdan büyük bir kayba uğramamakla birlikte, Bulgaristan'ın ve Avusturya - Macaristan'ın davranışları Osmanlı Devletinin ve özellikle yeni Osmanlı düzeninin nüfuzuna vurulmuş ağır birer darbe demekti. Nitekim bazı istibdatçılar durumu fırsat bilerek, din duygularını sömürme yoluyla karışıklık çıkartmağa kalkıştılar. Fakat bu olaylar (Kör Ali, Karagöz, bazı kadın olayları) iyi düzenlenmediği gibi, o ortamda Kanun-u Esasî'ye karşı bir hareketin başarıya ulaşması da çok zordu (26). Sonuç olarak dış siyasetteki olumsuz ge-

(24) **The Times**, 8, 9, 14, 24 Ağustos haberleri: İsmail Hâmi Danimend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi** (İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1961), C 4, S. 366.

(25) Cemal Tukin, **Die politischen Beziehungen zuischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden** (Hamburg, Hans Christians, 1936), S. 31-5; Bayur, **a.g.e.**, C. 1, s. 294; Danişmend, **Kronoloji**, S. 367-8.

(26) Kör Ali olayı: **İkdam**, 26 Ekim, 9 Aralık 1908, 5181, 5223; Hasan Amca, **a.g.e.**, S. 43-4. Karagöz olayı: **İkdam**, 9 Ekim 1908, 5164; **The Times**, İstanbul, 9 Ekim 1908.

lişmeler, İmparatorluk içinde hürriyetçi cephenin gösterdiği dayanışma ve Avrupada kamu oyunun genel olarak desteklemesi sayesinde Kâmil Paşa hükümetini fazla yıpratmadı (27).

Seçimler : Şüphesiz bundan sonraki en önemli olay seçimlerdi. Zira II. Meşrutiyetten beklenen kalkınma hareketinin büyük ölçüde Mebusan Meclisinin çalışmaları sonucunda gerçekleşeceğine inanılıyordu. Sonbaharda seçimlerin başlamasiyle birlikte Türk unsuru için önemli bir mesele ortaya çıktı. İmparatorlukta Türklüğün egemenliğini sürdürmek bakımından Türklerin mümkün olduğu kadar çok mebus çıkarması gerekiyordu. Oysa müslüman olmıyan azınlıklar, cemaat işleri dolayısiyle seçim işlerine alışık oldukları için seçmenlerine en etkili biçimde oy kullandıracak durumdaydılar. Özellikle Rumlar seçime büyük ölçüde katılıyor ve oylarını bölmüyorlardı. Bu sayede nüfuslarına göre paylarına düşmesi gereken ikinci seçmen ve mebus sayısının üstünde ikinci seçmenlik ve mebusluk kazanıyorlardı. Bu yüzden, İttihat ve Terakki'nin teşebbüsüyle seçimleri iptal ettirmek için dilekçeler veriliyor ve çok kere mahalli makamlar bu isteğe uyuyorlardı (28). Görülüyor ki, Türklerin seçimlerde ezilmemesi için onların teşkilâtlandırılmasında İttihat ve Terakki'ye önemli rol düşüyordu. Gerçekten de Patrikhaneler Rum ve Ermeni cematleri için nasıl bir görev yerine getiriyor idiyse, olaylar İttihat ve Terakki'yi de Türklük için buna benzer bir gö-

(27) İttihat ve Terakkinin Avusturya ticaretine karşı düzenlediği boykot sayesinde, 26 Şubat 1909 gününde Avusturya-Macaristan ile yapılan andlaşma ile bu devlet Osmanlı hükümetine 2,5 milyon altın tazminat ödemeyi ve Yeni Pazar sancağındaki işgaline son vermeyi kabul etti. Bulgaristan da sonunda 5 milyon İngiliz altını ödemeğe razı edilecekti. Bayur, **a.g.e.**, C. 1, S. 280-7.

(28) **The Times**, İstanbul, 15 Ekim 1908.

reve itmiş bulunuyordu. İttihat ve Terakki, artık adayların müslüman olmıyan milletlerle önceden yapılacak bir pazarlıkla kararlaştırılmasını, böylece seçimlerin mücadelesiz ve kendi isteklerine uygun olarak geçmesini istiyordu. Bu sırada Rum Patrikliğinin çok yerilen bir davranışı da seçimler ve Rumelide Rum - Bulgar münasebetleri üzerine yabancı elçiliklere bir muhtıra vermesi oldu (29). İstanbul ve İzmir seçimlerinde Rumlar taşkınlıklar yaptılar (30). Yalnız, müslüman olmıyan azınlıklara karşı ortak bir cephe kurmak için çalışırken İttihat ve Terakki tekelci bir duruma girmiş oluyor ve İttihat ve Terkakki'nin tekelciliğine uymak istemiyenler de kolayca Türk olmıyanların çıkarlarına hizmet etmekle suçlanabiliyorlardı (31). Türklerin İttihat ve Terakki'nin dışındaki siyasal kuruluşları desteklemeleri, İttihat ve Terakki'nin gözünde Türklüğe ihanet demekti. Yalnız unutmamak gerekir ki, İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğü açık bir Türkçülük değildi. İttihat ve Terakki, bu amacını gizleyip Osmanlıcı görünmek zorundaydı, zira açıkça Türkçülük yapmak Osmanlı Devletinin mütecanis olmıyan bünyesinin parçalanmasına rıza göstermek demekti.

Bütün İmparatorlukta mebus seçimlerinin bitmesiyle Meclis-i Umumi 17 Aralık 1908 de açıldı. Bir gün önce Abdülhamid, yeni atanan 39 âyan üyesinin adlarını açıkladı (32). Meclisin açılışı büyük bir bayram oldu. Kâmil Paşa, Abdülhamid'i Meclise gelmeğe zorlukla ikna edebilmişti, ama halk kendisine çılgınca sevgi gösterilerinde bulundu

(29) **Tanin,** 5, 12 Kasım 1908, 95, 102.

(30) **The Times,** İstanbul, 15-6 Kasım 1908; **İkdam,** 22 Kasım 1908, 5206.

(31) Bu durum, İttihat ve Terakkiye muhalif olanların hiç hoşuna gitmiyordu: **İkdam,** 20 Kasım 1908, 5204.

(32) **Takvim-i Vekayi,** 3 Kânunuevvel 1324, 66.

(33). Padişah adına okunan açılış söylevinde, eğitimin yayılması sayesinde Kanun-u Esasî'nin yeniden ilânına engel kalmadığı belirtildi. Söylevin sonunda Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Beyin teklif ettiği bir cümle yer alıyordu: «Memleketimizin Kanun-u Esasî ile idaresi hakkındaki azmim kat'î ve la-yetegayyerdir». Mebusların bu söyleve bir kaç gün sonra hazırladıkları cevap yer yer adamakıllı sert ve iğneli idi. Buna göre halkın Meşrutiyete kabiliyeti olmadığı doğru olamazdı, zira I. Meşrutiyetin ilânında halkın kabiliyeti arttığı için meşrutiyet düzeninin kurulabildiği iddia olunmuştu. Yalnız Abdülhamit'in durumunu biraz olsun kurtarmak için kendisinin devlet adamları tarafından aldatıldığı ileri sürülüyordu. Ayrıca Meclisin «dağıtılması» da Kanun-u Esasîye tamamen aykırı bir davranış olarak niteleniyordu. Âyanın cevabına gelince, bu nisbeten daha yumuşaktı (34).

O gün çıkan **İkdam**'da Ali Kemal'in bir başyazısı, mutlu olayı ele aldıktan sonra İttihat ve Terakki'ye de bazı uyarmalar yöneltti. Artık Meclis açıldığına göre İttihat ve Terakki'nin kanun çerçevesine girmesi isteniyor ve hükûmet, Meclis, İttihat ve Terakki olmak üzere üç ayrı siyasal gücün bir arada yürüyemiyeceğine işaret olunuyordu. **The Times** gazetesi de nazırların artık yalnız Meclise karşı sorumlu olmaları gerektiğini, Cemiyetin gizliliği ve dolayısıyle sorumsuzluğu ile Kanun-u Esasî düzeninin bağdaşamıyacağını ileri sürüyordu. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin Osmanlı Devletini birbiri içinde kaynaştırmak düşüncesinin tehlikesine işaret olunuyor ve Mecliste muhalefetin zayıf olmasından ve derin siyasal ayrılıkların bulunmama-

(33) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.,** S. 28; Hasan Amca, **a.g.e.,** S. 58; **The Times,** İstanbul, 17 Aralık 1908.

(34) Osman Nuri - Ahmet Refik, **a.g.e.,** C. 3, S. 1153-9; Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.,** S. 122-8.

sından şikâyet ediliyordu (35). Nazarî olarak bu görüşler belki doğruydu, ama İmparatorluğun ve İttihat ve Terakki'nin özelliklerini pek hesaba katmıyorlardı. Mebusların çoğunluğu İttihat ve Terakki listelerinden seçilmişlerdi fakat 31 Mart olayında görüleceği üzere, pek çoğu da aslında İttihat ve Terakki'ye yabancı kimselerdi.

İttihat ve Terakki'ye Karşı Muhalefet: İkdam ve **The Times**'da çıkan bu yazılar, İttihat ve Terakki'ye karşı keskinleşen muhalefetin bir belirtisiydi. Bu muhalefetin geçmişi hayli öncelere dayanmaktaydı. Bilindiği gibi Paristeki Jön Türkler bir süre sonra 2 kümeye ayrılmışlardı. Bir bölümü Ahmet Rıza'nın önderliğini, diğer bir bölümü de Sabahattin Beyinkini kabul ediyordu. Bu bölünme yalnız iki şahsiyetin uyuşmazlığından değil, aynı zamanda birincisinin pozitivist, ikincisinin ademi merkeziyetçi ve şahsi teşebbüsçü olmasından ileri geliyordu. Bunun dışında, 1902 Birinci Jön Türk Kongresindeki ilk bölünmenin nedeni Prens Sabahattin'in Kanun-u Esasî'yi geri getirmek için Ermenilerle birlikte dış müdahaleyi kabul etmesi, Ahmet Rıza'nın da buna şiddetle karşı koyması idi (36). Bir yandan dış müdahalenin öte yandan ademi merkeziyetin kabul edilmesi, Selânikte kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin 1907 de Sabahattincilerle değil de Ahmet Rızacılarla, yani İttihat ve Terakki ile birleşmesini âdeta kaçınılmaz kılıyordu. Hürriyetin ilânından sonra da ademi merkeziyetçilerin Anadoluda teşkilât kurmak için çabaları hoş karşılanmadı, hatta iddiaya göre zorla önlendi (37). Bununla birlikte İttihat ve Terakki ile ademi merkeziyetçiler arasında yapılan görüşmeler sonucunda iki kuruluşun birleştiği ilân olundu.

(35) **The Times**, İstanbul, 17 Aralık 1908.

(36) Ramsaur, **a.g.e.**, S. 81-7; Kuran, **Jön Türkler**, S. 152-3; Bayur, **a.g.e.**, C. 2, k. 4, S. 44.

(37) Kuran, **Jön Türkler**, S. 261-3.

Ademi Merkeziyet (tevsii mezuniyet diye sorumlandığı arada için anlaşmazlık kalmıyordu (38).

Fakat, 2 Eylül 1908'de Sabahattin Bey memlekete döndüğünde, İttihat ve Terakki içinde umduğu mevkii elde edemediği ve belki de Ahmet Rıza'nın tarizlerine uğradığı için İttihat ve Terakki ile ilgisini kesti (39). Sabahattin Beyin İstanbula dönüşünden 12 gün sonra himayesinde Osmanlı Ahrar Fırkası kuruldu. Fırkanın kurucuları arasında Prens'in en yakın arkadaşlarından ve onun süt kardeşi, Paris'teki ademi merkeziyetçi cemiyetin genel kâtibi ve onun basın organı **Terakki**'nin yöneticisi Ahmet Fazlı vardı (40). Fırkanın nizamnamesine göre bir başkanı bulunması gerektiği ve Fırkanın diğer idare mevkilerinde kimlerin yer aldığı bilindiği halde, kimin başkan olduğu açıklanmamıştı. Başkan olduğunu inkâr eden Prens, belki de fahrî ve gizli başkanlığa, ya da başkanlığın kendisine bir cemile olarak açık kalmasına razı edilmişti (41). Üzerinde durulması gereken diğer bir nokta, programda bir tek defa olsun Padişahın anılmaması, buna karşılık Kanun-u Esasî'nin Padişaha tanıdığı bir hakkın, yani âyan seçmek yetkisinin başka organlara tanınmasıydı. Sabahattin'in Yıldız'dan gelen her türlü yakınlaşma teşebbüslerini geri çevirdiği düşünülecek olursa, fırka programındaki garip tutum daha iyi anlaşılabilir (42).

Görülüyor ki, Paris'te Jön Türkler arasında beliren ayrılık, Hürriyetin ilânından hemen sonra imparatorlukta da

(38) Kuran, **Jön Türkler**, S. 263; **İkdam**, 23 Ağustos 1908, 5117.

(39) Kuran, **Jön Türkler**, S. 266.

(40) Tunaya, **Siyasî Partiler**, S. 239-54; Kuran, **Jön Türkler**, S. 270.

(41) Sabahattin, **Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında ikinci bir izah** (İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1324), S. 19-20, Tunaya, **Siyasî Partiler**, S. 245, n. 23, 25, S. 254.

(42) Kuran, **Jön Türkler**, S. 266.

kendini gösterdi. Üstünde önemle durulması gereken nokta, Hürriyetle birlikte gazete sayısında ve tirajlarında görülen büyük artıştı. İstibdatta İstanbul'da belli başlı 3 gazete vardı. Hürriyetle birlikte bunların sayısı çoğalıverdi. Basının serbest bırakılması, sansür devrindeki kuru gazetecilikten ayrılma, yani sansasyon gazeteciliği yapmak imkânını veriyordu. Şiddetli muhalefet de satışı arttırma çarelerinden biriydi. İşte böyle bir ortamda gazetecilerin muhalefet yolunu seçmesi en kârlı bir iş oluyordu. Muhalif tutumun kolayca benimsenmesinin diğer bir nedeni birçok kimsenin ve özellikle istibdadın baskısına uğramış olan ve bu yüzden kendisini kahraman olarak göstermek istiyen «menfi ve firarilerin» (sürgün ve kaçkınların) İttihat ve Terakki'ye girememeleri ya da onda umduklarını bulamamalarıydı (43). Bunlardan birçoğu da gazetecilik etmekteydi - Ali Kemal, Mevlanzade Rıfat, Derviş Vahdeti, Mizancı Murat gibi.

İttihat ve Terakki - Kâmil Paşa Çatışması : İttihat ve Terakki ile Kâmil Paşa'nın arasının açılmasiyle birlikte muhalefetin eline önemli koz geçmiş oldu. Nâzır ve memur atamaları konusunda İttihat ve Terakki'nin hükûmete telkinlerde bulunması, Kâmil Paşa'nın da uzun süre devlet adamlığı etmiş olmanın gururu içinde bunlara hiç aldırmaması, ilk gerginlik nedeni olmuştu (44). Bundan başka Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesiyle sonuçlanan olayda da Paşa, İttihat ve Terakki'nin endişelerini belirtmek için gönderdiği heyete yüz vermemişti (45). Muhtemeldir ki, Paşa, İttihat ve Terakki'nin ne kadar güçlü ve yaygın bir

(43) Bunlar, Hürriyetin ilânından az sonra, Ağustosta, Fedakâran-ı Millet Cemiyetini kurdular. Tunaya, **Siyasî Partiler**, S. 233.

(44) Bayur, **a.g.e.**, C. 2, k. 4. S. 204.

(45) Mahmut Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar** (İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1940-53), S. 1396-7.

teşkilât haline geldiğini seçimlerden önce tam kavrıyamadığı için bu biçimde davranıyordu. Bu sıralarda başta **Servet-i Fünun, Yeni Gazete, İkdam** olmak üzere, bir takım gazeteler, Paşanın savunuculuğunu üzerlerine aldılar. Bunlara göre, Kâmil Paşa İngiliz dostluğu siyasetinin baş savunucusu olduğuna göre, ona karşı çıkmak İngiliz dostluğuna karşı çıkmak, hatta Alman dostluğunu tercih etmek demekti. Gerçekten de Paşa, siyasî kaderini adeta İngiltereye bağlamış gibiydi, ve bu bakımdan Sait Paşayı da geçiyordu. İngiltere de durumun farkında olduğu için, Edward VII. Kâmil Paşanın Sadarete getirilmesi üzerine Abdülhamit'i bu davranışından ötürü kutlamak gibi milletlerarası geleneklere aykırı bir davranışta bulunmuştu. Bu durum karşısında da İttihat ve Terakki, Paşayı istemediği halde onu devirmek konusunda tereddüt ediyordu (46).

Öte yandan, başta Sabahattin Bey olmak üzere, Ahrar Fırkası da İngilizleri tutuyordu. Sabahattin'e göre Anglo - Saksonlar, adem-i merkeziyet ve şahsî teşebbüs ilkelerine önem verdikleri için dünyanın en ileri devletlerini kurmuşlardı. Sabahattin Beyin babası Damat Mahmut Paşa bir İngiliz şirketine demiryolu imtiyazı verilmesi için yaptığı teşebbüsün boşa çıkmasından sonra Avrupa'ya kaçmıştı. Sabahattin Beyin görüşüne göre «... siyaset-i hariciyemizin temel taşı daima Fransa ile İngiltere dostluğu» olmalıydı (47). Sabahattin Bey gibi Derviş Vahdeti, Mevlan-

(46) Tahsin Paşa, **a.g.e.**, S. 45; Ali Haydar Mithat, **Hatıralarım, 1872 - 1946** (İstanbul, 1946), S. 199; Hilmi Kâmil Bayur, **Sadrazam Kâmil Paşa** (Ankara, Sanat Basımevi, 1954), S. 244; Gooch-Temperley, **a.g.e.**, S. 256-7 n. Baştercüman Fitzmaurice'in yazdığı bir mektupta, Paşa, «Çılgınlık derecesinde İngiliz taraftarıdır» diye tarif ediliyordu.

(47) Sabahattin, **Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son bir izah** (İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1327), S. 121.

zade Rıfat, Mizancı Murat, Ahmet Bedevi (Kuran) da açıkça İngiliz taraftarı idiler (48).

Seçim sonuçları belli olmağa başlayınca Kâmil Paşa İttihat ve Terakki'ye taviz olmak üzere kabinede değişiklik yaptı. (30 Kasım 1908). Buna rağmen, takriben 6 Aralık 1908'de Rahmi Bey Abdülhamit'in Paşa'yı azletmesini yerine Hüseyin Hilmi Paşayı tayin etmesini istedi, fakat sözünü geçiremedi. **Times** gazetesi de bu teşebbüse karşı çıkmağı ihmal etmedi (49). Meclis açıldıktan sonra ise İttihat ve Terakki'li mebus Hüseyin Cahit bir istizah (gensoru) takriri vererek hükûmetten Kanun-u Esasî'ye aykırı davranışların ve dış siyaset durumunun hesabını istedi. Bu durum karşısında Kâmil Paşa, daha Meclise girmeden istifa etmeğe hazır olduğunu bildirdiği halde, İttihat ve Terakki saflarında bir bölünme oldu ve onu devirmeğe cesaret edemiyenler ağır bastılar. Belki de artık Meclisin açılmasiyle kendisinin istenildiği zaman düşürülebileceği de hesap ediliyordu. Bu yüzden kendisine bir heyet gönderilerek düşürülmiyeceği söylendi ve iddiaya göre o da Meclis'teki İttihat ve Terakki gurubunun isteklerine uygun davranmayı kabul etti (50). 13 Ocak 1909 günü Paşa Meclise gelip (bir takım mebuslar kendisini kapıda alkışlarla karşıladılar), açıklamasını okuttuktan sonrda yine alkışlar arasında oybirliğiyle güven oyu aldı. Hüseyin Cahit dahil, tek bir itiraz sesi yükselmedi, tek bir olumsuz oy verilmedi. Olaydan sonra İttihat ve Terakki, kendine mensup saydığı mebuslara bir beyanname göndererek, onların düşün-

(48) Bk. Kuran, **Jön Türkler**, S. 248; Mehmet Murat, **Tatlı Emeller ve Act Hakikatler** (İstanbul, Matbaa-i Amedî, 1330), S. 16-9; Derviş'e göre İngilizlerin ademi merkeziyetçiliği sayesinde Kıbrıs sanki «küçük bir bir İsviçre» olmuştu: **Volkan**, 15 Aralık 1908, 21.

(49) **The Times**, İstanbul, 16 Aralık 1908.

(50) **Tanin**, 4 Nisan 1909, 243; **İkdam**, 3 Nisan 1909, 5336.

ce ve davranışlarını etkilemek niyetinde olmadığını açıkladı (51). Fakat, İttihat ve Terakki listelerinden seçilmiş mebusların, Paşayı aşırı denebilecek bağlılık gösterileriyle iktidarda tutmaları, İttihat ve Terakki'nin kendi mebuslarını parti disiplinine sokamadığı izlenimini vermekteydi.

Bu izlenim Paşaya bile cesaret vermiş olmalıydı ki, 10 Şubat 1909 da, İttihat ve Terakki'nin siyasî nüfuzunu kaldırmak, ya da hiç olmazsa adamakıllı azaltmak için teşebbüse geçti: Böylece Paşa ile Cemiyet arasında ölüm kalım savaşı başladı. O gün, Bahriye Nâzırı Ârif Hikmet Paşa'nın çok daha önce vermiş olduğu istifası kabul olunarak, Nezaretin vekâletine 1. Ferik Hüsnü Paşa getirildi. Boş olan Maarif Nezaretine de Defter-i Hakani Nâzırı Ziya Paşa tayin olundu. Fakat asıl önemlisi Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın Mısır Komiserliğine atanarak, yerine 2. Ferikliğe terfi ettirilen 2. Ordu Kumandanı Nâzım Paşa'nın getirilmesiydi. Bu en önemli atamada İttihat ve Terakki'ye danışılmaması, üstelik Ali Rıza Paşa'nın azlindeki usulsüzlük (52), değişiklikten ve olayla ilgili gelişmelerden kabinenin haberli kılınmaması, büyük bir tepkiye sebep oldu. Kabine Nâzırlarından çoğu protesto olarak istifa ettiler. 11 Şubat günü Meclise bu konuda bir istizah takriri verildi. Kâmil Paşa, istizaha cevap vermeğe hazır olduğunu bildirirken (53), kendi durumunu sağlamlaştırmak amacıyla İttihat ve Terakki'nin üzerine sürülmek istenen çifte çamurdan yararlanmağa çalıştı. Güya İttihat ve Terakki'nin Abdülhamit'i tahttan indirmeğe ve Reşat Efendi'yi de atlıyarak tahta Yusuf İzzettin Efendi'yi getirmeğe hazırlandığı yolunda basında söylentiler çıktı. Bu dedikodulara gö-

(51) **Tanin**, 18 Kânun-u sâni 1909, 167.

(52) Bunu **The Times** muhabiri bile kabul ediyordu: 14 Şubat 1909 Kahire haberi.

(53) **İkdam**, 12 Şubat 1909, 5286.

re Rıza ve Ârif Paşalar da bu işe yardımcı olacaklardı. Paşa, kabine arkadaşlarına, Nâzırları bu sebepten dolayı değiştirdiğini açıklamıştı. Paşa'nın bu durumdan 15 gündür haberli olduğunu söylemesi de Nâzır arkadaşlarını kızdırmıştı (54). Ayrıca kimse söz konusu iddiaya inanmak istemedi, Cemiyet de böyle bir şeyin İttihat ve Terakki'nin Kongre kararlarına aykırı olacağını söyliyerek kesinlikle reddetti (55). Nitekim Kâmil Paşa hükümeti 13 Şubatta çıkan resmi bir ilânla tahttan indirme iddiasının uydurma olduğunu kabul etti (56).

O sırada Paşa'nın İttihat ve Terakki iktidarına karşı bir darbe hazırlamakta olduğunu gösteren karşı bir iddia vardı: Paşa, İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki askerî dayanağı olan avcı taburlarını geri göndermeğe kalkışmış, gördüğü direnme karşısında dilediğini yaptırabilmek için de Nâzım Paşayı Harbiyeye getirmişti. Gerçekten de, Yanya eşrafı Rum çetelerinin geniş bir faaliyete geçtiklerini iddia ederek Rumların ayaklanması ihtimali karşısında orada bulunan kumandanların değiştirilmesini ve Yanya'daki askerin arttırılmasını 29 Ocak 1909 günlük bir yazıyla istemişlerdi. Bunun üzerine Paşa, Harbiye Nezaretine yazdığı 8 Şubat 1909 günlü yazısıyla Yanya'ya yakınlarda bulunan dört taburun yollanmasını ve şayet bu tedbir 3. Ordunun gücünü azaltacak ise, İstanbul'daki avcı taburlarının geri götürülmesini teklif etmişti. İddiaya göre bu teklif Harbiye Nezaretinde olumsuz karşılanmış, ve yazıdan iki gün sonra da, 10 Şubatta Ali Rıza Paşa azledilmişti. Aynı gün (10 Şubat) bu teklif 3. Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'ya yapıldığına göre, Harbiye Nezaretinde bir mu-

(54) İnal, **a.g.e.**, S. 1428-9. **Tanin,** 15 Şubat 1909, **İkdam,** 19 Şubat 1909, 5293.

(55) **İnal, a.g.e.**, S. 1400-3; **Tanin,** 13 Şubat 1909, 193.

(56) **Tanin,** 14 Şubat 1909, 194.

halefet artık kalmamış demekti. Ne var ki, ertesi günü Mahmut Şevketten gelen bir telgrafta Rumeli'deki kuvvetlerin yeterliliği ileri sürülüyor, Yanya'da ise Rum ayaklanması ihtimalinin uydurma olduğu ve aslında oradaki İslâm halkın disipline sokulması gerektiği iddia olunuyordu (57). Böylece avcı taburlarını geri gönderme teşebbüsü de başarısızlığa uğradı.

Paşa'nın amacı, daha önce Mebusandan görmüş olduğu büyük desteğe güvenerek, orduyu İttihat ve Terakki'nin etki alanından çıkarmak ve böylece de İttihat ve Terakki'yi iyice zayıflatmaktı (58). Ama kendisi askerlerden ve kabine arkadaşlarından ummadığı bir tepki ve direnme ile karşılaşmış, İttihat ve Terakki'yi lekelemek teşebbüsü de boşa gitmişti. Üstelik mebusların olaylardan telâşa kapıldıkları ve belki de onu bir ay önceki gibi desteklemiyecekleri anlaşılıyordu. Onun için, ayın 13 ünde Meclisin karşısına çıkması gerektiği halde ve 11'inde **İkdam** muhabirine «bila teemmül» «gideceğim, cevabı hazırdır» dediği halde, bunu geciktirmeği çıkarına uygun buldu. Büyük bir ihtimalle Paşa, mebusların heyecan içinde olduklarını görerek bir kaç gün geçerse havanın yatışacağını, ve böylece kendisi için daha elverişli bir durumun ortaya çıkacağını umuyordu. 12 sinde, «bazı siyasî işlerle» meşgul olacağı için 13 ünde gelemiyeceğini açıkladı. Gerçekten de Kanun-u Esasînin 38. maddesi gereğince cevabını geciktirme hakkına sahipti. 13 ünde toplantı halinde bulunan Meclise yolladığı ilk tezkerede ise avcı taburlarını İstanbul'dan çıkartmak

(57) **İkdam,** 14 Şubat 1909, 5288. İsmail Kemal de Yanya «olaylının» avcı taburlarını uzaklaştırmak için bir bahane olduğunu kabul etmektedir: **The Memoirs of İsmail Kemal Bey,** Somerville Story, ed. (London, Constable, 1920), s. 324.

(58) **The Times,** 16 Şubat 1909 («X» in mektubu); **İkinci Abdulhamit'in Hâtıra defteri** (İstanbul, Selek Yayınevi, 1960), s. 134-5.

istediğini ve Harbiye Nâzırının bu yüzden değiştiğini yalanlıyordu. Nâzırın değiştirilmesi dış meselelerle pek yakından ilgiliydi ve durumun o gün açıklanması mukaddes vatan menfaatlerine büyük zararlar verebilirdi. Onun için açıklamasını 17 sine tehir ediyordu (59). Bu tezkere mebuslar için hiç de inandırıcı olmamış, tersine onları kızdırmıştı. Meclis, Paşa'nın o gün gelmesinde ısrar etti. Paşa'nın yolladığı ikinci tezkere ise bu sefer başka bir takım gerekçelerle açıklamanın çarşambaya kalmasını istiyordu; söylentilerin önemsiz olduğu ve ortada heyecan olmadığı, ayrıca ikna edici cevap hazırlamak için vakit gerektiği ileri sürülüyordu (60). Bunun üzerine güvensizlik takriri verildi ve oylar toplanırken üçüncü tezkere geldi. Bunda, 38. maddeye uyulmazsa içerde ve dışarda doğacak «galeyan-ı efkâr» ın sorumluluğu mebuslara ait olmak üzere, istifa edeceğini ve açıklamasını basında yayımlayacağını, ve bu tezkereye cevap beklediğini bildirdi. Cevap 198'e karşı 8 oyla (ayrıca 53 çekimser ile 3 «mezun» vardı) verilen güvensizlik kararı oldu.

Olaya askerler yakından karıştılar. 12 Şubat günü bazı deniz subayları Babıâliye gelerek deniz kuvvetlerinde ıslahat istediler. Paşa da bu isteği gözönünde bulunduracağını bildirdi. 13 Şubat günü Beşiktaş'ta demirlemiş bulunan sekiz savaş gemisinin süvarileri böyle bir zamanda ve sebepsiz olarak Nâzırların değişmesini Meşrutiyete uygun bulmadıklarını Mebusan Meclisine bildirdiler. Buna karşılık başka subaylar Bahriye Nezaretinde toplanarak, hazırladıkları bildiride subayların nazırların seçimine karışmasını doğru bulmadıklarını, üstelik Ârif Paşa'nın da iktidarsız olduğunu ileri sürerek, Ârif Paşa'dan yana olan su-

(59) H. K. Bayur, **a.g.e.**, S. 297; İnal, **a.g.e.**, s. 1400.
(60) **Takvim-i Vekayi**, 5 Şubat 1324, 126

bayları protesto ettiler (61). Ayrıca gazeetlerde de bir takım subayların Nâzım Paşa'nın leh ve aleyhinde mektupları çıktı (62). Kâmil Paşa ve ondan yana olanlar, donanma subaylarının Meclise yazdığı yazı ve birçok subayların Meclise yaptıkları baskılar yüzünden mebusların yılıp güvensizlik oyu verdiklerini ileri sürerlerse de buna inanmak güçtür. Meclis üzerinde askerî bir baskının yapıldığı muhakkaktı. Bunu Halil Menteşe de kabul eder (63). Yalnız, bu kaba gövde gösterisi yapılmadan da, İttihat ve Terakki'nin ciddi bir çaba ile Kâmil Paşa konusunda Cemiyetin görüşünü mebuslara benimsetebileceği ileri sürülebilir. Zira mebusların, büyük çoğunluğu İttihat ve Terakki listelerinden seçilmiş olduklarına göre, İttihat ve Terakki bütün ağırlığını ortaya koysaydı, mebuslar da her halde ona göre davranırlardı. Ama öyle yapılmadığı için, ancak kaba bir gövde gösterisi sayesinde daha önce Kâmil Paşaya oy birliği ile güven oyu vermiş olan mebusların bu sefer ona karşı döndükleri izlenimi ortaya çıktı. Bu yüzden de İttihat ve Terakki Meclise göz dağı vermezse, mebusların Kâmil Paşa'yı ya da muhalefetin tuttuğu başka birini — «vicdanlarının» sesine uyarak — destekliyecekleri görüşü yayıldı. Oysa belki de normal bir parti disiplini ile de İttihat ve Terakki, kendi listelerinden seçilen mecbusları «hizaya» getirebilirdi. Fakat ne olursa olsun, bir sefer sadrazam'ı kapıda karşılıyarak göklere çıkaran mebusların,

(61) **İkdam**, 12 Şubat 1909, 5286; Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim** (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1951), s. 19.
(62) **Tanin**, 15 Şubat 1909, 195; Asaf Tugay, **İbret** (İstanbul, C. 1: Okat Yayınevi, C. 2: Yörükoğlu Yayınevi, 1962), C. 2, s. 259.
(63) «Halil Menteşe'nin Hâtıraları», **Cumhuriyet**, 26 Ekim 1946, 7972; **The Times**, İstanbul, 14 Şubat 1909; **Abdülhamit'in Hâtıra Defteri**, s. 135; Francis McCullagh, **The Fall of Abd-Ul-Hamid** (London, Methuen, 1910), s. 36-7; İsmail Kemal **a.g.e.**, S. 325.

bir kaç hafta sonra onu, savunmasını beklemeği bile kabul etmeden büyük çoğunlukla devirmeleri —nedenleri haklı bile olsa— birçoklarında, Mebusanın siyasî olgunluğu ve medenî cesaretle savunabileceği belirli görüşleri bulunmadığı kanısını uyandırdı. Bu kanıdan şöyle bir sonuca da gidilebilirdi: bir darbe ile İttihat ve Terakki'nin siyasî etkisi kaldırılabilse, Meclis bu durum karşısında boyun eğip, uysallıkla muhalefetin ardından giderdi. 31 Mart ayaklanmasını düzenliyenlerin böyle bir hesap kurdukları söylenebilir ve görüleceği üzere, bu hesapları da bir süre için kısmen doğru çıktı. Gerçekte İttihat ve Terakki'nin, muhalefetin ve mebusların düşünce ve davranışlarındaki bu yanlışlıklar, bu zaaf ve aksaklıklar, siyasî ve parlamenter görgünün eksikliğinden ileri geliyordu, ki bu da uzun mutlakiyet yıllarının bir sonucuydu.

Hilmi Paşa Hükûmeti : Böylece Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi kuruldu (64). Hükûmet, bütün elçiliklere dış siyasetin değişmediğini bildirdiği gibi, İttihat ve Terakki fırkası adına Mehmet Arslan Bey de İngiliz Elçiliğine giderek İngiliz dostluğunun devam edeceğini açıkladı. İttihat ve Terakki, ayrıca, **The Times** ve **Daily Telegraph** gazetelerine bu yolda telgraflar çekti (65). Buna rağmen İngilizlerin Osmanlı Hükûmetine ve özellikle İttihat ve Terakki'ye karşı tavrı hissedilir ölçüde soğudu. Kâmil ve Nâzım Paşalar da muhalefetin yeniden iktidara gelmeleri için çırpındığı «büyük devlet adamı» modelleri oldular.

13 Şubat 1909 da Kâmil Paşa kabinesi güvensizlik oyu aldı, 13 Nisan 1909 da 31 Mart olayı başgösterdi. Görülüyor ki, 2 ay içinde gitgide artan gerginlik, bir patlamayla sonuçlandı. Gerginliğin artmasındaki neden, muhalefetin Hilmi Paşanın Sadaretine bir türlü razı olmaması, ve bu uğurda bir çok çareleri zorlamağa hazır olmasıdır. Bu çarelerden biri, Kâmil Paşanın konağı ve İngiliz Elçiliği önünde yapılması tasarlanan gösteriler olduğu gibi (26 Şubat 1909), (66) daha da tehlikeli ve uygulamaya konulan bir çare din adamlarının ve dinci çevrelerin Hilmi Paşaya ve İttihat ve Terakki'ye karşı harekete geçirilmesiydi. Bu çeşit harekete elverişli olanlar, medrese, yani ilmiye talebeleriydi. Zira bunlar daha önce bütün İstanbullularla birlikte askerlikten istisna edildikleri halde, artık bu istisnaya son verilmekteydi. Üstelik bu arada İstanbullularla ilmiye talebeleri arasında eşitsizlik yaratıldığı ileri sürüldü, ve ilmiye öğrencileri durumu mitinglerle (27 Şubat 1909) ve gazetelere yazılan mektuplarla protesto ettiler (67). Bundan başka, ilmiye öğrencileri bir cemiyet halinde teşkilâtlandılar ve muhalefet saflarına katıldılar (68). Yalnız bu gibi dinci hareketleri Kör Ali ve Karagöz olaylarından ayırdetmek gerekir, zira onlar başıbozuk istibdatçı hareketlerdi. Bunlar ise tamamen istibdada karşı ve Kanun-u Esasî düzeninden yana olduklarını iddia ediyorlardı. Şuna da işaret etmek gerekir ki, ulemadan birçokları dahi, İttihat ve Terakki'nin laiklik veya masonluk yönündeki bazı eğilimleri dolayısiyle cemiyete kuşku ile bakıyorlardı.

Derviş Vahdetî : Yine muhalefetin dinci kolu içinde sayılması gereken bir hareket Derviş Vahdetî tarafından temsil ediliyordu. Derviş, Kıbrıslı bir hafızdı. Üstünkörü bir takım İslâmî bilgiler edindikten sonra Nakşibendî tarikatine girmişti. Verdiği bilgiye göre küçüklüğü ailesi ile

(64) Hilmi Paşayı Sadarete tayin eden Hatt-ı Hümâyunda Kâmil Paşanın azledildiği ifade ediliyordu. İnal, **a.g.e.**, S. 1400-3.

(65) **Tanin.** 15 Şubat 1909, 195. Bu olay, ve ayaklanmada Mehmet Arslan'ın, yanında bir İngiliz yüzbaşısı olduğu halde öldürülmesi, kendisinin İngilizlere yakın olduğunu gösteriyor.

(66) **İkdam,** 3 Mart 1909, 5305.

(67) **İkdam,** 28 Şubat 1909, 5302.

(68) **Volkan,** 3, 6 Nisan 1909, 93, 96.

birlikte sefalet içinde geçmişti. Bir aralık iki aylığına İstanbul'a geldi, burada —kendi ifadesiyle— «gözü açıldı». Kıbrıs'a döndüğünde İngilizce öğrendi, 15 yıl memurluk etti. 1902 de yeniden İstanbul'a geldi. Mabeynden umduğunu bulamadıysa da Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa sayesinde İskân-ı Muhacirin komisyonunda 400 kuruş maaşla bir memurluk elde etti. Uzunca bir süre zam görmedi ve herhalde yükselmek amacıyla, velinimeti Memduh Paşa'yı jurnal etti. Fakat nedense yaptığı işgüzarlık geri tepti. Derviş Diyarbakıra sürüldü, orada üç buçuk yıl kaldı. Söylediğine göre istibdada karşı telgrafhane işgali olayına katıldı, sonra kaçtı, fakat yakalanarak geri getirildi. Hürriyetin ilânında Kıbrıs'a döndü, Mallarını satıp İstanbul'a geldi. Fedakâran-ı Millet Cemiyetine girdi, onların fesatçılık yaptığını görünce çıktı, İttihat ve Terakkiye girmeğe kalkıştı fakat hiç bir sonuç alamadı (69). 11 Aralık 1908'de **Volkan** gazetesini yayımlamağa başladı. Gazetenin kolleksiyonu incelendiğinde bunun sıradan dincilik yapan bir gazete olmadığı anlaşılır. Gerçekten gazetenin şu nitelikleri olduğu göze çarpmaktadır: 1) İslâmiyetçi nitelik, 2) Hürriyetçi ve Kanun-u Esasî düzeninden yana nitelik, 3) İnsaniyetçi ve medeniyetçi nitelik: Gazete «İnsaniyete hâdim» diye tanıtılır. Derviş, evrensel barıştan, üfürükçülere karşı doktordan tıptaki yeni buluşlardan yanadır. Vahdetî yazılarında Dreyfus, Zola, Darwin'i anacak kadar «Batı» bilgilerinden haberlidir (70). 4) Fedakârancı nitelik: Vahdetî eski sürgün ve kaçkınları korur. 5) Sabahattinci ve muhalif nitelik: Derviş,

(69) Buraya kadarki biyografik bilgiler için bk: «Halife-i İslâm Abdülhamit Han Hazretlerine Açık Mektup,» **Volkan**, 10 Ocak 1909, 17 ve s.; Hasan Âli Yücel, **Hürriyet gene Hürriyet** (Ankara, İş Bankası Kültür yayınları, 1960), S. 183-5; Celâl Bayar, «31 Mart ifadeleri» **Geçit**, 3 Haziran 1966, 6.

(70) **Volkan**, 11 Aralık 1908, 17 Ocak 1909, 1, 23.

başta Ahmet Rıza olmak üzere İttihat ve Terakki'nin sivil ileri gelenlerinin şiddetle aleyhindedir. Buna karşılık Sabahattin Beyi (ve onun düşüncelerini), Kâmil Paşayı tutmaktadır. Tahmin edileceği üzere, bu tutuma paralel olarak İngiliz taraftarlığı da söz konusudur. Derviş'e göre güdülecek en isabetli siyaset «İngiliz» siyasetidir. Kıbrıs da İngilizlerin ademi merkeziyetçiliği sayesinde neredeyse küçük bir İsviçre olmuştur. Ayrıca İslâmcı görüşler de, İngilizlerin ve Rusların müslüman tebasının hükümetlerine karşı olan bağlılığını sarsmıyacak biçimde yürütülecekti (71). 6) Osmanlıcı, ittihad-ı anasırcı görüşler.

Bir süre sonra, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti adındaki bir kuruluşu temsilen bazı kimseler Vahdetî'ye başvurarak İstanbulda kurulacak olan mason loncasına karşı söz konusu Cemiyetin geliştirilmesini **Volkan** gazetesinin de Cemiyetin organı olmasını teklif etiler. Cemiyetin başında Emirizade Ömer Lütfü ve Kayserili Ahmet Paşa'nın damadı Hacı İsmail Hakkı Bey vardı. Derviş'e göre İsmail Hakkı hafiyelik etmiş, hatta bu yüzden İttihat ve Terakki tarafından idam hükmü giydirilmiş biriydi. Emirizâdenin ise eski Şeyhülislâm Cemalettin Efendiyle teması vardı, üstelik yalancıydı. Bu nedenlerle, yani bu adamların mutlakiyetçi olmalarından şüphelendiği için (Vahdetî'ye göre bu adamların arap milliyetçi davasını yürüten Aha ül Arabî cemiyetiyle de ilgileri vardır.) belki de ayrıca işin başına kendisi geçmek istediği için, Derviş pek kısa bir süre sonra kendi başına bir İttihad-ı Muhammediye cemiyeti kurdu ve açıklama ve yazılarıyle öbür İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti'ne çattı (72). Derviş'in kurduğu İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti kısa zamanda gelişti. 3 Nisan 1909 günü, İttihad-ı

(71) **Volkan**, 15 Ocak, 21 Şubat 1909, 21, 52.

(72) «İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin Hakikati,» **Volkan**, 7-11 Mart 1909,66-70.

Muhammediye Cemiyeti'nin açılışı dolayısiyle Ayasofya da okutulan bir mevlût büyük bir kalabalık topladığı gibi, İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti'nin taşrada da hayli hızlı olarak yayılmağa başladığı anlaşılıyor.

İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti organı oluncaya kadar, Derviş **Volkan'ı** çıkarmak konusunda hayli zorluklara uğramış, gazeteyi iki defa tatil etmek zorunda kalmıştı. İlk başladığı zaman yatırdığı parayı kaybettikten sonra bir takım kimselerden para edinme yoluna başvurmuştur. Bu arada Mabeyne de başvurmuş fakat ne başkâtip Cevat Bey (73) ne de mabeynci Emin Bey vasıyasiyle bir şey elde edememiştir. Bir aralık da Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa'dan, hemşehriliğe güvenerek 30 lira istemiş, fakat o reddetmemekle birlikte savsaklayınca, Paşa'ya da, oğluna gücenmişti. İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti işi yayılınca gazetenin sürümü 8 bine ulaştı ve kâr ettiği gibi Derviş'i de rahatça geçindirmeğe başladı. Bunlar, Vahdetî'nin Harb Divanı önünde açıkladığı şeylerdi. Öte yandan aynı mahkeme önünde başmusahip Cevher Ağanın ifadelerinden anlıyoruz ki, Abdülhamit, **Volkan**'ın masonluğa karşı, İslâmiyetçi yazılarından ötürü memnuniyet duyup Vahdetî'nin çağırılmasını buyurmuş. Gelmesi için kendisine haber gönderilince «Vahdetîyim» diye **Volkan**'da çalışan Enderunlu Lütfü çıkagelmiş: Abdülhamit ona «beyan-ı memnuniyet» edilmesini isteyip para verdirmiş. O da karşılığında makbuz kesmiş ve her ay yardım edilmesini istemiş. Bu olay 2 defa daha tekrarlanmış ve Lütfü'ye toplam olarak 450 lira verilmiş (74). Mahkeme önünde Vahdetî Abdülhamitten para aldığını inkâr etti, yalnız Enderunludan bir defa 15 lira borç aldığını bildirdi. Fakat Vahdetî'nin durumu bilmediğine inanmak zordur, zira Lütfü daha geniş imkânları olan **Yeni Gazete**'de çalıştığı halde evleneceği bir sırada **Volkan**'a «muharrir» olacağını söyledi ve evlenme ilânında bu sıfatını belirtti. Oysa Vahdetî kendisine hiç para vermedi. Yeni evlenen bir adamın işini bırakıp bedava çalışması gariptir. Vahdetî'nin bunları düşünememiş olması kabul edilemez. Nitekim mahkeme bunun nedenini öğrenmek isteyince Vahdetî'nin verdiği cevap pek tatminkâr sayılmasa gerektir: «Zannederim ki, adına Volkan muharriri dedirtmek için makaleler yazıyordu». Cevher Ağanın Vahdetî'ye haber yollamış olması Vahdetî'nin büyük ihtimalle olanlardan haberli olduğunu gösterir. Vahdetî yerine Lütfü'nün gitmesi de herhalde olayın duyulması ve bu yüzden Vahdetî'nin muhalefetle ilişkilerinin bozulması ihtimaline karşıydı. Yoksa Vahdetî'den habersiz olarak Lütfü'nün 3 defa Yıldız'a gidip Vahdetî diye para alıp makbuz vermesi kabul edilmesi güç bir ihtimaldir (75).

Para için Abdülhamide başvurmak mutlakiyet devrinden hatta daha öncelerden kalmış sayılması gereken âdet ölçüleri içinde bir dereceye kadar olağandı. Nitekim Fedakâran-ı Millet Cemiyeti de, Abdülhamide düşman olanlarla dolu olması gerektiği halde, Abdülhamitten para elde etmeğe çalışmaktan kaçınmamıştı (76). Vahdetî, saraya başvurmasını mazur göstermek için mahkemede Ali Kemâl Beyin, **Yeni Gazete**'nin Yıldızdan para aldıkları, «herkesin müracaat ettiği» söylentilerine işaret etmişti (77). Fakat bütün bunların yanında, Abdülhamit tarafından re'sen

(73) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, S. 40-1, 45.

(74) Celâl Bayar, **Ben de Yazdım** (İstanbul, Baha Matbaası, 1965), S. 389, 398.

(75) Celâl Bayar, «31 Mart ifadeleri».

(76) Münir Süleyman Çapanoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi** (İstanbul, Pınar yayınevi, 1964), S. 32; Tunaya, **Siyasî Partiler**, S. 234-5; Bayar, **a.g.e.**, S. 394; **Hukuk-u Umumiye**, 25, 28 Eylül 1908.

(77) Bu söylentiler doğruydu: Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, S. 40-1, 45.

beğenilerek Yıldız'a para vermek için çağırılmak başka bir şeydi: bunda adeta Abdülhamit tarafından yapılmış bir «hafiyelik» teklifi söz konusuydu. Onun için, kabul ettiğimiz faraziyeye uygun olarak, Vahdetî Yıldız'a kendisi gitmemiş, Vahdetî diye 3 defa Lütfü'yü göndermiştir ve mahkeme önünde de Lütfü'nün Yıldız'a gidişinden haberi olmadığını söylemiştir (78).

Burada sorulması gereken bir soru şudur: Abdülhamit **Volkan**'ın yayınlarından neden hoşlanmıştı? Herhalde **Volkan**'ın İslâmiyetçi yazılarını, halife olduğu için, kendi durumunu sağlamlaştırıyor diye kabul etmiş olmalıydı. Masonluk aleyhindeki tutum da, hem islâmiyetçiliğe uygun geldiği için, hem de masonluğun Kleanti Skalyeri olayında (79) ve İttihat ve Terakki'nin Rumelideki gelişmesinde oynadığı rol dolayısıyle Abdülhamide câzip gelmiş olsa gerektir. Fakat **Volkan**'ın en hoşa giden yanı herhalde bunun muhalif ve istibdada karşı bir gazete olduğu halde, kendisine şahsen sataşmamasıydı. Zira gördüğümüz gibi, Ahrar'ın yani muhalefetin ileri gelen organlarını ayırdedici bir niteliği Abdülhamit aleyhtarlığıydı. Hatta muhalif gazeteler içinde Abdülhamitle şiddetle uğraşan bir gazete de vardı: bu, **Serbestî** gazetesiydi. (Divan-ı Harbın vardığı sonuçlardan biri de Abdülhamit'in Tüfekçilerinden Miralay Halil'i **Serbestî** gazetesinin sahibi Mevlanzade Rifat'ı öldürtmeğe memur etmiş olduğu ve bu uğurda görüşmeler yapıldığı merkezindeydi. Yalnız Hasan Fehmi Beyin öldürülmesinde Saraydan geldiği iddia edilen bu teşebbüslerin etkili olup olmadığı kesinlikle belli değildir). (80).

Vahdetî için verilen paraların **Volkan**'ın kışkırtıcı yayınlarını sürdürmesi, hatta attırması yönünde etki yapmış

(78) Bayar, «31 Mart ifadeleri».
(79) Tunaya, **Siyasî Partiler**, S. 101.
(80) Bayar, **a.g.e.**, S. 407.

olabileceğini kabul edebilir miyiz? Bu sorunun cevabı olumsuz olsa gerektir, zira göreceğimiz üzere ortalığın büsbütün karışmasında, hele muhalefetin daha güçlenmesinde Abdülhamidin çıkarı yoktu. Kaldı ki, **Volkan**'da kışkırtıcı yayınların artışı 31 Marttan hemen önceki döneme rastlar ve bu artış yalnız **Volkan**'a mahsus değildi, bütün muhalefet gazetelerinin üslûbu birlikte keskinleşmiş, ortalığı daha fazla kışkırtmağa başlamışlardı. Denebilir ki, Volkan'a verilen paralar 3 niteliğin sürdürülmesi içindi. 1) Padişaha sataşmamak, 2) İslâmiyetçilik, 3) Masonluk aleyhtarlığı. Bu 3 niteliği sürdürdükçe Vahdetî Yıldızdan para almayı hak edecekti. Bu durum Vahdetî'yi bir ölçüde bağlamakla birlikte, önceden aldığı bir tavrın devamıydı ve denilebilir ki Vahdetî böylece Abdülhamidin «hafiyesi», yani âleti haline gelmiyordu.

Diğer Bazı Çevreler : Fakat Abdülhamid'in «hafiyesi» durumunda, yani onu yeniden müstebit bir padişah olarak görmek isteyen âletler vardı. Bunlar, Harp Divanının tesbit edip idama mahkûm ettiği kimselerdi: 1) Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Encümeni üyesi ve **El Adl** ve **Protesto** gazetesinin yazarı Nadirî Fevzi Bey, 2) Devlet Şûrası üyelerinden Tayyar Bey, 3) Rüsumat İstatistik kalemi müdürü Tevfik Bey, 4) Mabeyn özel tütün kıyıcısı Hacı Mustafa Efendi, 5) Musahip Hali Bey. İlk dördünün suçu, «harekât-ı ihtilâliye ve irticaiyeyi izhar zımnında» gizli bir cemiyet kurmak (Miralay Halil cemiyete sonradan girmişti), Abdülhamit'i istibdadı geri getirmesi için kışkırtıp korkutan jurnaller hazırlamaktı (81). Ayrıca ilk üçü çeşitli tarihlerde «bu hususlar için» Mabeynden para almışlardı. Göreceğimiz gibi «harekât-ı ihtilâliye ve irticaiyeyi ihzar» ibaresini, biz, 31 Mart olayını başlatmak olarak almıyoruz.

(81) **Siper-i Saika**, 15 Mayıs 1325, 49-72.

Sözü geçen ilk üç adam yarı doğru yarı yanlış, fakat daima kışkırtıcı ve ürkütücü jurnallerle Abdülhamitten para sızdırmağa çalışmışlar ve onu mutlakiyet düzenini geri getirecek ya da kendi kudret ve yetkisini arttıracak, yani hürriyet düzenini kısıtlayacak yola itmeğe çalışmışlardı. Jurnallerde bildirildiğine göre, İttihat ve Terakki Yusuf İzzettin Efendiyi, Ahrar fırkası ise Reşat Efendiyi tahta çıkarmak için hazırlık yapıyorlardı. İkinci iddia doğru olabilirdi zira Ahrarcıların Abdülhamide karşı tutumları olduğu belliydi. Fakat Abdülhamitle uzlaşmış görünen İttihat ve Terakki'nin böyle bir niyeti olduğunu doğrulayan bir bilgimiz yoktur (82). Zaten Nadirî Fevzinin bir jurnali de bütün cemiyetlerin Abdülhamide zararlı olduklarını, fakat bunlar içinde İttihat ve Terakki'nin «ehven-i şer» olduğunu kabul ediyordu, Tevfik Beyin bir jurnalı Mebusan önünde ayaklanma olacağını haber veriyor ve artık 60 - 70.000 kişilik cemiyetin (bu uydurma bir sayı olarak kabul edilmiştir) artık önüne geçilemiyeceğini söylüyordu (83). Bu sözler, asker ayaklandıktan sonra mutlakiyetçi cemiyetin faaliyete geçeceği anlamında yorumlanabilir. Görülüyor ki Abdülhamit, meşrutiyetçi bir padişah olmağa çalışırken jurnal kabul etmekten kendini alamamış ve tabii onun bu eğilimini istismar etmeğe kalkışanlar da ortaya çıkmakta gecikmemişlerdi.

31 Mart olayının ortamını hazırlayan diğer bir etken de ordudaki hoşnutsuzluktu. Bu hoşnutsuzluk her şeyden önce Hürriyetin ilânı ile birlikte orduya hâkim olan Harbiye Mektebi mezunu subayların kurmağa kalkıştıkları yeni düzenden ileri geliyordu. Harbiyeli subayların bu arada yap-

(82) Kâmil Paşa kabinesinin karşılaştığı buhran sırasında, Kâmil Paşanın açığa vurduğu fakat sonra yalanlamak zorunda kaldığı söylentî dışında.

(83) Bu jurnaller için bk. **Tanin** 20, 24 Mayıs 1909, 256, 260; Bayar, **a.g.e.,** S. 394-7.

tıkları en önemli işlerden biri, Harbiye mezunu olmıyan, alaylı denilen subayların ordudaki sayı ve rollerini azaltmak için teşebbüse geçmeleri oldu. Böylece 1. Ordudan 1400 alaylı subay kadro dışına çıkarıldı. Bu gibi subaylardan bazıları 31 Mart olayında önemli rol oynamışlardır. Nitekim, sonradan Harp Divanının idama mahkûm ettiği subaylardan 6 tanesinin büyük ihtimalle alaylı oldukları anlaşılmaktadır. Söz konusu tasfiye hareketi yalnız alaylı subaylar arasında hoşnutsuzluk doğurmakla kalmadı, ayrıca orduda kalıp subay olmak istiyen erbaşları da tedirgin etti. Er ve erbaşların diğer bir şikâyetleri de, yeni düzende talimlerin çok sıkı tutulması ve kışlalarda Harbiyeli subayların beğendikleri sert Prusya disiplininin uygulanmasıydı. Oysa Hürriyetin ilânından önce orduda disiplin ve talimler çok daha gevşek tutulurdu. Asker bu bakımdan şikâyetlerine dinî bir biçim verebilmişti: askere göre, yeni düzenin sıkılığı yüzünden namaz ve hamam gibi dinî ihtiyaçlar da görülemez olmuştu.

Fakat bir yandan da disiplini gevşeten sebepler de yok değildi. Bir kere, bir takım Harbiyeli subaylar, ve bu arada avcı taburlarının bazı subayları kendilerini siyasete, sefahate kaptırdıklarından veya ihmal yüzünden askerle temas kurmamışlar, onun psikolojisinden habersiz bir hale gelmişlerdi. Bu durumda mağdur olmuş bazı alaylıların veya askerle hemşeri olan bazı medrese talebelerinin askeri İttihat ve Terakki aleyhinde kışkırtmaları kolay oluyordu. Üstelik, genç ve küçük rütbeli subayların Hürriyetin ilânından hemen önce kıdemli kumandanlara karşı ayaklanarak orduya hâkim olmaları, ordudaki hiyerarşi anlayışını sarstığı için askere disiplin bakımından kötü bir örnek olmuştu.

31 Mart'a Doğru Olaylar: Şimdi 31 Mart gününe yaklaştıkça siyasî havanın nasıl gerginleştiğini, mücadelenin nasıl şiddetlendiğini görelim. 12 Mart 1909 günü **İk-**

dam'da Sinop mebusu Ahrarcı Rıza Nur Beyin «Görüyorum ki İş Fena Gidiyor» yazısı çıktı. Fenalıklar bazı gazetecilerin sövüp sayma âdetine kapılmaları, istibdatçı tutumlar, yolsuzluklar, matbuat nizamnamesi, toplantıların yasaklanması ve İttihat ve Terakki cemiyetinin hükûmet içinde oluşuydu. Bu fenalıkların baş sorumlusu ise İttihat ve Terakki idi. Rıza Nur, Meşrutiyetin korunması için İttihat ve Terakki'nin varlığını gerekli görmekle birlikte bu görevin Selânik ve Manastırdan yapılabileceğini, onun için de İstanbul ve Anadolu teşkilâtının kaldırılması gerektiğini savunuyordu. Mebusandaki fırkalar da «kendisinden» olmalıydı, yani Cemiyetin mebuslar üzerinde doğrudan doğruya bir etkisi olmamalıydı. Yer yer keyfi ve belki yanlış düşüncelere yer veren bu yazı **Volkan** dahil bütün muhalefet gazetelerinde yayımlandı: **The Times** dahi bunun iki sütunu aşan bir özet ve yorumunu verdi. Söz konusu yazının çıkmasından bir gün sonra İttihat ve Terakki Ahrarın daha önceki bir ziyafetine nazire olarak Pera Palasta büyük bir ziyafet verdi. Ahmet Rıza burada verdiği sert bir söylevde muhaliflerin hain olduklarını imâ etti. 28 ve 31 Mart 1909 günlü **Volkan**'larda er ve erbaşların İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti lehinde ve İttihat ve Terakki aleyhinde mektupları çıktı. Böylece muhalefetin er ve erbaşlar yoluyla orduya sızdığı meydana çıkmış oluyordu (84). 3 Nisan 1909 günü İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti Ayasofyada pek büyük bir

(84) Harbiye Nezaretinden Sadarete 11 Nisan 1909 tarihli ve 313 no.lu yazıda 31 Mart 1909 günü **Volkan**'da çıkan asker mektubunun gazete idarecileri tarafından değiştirildiği iddia ediliyor ve gazetenin cezalandırılması isteniyordu. Gazete idarecileri aldıkları mektubu değiştirerek yayınlamış da olsalar, mektubun asker tarafından bir gazeteye, hem de **Volkan**'a gönderilmesi askerin kısmen de olsa siyasete bulaştığı ve İttihadı Muhammedî'yi tuttuğunu gösterir. Harbiyenin yazısında, kumandanlıklar ve alay müftülüğünce askere nasihat ve ikazda bulunulduğu belirtiliyordu. Harbiye gelen 229/6/37; Bayar, a.g.e., S. 297.

kalabalık önünde mevlût okuttu ve sonra da merkezinin açılışını yaptı. Softaların toplu halde mevlûtta hazır bulunmaları dikkati çekmişti. Ertesi günü Vahdetî'ye, kendisini ölümle tehdit eden ve onu adamakıllı korkutan «Bir Subay» imzalı bir mektup yazıldı.

6 Nisan gecesi **Serbestî** gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi, azledilmiş kaymakamlardan Şakir Beyle Galata Köprüsünden geçerken bilinmiyen biri tarafından tabancayla öldürüldü. **Serbestî** İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetiyle tanınmış bir gazete olduğu için baş yazarının öldürülmesi ve öldürenin de yakalanmaması ya da yakalanamaması büyük tepkilere yol açtı (85). Meseleyi karıştıran bir etken de bazı söylentilere göre kaatilin Hasan Fehmiyi öldürürken gazetenin sahibi Mevlanzade Rıfat'ı kastederek «Al Mevlan!» diye bağırmış olması ve subay kıyafetinde bulunmasıydı. Kamu oyu cinayetin siyasî ve bundan İttihat ve Terakki'nin sorumlu olduğu sonucuna vardı. Ertesi günü Babıâlide ve Meclis önünde Darülfünun öğrencilerinin önderlik ettiği gösteriler yapıldı (86). Muhalefet gazeteleri de olayı üzüntüden çok, büyük bir öfke ile karşıladılar. 8 Nisan 1909 günlü **Serbestî**, «Vatan bu hainlerin pençe-i istibdadından kurtarılmalıdır. İstibdat bir merkezden kalktı, merkez-i müteaddideye geçti... Ey tercüman-ı efide-i millet olan matbuat, çalışınız vatanı pençe-i istibdadın kuvvei muharribesinden kurtarınız» diye sanki İttihat ve Terakki'ye savaş ilân ediyordu. 8 Nisan günü yapılan cenaze töreni ise büyük bir gövde gösterisi olarak düzenlendi. **İkdam**, 30 - 40.000 kişilik bir kalabalıktan söz ediyor ve

(85) Siyasî havanın gerginliği yüzünden **Serbestî**'nin Abdülhamit aleyhtarlığı da yaptığı hesaba katılmadı. Ahrarcılar ise zaten İttihat ve Terakki ile Abdülhamidî aynı safta görmek eğilimindeydiler.

(86) Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., S. 46; Yunus Nadi, **İhtilâl ve İnkilâb-ı Osmanî** (İstanbul, Matbaa-i Cihan, 1335), S. 24.

özellikle ilmiye öğrencilerinin hazır bulunmalarına dikkati çekiyordu (87). Cenazeye katılmak için askeri kulübe yapılan dâvet geri çevrildiği halde, Kaymakam Âsım adında bir subay Harbiye Nâzırına kafa tutuyor ve subayların Hürriyet maskesi taşıyan müstebitlere hizmet etmek için kılıç kuşanmadıklarını bildiriyordu.

Bu sert havayı yumuşatmak için bazı teşebbüsler olmadı değil. Bunlardan ilki Ermeni Taşnaksutyon Cemiyetininkiydi. Cemiyetin yayınladığı bildiride kaatilin yakalanması gerekli görülmekle birlikte, bütün siyasî fırka ve cemiyetlerin toplanması, ve bunların «meşru olmıyan» kavgalarına son vererek birbirlerini karşılıklı saymaları ve görüş birliği olan noktalarda birlikte çalışmaları teklif olunuyordu. 31 Marttan sonra kurulacak olan Heyet-i Müttefika-i Osmaniye bu görüşe uygun bir kuruluş olacaktı. **İkdam** gazetesi ise buhranlı zamanlarda dâhi siyaset adamlarının iş başında olması gerektiğini ileri sürüyor, bunun için karma hükûmet kurulmasını teklif ediyordu (88).

Yeni Gazete de 2 aylık bir mütareke öne sürüyordu.

13 Nisan 1909, yani 31 Mart patlak verdiği gün çıkan gazeteler incelenirse görülür ki, bazı muhalif gazeteler çıkacak olayı bilir ya da sezercesine yazılar yayınladılar. Meselâ, **Serbestî**'de Mevlânzade «bizi bizden ziyade düşünen» İngilizlerin öğüdünü anlatıyordu: eğer asayiş kurulur ve hükûmet gibi varlık gösteren Cemiyet «izale» olunursa, Kâmil Paşa kabinesi zamanındaki gibi Avrupa'nın güveni geri gelir ve birçok «şirketler, ticarethaneler, müessesat-ı

(87) **İkdam**, 9 Nisan 1909, 5342.

(88) **Tanin**, **İkdam**, 9 Nisan 1909, 248, 5342. **Tanin**, çıkarılan «gürültüleri» ve **İkdam**'ın teklifini post kavgası olarak görüyordu.

mühimme, fabikalar, darülsınaalar» kurulurdu (89). Bu gibi kurumlarda kadro dışı kalan memurlara iş verilmesi şart koşulur, böylece bu iş de halledilirdi. Cemiyet sayesinde en ufak bir ilerleme sağlanamadığı belirtildikten sonra, asıl kabahatin Cemiyette olmadığı söyleniyordu. Zira İttihatçılar yalnızca «asıllarının, cibilletlerinin, fıtratlarının» gereği olan vahşiliği yapıyorlardı. Kabahat, onları bir «şecere-i habise» koparır gibi yerden söküp atmak cesaretini göstermiyen «On Temmuz muhtedisinde», yani Hilmi Paşa'daydı.

Aynı gazetede ilgi çeken başka şeyler de vardı. Hasan Fehmi için gönderilen başsağlığı telgraf ve mektuplar arasından en başa bir askerin, Üsküp'te bulunan 5. taburdan nişancı Yanyalı M. Ata'nın telgrafı basılmıştı. Bundan başka, 15 Nisan 1909 günü yapılacak matbuat hürriyeti mitingine katılma niyetlerini açıklayan kimselerin yolladığı 6 mektup yer alıyordu. Bunlardan dördü Kazasker Hasan Efendi, Nuruosmaniye, Murat Paşa, Siyavuş Paşa medreselerinin öğrencileri tarafından gönderilmişti. Böylece 31 Mart olayının günü **Serbestî** gazetesi de, askerlere ve softalara verdiği önemle, şaşılacak ölçüde **Volkan** tipi bir muhalefete kaymış bulunuyordu.

13 Nisan günü dikkati çeken bir gazete de **Mizan** idi. Hemen hemen bütün birinci sayfayı «Ulemanın Sükûtu» adını taşıyan iri punto ile yazılmış bir yazı kaplıyordu (90).

(89) İngiliz Balkan Komitesinin 20 Nisan 1909 tarihli **The Times**'da çıkan mektubunda şöyle deniyordu: «Bir kısım İngiliz basınında İttihat ve Terakkiye karşı yöneltilen hücumlar İstanbuldaki hizipleşme havasını azdırıp Meclisteki partilerden birinin diğerine karşı elde edeceği zaferle İngiliz menfaatlerine hizmet edilebileceği ya da İngiliz sempatisinin kazanılabileceği inancına yol açtı».

(90) Bu yazının Temyiz azalarından Haydar Efendi tarafından yazıldığı sonradan anlaşıldı. **Sabah**, 1 Mayıs 1909, 7039.

9 Nisandaki kısa bir yazı dışında **Mizan**, Hasan Fehmi'nin öldürülmesinden beri büyük punto kullanmamıştı. Bu yazıda cemiyetler ve fırkalar karşısında, ulemanın kimin haklı, kimin haksız olduğunu söylemesi isteniyordu. Nasıl olsa hak bir değil miydi? Hükûmet fırkalar elinde olunca, velayet ondan kalkar, kalkınca ibadet de sahih olmazdı. Şeriate göre bir ülkede iki hükûmet olmazdı. Ulema halkı işrad etmek zorundaydı. Böylece Mizancı, kolayca anlaşılacağı üzere, ulemanın İttihat ve Terakki'yi mahkûm edip, muhalefeti haklı bulmasını istiyordu. 31 Mart vak'ası gününden bir gün önce hazırlanmış bu yazı ve puntolar karşısında Mizancı Murat'ın 31 Mart olayından önceden haberli olmadığını kabul etmek gerçekten zordur. Büyük bir patlama için gerekli ortam hazırdı.

II. 31 MART OLAYINDAN ABDÜLHAMİT'İN TAHTTAN İNDİRİLİŞİNE KADAR GEÇEN OLAYLAR

A. Ayaklanmanın İstanbul'da Egemen Olduğu Günler

İlk bölümde gördüğümüz üzere, Kâmil Paşa kabinesinin düşürülmesinden sonra, muhalefet gazetelerinin, bazan dini de âlet ederek açtıkları kampanya, ile, siyasî hava gitgide İttihat ve Terakki aleyhinde ağırlaştı. Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle durum büsbütün gerginleşti. Hasan Fehmi'nin cenazesi muhalefetin, başta ilmiye öğrencileri ile bir çok Darülfünunlular ve ulema olmak üzere, büyük kalabalıklar tarafından desteklendiğini, ve artık kamu oyunda muhalefetten yana güçlü akımların doğduğunu gösterdi. **Volkan**'da çıkan mektup ve yazılardan da bu akımın erlere bulaştırıldığı anlaşılıyordu. Ortalığı kaplıyan bu büyük gerginlik ve heyecan, 31 Mart ayaklanması ile patlak verdi.

1. **İlk Gün** (Salı, 13 Nisan 1909. 31 Mart 1325 (1): **Ayaklanmanın Başlaması**

Askerin Yaptıkları : 12 Nisan gününü 13 Nisana bağlıyan gece yarısında Taşkışlada bulunan 4. avcı taburunun

(1) İlk güne ait bilgiler 14 Nisan 1909 günlü gazetelerden alınmıştır. İstisnalar dipnotlarıyle gösterilmiştir.

askerleri ayaklandılar, subaylarını bağladıktan sonra sabahleyin 2.45 de kışlalarından silâhlı olarak çıkarak 3.45 de Sultanahmede geldiler ve Meclis-i Mebusanı kuşattılar. Askerlerin ellerinde bir beyaz, bir kırmızı ve birçok yeşil bayraklar vardı. Bu yeşil bayraklar İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin açılışında kullanılan bayraklardı. (2). 4. Avcı taburunun askerleri diğer kışlalara da giderek (özellikle Kılıç Ali ve Yıldız kışlaları) oralarda bulunan askerleri ayaklanmağa çağırdılar. Bu çağrı üzerine, saat 5.45 de (güneş 5.25 de doğmuştur) Kılıç Ali, Taşkışla kışlalarının askerleri ve Beyoğlu numune topçu alayları, Yıldızdaki 5., 6. ve 70 alayların askerleri Sultanahmette toplanmış bulunuyorlardı. 2. avcı taburu henüz katılmadığı gibi, mümtaz Kolağası Aziz Bey'in kumandasında bulunan 3. avcı taburu Ayasofyaya hiç gelmiyecekti (3). Bu sırada ayaklananların sayısı 3000'i aşıyordu. Bu saatte askerler havaya bir kaç el ateş ettiler ve birkaç defa «Yaşasın Asker» diye bağırdılar. Gürültü üzerine halk, büyük kalabalıklar halinde meydana toplandı. Bütün olup bitenler az çok düzen içinde oluyordu. İstanbul'un güvenliğini sağlamak üzere sokaklarda askerler polislerle birlikte devriye gezmeğe başladılar. Askerler birbirlerine kimsenin, özelikle azınlıkların ve yabancıların malına, canına dokunulmamasını sürekli olarak telkin ediyorlardı (4). Harbiye Nazırı saat 5'de, 1. Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'yı işbaşına çağıran bir telgraf çekti. Paşa (kendi iddiasına göre) telgrafı saat 7'de

(2) **Volkan,** 16 Nisan 1909, 106.

(3) Söz konusu tabur kumandanının ayaklanmanın çıkışından altı güne kadar olan bitenler hakkındaki raporu Mevlanzade Rifat'ın kitabına aynen alınmıştır: **İnkılâb-ı Osmaniden Bir Yaprak** (Kahire, Ahbar Matbaası, (1329), s. 80-9.

(4) Nadi **a.g.e.,** s. 40. Ayaklanan askerler elçiliklerin kapılarına da nöbetçi koyuyorlarmış. Bayar, **a.g.e.,** s. 141.

aldı. 8.30'a doğru Harbiye Nezaretine geldi (5). 9.15'de Davut Paşa kışlasına bir telgraf çekilerek süvari birliklerinin yola çıkarılması emredildi; bu birlikler saat 10.45'de Beyazıta geldiler. Gelenlerden yirmi süvari Gedikpaşada bulunan ayaklanmış askerlerin üzerine gönderildi, bunlar dağıtılarak üçü yaralandı. Süvariler bir yandan Beyazıt dolaylarında yollarda biriken halkı dağıttılar. Bu sırada Harbiye Nezaretinin kapılarına dağ topları ve makineli tüfekler yerleştirildiği gibi, Köprüden geçecek askerleri önlemek üzere Eminönüne makineli tüfek gönderildi. Başkaldıranlardan bir takımı Harbiyedeki askerleri kandırmağa çalışmışlar ama buna muvaffak olamamışlar, hatta **Osmanlı**'ya göre bazıları içerdekiler tarafından «paralanmışlardı.»

İkdam gazetesine göre olayın nedeni şuydu: üç gün önce, Cumartesi günü (10 Mart 1909), subaylar askerlere «Hocalarla katiyen görüşmiyeceksiniz. Askerlikte diyanet meselesi aranmaz. Allahtan başka kimse tanınmaz. Padişah ve efrad-ı ahali İttihat ve Terakki Cemiyetinin elindedir.» yolunda buyruklar vermişlerdi. Bunu duyan bazıları durumu Babıâliye şikâyet etmişler ama Hüseyin Hilmi Paşa aldırmamıştı. Subayların böyle bir şeyi bu biçimde söylemiş olmalarına ihtimal verilemez. Bu sözlerle, subayların İttihatçı oldukları ve din durumlarının —teokratik bir devlet için— fazlasiyle zayıf olduğu anlatılmak isteniyordu. Din duygularının bu zayıflığı da Şeriat adına subaylara ve İttihat - Terakki'ye karşı yapılan bir ayaklanmayı haklı gösterebilecek nitelikteydi.

İkdam'ın bildirdiği bu olaya yaklaşan ve gerçek gibi görünen bir belge, 31 Mart olayından sonra **Volkan**'da (6)

(5) Mahmut Muhtar'ın Selânik'te çıkan **Yeni Asır** gazetesine açıklamasından. McCullagh, **a.g.e.,** s. 80-1.

(6) **Volkan,** 16 Nisan 1909, 10(. Mahmut Muhtar Paşa da böyle

yayımlanan Mahmut Muhtar Paşa'nın 24 numaralı, 29 Mart 1325 (11 Nisan 1909) günlü umum ordu emridir. Bu emirde, Meşrutiyet ilân edildiğinden bu yana cahil ve alçak kimselerce türlü cemiyetler kurulduğu, son zamanlarda ise İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin ortaya çıktığı ve buna birçok saf kimselerin girdiği söz konusu edilmektedir. Toplumun İslâm toplumu olmak dolayısiyle zaten Şeriat üzerine kurulu bulunduğuna göre, böyle bir cemiyetin ortalığı karıştırıp ikilik sokarak istibdadın geri dönmesi için çalışabileceği ihtimali ileri sürülmektedir. Bu Cemiyete askerler arasında rağbet gösterilmesi «ihtimal verilmezse» de alay ve tabur imamları aracılığıyla askerlere «zinhar bu gibi cemiyetlere kulak asmamaları» ve kutsal askerlik görevi ile Kanunu Esasîyi korumakla yükümlü oldukları «sıkıca» telkin olunacaktı. Emrin bir başka yerinde askerlerin dinsel ödevleri «salat-ı hamsenin (beş vakit namaz) edası, Padişahımıza itaat ve inkiyad ile... cümlemizin muhafaza ve bekasına yemin ile mükellef bulunduğumuz meşrutiyet-i idareye hizmet...» olarak tarif ediliyordu. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti aleyhindeki bu emrin, Harbiyeli subayların kurmakta oldukları askerî düzenden hoşnut olmıyan askerler ve tabii onların kışkırtıcıları tarafından kolayca İkdam'da bildirildiği biçimde yorumlanabileceği ortadadır.

Hükûmet : Sabahleyin saat 6.45'de Sadrıâzam Hilmi Paşa'dan saraya bir telgraf geldi. Telgraf ayaklanma haberini veren Zaptiye Nâzırı Sami Paşa'nın bir telgrafının metnini ihtiva ediyordu. Sami Paşa olanları anlatıyor, hepsi 4. avcı taburundan «birkaç yüz subaysız ve silâhlı neferin» Sultanahmede gelerek «Şeriat isteyenler meydanda toplansın, istemiyenler dışarda kalsın» diye halkı topladıkla-

bir emrin sözünü ediyor: McCullagh, a.g.e., s. 88. Bk. ayrıca bölüm 1, n, 84.

rını anlatıyordu. Sadrıâzam bu biçimde Padişaha durumu bildirdikten başka, aldığı tedbirleri de sayıyordu: ayaklanma üzerine Zaptiye Nâzırından bilgi istenmiş ve «tedabir-i hakîmane» ile düzeni yeniden sağlamaktan başka bir yola gitmenin «müşkül ve gayri caiz» olmasına göre Babıâlide Vükelâ Heyeti toplantıya çağrılmıştı. (Görülüyor ki Hilmi Paşa daha ayaklanmanın başında, bunu zorla bastırmağa niyetli değildi). Bu tedbirler kararlaştırılmış, olmakla beraber, Padişahın da bu konuda izni olup olmadığı soruluyordu. Bu sırada Abdülhamit bu haberler karşısında «pek ziyade merak ve telâş» etti ve Sadrıâzama, hemen Babıâliye giderek gereken tedbirleri alıp isyancılara öğütler vermesini, olan bitenden de kendisini haberli kılmasını istedi. Ayrıca Meclis-i Mebusanda bulunan Şeyhülislam Ziyaeddin Efendiye de askerlere öğüt vermesi emredildi (7). Bir süre sonra Sadrıâzamın Saraya çektiği diğer bir telde, askerlerin Harbiye Nâzırı ve Mebusan Reisini, bir de kadınların Beyoğluna gitmelerini istemedikleri bildirildi. Böylece işin asıl niteliği anlaşılır gibi oluyordu. Aynı telgrafta, Harbiye Nâzırının 2. fırka kumandanıyla ayaklanan birliklerin kumandanlarını öğüt vermek üzere askere yolladığı (8), ayaklanmaya 4. avcı taburundan başka birliklerin de katıldığı belirtildi.

Askerin Durumu : Bu sırada Sultanahmette yeni yeni askerî birlikler ayaklananlarla birleşiyorlardı. Ama bu işe önayak olanlar 4. avcı taburu olduğu gibi, önder durumunda olanlar Arnavut Hamdi Yaşar Çavuş, bölük emini Meh-

(7) Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., s. 48, 88-9; **Abdülhamit'in Hatıra Defteri**'nde şöyle deniyor: «Vakanın mesuliyetine iştirak etmemek için ben karışmadım. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde azmii meram olsaydı, iki saat zarfında kıyamı bastırırdı. Çünkü adamlarının tahkik ve teminlerine göre en evvel hareket eden bir kaç askermiş.» s. 137.

(8) Bu tedbirin uygulanıp uygulanmadığı belli değildir.

met, kamacı ustası Ârif'ti (9). **İkdam**'a göre birbirlerine öğütler verip su ikram ediyorlardı.

Divan-ı Harbın yeminli şahadetle tesbit ettiğine göre Derviş Vahdetî de askerin arasında bulunuyordu (10). Ayrıca, er kıyafetinde kadro dışına çıkarılmış subaylar da vardı (11). 12.45'de boru sesleri arasında yeni bir gelişme başgösterdi. Divan Yolundan kalabalık bir küme halinde ve askerlerle birlikte ulema geliyordu (12). Kafileye «yolda tesadüf» olunan birçok ilmiye öğrencisi çağırılmış, bunlar da bu çağrıya uymuşlardı. Askerler selâm dururken ulema da tekbir getirerek alana girdi. **Volkan**'ın deyimiyle «Mebusan dairesinin önü bembeyaz kesildi. Herkeste hissiyat-ı diniye galeyana geldi» (13). Ayaklanan askerler böylece suçluluklarını örtecek Şeriat perdesini buldukları için

(9) Danişmend, **31 Mart**, s. 23. Bir başka kaynak Hâzım Çavuşu da önderler arasında sayıyor ve Arif'in de tüfekçi ustası olduğunu belirtiyor: Mustafa Baydar, **31 Mart Vak'ası** (İstanbul, Millî Tesanüt Birliği Yayınları, 1955). Kuran'a göre Hamdi Çavuş daha önce Niyazi Beyin yanındaymış. «31 Mart Hâdisesi Nasıl Oldu?».

(10) Divan-ı Harbin Vahdeti hakkındaki kararı: Bayar, **a.g.e.**, s. 383-4, n. 1.

(11) Divan-ı Harbin 31 Mart olayı hakkındaki raporu: Bayar, **a.g.e.**, s. 401.

(12) Sonradan ilmiyeliler, askere öğüt vermek için geldiklerini ileri süreceklerdi. **Serbesti**'ye göre sarıklıların çoğu ilmiye öğrencisi idi. Bir yabancı kaynağa göre asker, öğüt vermek için gelen bazı subayları atlarından çekip indirmişler ve polislerin yeni giydikleri kalpakları parçalayıp fes giymeye zorlamışlar. Bu bilgilere başka yerde rastlanmamıştır. A Sarrou, La **Jaune-Turquie et la Revolution** (Paris, Berger Leurault, 1912), s. 79. Aynı kaynağın doğrulanmayan bir bilgisi, askerlerin isteklerini Babıâliye sundukları yolundadır. s. 81-2. Ahmet Refik ise, Vahdetî'nin hoca kıyafetinde ve başında yeşil sarık, elinde yeşil bayrak olduğu halde askere Şeriat üzerine konuşmalar yaptığını iddia ediyor. Ahmet Refik, **11 Nisan İnkılâbı** (İstanbul, Kütüphane-i Askerî, 1325), s. 33.

(13) Lütfi, «Dünkü hal».

herhalde rahatladılar. Saat 15.15'de önlerinde bandoları olduğu halde deniz erlerinin de (bunların sayısı 1000 kadardı) Ayasofyaya gelmesi ayaklananların durumunu daha da güçlendirdi.

Mahmut Muhtar Paşa: Ayaklanmayı bastırmak işi Mahmut Muhtar Paşa'ya (tabii nazarî olarak, zira Paşa bu yolda bir buyruk almadı) düşüyordu. Daha önceki davranışlariyle, kendisinin böyle bir işi yapmaktan çekinmiyecek bir kumandan olduğu bellidir. Onun için kendisinin sonradan bir gazeteye vermiş olduğu bilgiler önemlidir (14). Paşa, Harbiye Nezaretindeki birlikleri çoğaltıp, onların 31 Martçıların kışkırtmalarına kapılmalarını önlemeğe çabalarken, hükümetin bütün umudu Şeyhülislâmdaydı. O, askerleri yatıştırıp ayaklanmaya son verdirecekti. Harbiye Nezaretine bazı topçu ve süvari birlikleri gelmiş olmasına rağmen, Vükela Meclisi kesin olarak kan dökülmesini istemiyordu. Ayrıca, Paşa, Köprülerden geçerek İstanbul'a dolmakta olan isyancıları önlemek için her iki Köprünün başını tutacak makineli tüfekli birlikler yollamıştı. Artık kabineden ve Ahmet Rıza'dan Köprülerin açılmasını ve saldırı buyruğunun verilmesini istedi. Oysa bu sıralarda kabine istifaya karar vermiş ve hâlâ Şeyhülislâmla Fetva Eminin işleri yoluna koyacaklarına inanmaktaydı. Paşa, Ahmet Rıza Bey ve Hariciye Nâzırı Rifat Paşa'ya ayaklanmanın zorla bastırılabileceğini bildirdi. Babıâli ise Genel Kurmay Başkanı İzzet Paşa'dan bu işi yapacak askerlere güvenilip güvenilemiyeceğini sordu. İzzet Paşa da kesin birşey söyliyemediği için Sadrıâzamla Harbiye Nâzırının Yıldızdan dönüşüne değin harekete geçmemeğe karar verildi. Saat 16.30'da Sadrıâzamla Harbiye Nâzırı, zora başvurulmama-

(14) Mahmut Muhtar'ın Selânikte çıkan **Yeni Asır** gazetesine yaptığı açıklama: McCullagh, **a.g.e.**, s. 80-9.

sı gerektiğini, ve Şeyhülislâmla Mebuslardan kurulu bir heyetin Yıldızda görüşmeler yaptıktan sonra varacakları kararın bekleneceğini telgrafla bildirdiler. Muhtar Paşa ise işin zorla çözümlenmesi gerektiğini ama buyruklara uyacağını söyledi. Bu arada Paşa, aldığı ısrarlı buyruklar yüzünden Köprü başlarındaki askerleri saat 15'de geri çekmiş bulunuyordu. Unkapanındaki birlikler ise ayaklananlara katılmışlardı bile. Babıâli ve Meclise göre ayaklananlar Nezarete gelirlerse iyi karşılanmalıydılar. Buna Paşa itiraz etti. Saat 15.30'da 31 Martçılar Nezarete girmeğe kalkıştılar, fakat havaya ateş edilerek durdurulduldular. Ama hareketsiz bekliyen askerin maneviyatı bozulmuş, bir bölümü ayaklanmaya katılmağa başlamıştı. Zira bir takım hoca kılıklı kimseler, Nezaretin demir parmaklıklarına yaklaşıp askeri kışkırtıyor, 31 Martçı propaganda yapıyorlardı (15). Muhtar Paşa bu yüzden birkaç defa askere konuşmalar yaparak bu kışkırtmaları etkisiz bırakmağa çalışmıştı. Bir aralık nöbetçileri kışkırtan kalabalığın üstüne su sıktırmıştı.

Süvarilerin gelmesinden önce Muhtar Paşa kalabalığın üstüne ateş açılmasını buyurmuş, asker bir kararsızlık geçirdikten sonra havaya ateş ederek, kumandanların buyruklarını kayıtsız şartsız dinlemeğe hazır olmadığını belli etmişti. Saat 18.30 a doğru Paşa, o kadar çok askeri karavanasız ve hiç bir şey yapmadan Nezarette tutamıyacağını anlıyarak bazı birlikleri kışlalara yollamağa başladı.

Bu sıralarda İzzet Paşa Meclise, yeni bir Harbiye Nâzırının atanması gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine birisi telefonla İzzet Paşa'ya Harbiye Nezaretini teklif etti. O da yanındakilere danıştıktan sonra kabul etti. O sırada Padişahın isyancıları affettiği haberi de geldi. Bu haberle bir-

(15) McCullagh, a.g.e., s. 82, 115.

likte hükûmetin kurulmakta olduğu ve mesele de böylece çözümleneceği için, askerin kışlalarına gönderilmesi bildirildi. Hemen ardından İsmail Kemal, İzzet Paşa'ya telefon ederek Nezaretteki askerin Sultanahmede getirilerek oradakilerle kaynaştırılmasını istedi. Gerek ayaklanan askerin affedilmesi, gerekse ayaklanmamış askerin Nezaretten uzaklaştırılması için (Saraydan ve İsmail Kemal tarafından) verilen buyruklar üzerine bir ordunun iki kumandanı olamıyacağı ve birinci ordunun da askeri değeri kalmadığı gerekçesiyle, Muhtar Paşa 19.30 da istifa etti ve Beyazıttan ayrıldı.

Acaba, Mahmut Muhtar, gerçekten ayaklanmayı bastırabilir miydi? Tabii ki bu soruya kesin bir cevap verilemez. Bir kere, hükümet şaşkınlık içinde olduğu için böyle bir karara gidemiyordu (16). Ahmet Rıza da ayaklanma çıkınca istifa ettiğine göre, İstanbul'daki İttihat ve Terakki çevrelerinde de aynı şakınlığın hüküm sürdüğü anlaşılır. Gerçekten de ordu erlerinin bu biçimde ayaklanması, nerede olsa, şaşırtıcı bir şeydi. Böyle bir ayaklanmayı zorla bastırmağa kalkışmak da —dökülecek kanlar dolayısiyle— büyük sorumluluk altına girmek demekti. Ayrıca, kumandanlarına bağlı gibi görünen askerin, ateş buyruğu verildiği zaman, diğer askerlerin üzerine ateş edip etmiyeceği bilinemezdi. Nitekim Muhtar Paşa'nın bir ateş buyruğunu asker, havaya ateş ederek karşılık vermişti. Ama, öte yandan, o gün, Ayasofyada bulunan McCullagh'ın iddiasına göre 31 Martçı askerler ilk önceleri, yani saat 14 ve 15'e kadar küçük gruplar halinde Ayasofyaya gelmişler ve hepsi de büyük korku içindeymişler (17). Bunların üstlerine

(16) Görüldüğü gibi, hükümet Köprüleri açma kararını bile veremiyecek durumdaydı.

(17) McCullagh, **a.g.e.**, s. 90, 99. Yazara göre Sultanahmetteki asker top ateşiyle kolayca dağıtılabilirdi. **L'Illustration** muhabiri de bunu

asker gönderilseydi belki kaçar ya da teslim olurlardı, belki de ateş ederlerdi. Kaçsalardı ya da teslim olsalardı, ayaklanma başarısızlığa uğramış olurdu. Ateş etselerdi, çarpışmalar başlardı, zira bu durumda hükûmete bağlı askerin ateşi karşılıksız bırakması düşünülemez. Bu ikinci durumda da ayaklanmanın başarısızlığa uğraması ihtimali güçlüydü, zira çarpışmalar karşısında Meclis, hükümet, Padişah ve hatta muhalif olan bazı gazeteler bile hükümet askerini desteklemek, onu seçmek zorunda kalırlardı. Ayrıca, hükümet askerinin subaylı, diğerlerinin subaysız olacağını da düşünmek gerekir. Görülüyor ki, herhalde ayaklanmanın zorla bastırılması denenmesi gereken bir yoldu. Kötü bir ihtimalle hükümete bağlı asker bu durumda çarpışmayı reddederek ayaklanmaya katılırdı ki, hiç bir şey yapmadan da nasıl olsa 13 Nisan akşamı bu sonuca ulaşılmıştı. Daha kötü bir ihtimal ise ayaklanan askerin hükümete bağlı askeri yenmeseydi. O zaman 31 Martçılar, ya gelen Hareket Ordusu ile sonuna kadar çarpışmak durumunda kalırdı ve bu çarpışmalarda 24 Nisandakilerin tersine, ayaklananlar belki etkili bir savunma düzeni kurarlardı. (Hareket Ordusunu surlarda karşılamak, ya da ev ev sokak vuruşmaları yapmak gibi). Ya da bunların İstanbul'dan kaçıp taşrada gizlenmeleri gerekirdi. Ne var ki, ayaklanmanın bastırılabileceği yolunda böyle spekülasyona girmek, mutlakiyet dönemi boyunca Osmanlı Devletini saran «idare-i maslahat» zihniyetini hesaba katmamak demektir. Zaten ayaklanan asker de bu zihniyete güvenerek ayaklanmıştı.

doğruluyor: «... büyük bir asabiyet ve pek derin bir tenkil korkusu gösteriyorlardı; en küçük bir ateş üzerine askerler kendilerini kaybedip darmadağın oluyorlardı». Danişmend **31 Mart**, s. 214-5. Aşağıda görüleceği üzere Babanzade İsmail Hakkı da aynı kanıdadır. **Tanin**, 13 Nisan 1325 (Selânikte çıkan özel sayı).

Muhtar Paşa'nın uzun açıklamasından eksikliği ile dikkati çeken bir nokta da kendisi —aşağıda görüleceği üzere— azledilmiş olduğu halde, yalnız saat 19.30'da istifa yoluyla görevinden ayrılışını söz konusu etmesi, ve azlini hiç anmamasıdır. Ya 19.30'a kadar azli kendisine bildirilmemişti, ya da Paşa, bunu bir onur meselesi yaparak, azledilmeden önce istifa etiğini söylemeyi tercih ediyordu.

Muhtar Paşa, orduyu İttihad-ı Muhamedi Cemiyeti'nin propagandalarına karşı uyardığını söylüyor. Ama buna karşılık, Harbiyeli subayların askerin ruh yapısını anlamak ve kendilerini sevdirmek için çaba göstermediklerini, ayrıca yürütülmekte olan entrikaların önemini kavrayamadıklarını iddia ediyor (18). Kendisi bu Harbiyeli subayları yavaş yavaş alaylıların yerine geçiriyormuş. Paşa'ya göre Hürriyetin ilânından sonra, kabiliyetsizliklerinden ötürü 1400 alaylı subay kadro dışı bırakılmış. Bunların da ayaklanma sırasında İstanbul'da toplu halde bulunduklarını söylediğine göre, bu sayının yalnız I. Orduda kadro dışına çıkarılan alaylı subay sayısı olması muhtemeldir.

Burada 3. avcı taburu kumandanı Kolağası Aziz Bey'in olay hakkındaki raporunu gözden geçirmek yararlı olur (19). Kumandan, saat 3.15'de nöbetçi subaydan gelen bir raporla durumdan haberdar edildi. 4. avcı taburu subaylarını tutuklayıp, seksen kişilik bir birlik bıraktıktan sonra Şeriat istemek üzere kışladan ayrılmıştı. Âsiler 3. avcı taburunu da kışkırtmak istemişler, ama kapıdaki onbaşı tarafından içeri alınmamışlardı. Aziz Bey, 4. liva kumandanına tutuklu subayların zorla kurtarılmasını teklif ettiyse de, o, subaylara bir zarar geleceği korkusuyla öğüt verme yolunu seçti. Ama ne önden gönderilen subaylar, ne de son-

(18) Mahmut Muhtar, sonradan böyle bir şey söylediğini yalanlamış.

(19) Rifat, **a.g.e.**, s. 80-6.

ra giden tabur imamı âsileri yumuşatamadı. Saat 7.45'de silâh sesleri gelmeğe başladı. Âsilerin Taşkışlaya saldıracakları söylentisi üzerine, 3. tabur ile itfaiye taburu askeri Taşkışlaya toplandı. 3. taburun askerleri, subaylarına bağlı olduklarını açıkladılar. Saat 11.45'de söz konusu saldırının gerçekleşmiyeceği anlaşılmış bulunuyordu. Bu arada itfaiye taburu ile 7. alay ve numune taburundan askerler âsilere katılmak üzere ayrıldılar. Kışla kapıları beklenmediği için eski subaylar (alaylılar) ve «hafiyeler» içeri girmeğe başlamışlardı. Kolağası harekete geçilmesini istemek üzere kışla kumandanına başvurduysa da, kumandan buyruk beklemek gerektiğini söyledi. Saat 12.45 de fırka kumandanı, 3. ordudan dokuz taburun gelmekte olduğunu bildirdi. (Bu, olsa olsa bir tahmin olabilirdi.) 14.45 de çavuşlar, âsilere karşı herekete geçilmesini «istirham» ediyorlardı. Bu sırada kadro dışına çıkarılmış subayların kışlaya girip askeri kışkırtmaları üzerine askerle temas etmelerine engel olundu. 16.45'de Hassa kumandanından bir telgraf geldi. 3. tabur «vatanın halis evladı» ve «Şeriatın hakiki hâdimi» diye övülüyor, ve gerekirse «kıymettar» hizmetlerinin isteneceği belirtiliyordu. Hafiye ve «zabit üniformalı» kimselerin faaliyetleri yine arttığından, askerin moralini güçlendirmek için Aziz Bey, taburunu, 2. avcı taburunun kalmakta olduğu Gülhaneye götürdü. Ne var ki oraya varıldığında, 2. taburun âsilere katıldığı anlaşıldı. Yalnız bu tabur, subaylarını hapsetmemişti. 3. taburu çeviren hoca, hafiye ve âsiler askeri etkiliyemeden geriye dönüldü ve 19.45'de âsilerin önlemek istemesine rağmen zorla kışlaya girildi. Aziz Bey, çaresizlik içinde, askere ertesi günü izin verdiyse de, asker kışladan ayrılmadı. Aziz Bey'in raporundan iki nokta gayet iyi belirmektedir: 1) Hükümetin tavır almaması yüzünden, ayaklanmayı kışkırtanlar meydanı boş bulmuşlar ve yavaş yavaş as-

kerlerin çoğunu ayaklandırmışlardır. 2) Kadro dışına çıkarılmış subaylar kışkırtma işinde önemli rol oynamışlardır.

Sadrıâzamın Savunması : Hüseyin Hilmi Paşa'nın reddedilmesi zor gibi görünen bir savunması vardı (20). Onun 11 Haziranda McCullagh'a açıkladığına göre, Sultanahmet'teki askerin üstüne ateş edilseymiş İstanbul'da müthiş bir kargaşalık başgösterebilirmiş. Hükümetin elindeki iki üç bin askerle İstanbul'daki azınlıkların ve yabancıların korunması da imkânsız olurmuş. Yabancıların ya da azınlıkların tehlikede olduğu görülünce de, yabancı devletlerin karışması kaçınılmaz olurmuş. Ayrıca Abdülhamit'in 31 Martçılardan yana olduğu askerlere söylenirse bu iki-üç bin askeri hükümete bağlı tutmak da imkânsız olurmuş. Onun için meşrutiyetçi bir generalin büyük bir meşrutiyetçi ordunun başında İstanbul'a gelip ayaklanmayı bastırmasını beklemeyi uygun görmüş.

İlk savunmaya karşı şu söylenebilir; ayaklanan askerin, azınlıklara ya da yabancılara saldırması tehlikesi, Hareket Ordusu İstanbul kapılarına geldiği zaman da vardı. Ama buna karşılık 31 Mart ayaklanmasını Hareket Ordusuna havale etmenin, bu ordu askerinin çok sayıda ve güvenilir olması, ayrıca ayaklanan askerin, geçen süre içinde, maneviyatının tamamen bozulması gibi önemli avantajları vardı. Ne var ki, Hilmi Paşa'nın 31 Mart olayının günü ileriyi bu ölçüde görebilen hesaplar yapmış olmasına pek ihtimal verilemez. Bu yüzden de, onun, 13 Nisandaki hareketsizliği, herhalde hesaba dayanmaktan çok, bir çaresizliğin belirtisi sayılmalıdır. Kaldı ki, ayaklanma hemen bastırılmayınca, bunun İmparatorluktaki diğer askerlere bulaşması, ya da Adana olayına benzer olayların patlak vermesi gibi pek tehlikeli ve ayni derecede geçerli kötü ih-

(20) McCullagh, **a.g.e.**, s. 90-3.

timaller de vardı. Onun için Paşa'nın bu ilk savunmasını yeter derecede güçlü saymak mümkün değildir.

İkinci savunmaya göre hükümet, ayaklanmanın Yıldızca benimsenmesi ihtimalini hesaplıyarak çaresiz kalmıştır. Bir kere, hükümete bağlı askerlerle ayaklananlar arasında çarpışmalar başladıktan sonra, ihtiyatı hemen hemen hastalık derecesinde ileri götürmüş olan Abdülhamit'in böyle kesin bir tavır alması beklenemezdi. Sonra da, bir ihtimal, hem de böylesine zayıf bir ihtimal yüzünden hükümet ödevinden kaçınmak yeterli bir savunma sayılmamalıdır.

Hilmi Paşa'nın üçüncü bir savunması da şuydu: Paşa, ayaklanmadan üç gün önce, yani, 10 Nisan 1909 da bir takım «yüksek kişileri» toplıyarak halkın hoşnutsuzluğunu tehlikeli bulduğunu bildirmiş ve orduya güvenilip güvenilemiyeceğini sormuş. Bunlar olumlu cevap verince çıkabilecek karışıklıklardan çekinmez olmuş. Ama 13 Nisan'da avcıların da ayaklandığını öğrenince işin umutsuz olduğunu anlamış. Söz konusu «yüksek kişiler» arasında Ahmet Rıza Bey de vardı (21). Bu özür de Hilmi Paşa'nın devlet adamı olarak yetersizliğini gösterir. O geceki toplantıda konuşulanlar, ayaklanma günü karşı tedbir alınmasını önlemezdi.

(21) Ahmet İzzet Paşa'nın verdiği bilgiye göre toplantı özellikle basının kışkırtıcılığı konusundaymış. Ama Ahmet Rıza, Meşrutiyette basın özgürlüğünün gerekli olduğunu savunuyormuş. Hüseyin Hilmi ve benzeri Paşalar da kendileri için istibdat devri devlet adamı denmesin diye tedbir almaktan çekiniyorlarmış. Bu konuda yalnız Mahmut Muhtar duyarlık gösteriyordu. Ahmet İzzet, «Ahmet İzzet Paşa'nın Hatıratı,» **Akşam**, 7 Mayıs 1928, 3437; Bayar, **a.g.e.**, s. 203-5, 294-7, Abdülhamit de asker arasına nifak sokulduğunu duyunca Ali Rıza, Hilmi, Mahmut Muhtar Paşaları Yıldız'a çağırıp görüşmüş. Durumun ağırlığını takdir edip gereken tedbirlerin alınacağını söylemişler. **Abdülhamit'in Hâtıra Defteri, a.g.e.**, s. 136-7. Faik Bey adında yüksek rütbeli bir subaya göre, ayaklanma gününde Hilmi Paşa olan bitenleri fazla önemsemiyormuş. McCullagh, **a.g.e.**, s. 114.

Ama öte yandan, Paşa'nın savunmaları İttihat ve Terakki'ye yeterli görünmüş olacak ki, Tevfik Paşa'nın istifasından sonra onu yeniden Sadrıâzam yaptılar. Belki de İttihatçılar, kendi Cemiyetlerinin de panik haline girmesi yüzünden Hilmi Paşa'nın çaresizliğini hoş görmüşlerdir. Zira cemiyet, ne yapılması gerektiğini Hilmi Paşa'ya söyleseydi, o bunu herhalde yapardı (22). İttihat ve Terakki'nin Paşa'ya bir buyruğu olup da Paşa bunu yerine getirmemiş olsaydı, İttihat ve Terakki herhalde onun yeniden Sadrıâzam olmasına razı olmazdı.

Harbiye Mektebinde : Öte yandan, Kuran'ın bildirdiğine göre bir aralık Muhtar Paşa, Abdülkadir Bey adında bir subay aracılığı ile Harbiye Mektebi öğrencilerine, diğer yüksek okul öğrencileriyle birlikte ayaklanmayı bastırmalarını teklif etmiş. Bunu Harbiyeliler «prensip itibariyle» kabul etmişler ama «nedense» bu iş olmamış. Paşa'nın ayaklanan askerlerden kurtulmak için Modada bir yabancı komşunun evine sığınması, sonra da vapurla Yunanistan'a kaçmış olmasının herhalde bir rolü olmuştur. Fakat öyle anlaşılıyor ki, Harbiyeliler, belki de içlerinde İttihat ve Terakkiye muhalif birçok öğrencinin bulunması yüzünden —bunların başında Sabahattinci olan Kuran'ın kendisi vardı— böyle bir işe fazla hevesli görünmemişlerdi. O derece ki, 31 Martçıların görünüşteki önderi Hamdi Çavuş Harbiyeye gelmiş ve Harbiyelilerin ayaklanmaya katılmalarını teklif etmiş (ne zaman olduğu pek belli değil). Kuran bu teklife karşı tepkisini şöyle anlatıyor: «İmtihanları vesile ittihaz ederek bu teklifi reddetmiştim.» Kuran'a göre

(22) Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra **La Turquie** muhabiri yeniden Sadrıâzamlık edip etmiyeceğini Hilmi Paşa'ya sorduğunda, o şöyle demişti: «Millete hizmet etmek isterim, fakat bu vazifeyi ifa edecek kuvvet ve iktidarı haiz miyim? Kendi kendime sorardım». **İkdam**, 30 Nisan 1909, 5360.

Hamdi Harbiye okul yönetiminin, İttihatçı olmıyan ve ona kafa tutan öğrencilere karşı aldığı disiplin tedbirleri yüzünden böyle bir teklifi uygun karşılıyacaklarını sanıyormuş. Her ne ise, Harbiyeli subaylara karşı düşmanlık beslıyen, hattâ yer, yer onları öldürmeğe çalışan bir ayaklanmanın önderinin, o subayların yetiştiği okuldan yardım istemesi son derece gariptir. Herhalde Hamdi Çavuş'un bildiği, güvendiği bir şey vardı. Nitekim, Kuran da ilke yönünden değil de, imtihanları ileri sürerek Hamdi Çavuş'a olumsuz cevap vermiştir. Demek ki Kuran'ın zümre duygusu (Harbiyelilik) muhalifliğini bastırmış. Ama bu bastırma, Kuran'ı ilk baştan 31 Martçılar aleyhinde faal bir tavır takınmağa götürememiş (23).

Hükûmetin Durumu : Kabine, Şeyhülislâmdan isyancıların ne istediklerini öğrendikten sonra istifaya karar verdi (24). 14.45 ile 15.45 arasında Sadrıâzam, Harbiye Nâzırı ve Maarif Nâzırı Abrürrahman Şeref Bey Saraya gelerek kabinenin «bizzarure ve bilmecburiye» istifa eylediğini bildirdiler. Ama Abdülhamit —ilerde sorumlu tutulmamak için— istifaların yazılı ve gerekçeli olmasını istediğinden, vekiller heyeti Mabeyndeki nazırların düzenledikleri bir

(23) Kuran, **Harbiye Mektebi,** s. 152-3. Ancak Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonradır ki, başta Kuran olmak üzere, Harbiyeli öğrenciler bu ordunun yanında ödev almışlardır. **Tarih Dünyası**'ndaki yazısında, Kuran, Harem İskeleli olan Abdülkadirin Muhtar Paşanın direnme teklifini 2. gün getirdiğini, Harbiyelilerin bunu olumlu karşılayıp hazırlığa başladıklarını, ancak Paşanın İstanbul'dan kaçtığını öğrenince işten vazgeçtiklerini söylüyor. Dikkat edilirse bu açıklama, Kuran ve arkadaşlarını daha çok «temize» çıkarmaktadır.

(24) Ahmet Rıza'ya göre Murat Bey Babıâliye gelerek «Meşrutiyet tehlikededir, ne yapıyorsunuz?» demiş. Bu sözü herhalde istifaya teşvik olarak yorumlamak gerekir. Ahmet Rıza, «İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Beyin Hâtıraları», **Cumhuriyet,** 2 Şubat 1950, 9153; Rıfat, **a.g.e.,** s. 63-64.

mazbatayla istifa etti. Mazbatada durum açıklanıyordu (25). Buna göre, isyancıların istekleri şunlardı: 1) Şeriatın uygulanması, 2) ayaklanmadan ötürü sorumlu tutulmamaları, 3) taburlarında bulunan subayların değiştirilerek İstanbul'dan çıkarılmaları, 4) yüz pare top atılıp donanma yapılması, 5) bütün bu isteklerin kabul edildiğinin Şeyhülislamlık tarafından mühürlü bir kâğıtla kendilerine bildirilmesi. Bu istekler karşısında (yine mazbataya göre) iki yol vardı, ya ayaklananları zorla dağıtmak, ya da ayaklanmayı yatıştırma yoluna gitmek. Mazbataya göre, olayın zorla bastırılması doğru olmazdı, çünkü bu iş halka bulaşabilir ve ülkedeki «yabancılarla» serserilere fırsat vererek çok kötü sonuçlar doğurabilirdi. Yatıştırma işine gelince, bunun için Şeyhülislâm ödevlendirilmiş, ama gerek kendisi gerekse bazı mebuslar hükûmetin de istenmediğini bildirdiklerinden yatıştırma işinin başka bir hükûmetçe daha iyi yapılacağı anlaşılmıştı: işte bu yüzden «selâmet-i memleket» adına hükûmet istifa ediyordu.

Aslında hükûmet büyük bir şaşkınlık içindeydi. **İkdam** muhabirinin Hariciye Nâzırı Rifat Paşa ile saat 16.45 de yaptığı görüşme, kabinenin olaylar karşısında gafil avlandığını ve tam bir panik içinde olduğunu gösteriyordu. Rıfat Paşa «pek ziyade telâşlı olduğu gibi soğukkanlılığını da biraz kaybetmişti.» Paşa'ya göre kendisi ve kabine için olay «bomba gibi» patlamıştı. Muhabir, o gün Babıâliye gelen yabancı diplomatların olay üzerine sordukları sorulara ne gibi açıklamalarda bulunulduğunu sorunca Paşadan, «biz de işi bilmiyor, reviş-i vukuattan bir şey anlamıyoruz,» «onlar vukuatı mahallinde bizden iyi tetkik ediyorlar» karşılığını alır. Paşa, kabinenin istifası üzerine ortalığın yatışacağına inanır. Tahminine göre asker, Nâzım Pa-

(25) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.,** s. 90-2. Abdurrahman Şeref Bey'e göre istifa saat 14 sularında olmuştur: **İnal, a.g.e.,** s. 1670.

şa'yı istediği için Harbiye Nâzırı o olacak, Sadrıâzamlık da Kâmil Paşa'ya verilecektir. Saat 17 sularında Saraydan, kabine istifasının kabul olunduğunu ve nazırların Mabeyne gelerek istifa mazbatasını imzalamaları gerektiğini bildiren telgraf geldi.

Mebuslar Meclisinde: Daha önce Babıâlideki nazır ve müşteşarlarla görüşen Ahmet Rıza, istifa etmesinin uygun düşeceği kararını verdi. Şöyle bir istifaname yazdı: «Umurumu şimdiye kadar vatanımın selâmetine hasrettim. Madem ki aleyhimde bir fikir hasıl olmuştur. Meclis-i Mebusan riyasetinden istifa etmek suretiyle vatanıma hizmet eylemeği mukteza-yı hamiyet-i vatanperveriden addederim». Görülüyor ki, Ahmet Rıza'da direnme yolunda hiçbir düşünce yoktur. Sanki her şey bitmiştir. Tek çıkar yol, ayaklananların isteklerine boyun eğerek ortalığı yatıştırmak olarak görünmekteydi. Yatışmanın bir an önce sağlanması için de Ahmet Rıza'nın istifanamesi özel bir ilâveyle İstanbul'da yayımlandı (26). Ahmet Rıza, istifa ederken

(26) Ahmet Rıza, Babıâliye geldiğinde Meclis-i Vükela toplantıdaymış ama haber yolladığı halde «korkularından» kendisini bir süre kabul etmemişler. Sonunda Nazırları gördüğünde, istifa kararını vermiş bulunuyorlarmış. Hilmi Paşa «Bu herifler sizin başınızı istiyorlar, hemen istifa ediniz» demiş. Meclisten, kendisini öldürmek istediklerini, gelmesinin doğru olmıyacağını bildirmişler. Mahmut Muhtar Paşa ise, telefonda «Emrederseniz mevcud askerle çıkayım Babıâliye geleyim» demiş. Ahmet Rıza «tabii istemedim ve pek isabet ettim» diyerek, o günkü davranışlarını haklı çıkarmağa çalışıyor. Ahmet Rıza bir süre Babıâlide saklanır, karanlık basınca, diğer iki kişiyle Şehzadebaşında Ali Cemal Bey'in evine giderek gizlenir. Talat ve Dr. Nâzım Beyler de orada gizlenmektedirler. (Ahmet Rıza nedense Dr. Nazım için «Nazım Efendi» diyor). Ahmet Rıza'nın bunlara ilk sözü «Meşrutiyet tehlikeyi atlattı» olur. Burada da hükûmetin ve kendisinin istifasını haklı göstermek çabası seziliyor. Herhalde istifa edilmeseydi, askerler Meşrutiyete karşı tavır alacaklar ve çıkacak kargaşalıkta Abdülhamit duruma egemen olacaktı denmek isteniyor. Ahmet Rıza, **a.g.e., Cumhuriyet,** 2 Şubat 1950, 9153.

Meclis-i Mebusan boş durmamıştı. Erken saatlerde Üsküp mebusu Sait Bey'in ilâve olarak çıkarılan bir beyanname ile «muzzaz asker kardeşlerimizin» isteklerini inceleyip karar vermek için çoğunluk gerekli olduğunu ve askerlerin Meclis kararlarına «tamamiyle» uyacaklarını belirttikten sonra, mebusların hızla Meclise gelmelerini istemişti.

Meclisteki olup bitenleri Bağdat mebusu ve **Tanin** yazarlarından Babanzade İsmail Hakkı'dan öğreniyoruz (27). O gün 10.45 sularında Meclise geldiğinde Halep mebusu Mustafa Efendi başkanlığında (28) toplanmış yirmi beş mebus buldu. Karşılarında beş - altı silâhlı er vardı. İsteklerini bildirmekteydiler. Bunlar, 1) Şeriatın uygulanması, 2) Sadrıâzamın, Harbiye Nâzırlarının, Hassa (1. Ordu) Kumandanı Muhtar Paşa'nın, 2. fırka kumandanı Cevat Paşa'nın, Taşkışla kumandanı Esat Bey'in azilleri, Ahmet Rıza'nın

(27) **Tanin,** 13 Nisan 1325 (Selânikte çıkan özel sayı).

(28) Mustafa Efendi'nin o sırada başkanlık durumunda bulunması ve üçüncü gün başkanlık oylamasında en çok oyu alması, tesadüf değildi herhalde. **El İslâm** gazetesinin ikinci sayısına (25 Mart 1325) yazdığı ve ayaklanmadan altı gün önce çıkan «Tebrik» yazısı Şeriat lehinde pek hararetli bir yazıydı. Birkaç sütun ötede, biraz sonra askerlerin sözcülüğünü yapacak olan Beyazıt dersiâmlarından Rasim'in «Hukuk-u Hürriyet» yazısı yer alıyordu. Bunda «Kanun-u Esasîde Devlet-i Osmaniyenin dini, din-i İslâmdır denildiği halde rakı şarap içmekte, terk-i salât etmekte, oruç yemekte hürriyet var diyenlere hürriyeti anlatmalı» diyor ve hürriyeti şöyle tarif ediyordu: «Şer'an ve aklen müstahsin olan efal ve harekâtta serbest olmak». Rasim Hoca Ceza hukuku konusunda da hadd sözünü anmakla birlikte el kesmek, dayak gibi şer'i cezalardan söz edemiyordu: büyük ihtimalle cesareti olmadığı için değil, kendisine de sevimsiz geldiği için. Zaten o sayıda yayımlanan El İslâm Cemiyeti tüzüğünün 3. maddesi, bu kuruluşun da İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti gibi pek çağdaş eğilimleri olduğunu gösteriyordu: «Hissedaran-ı Cemiyet efradından olmak şartiyle matbaa veya diğer müessese-i ticariye yapmak için Cemiyet tarafından şirketler teşkil olunacaktır. Matbaa için teşkil olunacak şirkette hisseler yüzer kuruştur». Bu konuda Prens Sabahattin'in şahsî teşebbüs öğretisinden ilham alınmış olması pek muhtemeldir.

başkanlıktan istifası, 3) davranışlarından ötürü «hiçbir neferin kılına dokunulmaması.» 15 Nisan 1909 günlü **İkdam**da çıkan ve bir mebustan alınan habere göre askerlerin istekleri şunlardı: 1) Kabinenin düşmesi, 2) mebuslardan Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit, Rahmi ve Talat beylerin uzaklaştırılması (mübaadet), 3) Şer'i hükümlerin tamamen uygulanması, 4) alaylılardan açığa çıkarılarak mağdur edilenlerin işlerine yeniden alınmaları, 5) saat 13.45'e kadar bu isteklerin yerine getirilmesi. Bu mebusun listesinde af şartının, öte yandan İsmail Hakkı'nın listesinde Harbiyeli subaylara (ya da alaylı subaylara) dair bir madde bulunmaması herhalde eksiklik sayılmalıdır. Nitekim bu eksik maddeler hükûmetin istifa mazbatasında aynen olmasa da, yer almaktadır. Öte yandan, her iki mebusun listelerinde mebusluk ya da kabine üyeliği gibi siyasal mevkilerle ilgili isteklerin bulunması ve bunların hükûmetin istifa mazbatasında bulunmaması nasıl yorumlanacaktır? Akla iki ihtimal gelmektedir. Olabilir ki hükûmet olayla ilgili bilgilerini, ayaklanmanın siyasal yanından habersiz askerlerden almıştır. Oysa, Mecliste konuşan hatta hazır bulunan askerler, ayaklanmanın önderleri durumunda oldukları için siyasal isteklerden haberli idiler ve bunları dile getirdiler. İkinci bir ihtimal de hükûmetin, durumunun zayıflığını Abdülhamit'e fazla duyurmamak için ayaklananların bu isteklerini gizlemiş olmasıdır. Bu iki nedenin de aynı zamanda etkisi olmuş olması da belki üçüncü bir ihtimaldir.

Dikkati çeken başka bir nokta da şudur: asker Sadrıâzamın, özellikle Harbiye Nâzırının değişmesini istemekle birlikte, bu yerlere Kâmil ve Nâzım Paşaların getirilmesini istemedi. Oysa Ahrar, bu Paşaların bu mevkilere gelmesini istiyordu. Muhakkak ki, askerin bu istekleri ileri sürmemiş olması, muhalefet için bir terslikti. Oysa ertesi

günü bazı muhalefet gazeteleri, askerin söz konusu Paşaları istediğini «haber» verdiler. Fakat bu «haber» lerden bile gerçeğin zorlanmakta olduğu belli olmaktadır. İkinci gün çıkan **İkdam**, askerin isteklerini saydıktan sonra, ayrı bir istekmiş gibi, ya da sonradan akla gelmiş gibi, Kâmil ve Nâzım Paşaların istendiğini bildiriyordu. Aynı günkü **Osmanlı**, askerlerin İsmail Kemal (Ahmet Rıza'nın yerine), Nâzım ve Kâmil Paşalar işbaşına gelmedikçe yerlerinden kıpırdamak istemediklerini bir «rivayet» olarak bildiriyordu. Ama aynı gazetenin başka bir yerinde, askerlerin kesin olarak iki paşayı istedikleri belirtiliyor, yine başka bir yerde («En son aldığımız habere göre...») Sadarete Kâmil, Harbiyeye Nâzım Paşa'nın tayin olunduğu haber veriliyordu. Böyle bir şey olmadığına göre, Ahrar'ın bu tayinleri şiddetle arzuladığı ve belki de bunun kendiliğinden olmasını beklediği bu tavırlardan anlaşılmaktadır (29). Söz konusu arzunun pek gerçekleşmemesi biraz da Abdülhamidin Ahrar'a yaptığı bir azizlik olarak yorumlanabilir.

İsmail Hakkı, askerlerin korku ile tehdid arasında bocaladıklarını, kekelediklerini, istediklerini doğru dürüst anlatacak durumda olmadıklarını belirtiyor. Askerler çıktıktan sonra, İsmail Hakkı söz alarak bu istekleri kabul etmenin yurdu yıkıma sürükliyeceğini, ayrıca işin bu isteklerle

(29) Mevlanzade'ye göre «âmil-i asîlerin» yani ayaklanmayı çıkarttırmış olan Ararcıların asker adına hazırladıkları istekler şöyleydi: 1) Kabinenin kâmilen istifası, 2) yukarıda bir mebusun listesinde bulunan İttihat ve Terakki önderleri ile Cevat Bey'in Meclisten çıkarılmaları, 3) açığa çıkarılarak mağdur edilen alaylıların işlerine dönmesi, 4) Şeriatın uygulanması, 5) Kâmil ve Nâzım Paşaların Sadaret ve Seraskerliğe getirilmeleri, 6) İttihat ve Terakki'nin dağıtılması, 7) âsîler için aff-ı şahane, 8) Mebusan başkanlığına İsmail Kemâl'in seçilmesi. Bu istekler, bir kaç liste halinde Meclise sunulmuştur, ama asker bu listedeki isteklerin (tamamen olacak) farkında olmadığı gibi, istekler «âmil-i asîlerden» haber geldikçe değişiyordu. a.g.e., s. 44-45.

bitmiyeceğini, başka isteklere ve yeniçerilerinki gibi bir başıbozukluğa yol açacağını söyledi. Buna karşılık mebuslardan Mustafa ile Vasfi Efendiler kan akmasına engel olmak gerektiğini, onun için de asker isteklerinin kabul edilmesini savundular. O aralık mebus sayısı kırka yükselmiş (30), askerleri salon dışında tutmak bir mesele halini almış, ve bir ulema heyetinin askerin isteklerini bildirmek üzere beklediği anlaşılmıştı. Görüşme bundan sonra o kadar az mebusla karar alınıp alınamıyacağı konusunda toplandı. İsmail Kemal, o anda ülkede tek gücün «hâkimiyet-i Milliyenin» Mecliste bulunan mebusların elinde olduğunu ileri sürdü. Oysa, İsmail Hakkı'nın yazısında belirttiği gibi, bunun doğru olması için Meclisin her türlü tehditten uzak, özgür olması gerekirdi. (Ayrıca, Kanun-u Esasî'nin 51. maddesi gereğince mebusların yarısından bir fazlası bulunmadıkça görüşmelere başlanamazdı. Nitekim o günkü toplantının tutanağı yayımlanmamıştır.) Mebuslar, karar vermeden önce durumu, alınan tedbirleri öğrenmeği uygun buldular. Yapılan telefon görüşmesi sonunda Sadrıâzam ve Harbiye Nâzırının Saraya gittiği anlaşıldı. Harbiye Nezaretinde Mahmut Muhtar'la da konuşuldu ve elinde az bir kuvvet bulunduğu öğrenildi. Ayaklanmanın başarı ile geliştiğini öğrenen İsmail Kemal, ısrarla kabineye güvensizlik oyu verilip durumun bir heyetle Saraya bildirilmesini istedi. Bu isteğe, sonradan gelen Hallaçyan, Vartkes Efendilerle, İsmail Hakkı karşı koydular. O aralık isyancılar Harbiye Nezareti önlerinde birkaç kayıp verip Harbiye Nezaretinden bir taarruz gelebileceği korkusuna

(30) 58. birleşimde (18 Nisan 1909), Rıza Paşa'nın söylediğine göre, sabahleyin doksan kadar, sonradan Hallaçyan saydığında altmış iki mebus vardı. Şevket Paşa'ya göre yüzden çoktular. Ne var ki, mebus sayısının yarısı yine de yüz kırktı. **Takvim-i Vekayi**, 16 Nisan 1325, 195.

kapılınca mebusları hemen karar almaları için zorlamağa başladılar. İsmail Hakkı, bu sıralarda askerlerin kolayca dağıtılabilecek durumda olduklarını söylüyor. Bu arada, 15 subayla birlikte bir ulema heyeti içeri alındı. İsmail Hakkı, heyette temyiz mahkemesi üyelerinden Haydar Efendi ile heyetin sözcülüğünü yapan Beyazıt dersiâmlarından Ahmet Nasim Efendiyi tanıdı (31). Sözcü, «her kelimesi bir nungi darbesi kadar acı» bir söylev verdi: mebusların kafaları «kazan gibi» kaynamaktaydı. Söylevde ele alınan konular şunlardı: kız Sultanisinin Şeriata aykırı olduğu, Meclis-i Mebusana itiraz etmedikleri, yalnız mebuslar arasında Hüseyin Cahit gibi dinsizlerin varlığı, mebusların dindar olması gerektiği, Ayrıca Avrupa'dan korkmamak gerektiği, o bize karışamazmış. Hoca, fıkhın ukubat (ceza) bölümünün uygulanmasını ve kanunların fıkıh kitaplarından alınmasını, asker adına istiyordu. Ülkenin bütünlüğünün ancak İslâm birliği ile sağlanabilirdi. Hıristiyanların bağlılığı Osmanlılık ile değil, adaletle elde edilebilirdi (32). Bu söylev üzerine askerler de «İşte bizim isteğimiz budur» dediler. Bundan sonra sıraların üstüne ak sakallı bir ihtiyar çıktı. Şeriat üzerine bir söylev verdikten sonra,

(31) **İkdam**, Beyazıt Camii vaizi Ahmet Rasim Efendinin «mukabbir sadâsiyle» Mebusana gelip askerlerin isteklerini açıkladığını bildirdiği 18 Nisan 1909, 5348. Bu hoca ile ilgili Harp divanı belgesi için bk. Bayar, **a.g.e.**, s. 267-88. Harp Divanı, Hocanın Şeyhülislamlık tarafından görevlendirilmiş olmadığı halde konuştuğunu, askerin galeyanını arttırdığı, ve kışlalarda dağıtılıp askeri ayaklanmaya kışkırtan **El İslam** gazetesinin yazı kurulundan olduğu gerekçesiyle, onu müebbet hapse mahkûm etti. Gözönüne alınması gereken bir nokta da, **El İslam** gazetesinin başyazarı Adanalı Hayret Hocanın Mahmut Paşa ile oğulları Sabahattin ve Lutfullah'ın hocası olması ve Abdülhamit'ten de zarar görmüş olmasıydı. Nitekim Nadirî Fevzi'nin Abdülhamit'e verdiği jurnal, Hoca'nın Ahrara eğilimli olmasını muhakkak sayıyordu. **Tanin**, 21 Mayıs 1909, 260; Kuran, **Jön Türkler**, s. 65.

(32) Bayar, a.g.e., s. 281.

açığa çıkarılmış olduğunu, çocuk sahibi olduğunu, mağdurluğunun Şeriata uygun olmadığını belirtti, oradaki erleri dokunaklı sözleriyle ağlattı. Büyük zorlukla askerler çıkarıldı, mebuslar da görüşmeğe yeniden başladılar. Fetva emini istenenlerin yerine getirilmesinin gerekli olduğunu ileri sürdü. Kabineye güvensizlik oyu yeniden söz konusu olunca, çeşitli düşünceler ortaya atıldı. (Muhalifler Hilmi Paşa'ya, İttihat ve Terakki'nin âleti olduğu için güvensizlik oyu vermek isterken, herhalde yan tutmayanlar ya da muhalefete eğilimli olanlar da Hükûmeti Hasan Fehmi olayından, dolayısiyle ayaklanmadan sorumlu tuttukları için istemiyorlardı). Sonunda, orada bulunanların çoğunluğu güvensizlik oyu vermemekle birlikte kabinenin istifa etmesi gerektiğine (lüzum-u istifa) karar verdiler (33). Ama çoğunluk olmadığı için hukuken oluşmuş bir karar yoktu: bu, ancak, bazı mebusların bir dileği sayılabilir. «Karar» ı Saraya bildirmek için, içlerinde Şeyhülislam ve İsmail Kemal bulunan sekiz kişilik bir heyet kuruldu, ama askerler bu heyetin Soğukçeşmeden ileri gitmesine izin vermediler (34). Bu sırada, İsmail Hakkı, Hüseyin Hilmi Paşa'ya telgraf çekmek üzere telgraf odasına gittiğinde, Abdülhamit'i telgrafla Sultanahmede çağıran iki asker gördü. Sultanahmet alanında da iki defa Padişah geliyor diye söylentiler dolaştı. 14.15 - 14.45 sıralarında alandaki kalabalık karıştı ve askerler, Meclise gelmek üzere içlerine giren bir sivili öldürdüler. Bu, Hüseyin Cahit'e benzetilen Lazkiye mebusu

(33) 15 Nisan 1909 günü **İkdam**'a göre bu karar «adem-i emniyet» kararıdır ve seksen mebus tarafından 13.45 e doğru alınmıştır.

(34) 13 Nisan 1909 günü **İkdam** «adem-i emniyet reyinin» telgrafla Saraya bildirildiğini açıklıyor. Ali Cevat Bey'in **Fezleke**'sinde buna dair bir bilgi yoktur. İsmail Kemal, İsmail Hakkı'nın verdiği bilgiyi doğruluyor. İsmail Kemal, **a.g.e.**, s. 333,

Arslan Beydi (35). Mebuslar korku içinde durumu pencereden seyrettiler. İsmail Hakkı'nın Meclis anıları burada bitmektedir. Arslan Bey'in öldürülmesinden sonra kendisi Meclisin arka kapısından savuştu. İsmail Kemal, «lüzum-u istifa» kararının Saraya telgraf ve telefonla bildirildiğini ileri sürüyor.

Yukarıda İsmail Hakkı'nın anlattıklarından önemli bir nokta ortaya çıkıyor. 31 Mart ayaklanmasını düzenliyenler, askerin Babıâli ya da Yıldız'da ya da Meşihatta toplanması yerine Meclis önüne gitmesini uygun görecek kadar anayasalıyetçi oldukları halde, Meclisin bir türlü çoğunluğu sağlıyamaması, bu arada uzun bir süre geçmesi, ve uzun tartışmalardan sonra usulsüz olarak alınan bir «kararın» da nihayet Saraya bildirilmesi karşısında, askerler Saraya yönelmenin yine de en akıllıca iş olacağını sezmişlerdir.

Bu arada, Sadrıâzam ve özellikle Harbiye Nâzırı tayininin gecikmesi askerlerin huzursuzluğunu gittikçe arttırdığı için, İsmail Kemal Meclis tarafından geçici bir Harbiye Nâzırı seçilmesini istedi. İsmail Kemal'e göre çıkan buhran karşısında yürütme gücü kalmadığı ve askeri de denetleme altına sokmak gerektiği için, Meclisin bu görevi üstüne alması meşru idi. Kemal, Harbiye Nâzırı olarak A-

(35) Emir Arslan'ın yanında Sir Lowther'in «Captain (yüzbaşı) Bettelheim» diye sözünü ettiği ve askerlerin elinden ancak bir jandarmanın kendisini tanıması sayesinde kurtulabilen, kim olduğu belirsiz biri varmış: İngiliz Dışişleri Bakanlığına yazılan bir raporda bu yüzbaşının tanıtılması gerekli görülmediğine göre, Bakanlığın tanıdığı biri olacak. Ayaklanma sırasında Sultanahmette ne aradığı sorulmağa değer. Ayrıca bir jandarma erinin bir İngiliz yüzbaşısını nereden tanıdığı da sorulmağa değer. Goocy ve Temperley, **a.g.e.**, s. 315, İsmail Kemal, Arslan'ın yanında, Bethlem adında bir İngilizin bulunduğunu ileri sürüyor. İsmail Kemal, **a.g.e.**, s. 334. O kadar yıl sonra İsmail Kemal'in bu İngilizi hatırlaması da dikkate değer, zira o günlerin gazetelerinde -görebildiğimiz kadarı- bu adamdan söz edilmemektedir

masya mebusu İsmail Hakkı Paşa'yı öne sürdü. Mebuslar İsmail Kemal'in teklifini ve adayını kabul ettiler. Sonradan, Ethem Paşa'nın Harbiye Nâzırı olması üzerine, bu seçim unutuldu (36).

Yıldız Sarayında : Askerlerin mebuslar heyetinin Yıldız'a gitmesine engel olmuş olmalarına rağmen, heyetten Yusuf Kemal Bey (Kastamonu) Yıldız'a gitmeği başardı. Orada, daha önce kendiliklerinden gelmiş bulunan mebuslardan Esat Toptanî Paşa'yı (İşkodra) ve Müfit Bey'i (Ergiri) buldu. Esat Paşa ikinci mabeynci Nuri Paşa aracılığıyla Abdülhamit'in Ayasofyada askere görünmesini istedi. Nuri Paşa'nin sonradan Harp Divanında açıkladığına göre Abdülhamit bunu, «Beni parçalatmak istiyorlar» diye reddetmiş. Bunun üzerine Esat Paşa bir saltanat arabası verilmesini, bununla kendilerinin gidip askere söz anlatmalarını öne sürer. Padişah bunu da «Saltanat arabasına kardeşimi (Reşat Efendi) bindirip padişah ilân etmek istiyorlar» diye reddeder (37). Abdülhamit'in bu sırada büyük

(36) İsmail Kemal, **a.g.e.,** s. 334-5. Mevlanzade'ye göre askerin her saat değişen eğilim ve istekleri karşısında ayaklanmanın gerçek amacı olan Abdülhamit'i tahttan indirme tasarısı tehlikeye girdiği için İsmail Kemal, bu yola başvurmuştu. Ama İsmail Hakkı Paşa, üniformasının yanında olmadığını ileri sürerek görevi kabul etmemiş. Oysa İsmail Kemal'e göre Paşa, görevi kabul ettiği gibi, üniformasını da ısmarlamış. Öte yandan Mevlanzade, söz konusu Harbiye Nazırlığının geçici olduğunu söylemiyor : **a.g.e.,** s. 52-4.

(37) Bayur, **Türk İnkılâbı,** C. 1. s. 297. İlk önce gelen iki mebusun da Arnavut olmaları dikkati çekiyor. Mithat'a göre, 31 Martın hazırlanmasında rol oynıyan Ekmekçibaşı, İsmail Kemal'in pek yakın dostuydu. Bu kaynağa göre İsmail Kemal'in de tasarı ve çalışmaları Arnavutluğun bağımsızlığını sağlamak yönündeydi. **a.g.e.,** s. 208, Aşağıda, Arnavutlukta 31 Martın iyi karşılandığını göreceğiz. Esat Paşa'nın Arnavutluğa, 31 Marttan yana bir telgraf çekmiş olması söz konusu olmuştur. Bayar, **a.g.e.,** s. 260-5. Esat Paşa'nın, Abdülhamit'e tahttan indirildiğini bildiren heyetin başında yer alması da dikkati çeki-

bir heyecan içinde bulunduğu tahmin edilebilir. Bunun üzerine, artık Sadrıâzam olmıyan Hilmi Paşa'nın da onayı ile, Ali Cevat Bey'in askerlere, onları affeden bir irade-i seniye götürmesi kararlaştırıldı (38). Bu irade, hükûmetin istifasının kabul edildiğini, yeni kabinenin kurulmak üzere olduğunu, güvenliğin korunacağını (bu, Hasan Fehmi olayını telmih sayılabilir), o gün «içtimada» bulunan «asakir-i şahanenin ve birlikte bulunanların» Padişah tarafından affedildiklerini açıklıyor ve «ilâ yevm ül kıyam baki ve âli olan şeriatın bundan böyle de her tarafça ahkâm-ı celilesine bir kat daha dikkat ve itina olunması tekiden» buyurulduğundan artık askerin kışlasına, ahalinin de işine gücüne dönmesini istiyordu. Ayrıca Şeyhülislam (tezkere ona hitaben yazılmıştı) bütün asker ve halka Padişahın selâmını bildirmekle görevli kılınıyordu (39).

Ali Cevat Ayasofyada : Ali Cevat Bey, gelen mebuslarla birlikte arabalara bindi ve yolda bazı zorluklara uğrıyarak Meclise vardı (saat 16.45) (40). Meclisin her kö-

yor, Ali Cevat, söz konusu mebusları Yıldız'a birlikte gelmiş gibi gösteriyor. **a.g.e.,** s. 48.

Müfit Bey en önde gelen Ahrarcı mebuslardan olduğuna göre, herhalde Yıldız'da Kâmil ve Nâzım Paşaların işbaşına getirilmesini istediğini tahmin etmek yanlış olmaz.

(38) **İkdam**'a göre irade-i seniye telgrafla Sultanahmede bildirilmiş, fakat asker bunu mebusların bir uydurması kabul ettiğinden Ali Cevat'ı göndermek zorunluğu doğmuş : 15 Nisan 1909. 5348.

(39) Bayur, irade-i seniyede Meşrutiyetin anılmamış olmasını anlamlı bulmaktadır. **Türk İnkılâbı,** C. 1, s. 296.

(40) Ali Cevat'ın Sultanahmede varış zamanı **İkdam**'a göredir. Nedense bu gazete Ali Cevat'ın istabl-ı âmire arabasıyla geldiğini iddia etmektedir. Oysa Ali Cevat hep «bir araba» dan söz etmektedir. Zaten saltanat arabasına binmiş olsaydı, yolda zorluğa uğramazdı. Divan-ı Harbin 31 Mart olayı hakkında düzenlediği rapora göre irade-i seniye 14,45 sularında geldi. Bunda bir yanlışlık olsa gerektir. **İkdam**'ın verdiği saat daha doğru görünüyor. Bayar, **a.g.e.,** s. 401-2.

şesi askerle doluydu. Orada Şeyhülislam tezkereyi teslim aldı ve Ali Cevat Bey'e okuttu. Buna karşılık, askerler Ali Rıza Paşa'yı istemediklerini açıkladılar. Ali Cevat Harbiye Nâzırının azledildiğini (oysa istifa etmişti), yenisinin atanacağını bildirdi. Ulemadan biri de gelip «şimdiye kadar şeriat var mı idi ki, devam olunsun» diye itiraz etti. Bu sırada askerler «Harbiye Nâzırı isteriz» diye bağırışıyorlardı. (Ali Cevat'ın anılarında eski Hariciye Nâzırı Ahmet Tevfik Paşa'nın Sadrıâzam oluşuna dair bir bilgi yoktur. Oysa kendisi Saraydan Mahmut Paşa ile ilgili «Sadrıâzam Tevfik» imzalı telgraflar aldığına göre, herhalde işbu atama Saraydan ayrıldıktan sonra ve söz konusu telgrafları almadan önce yapılmıştı.) Meclisten Saraya, yeni Harbiye Nâzırı soruldu; karşılık olarak Müşir Ömer Rüşdi Paşa'nın Âyanda bulunup bulunmadığı sorulduğuna göre, Saraydakiler onu bu mevkie uygun görmüş olacaklardı. Ne var ki, Paşa Âyanda değildi. Bu sırada bazı askerler irade-i seniyenin meydandaki askerlere de okunmasını istediler. (Bundan önce Sadrıâzam Tevfik Paşa'dan, Muhtar Paşa'nın azledilip yerine vekâleten ferik Yaver Paşa'nın atandığına dair Ali Cevat'a telgrafla haber verilmiş olması gerekmektedir). Meydanda, Ali Cevat Bey'le Şeyhülislam birer iskemlenin üzerine çıktıktan sonra Ali Cevat iradeyi okudu (41). ve Şeriata herhangi bir zarar gelmesinin söz konusu olmadığını belirttikten sonra, askerin dağılmasını öğütledi. Asker hep bir ağızdan Harbiye Nâzırını ve Muhtar Paşa'yı istemediklerini söylediler. Ali Cevat Bey her ikisinin de azledildiğini (42), Muhtar Paşa'nın yerine Yaver Paşa'nın

(41) **İkdam**'a göre, asker irade-i seniyeyi Şeyhülislama, Ders vekili Halis Efendi'ye, Cevat Bey'e ve mebuslara ayrı ayrı imzalatmıştır.

(42) Ali Cevat'ın istifa etmiş bir kimseyi askere azledilmiş diye göstermesi belki de Padişahı nüfuzlu göstermek yolunda bir çaba olarak yorumlanabilir.

atandığını yemin ederek bildirdi. Bundan sonra Şeyhülislam'la Ali Cevat Meclise dönüp bir an önce Harbiye Nâzırının atanması gerektiğini Saraya haber verdiler. Abdülhamit, (belki de bazı endişelere kapıldığı için) Şeyhülislam'la Ali Cevat'ın hemen dönmelerini istedi. Ali Cevat, Harbiye Nâzırının adını askere açıklamadan dönemiyeceğini bildirdiyse de Saray ısrar etti. Ama Ali Cevat Mecliste kaldı. Birden büyük bir gürültü koptu. Bazı çavuşlar gelerek Muhtar Paşa'nın Beyazıtta yaylım ateşi açtığını, arkadaşlarını tutamıyacaklarını, kan gövdeyi götürürse suçlu sayılmıyacaklarını bildirdiler. Muhtar Paşa'nın azledildiğini, yerine atanan Yaver Paşa'nın bir an önce kumandayı alması gerektiğini İsmail Kemal askerî daireye hatırlattı. Ali Cevat'la Şeyhülislam ortalığın daha da karışmakta olduğunu, Harbiye Nâzırının acele olarak tayin edilmesi gerektiğini Saraya bildirdiler. Bu sefer Müşir Gazi Ethem Paşa'nın Harbiye Nâzırı olduğu haberi geldi. Ali Cevat Şeyhülislam'la hemen Mebusanın binek taşına çıkıp haberi verince büyük bir alkış koptu. Ali Cevat, askerlere öğütler vererek dağılmalarını söyledi, onlar da kendisini havaya kaldırdılar. Ali Cevat, Şeyhülislam ve Yusuf Kemal arabayla Sultanahmetten ayrıldıklarında saat 21.15 idi. (43). Yarım saat kadar önce de Harbiyedeki asker Sultanahmettekilere katılmıştı (44).

(**İkdam**'a bakılırsa 20.45'de gelen bir telgrafla Ali Cevat ve Şeyhülislama yalnız Harbiye Nâzırının değil, Sadrıâzamın da kim olduğu ilk olarak bildirilmiş. Oysa, daha önce Muhtar Paşa'nın azline dair gelen telgraflarda «Sadrıâzam Tevfik» imzası vardı. Nitekim Ali Cevat'a göre

(43) 14 Nisan günlü **İkdam**'a göre 20.45. 15 Nisan günlü **İkdam**'a göre Harbiye Nazırının atanması haberi saat 21.45 de gelmiştir.

(44) Nadi, **a.g.e.**, s. 47.

ayaklananlar için bütün soru yeni Harbiye Nâzırının kimliği idi).

İsmail Kemal'e göre, Ali Cevat'ın Sultanahmede gelmesinden bir süre sonra, mebuslar —ki bu arada sabahki altmış mebusa başkaları da eklenmişti— bir toplantı yaptılar ve oybirliğiyle İsmail Kemal'i başkan seçtiler. O, başkanlıkta yerini aldıktan sonra, Ali Cevat'ın getirdiği irade-i seniye okundu. Her bakımdan usulsuz olan bu başkanlık seçimine İsmail Kemal bir daha temas etmemektedir (45).

Ethem Paşa Ayasofyada: Asker, yeni Harbiye Nâzırını görmeden isteklerinin kabul edildiğine tam inanamıyor olacaktı ki Sultanahmetten ayrılmadı. Ali Cevat'ın Saraya dönmesinden bir - iki saat sonra Ethem Paşa, İsmail Kemal ve Halep mebusu Rifat Bey (ve Rifat Bey'in oğlu Suphi Bey) Ayasofyada askere gözüktüler (46). Asker Ethem Paşa'ya büyük sevgi gösterisinde bulundu (47). Ondan sonra da 23.45 sularında başlamak üzere sabaha kadar havaya ateş ederek sevincini ve kendisini affettiği için Padişaha teşekkürlerini belirtti. (Yunus Nadi, o gece en

(45) İsmail Kemal, **a.g.e.**, s. 335.

(46) Ertesi günkü **İkdam** (15 Nisan) 23.15 de diyor. Mevlanzadeye göre, avcılardan Ali Çavuşun kumandasında bazı birlikler, mızıka ile birlikte 16.00 sularında Yıldıza gelip lehte tezahürat yaptılar. Abdülhamit askere göründü ve başyaver Şakir Paşa ile isteklerinin kabul olunacağını bildirdi. Ali Çavuş bundan sonra Mabeyne alındı, çıktığında Ethem Paşa'nın Harbiye Nazırı olduğunu bildirdi. Asker, Ethem Paşa ile birlikte Beyoğlu yoluyla Sultanahmede 22.45 sularında vardı. **a.g.e.**, s. 45-6, İsmail Kemal de Paşa'nın bir suvari alayı ve piyade taburu ile Yıldızdan ayrıldığını söylüyor. **a.g.e.**, s. 335.

(47) Tevfik Paşa'nın kâtibi Ali Şevki'ye göre Ethem Paşa'nın «askerler arasında görünüvermesi hep birden ayaklarına atılıp «Baba!» diye bağrışmalarına ve kendisine mutlak bir itaat va'detmelerine kâfi gelmektedir». Danişmend, **31 Mart Vak'ası** (İstanbul, İstanbul Kitabevi, 1961), s. 31.

az bir tahminle 1,5 milyon fişek yakıldığını söylüyor) (48). Bu yaylım ateşi bütün İstanbul'a korkulu bir gece yaşattı. Ali Cevat da telaşla Abdülhamit'i uyandırttı, oysa o pek sâkindi (49). Ali Cevat'ın sonradan öğrendiğine göre Padişaha zarf içinde yollanan imzasız bir kâğıt ayaklanmanın aleyhinde olmadığını bildirmiş. Abdülhamit bu sayede daha önceki korku ve telaşından kurtulmuş (50). Gerçekten de, Abdülhamit'in lehinde olmıyan ayaklanma, onun aleyhinde gösterilere de yol açmadı.

Öldürülenler: Ayaklanmanın ilk günü ölenler arasında Adliye Nâzırı Nâzım Paşa da vardı. Öğleden sonra Hilmi Paşa tarafından Babıâliden Saraya çağrılan Adliye Nâzırı ile Bahriye Nâzırı (Topçu) Rıza Paşa, aynı arabayla yola çıktılar: Eminönüne geldiklerinde asker arabayı çevirip Meclise götürdü. Meclisin dış kapısından girerken bekliyen asker silâha davrandı. Rıza Paşa buna karşı çizmesindeki tabancayı çıkarmak isteyince kendisi ayağından, Nâzım Paşa da kalbinden vuruldu (51). Ondan başka, yukarda görüldüğü üzere Lazkiye mebusu Arslan Bey öldürüldü. **İkdam**'a göre öldürülen subayların sayısı dörttü. Bunlar ya askere engel olmak istedikleri için, ya da askere «tecavüz» etmeğe kalkıştıkları için öldürülmüşler. Bir de Şerif Sadık Paşa ile uşağı öldürülmüştü. Ayrıca, Harbiye Nezareti önlerinde ayaklananlardan bazı kayıplar olduğu

(48) **A.g.e.**, s. 48.

(49) **İkdam**, yaylım ateşini şöyle anlatıyor: «Bütün efrad, vatandaşlarına nafi bir hizmet ifa etmekten mütevellit bir haz ile havaya ateş ediyorlardı». Askerin Sultanahmette bekleyişi de şöyledir: «... asker Cemiyet-i hafiyenin istibdadına nihayet vermek, Şeriat-ı İslamiye dairesinde adalet-i hakikiyeyi tesis ettirmek için azîm bir sabırsızlık içinde tayin edilecek Sadrıâzama, Harbiye Nazırına intizar ediyordu».

(50) Ali Cevat Bey-Unat **a.g.e.**, s. 56.

(51) Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 26.

anlaşılıyordu. **Şura-yı Ümmet** ve **Tanin** gazete idarehaneleri de yıkılıp yağmalandı (52).

Basının tutumu : İkdam, Osmanlı, Volkan, Mizan, Serbestî gibi gazeteler ayaklananlardan yana tavır almışlardı. **İkdam** askerlerin düzenliliğini göstermek için elinden gelen çabayı gösteriyordu. Buna göre, zorbalıklar, karşı yanın kışkırtması ile, ya da meşru savunma durumunda olmuştu. Her polisin yanına iki asker verilmiş, bunlar İstanbul sokaklarında güvenliği sağlamışlar, birbirlerini yatıştırıp frenlemek için öğütler vermişlerdi. Askerler Adliye Nâzırını öldürdükleri için pek üzgündüler: cenazesi «ihtifalat-ı lazime» ile kaldırılacaktı. Yabancılar ve müslüman olmıyanların haklarına «fevkalâde riayet edilmişti». Askerler ikişer, üçer elçiliklere giderek can, mal, ırza dokunulmıyacağını açıklamışlardı. **İkdam**, yabancılar ve bu arada **The Times** muhabiri askerlerin gösterdikleri «intizamperverlik» ve «siyasî terbiyeye» hayran kalmışlardı. Ayasofya'ya gelen Amerikan elçisi askerlerin isteklerini «muhik» görmüş ve ağırbaşlı davranışlarını takdir etmişti. Ayaklanmayı fırsat bilen Zaptiye tevkifhanesindeki tutuklular binayı ateşe vererek kaçmağa yeltenmişler, asker gelerek onların ayaklanmasını bastırmıştı.

Serbesti gazetesinden anlıyoruz ki, o gün donanma bazı hareketlerde bulunmuştu. Mesudiye zırhlısı ertesi gün dönmek üzere «sürat seyri tecrübesi için» Kabataştan Maraya açılmış. Asar-ı Tevfik Fırkateyni. Hamidiye kruvazörü, Berk-i Satvet torpitosu da «sürat tecrübesi» yapacaklardı.

Tabii ayaklanma açıkça İttihatçılara karşı bir hareket olduğu için İttihat ve Terakki ileri gelenleri, bazıları Rumeli'ye geçmek üzere, ortadan kayboldular. Bunlar arasında Hüseyin Cahit, Rus elçiliğine, Cavit Bey de yabancı bir dostunun evine sığınmış, sonra her ikisi vapurla gittikleri Odesa'dan kara yolu ile Selânik'e varmışlardı. Bazı kaynaklar Selânik'in olan bitenleri İsmail Canbulat'ın «Meşrutiyet mahvoldu» diye çektiği telgrafla haber aldığını ileri sürerler (53). Olay sırasında haberleşmenin aksadığı anlaşılıyor (54).

Selânik'in Tepkisi : Ayaklanma haberi Selânik'e varır varmaz oradaki İttihat ve Terakki ile 3. Ordu derhal kesin bir tavır aldılar (55). 3. Ordu Kumandanı birinci ferik Mah-

(52) **İkdam**, yalnız **Şura-yı Ümmet**'in devlet dairelerine bağlı olan telefon hatlarının koparıldığından söz ederek olayı gizliyor. Ertesi günkü **İkdam** olayı olduğu gibi yansıtmakla birlikte, bunu yapanların «halk» olduğunu belirtiyor.

Abdülhamit ertesi günü Şerif Sadık Paşanın Sultan Mahmut türbesine gömülmesi için özel bir irade çıkarttı. Daha önce **Serbesti** yazarı Hasan Fehmi Bey için de buna benzer bir müsaade verilmişti. İrade-i hususiye, 386/8/109, 25 Mart, 1 Nisan 1325.

(53) Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 29; Danişmend, **31 Mart**, s. 34. Bir de Rahmi Bey'in telgrafı vardır : Bayur, **Türk İnkılâbı**, C. 1, s. 298-9. Bk. ayrıca Mithat Şükrü'nün açıklaması : not 55. İttihat ve Terakki önderlerinin nerelere gizlenip nasıl kaçtıkları için bk. Kuran, **Millî Mücadele**, s. 465-6.

(54) Ancak saat 22 den sonra yabancı gazeteciler olay üzerine telgraf çekebilmişler : McCullagh, **a.g.e.**, s. 120.

(55) Mithat Şükrü'ye göre 14 Nisan sabahı yani olayın ertesi günü bir telgraf memuru gelip İstanbul ile haberleşmenin kesildiğini haber vermiş. Bunun üzerine Mithat Şükrü, Merkez-i Umumideki arkadaşlarını toplantıya çağırmış. Durumun Edirne valisi Reşit Paşa'dan sorulması kararlaştırılmış. (Anlaşılan kendilerinden olduğu için daha önce Serez mutasarrıfı olan Reşit Paşa'yı Edirne'ye vali yapmışlar). Reşit Paşa İstanbul ile haberleşmenin kesildiğini, bazı söylentiler dolaştığını bildirmiş. Öğleden sonra İstanbul treni Edirne'ye geldiğinde durum anlaşılmış. Bunun üzerine Mithat Şükrü askerî kulübe giderek Mahmut Şevket Paşa'ya durumu bildirmiş. Mithat Şükrü - Salahattin Güngör, «İttihat ve Terakkinin Kâtibi Umumisi Mithat Şükrü Hatıralarını Anlatıyor». **İstanbul Ekspres**, 24 Kasım 1952, 445. Bayar, olayları 13. Nisanda haber alınmış gibi anlatmaktadır. **a.g.e.**, s. 212-3.

mut Şevket Paşa'nın başkanlığında askerî kulüpte yapılan toplantıda, Rumeli'den gidecek bir ordu ile ayaklanmanın bastırılması kararlaştırıldı. Bu orduya Hareket Ordusu adının verilmesi toplantıda bulunan Mustafa Kemal'in düşüncesiydi. Ordunun başına Mustafa Kemal'in kumandanı Selânik redif fırkasının kumandanı ferik Hüseyin Hüsnü Paşa getirildi. Ordunun kurmay heyetine kolağası Mustafa Kemal de girdi (56). Ayrıca kamu oyunu harekete geçirmek üzere ertesi gün Selânik'te bir miting yapılması kararlaştırıldı.

The Times'in olayın ertesi günü çıkan yorumu şuydu: «(İttihat ve Terakki'nin) yerine bir çok kabiliyetli ulemanın üye olduğu rakip bir teşkilât geçmiştir. Muhammediye Cemiyeti başkente egemendir ve arkasında Birinci Ordunun bütün askerleri ve halkın silâhlı bölümünün çoğunluğu vardır.» Gazeteye göre Temmuz devrimini yapan İttihat ve Terakki kadar gizli ve becerikli bir teşkilât, «gerici» ayaklanmayı hazırlamıştır. Aynı zamanda dış tehlikenin de varlığına işaret olunuyordu. Haberi alan Bulgar hükümeti, Bulgaristan'ın bağımsızlığı hemen tanınmadığı takdirde «ciddi kararlar» almak durumunda kalacağını açıklamıştı.

2. İkinci Gün (Çarşamba, 14 Nisan 1909, 1 Nisan 1325): **Tevfik Paşa Kabinesinin Kurulması ve Rumelinin Olaya Karşı Tepkisi :**

Abdülhamit ve Yeni Kabine : 13 Nisan günü Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası karşısında Abdülhamit Ahmet Tevfik Paşa'yı Saraya çağırtmıştı. İstifa öğleden sonra saat 16'ya doğru kabul olunduğuna göre Tevfik Paşa da herhalde o sıralarda Saraya çağrılmıştı. Paşa yapılan Sadrıâzamlık teklifini kabul etmişti (57). Ama bu arada Padişah 31 Mart olayının yarattığı kargaşalıktan yararlanarak Meşrutiyetin başında elde etmek istediği bir hakla sahip çıkmağa kalkıştı: kendisinin Başkumandan sıfatiyle Harbiye ve Bahriye Nâzırlarını seçme hakkına sahip olduğunu Sadaret Hatt-ı Hümayununa koydurmak istedi. Oysa bu yüzden Sait Paşa zamanında çıkarılan 23 Temmuz 1908 günlü Hatt-ı Hümayun kamu oyunun ağır tepkisiyle karşılaşmış, bunun sonucu olarak da Sait Paşa'nın kabinesi istifa etmek zorunda kalmıştı. Tevfik Paşa haklı olarak bu konuda direndi, zira böyle bir davranış açıkça Meşrutiyete karşı bir çıkış olarak yorumlanabilecekti (58). Abdülhamit'in bu meseleyi yeniden açmak cesaretini göstermesi, onun İttihat ve Terakki'yi kolay kolay altından kalkamıyacağı bir darbe yemiş olarak gördüğünü gösterir. Ayrıca, bu istekte Abdülhamit'in o günkü kargaşalık durumunda kendisini ve tahtını korumak içgüdüsünün, yani kişisel korkularının da önemli bir payı olduğu tahmin edilebilir. Bununla birlikte

(56) Danişmend, **Kronoloji**, C. 4, s. 375; Ş. S. Aydemir, **Tek Adam** (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1963), C. I, s. 153; Lowther'a göre hemen o akşam iki tabur yola çıkarılmış. Hüsnü Paşa Rahmi Bey'in amcası ya da dayısı oluyormuş. Gooch ve Temperley, a.g.e., s. 316-7. Bayar'a göre Hüsnü Paşa Rahmi Bey'in kaymbahasıdır. a.g.e., s. 212.

(57) Paşa'nın kâtibi Ali Şevki'ye göre Padişah'la Hüseyin Hilmi, kabul etmesi için çok ısrar etmişler, hattâ Padişah kendisini «bir çok defalar» kucaklayıp öpmüş; Danişmend, **31 Mart**, s. 30. 1906 yılında İngiliz elçiliğinin Osmanlı Devleti üzerine hazırladığı raporda Tevfik Paşa, «hoş, iyi kalbli, yaşlı bir beyefendi» diye tarif ediliyor ve fazla diplomatik bir kabiliyeti ya da olaylar üzerinde derin görüşleri olmamakla birlikte, son derecede soğukkanlı ve sakin olduğu belirtiliyordu. Ayrıca uzun yıllar Berlin'de kalmasına eşinin de Alman olmasına rağmen «hiç bir şekilde» İngilizlere karşı olmadığını, şaşılacak derecede açık düşünceli ve önyargılardan uzak olduğunu öğreniyoruz. Gooch ve Temperley, a.g.e., s. 11.

(58) Danişmend, **31 Mart**, s. 28-9. Ali Cevat Bey'den de Abdülhamit'in bu konuda hayli ısrar ettiği anlaşılıyor: Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., s. 37.

Abdülhamit'in bu başarısızlığı ancak **ilke** yönündendi. Zira bu ilk günlerde yapılan bütün askeri tayinlerde Abdülhamit pek faal bir rol oynadı, ve denebilir ki bunlar, ya onun teşebbüsü sonucunda, ya da hiç olmazsa onun onayıyla gerçekleşmiştir. Oysa, Abdülhamit'in, 31 Marttan önce bu derecede faal bir durumu pek yoktu.

Başka bir noktada Abdülhamit, Meşrutiyetin yarattığı bir duruma o gün son verdi: Yıldızdan Eyüpteki İplikhane kışlasına götürülmüş olan askerin (bu bir istihkâm taburuydu) yeniden Yıldıza getirilmelerini buyurdu (59). Tevfik Paşa'dan arta kalan belgelerden öğrendiğimize göre Paşa bu arada ihtiyatsız sayılabilecek bir işe kalkıştı. Adliye Nezaretini İsmail Kemal Bey'e teklif etti. İsmail Kemal Adliye Nâzırı olsaydı, bu olay Tevfik Paşa'nın tarafsız değil de Ahrar Fırkasına eğilimli bir siyaset gütmek istediğini gösterecekti. Ama İsmail Kemal teklifi reddetti. Böyle bir mevkii kabul etmenin yer kapmak için ayaklanma çıkarttı söylentilerini haklı gibi göstereceğinden çekinmişti (60). Ama daha büyük bir ihtimalle, Mebusan başkanlığını yarı yarıya elde ettiğine inandığı için kabul etmedi. Tevfik Paşa'nın bu teklifini, onun İttihat ve Terakki'nin muhaliflerine karşı bir eğilimi olarak da yorumlamak mümkündür. Zira hatırlanacağı üzere, Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki arasında, Paşa'nın düşmesiyle sonuçlanan anlaşmazlık patlak verdiği sırada, Tevfik Paşa, Kâmil Paşa'nın kabineye karşı usulsüz sayılan davranışları önünde istifa et-

(59) **Serbesti**, 2 Nisan 1325, 149; Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, **s.** 184.

(60) Danişmend, **31 Mart**, s. 29. İsmail Kemal, kalmakta **olduğu** Pera Palas'a o sabah üçten sonra geldiğinde Tevfik Paşa'dan sabah **erkenden** kendisini Yıldız'a çağıran bir telgraf buldu. Sabah onda Yıldız'a geldi. Kendisine Adliye Nezareti, onu istemezse Dahiliye Nezareti **teklif** olunmuş. İsmail Kemal, **a.g.e.**, s. 339-40.

miyen iki müslüman nazırdan biriydi (diğeri Evkaf Nazırı Şemsettin Paşa). Belki de bu yüzden, Hilmi Paşa kabinesinde Hariciye Nezareti kendisine teklif olunmamıştı. Bu mevkiye o zaman Londra elçisi Rıfat Paşa getirilmişti. Yalnız, Rıfat Paşa İstanbul'a gelinceye kadar, Tevfik Paşa'nın Nezaret vekâletini üstüne alması teklif olundu. O da, bu durum onuruna dokunduğu için olacak, teklifi reddetti. Bunun üzerine Londra elçiliğine atandı (61). Bütün bu soğukluk yaratacak nedenlere rağmen, bu sefer Tevfik Paşa, Hilmi Paşa'ya Dahiliye Nezaretini teklif etti. Ama, o, bunu kabul etmenin canını tehlikeye atmak demek olacağını söyliyerek razı olmadı. Zaten bu da herhalde nezaket (ya da «büyüklük») eseri olarak yapılmış bir teklif sayılabilir (62).

Sonunda 14 Nisan günü kurulan kabine şöyle oluştu: Meşihat Ziyaettin Efendi, Dahiliye Âdil Bey (vekâleten), Rauf Paşa (asaleten 16 Nisan), Hariciye Rifat Paşa, Harbiye Ethem Paşa, Bahriye Emin Paşa (vekâleten, 20 Nisanda asaleten diğer bir Emin Paşa), Adliye Hasan Fehmi Paşa (21 Nisanda istifa), Şura-yı Devlet Riyaseti Zihni Paşa (15 Nisanda istifa), Raif Paşa (16 Nisan), Ticaret ve Nafia Gabriyel Norodonkyan Efendi, Maliye Nuri Bey, Maarif Abdurrahman Şeref Bey, Orman ve Maadin ve Ziraat Mavro Kordato Efendi, Evkaf Halil Hammâde Paşa (63)..

Dikkat edilirse Şeyhülislamla, Hariciye, Ticaret ve Nafia, Maarif, Orman ve Ziraat Nâzırları değişmedi. Sadaret Hatt-ı Hümayununda önceki kabinenin «müttefikan» istifa ettiğinden söz ediliyor ve izlenecek siyaset şu noktalarda toplanıyordu: 1) Şeriata bir kat daha dikkat edilmesi, 2) Kanun-u Esasi'nin muhafazası, 3) asayişin korunması,

(61) İnal, **a.g.e.**, s. 1707.

(62) Danişmend, **31 Mart**, s. 30-1.

(63) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 191.

4) ülkenin geliştirilmesi ve uyrukların refahının sağlanması. İlk üç nokta tabii 31 Mart olayı ile ilgiliydi, ama Osmanlı Meşrutiyet tarihinde kimsenin hiç bir zaman itiraz etmiyeceği noktaları ihtiva ediyordu. Saat 15'de Sadaret alayı yapıldı. Belki de Şeriatçılara hoş görünmek için geleneğe aykırı olarak, alayda Şeyhülislam Ziyaettin Efendi sağda Tevfik Paşa solda bulunuyordu (64). Tevfik Paşa, Sadrıâzam olduktan sonra vilâyetlere durumla ilgili bir telgraf çekti. Bunda, ayaklanmadan söz edilmiyor, kurtuluş aracı olan Şeriat hükümlerine sarılmak gerektiği belirtiliyor, ve Osmanlı uyrukları arasında iyi ilişiklerin ve hukuk düzeniyle asayişin korunması için çalışılması isteniyordu (65). Gerçekten de bu uyarma gerekliydi, zira 14 Nisan 1909 günü Adana'daki Ermeniler kanlı bir ayaklanma çıkardılar.

Burada, İsmail Kemal'in o sabah Yıldız'a yaptığı ziyareti anmak gerekir (66). İsmail Kemal, Tevfik Paşa'nın daha önce göndermiş bulunduğu bir telgrafa uyarak, ikinci günün sabahı saat onda Yıldız'a geldi. Kendisine yapılan nezaret tekliflerini reddetti. O sırada Saraya gelen Ömer Rüştü Paşa da 1. Ordu Kumandanlığı teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine İsmail Kemal, Tevfik Paşa ve Nâzırlara, bu mevkie derhal Nâzım Paşa'nın getirilmesini telkin etti. Ama Padişah bu teklife karşı çıktı (67). Kabine, Yıldız'dan ayrılmak üzere iken, İsmail Kemal huzura alındı. Abdülhamit kendisine büyük yakınlık gösterdi ve Kur'an ve Peygamber üzerine yemin ederek, halk istibdadın geri gelmesi için ayaklarına kapanacak olsa bile, kendisinin bunu kabul etmiyeceğini söyledi. Zira ona göre, İmparatorluğun tek

(64) İnal, **a.g.e.**, s. 1306.

(65) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 129-30.

(66) İsmail Kemal, **a.g.e.**, s. 340-2.

(67) İsmail Kemal, Abdülhamit'in Nazım Paşa'ya düşmanlık beslediğini iddia ediyor.

kurtuluş umudu Meşrutiyetti (68). İsmail Kemal dahi Abdülhamid'in ayaklanmadan sorumlu olmadığı ve Meşrutiyet için söylediklerinde içten olduğu kanısındadır. Bu sırada havaya ateş eden askerlerden bazıları Saray önünde lehinde gösteri yapınca, Abdülhamit bunları selâmlamak üzere ayağa kalktı. O zaman İsmail Kemal, Orduda disiplinin sağlanması için Nâzım'ın kumandanlığa getirilmesi gerektiğini söyledi. Padişahın onun sadakati hakkındaki şüphelerine rağmen, yurtsever ve namuslu olduğunu ve kendisinin (İ. Kemal) bu konuda garanti verebileceğini de ekledi. Abdülhamit bu sefer itiraz etmedi ve derhal Paşa'ya telgraf çektireceğini bildirdi. Böylece Ahrar önemli başarı kazanmış oluyordu (69).

Öte yandan, Abdülhamit, Bedriye — Todori olayında ihmali görülen eski ikinci fırka kumandanı Şevket Paşa'nın, Cevat Paşa'nın yerine aynı fırka kumandanlığına tayinini istedi. Ali Cevat Bey, Nâzım Paşa için sesini çıkarmadığı, ya da çıkaramadığı halde, Abdülhamit'i bu istekten — ka-

(68) Padişah'ın İsmail Kemal'e bu teminatı verdiği **İkdam**'da bildirildi. (15 Nisan 1909).

(69) Mevlanzade, yanlış olarak, İsmail Kemal'in ilk göz Yıldız'a gittiğini söylüyor. Ona göre, Abdülhamit, tehdid edercesine varan ısrarlar sonucunda Nazım Paşa'yı kabul etmiş. Ayrıl kaynağa göre, İsmail Kemal Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak değil de, 1. Ordu kumandanı olarak muhalefete yarayıp olacağına inanıyormuş. Bu doğru olabilir, zira Paşa'nın Harbiye Nazırı olması halinde, büyük ihtimalle nasıl olsa İstanbul dışındaki ordular onun beyannamesini dinleyecekler ve nazırlığını protesto edeceklerdi. Oysa Fikret Paşa kimseden itiraz edemiyeceği bir kumandandı. Sonra da muhalefet için en önemli iş, İttihat ve Terakki'ye karşı olmakla birlikte, kontrolundan ve etkisinden çıkmış olan 1. Ordu'ya hâkim olabilmekti. Rifat, **a.g.e.**, s. 55-6.

Kâmil Paşa gibi, Nazım Paşa'nın da Ahrarın istediği mevkiye gelmemesi 1) ayaklanan ülkeyi bu dava yeterince benimsememesine 2) Abdülhamit'in bu Paşaların o sırada iş başına gelmesini kendisi için tehlikeli görmesine, buna engel olmasına bağlanabilir.

mu oyunun tepkisiyle karşılaşacağı için— vazgeçirdi (70). Abdülhamit 2. fırka kumandanlığına Memduh Paşa'nın getirilmesine razı oldu.

Mabeyn Başkâtipliğinin durum üzerine bilgi vermek için vali ve kumandanlara çektiği telgrafı da anmak gerekir. Bunda, İstanbul'daki «bilcümle» askerin «avcı taburları ile beraber» çıkardıkları bir galeyan-ı umumî üzerine Hilmi Paşa kabinesinin «müttefikan» istifa ettiği, ve yerine Tevfik Paşa başkanlığında «gayet bitaraf zevattan» bir hükûmet kurulduğu bildiriliyordu. Bununla birlikte Kanun-u Esasî'nin «velev kısmen olsun» hükümlerinin tadili için herhangi bir teşebbüs olmadığı ve olması ihtimalinin de bulunmadığı, Mebusan Meclisinin toplantı halinde olduğu, yeni kabinenin Şeriatın uygulanmasına özen göstermek ve Kanun-u Esasî'yi korumakla görevli kılındığı da ekleniyordu. Genelgenin neden çıkarıldığı da şöyle açıklanıyordu: olayın taşraya «başka suretle» yansıması ve kabinenin kuruluşu üzerine yanlış yayımlarda bulunulması ihtimali vardı. Bu genelgeyle bazı gerçeklerin gizlenmek istendiği hemen göze çarpıyor: başta bir Nâzır, bir de mebus olmak üzere birçok kimselerin öldürüldüğü, İttihat ve Terakki'lilerin hayatlarını korumak için gizlenmek ya da kaçmak zorunda kaldıkları, Mebusan Meclisinin iki gündür gerekli çoğunluğu sağlıyamadan «toplandığı» belirtilmiyordu (71). Sarayın, belki de yetkisi dışında sayılabilecek böyle bir genelge çıkartması, Abdülhamit'in tutumunu açıklamak ve haklı göstermek isteğine bağlanabilir. Dikkati çeken bir nokta da ayaklananların affedilmiş olduklarının gizlenmesidir.

(70) Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., s. 58. Herhalde Ali Cevat Bey de İttihat ve Terakki'nin yıldızının iyice söndüğüne inanıyordu. Nazım Paşa'nın tayinini nasıl olsa Ahrar gönülden desteklerdi, ama Şevket Paşa'yı ne Ahrar, ne de İttihat Terakki isterdi.

(71) Danişmend, 31 Mart, s. 47-8.

Dahiliye Nâzırı vekili olarak Müsteşar Âdil Beyin Rumeli Vilâyetleri Müfettişliği Vekâletine çektiği buna benzer bir telgraf vardır. (Metinden, bunun bir tamim olduğu anlaşılmaktadır). Bunda, hükümet değişikliği ve Meşrutiyetin tehlikede olup olmadığı söz konusu edilmiyerek, İstanbuldaki askerin subaylarından şikâyetçi oldukları ve Şeriat hükümlerinin uygulanması için Sultanahmede toplandıkları belirtiliyor ve her iki bakımdan isteklerinin Padişahça uygun görüldüğü, bunun üzerine askerin kimseye saldırmadan kışlalarına döndükleri açıklanıyordu. Askerin, hoşnutluğunu bildirmek için havaya yaptığı atışların yanlış anlaşılmaması «asakirin suret-i münasibede temin ve tatyibi» isteniyordu. Oysa biliyoruz ki, Padişahın askeri affeden iradesi subayların değişmesini söz konusu etmiyordu. Bu bir yanlışlık değilse, Âdil Beyin ve hükümetin, tasarlanan subay değişikliklerini Padişaha maletmek çabasının bir sonucu sayılabilir. Âdil Beyin tamiminde askerin Padişahça affının söz konusu edilmemiş olması da göze çarpıyor (72).

Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa'nın bütün elçiliklere gönderdiği tamimde ajansların olayları büyülttüklerini, askerin ileri sürdüğü şikâyetlerin karşılandığını ve ırk, din, milliyet farkı gözetilmeksizin herkesin can ve malının titizlikle korunduğunu bildiriyordu. Sayıları pek az bazı kimselerin başına gelenler, daha çok kaza sonucuydu. Alınan tedbirlerle asayişin korunabileceği belirtiliyordu (73).

Bu sırada Ali Cevat Bey, mektepli subayların öldürülmesinin önüne geçmek üzere Saraydan önemli bir memurun katılacağı, ulema ve askeri kumandanlardan kurulu bir heyetin kışlalarda öğütler vermesini teklif etmiş, Abdülhamit de bunu kabul etmiş. Ali Cevat Bey, Abdürrahman Şeref Bey ve Şeyhülislamın yardımlarıyle, bir «nasihat-

(72) **Takvim-i Vekayi**, 3 Nisan 1325, 183; Bayar, a.g.e., s. 590-1.

(73) Hariciye, Karton 594.

name» hazırlamış, Tevfik Paşa da müsveddesini okumuş. Nasihatnamede, mektepli subayların da alaylılar gibi asakir-i şahane oldukları ve bundan böyle mekteplilere karşı davranışların Allahın ve Padişahın gözünde «şediden» sorumlu tutulacağı ifade edilmiş. Ama Ali Cevat'ın iki - üç gün süren ısrarlarına rağmen Padişah işi savsaklamış ve tasarı suya düşmüş (74). Abdülhamit'in bu davranışı herhalde mektepli subayların öldürülmesini istemesinden ileri gelmiyordu. Bunu, askerin hoşuna gitmeyecek bir tavır almak istenmemesi olarak yorumlamak doğru olsa gerektir.

Fırkalar Arasında İlişkiler ve Meclis : Sarrou'ya bakılırsa o gün hem İttihat ve Terakki'liler, hem Ahrarcılar, İstanbul'da toplantılar yaptılar. İttihat ve Terakki'liler Şişli'de toplanmışlar ve durumu gözden geçirmişler. Ahrarcılar ise Tokatlıyan otelinde toplantı yaparak İttihat ve Terakki'li arkadaşlarına gösterilen zorbalığı protesto etmişler ve bütün Mebuslar için toplantı özgürlüğü istemişler. Gerçekten de, Ahrar'ın en son istediği şey, Mebusan Meclisinin dağılmasıydı. Oysa o gün de Meclise ancak seksen Mebus gelmiş, en yaşlı diye Naki Bey'in başkanlığında 45 dakika kadar görüştükten sonra dağılmışlardı (75). Bu durumda

(74) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.,** s. 58-9. Abdülhamit tahttan indirildikten sonra Ali Cevat, Hatt-ı Hümayun (Nasihatname) müsveddesinin Abdülhamit tarafından yırtıldığını iddia etmiştir. Zira Abdülhamit, İttihat ve Terakki'lileri ve aydın düşünce sahiplerini istibdada düşman bildiği için sevmez ve «onların katledilmelerini bittabi memnuniyetle telâkki ederdi.» **Tanin,** 20 Mayıs 1909, 256.

(75) Sarrou, **a.g.e.,** s. 107. O gün çıktığı anlaşılan bir ilâvede, İsmail Kemal'in Mebusan Başkanlığına «tayin» olunduğu ve kaçan H. Cahit ve Cavit yerine Ali Kemal ve Murat Beylerin seçilecekleri güvenilir kaynaklara dayanılarak bildiriliyordu. Ayrıca, Murat Bey'in kabineye girmesi ihtimali varmış. Mebuslar askerler önünde Şeriat dairesinde ve milletin haklarına uyarak çalışacaklarına yemin etmişler. Yeni kabine

mutlakiyet tehlikesi gitgide büyüyordu. Zira ayaklanan askerler kendilerini affetmiş bulunan Padişahlarına bağlanıvermişlerdi. Mebusan Meclisi ise, değil duruma hâkim olmak, toplanmaktan bile âcizdi. Üçüncü gün çıkan **Serbestî,** hareketin Meşrutiyete karşı olmadığını, bunun için de Mebusların Meclise gelmeleri gerektiğini söylüyordu. Ahrar'ın diğer bir savunucusu olan **Mizan** ise şöyle sesleniyordu: «Dünkü gün Mebusan Efendilerin ekseriyet itibariyle vazifeleri başında bulunmamaları dahilen ve haricen sui tesir hâsıl etmiştir. Tehlike yoktur. Olsa bile vazifeleri onu yok gibi âleme göstermek üzere mutatlarını bozmamalıdırlar.»

İsyancıların Davranışı : 14 Nisan günlü İstanbul gazetelerinin bir gün önceki olayları anlatırken askerlere leke sürmemek için çaba göstermelerine rağmen, askerin, Sultanahmetten bütün şehre yayılması İstanbullular için pek ürkütücü bir hal almış, Kapalıçarşı ve İstanbuldaki dükkânların çoğu açılmamıştı. Zira ortada subaysız, başıboş kümeler halinde dolaşan askerler akıllarına estikçe silâhlarını havaya boşaltıyorlardı (76). Bu yüzden, bir çok İstanbullular kaza kurşunuyla yaralanıyorlardı. Bazı askerler

de hiç bir fırkaya bağlı olmadan kurulacakmış. **Volkan,** «Dünkü ilâve», 15 Nisan 1909, 105.

İsmail Kemal Abdülhamit'le görüştükten sonra doğru Meclise geldi ve yapmış olduğu temasları orada bulunan «çok sayıda» mebusa açıkladı. İsmail Kemal, **a.g.e.,** s. 342.

(76) Ali Şevki'ye göre Hilmi Paşa iki yaverin yanında eve zor dönmüş bazı kaynaklara göre birçok gün Yusuf Razi'nin evinde gizlenmiş). Tevfik Paşa, Saray önünde toplanıp eski Harbiye Nazırı Rıza Paşanın kellesini istiyenleri güçlükle yatıştırmış. Rıza Paşa ortalık kararıktan sonra ancak Ali Cevat Bey'in evine gidebilmiş. Yine Tevfik Paşa, 2. Fırka Kumandanı Cevat Paşa'yı, kumandasındaki askerin kellesini istemeleri karşısında zor koruyabilmiş. Danişmend, **31 Mart,** s. 31; bk. ayrıca Ali Cevat Bey - Unat, **a.g.e.,** s. 55.

de bu arada rastladıkları subayları öldürmeğe kalkışmışlardı, hatta bazan işi «Harbiyeli subay avından» çok, subay olsun olmasın «mektepli avına» çevirenler de oluyordu (77). Öte yandan askerler, Zaptiye Nezaretinin karşısındaki kadınlar İttihat ve Terakki kulübünün kapılarını kırıp yirmi musikî âleti ile mobilyaları parçaladılar (78). Bunları yaparken, arada kümeler halinde Yıldız'a uğrayıp istediklerini kabul ve kendilerini affettiği için Abdülhamit lehinde sevgi ve teşekkür gösterileri yapıyorlardı. Abdülhamit de pencereye çıkıp onların gösterilerine karşılık veriyordu.

Rumelinin Tutumu : Bu arada Rumeli'de ayaklanmayı bastırmak yolunda bazı yeni gelişmeler oldu. Selânik redif fırkasının bütün taburları silâh altına alındı (79). Mahmut Şevket'in Harbiye Nezaretine çektiği bir telgraf, İstanbul'da kital olduğu yolunda Selânikte söylentiler dolaştığını, bu yüzden ahali ve ordunun olağanüstü bir heye-

(77) Temo, **a.g.e.**, s. 221-2. Muhtar Paşa'ya göre 31 Martçılar 36 subay öldürüp elliden fazlasını yaralamışlar. Öldürülen subay sayısının daha yüksek olduğunu ileri sürenler varsa da (Bulgar askerî ataşesi ikiyüz civarında öldürme olayı olduğunu iddia ediyormuş). Lowther'in raporu otuzbeş subayın öldürüldüğünü ileri sürüyor. Gooch ve Temperley, **a.g.e.**, s. 314, Bazı öldürme olayları için de bk. Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 71 ; McCullagh, **a.g.e.**, s. 158-9, Öte yandan öldürüldüğü bilinen kişiler ondört tanedir : Köprübaşında Mülâzım İlyas, Divanyolunda Yzb. Romülüs İspatari, Ayasofyada Nazım Paşa, Mehmet Arslan Bey, Arnavutköyde Yzb. Salahattin (Temo, **a.g.e.**, s. 221-3), Yıldızda Bnb. Ali Kabuli, Şerif Sadık Paşa ve kâtibi Esat Bey, süvari Yzb. Mümtaz, Mülazım İzmitli Yusuf (Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 71), Yıldızda bulunan süvari Ertuğrul alayından Muhtar Bey, Yusuf, İhsan, Nuretin Efendiler (McCullagh, **a.g.e.**, s. 130; Bayar, **a.g.e.**, s, 408), 31 Martçıların öldürdükleri kimselerin 20 den pek fazla olmaması muhtemeldir. Bununla birlikte, yaralanan ya da öldürülmek üzere askerlerce evlerinde aranan Harbiyeli subaylar vardı. Bayar, **a.g.e.**, s. 402.

(78) **Serbesti**, 15 Nisan 1909, 149.

(79) Bayar buna seferberlik diyor. **a.g.e.**, s. 213, 587-8.

can içinde bulunduğunu, ve İstanbul'a gitmek üzere hazırlıkların başladığını bildiriyordu. Orada durum sükûnet bulmadıkça heyecan son bulmayacağından, olayın nasıl çıktığı ve yatışması konusunda yeterli ve açık bilgi verilmesi isteniyordu. Görülüyor ki, Mahmut Şevket İstanbul üzerine yürüyeceğini resmen haber vermiş bulunuyordu. Bu telgrafa o gün Harbiye Nâzırı Ethem Paşa tarafından verilen cevap 3. Ordudan gönderilen 2. ve 4. avcı taburlarının önayak olmasiyle başlıyan karışıklığın kabine değişikliği ile sükûnet bulduğunu, Adliye Nâzırı ve Lazkiye Mebusunun «hataen» ölümünden başka bir olay olmadığını ve Kanun-u Esasî'nin emniyette olduğunu bildiriyor, bu bakımdan başka siyasî sakıncalara meydan vermemek üzere, İstanbul üzerine yürümekten mutlaka kaçınılmasını tavsiye ediyordu. Herhalde Selâniktekilere güven vermek için, hatta belki de târiz olarak, olaya avcı taburlarının (hem de 3. Ordudan oldukları tasrih edilerek) önayak oldukları belirtiliyordu. Yalnız 2 kişi öldü diye gösterilerek olayın küçümsenmesi ve durumun düzeldiğini iddia etmek de hükümetin olaylar sırasındaki tutumunun tipik bir örneği idi (80).

Öte yandan Selânik'te 31 Mart ayaklanması aleyhinde büyük bir miting yapıldı. 11 Temmuz alanında yapılacak toplantı için sokaklara tellallar çıkartıldı, böylece toplanan 20 - 30.000 kişilik bir kalabalık önünde **Yeni Asır** gazetesi başyazarı Fazlı Necip Bey, müderris Recep, Avdül (Arnavutça), Tomak (Bulgarca), Karaso (Türkçe ve Yahudice), Nikola (Sırpça), Kurki Apano (Ulahça) Efendiler tarafından konuşmalar yapıldı. Söylevler «Silâh başına, arş İstanbul'a» diye bitti, bunun üzerine ihtiyat ve redif askerleri silâhla-

(80) Bayar, **a.g.e.**, s. 585, 332. Ethem Paşa Selânikten 2 telgrafın geldiğinden söz ediyorsa da Bayar'ın eserinde yalnız bir telgraf verilmiştir.

rını almağa giderken, birçokları gönüllü yazıldılar. Manastırda da heyecanlı hazırlıklar başlamış ve Ohri Millî Taburu Resneli Niyazi Bey kumandasında harekete hazır hale gelmişti. Selânik'teki Arnavut Başkım kulübünün, Arnavutluğun çeşitli yerlerine telgrafla yaptığı teşebbüsler sonucunda Arnavutların da İstanbul'a gitmeğe hazır oldukları anlaşılmıştı. Serez'de de redifler, ihtiyatlar ve müslümanlarla birlikte Bulgar ve Rum gönüllüleri Miralay Hasan İzzet Bey'in kumandasında toplanıvermişlerdi. Bulgar komitecileri Sandanski ve Paniçe adamlariyle katılıyorlardı. Artık trenlere binmekten başka yapılacak bir iş kalmamıştı (81). Asker sevkiyatını Dedeağaç «harekât üssü» olmak üzere Mahmut Şevket Paşa üzerine almış ve güya bu uğurda bütün servetini ortaya koymuştu (82). Dikkat edilirse Hareket Ordusunda nizamiyeden olmıyan askerî birlikler önemli yer tutuyordu. Kumandanlar Balkan devletlerinin ve özellikle o sırada Osmanlı Devleti ile anlaşmazlık durumunda bulunan Bulgaristan'ın saldırısından çekindiklerinden, Rumeli'yi bir an bile boş bırakmıyorlardı ve bu yüzden Hareket Ordusunda ihtiyat, redif (Hüseyin Hüsnü Paşa da redif kumandanıydı) ve gönüllülere yer verilmişti. Diğer bir nokta da, gerek mitingde, gerekse Hareket Ordusunun kuruluşunda ittihadı anasırcılığa son derece önem verilmesiydi. Bunun nedeni, bir yandan ordula-

(81) **İkdam**, 20 Nisan 1909, 5353 (Selânik'te çıkan 15 Nisan günlü gazeteden). Nadi,**a.g.e.**, s. 127, 130-5.

(82) Nadi, **a.g.e.**, s. 125; Ziya Şakir'e göre karısının bütün servetini bu işe ayırmış: **Mahmut Şevket Paşa** (Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Kitap Deposu), s. 47. Öte yandan, Hareket Ordusunun masraflarının Almanya ve Avusturya tarafından ödendiği de söyleniyordu. W. M. Ramsay, **The Revolution in Constantinople and Turkey** (London, Hodder and Stoughton, 1909), s. 16, 76. İkinci açıklama doğru kabul edilirse, ilk açıklamanın gerçeği gizlemek için uydurulduğu söylenebilir.

rın sınırlara bağlı olması yüzünden Hareket Ordusuna asker bulamamak kaygısı olabilir öte yandan böylece hem Büyük Devletlerin hem de Balkan Devletlerinin Hareket Ordusundan yana sempatisini kazanmak için olabilir. (Adana olayları yüzünden Osmanlı prestijinin büyük sarsıntı geçirdiği de gözönüne alınmalıdır). Ayrıca Rumeli'de askerî gücün zayıfladığı bir sırada azılı çetecileri Hareket Ordusu içinde gözaltında bulundurmak da yararlı bir tedbir sayılmış olabilir (83).

Diğer bir habere göre Binbaşı Enver Bey ayni gün, ataşemiliter olarak bulunduğu Berlin'den Selânik'e doğru yola çıkmıştı (84).

Vahdetî'nin Tutumu: O gün çıkan **Volkan**'da Vahdetî'nin «Halife-i İslâm Abdülhamit Han Hazretlerine Açık Mektup» başlığını taşıyan yazısı vardı. Buna göre, Vahdetî'nin içinde bulunduğu hal ve mevkii (yani korkuları) Abdülhamit'e hitabetmeyi gerekli kılmıştır. «Şu dakikada» aldığı bilgiye göre bütün asakir-i şahaneleri subayların mektepli olanlarını tutukladıktan sonra 0.45 - 1.45 sıralarında Mebusan Meclisini kuşatmışlar, «fakat asakir-i mumaileyhimin makasıd-ı hakikiyeleri ne olduğu bizce anlaşılamamıştır». Maksatları ne olursa olsun, kabinenin düşmesi muhakkakmış (yani ayaklanmanın İttihat ve Terakki aleyhinde olduğu muhakkaktı.) Abdülhamit için en büyük şeref Meşrutiyeti korumasıymış. Şayet hükûmet biçimini değiştirmekten yana olanlar kendisini aldatmağa kalkışırlarsa

(83) McCullagh, **a.g.e.**, s. 157. Sonuç olarak Hareket Ordusunun belkemiğini yine de nizamiye askerleri meydana getirdi. Belki de Rumeli'de askeri gücün zayıfladığını Bulgarlara sezdirmemek için Ordunun daha çok redif, ihtiyat ve gönüllülerden kurulu olduğunu yaymak da yararlı görülmüş olabilir. Hareket Ordusunun kuruluş tarzı için bk. McCullagh, **a.g.e.**, s. 305-6.

(84) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 184.

buna kulak asmamalıymış. Bugün Meşrutiyete son vermek Mebusanı kapatmak elindeymiş. Mebusanın bir dakika bile kapatılmasını telkin edenler çıkarsa, onlara din ve vatan haini olarak bakılmalıymış. Artık Abdülhamit için en şanlı devir başlamaktadır. Zira hürriyeti almak da vermek de elinde iken, onu vermektedir. Kurulacak kabinenin ne İttihat ve Terakki, ne de Ahrar fıkrasına mensup bulunmamasına «fevkalâde dikkat olunması» bugün gereklidir. Memleketin selâmeti bu noktadadır. Denebilir ki, bu mektup, ayaklanmanın 1) Ahrarcı olamaması, 2) aşırı bir biçimi alması, 3) Mebusan Meclisinin duruma hakim olmaması (hatta görüşmede bulunabilmesi için gerekli çoğunluğu bile sağlıyamaması) karşısında duyulan korkular içinde kaleme alınmıştı. Bu durumda ortada resmi otorite olarak bir tek Abdülhamit kalmıştır. Öyle ise Meşrutiyetin korunması artık önemli ölçüde Abdülhamit'in mutlakiyeti kurmağa kalkışmamasına, ya da Vahdetî'nin dediği biçimde, onun mutlakiyetçilere kulak vermemesi ile mümkündür. Vahdetî, düştüğü umutsuzluk yüzünden, Ahrarcı bir hükümeti gözünden çıkarmış, meşrutiyetçi olmak şartiyle, tarafsız bir hükûmete bile razıdır (85).

Harbiyelilerin Kaygıları : Vahdetî'nin bu yazısı karşısında Harbiye Mektebi öğrencileri Meşrutiyet tehlikede diye endişe ettiler. Ahrarcı bir Harbiye öğrencisi olan Ahmet Bedevî Kuran, bazı arkadaşlarını Mizancı Murat'a gönderdi. Kendisi de Mevlânzade Rifat'a gitti. «Maksadımız» diyor Kuran, «Harbiye Mektebi namına Volkan'daki neş-

(85) Vahdetî'nin Harp Divanı önünde mektup hakkındaki açıklaması da bu yöndedir. Ayrıca ayaklanma hakkında da şunları söylemiştir : «Hadisenin bir irtica olduğunu bugünkü hal isbat ettiği için kabul ederim. Fakat 31 Marttaki iğtişaşın irtica değil bir fırka kavgasından ibaret olduğunu zannederim». Bayar, «31 Mart ifadeleri», 3 Haziran 1966, 6.

riyatı tekzip ettirmekti. Rıfat Bey, düşüncelerimizi haklı buldu, ertesi gün Vahdetî tarafından **Volkan** gazetesinde meselenin izah olunabileceğini ve Sultan Hamid'in harekât-ı ihtilâliye ile katiyen alâka ve münasebeti olmadığını temin etti. Murat Bey de buna mümasil şeyler söylemişti. Babıâli caddesinde tesadüf ettiğim Said-i Kürdî dahi pislikten simsiyah kesilmiş tırnaklı elleriyle meçhul hareketler yaparak Meşrutiyetin masuniyetini teyid eyledi.»

Bu bilgilerden Mevlânzade, Mizancı Murat, Kuran ile arkadaşları, Vahdetî ve Said-i Kürdî arasında tanışıklık ve temas bulunduğu anlaşılmaktadır. Mevlânzade ve Murat Bey, Vahdetî adına teminat veriyor, hepsi de Meşrutiyetin ciddî bir tehlike içinde bulunmadığını teyid ediyorlardı. Bu şekilde teminat verebiliyorlardı, zira ayaklanmanın Abdülhamit tarafından değil, kendilerince çıkarıldığını biliyorlardı.

Başka Gazete Yazıları : Yine **Volkan**'da, Lütfi imzalı «Dünkü Hal» yazısında yazar gördüklerini anlatıyor. Olayı Kadıköy'den İstanbul'a gelirken duyar ve çok üzülür. Hele Yeni Cami önünde öldürülen subayın cesedini «memleketimizin heykel-i felâketi olarak» görür. Ama sonra, yürürken, askerlerin birbirlerine verdikleri öğütleri dinler ve sevinç gözyaşları döker. Hamidiye türbesi önünde «zeki, halûk ve fatin» bir çavuş konuşur : «Arkadaşlar, Millet bizi dinimiz için, vatanımız için besliyor. Bugün biz dinimizi vatanımızı hem de bizi besliyen milletimizi, din kardeşlerimizi vatan kardeşlerimizi Şeref sokağı adamlarından beş on zabitin hâtırası (hatırı) için ayağımızın altına alırsak bizden Allah de razı olmaz Peygamber de. Bugün biz ya ölmeliyiz, veyahut Şeref sokağının hatırı için millete zulmeden Sadrıâzam, Harbiye Nâzırını kabul etmemeliyiz.»

Başka biri de şöyle konuşur: «Bize şapka giydirmek

istiyen millet reisi Rıza efendiyi, memleketi nifaka, fesada düşürmek için çalışan Hüseyin Cahit efendiyi milleti terk edip de Şeref sokağını iltizam eden Sadrıâzamını, Harbiye Nâzırını istemeyiz. Meclis-i Mebusan ne yapacaksa Şeriatı tatbik ederek yapmalı.» Ulema Sultanahmede gelince herkeste dinsel duygular galeyana gelir, bir taraftan «Yaşasın Şeriat-ı gara-ı Muhammediye» diye, öte yandan «Allah Allah» diye feryat ve figan edilir. Lütfi'nin sonucu şudur: «Birkaç aydan beri Şeref sokağının istinad ettikleri şu şanlı süngüler bugün hakikatı anlıyarak o merdud sokak tarafından iğfal edildiklerini idrak ederek hakikate rucu ettiler.» Lütfi, yazıyı Meşrutiyeti istemiyenlerin Allah gözünde menfur olacaklarını belirterek bitiriyor. Görülüyor ki Lütfi, Vahdetî'nin tersine, ayaklanmanın kendisi için iyimserliğe konu olabilecek yanlarını ele almağa çalışmıştır.

O gün çıkan **Mizan** ise ayaklanmayı «İnkılâb-ı Sahih: Teşekkürat-ı Bipayan» diye alkışlıyordu. Osmanlı askeri, bir gün önce dünya tarihinde görülmemiş bir fazilet göstermişti. **Mizan,** askerin mükemmel terbiyesini, yerli ve yabancı halkın istirahatinin sağlanmış olmasını övüyordu. Düpedüz gerçeklere aykırı olan bu çeşit yazılardan amaç, olan bitenleri okuyuculara anlatmak değildi. Zira İstanbul halkı bir gece önce tarihinin en korkulu gecelerinden birini yaşamıştı. Amaç, çocuklara yapıldığı gibi, askere doğru davranışların ne olduğunu telkin edebilmekti. Zaten aynı yazı, içte ve dışta makbul olan bir hükûmetin kurulabilmesi için sükûnetin gerekliliğine işaret ediyordu. O günkü **Serbestî** de söz konusu aldatmacaya yer vermekle birlikte, bunu geniş tutmaya yanaşmamıştı. Herkesin amacı milletin mutluluğu idi. Hükûmetin kurulmasiyle hükûmet çalışmaları başlamıştı (Hilmi Paşa hükûmetinin, hükûmet etmediği söylenmek isteniyor). Halk da işiyle gücüyle uğ-

raşmalıydı. Olan olmuştu. Olayın çıkmamış olmasını istemek boşunaydı. Onun için işi olup bitmiş kabul edip bunun yeniden meydana gelmesini önlemek gerekiyordu. Nazım Paşa'nın Harbiye Nezaretine getirildiği söylentisine de yer veriliyordu.

3. **Üçüncü Gün** (Perşembe, 15 Nisan 1909, 2 Nisan 1325): **Meclisin Toplanması. Donanma, Muhalefet ve İngiliz Elçisinin Davranışları :**

Basın : 15 Nisan günü **İkdam**'da «Hamiyet-i Osmaniyeden Beklediğimiz» başlıklı başyazı niteliğinde imzasız bir yazı yer alıyordu. Bunda, şeriatın emrettiği meşrutiyet düzeninin korunması gerekliliği «bilhassa asker kardeşlerimizin ve ulemamızın nazar-ı dikkatlerine» sunuluyordu. Yoksa, uluslararası alanda Osmanlı hukuku zarar görürdü. Ayrıca, devleti dış düşmanlara karşı koruyabilmek için «kahraman» askerin doğuştan metanetlerine, «evvelden beri görüldüğü veçhile» düzenli halleri rehber olmalıydı. Askerin düzenli olduğu yalanını **İkdam**'ın bu sayısı her sayfasında sürdürüyordu. Gazeteye göre, Nâzım Paşa'nın öldürülüşü şöyle olmuştu: yanında bulunan Bahriye Nâzırının, revolverini çıkarıp askere ateş etmesi üzerine, asker de Ahmet Rıza sandıkları Nâzım Paşa'yı öldürmüş, Bahriye Nâzırını ayağından yaralamış. **Şura-yı Ümmet** ve **Tanin** gazetelerini «halk» yağma etmiş, sonra asker gelip idarehanelerin önüne nöbetçi dikmiş. Mülâzim Muhittin Efendi, bir nöbetçiye ateş etmiş, vuramayınca «başına şapka giyip» kaçmış. İkinci fırkanın iki süvari subayı da nöbet tutan bir askeri yaralamışlar, askerler de «bilmukabele» onları öldürmüşler. Yüzbaşı İspatâri Efendi ise bir «sui-tefehhüm» sonucunda «vefat» etmiş: bütün askerler pek müteessirmiş. Bir Rum subayının öldürülmesi «ittihad-ı

anasıra» aykırı olduğu için, **İkdam** bu konuda özel bir duyarlık gösteriyordu. Rumca gazetelerin yazılarına da bir hayli yer verilmişti. **Tahidromos**, Atina'da olayın «tabii» karşılandığını, ve artık Kâmil Paşa ile İsmail Kemal'in işbirliği sayesinde Osmanlı milletleri arasında gerçek bir birlik kurulabileceği umudunun doğduğunu belirtiyormuş. **Meologos** ise kabahati İttihat ve Terakkiye yüklüyor ve «Ordunun şu hareket-i vatanperverisi hakikaten pek büyüktür» diyormuş. O günlerin perişanlığı içinde bu haberler herhalde birçok gönüllere su serpiyordu. Müslüman olmayanların ayaklanmayı İslâm taassubunun azgın bir gösterisi, ve Meşrutiyete karşı diye yorumlamamaları pek önemliydi. Zira böyle bir yorum,. Büyük Devletlerin Osmanlı Devletine silâhlı bir karışmalarına kadar yol açabilirdi.

Bugünün **The Times** gazetesi ise başyazısında, Türklerin hemen hiç kan dökmeden ve maddi zarar yapmadan, ordu eliyle yine bir ihtilâl yaptıklarını belirtmekteydi. Belki asker arasında bazı gericiler vardı ama ayaklananların saflarında Temmuz devrimini yapan subaylar kadar, aydınca siyasal kararlar alabilecek olanlar eksik değildi. **Times** muhabirine göre bu gibiler, İttihat ve Terakki'nin sorumsuz diktatörlüğünün devamının Devlet için tehlikeli olacağı kanısına iyice varmadan harekete katılmamışlardı. Başyazıya göre, İttihat ve Terakki'nin diktatörce tavırları ve memleketin hızlı bir Batılılaşmaya karşı olması ayaklanmanın nedenleriydi. Bu durumda ayaklanma, meşrutiyetçi fakat daha muhafazakâr bir yönetime yol açacaktı. Yazar, istibdada dönüleceğini hiç sanmıyor ve Türkiye halkına ve askerlerine duyduğu güveni belirtiyordu.

Serbesti de o gün yapılacak basın mitinginin, şimdilik gerekli görülmediği için yapılmayacağını bildiriyordu, zira

nasıl olsa şeriat «hürriyet-i kelâmı» buyuruyordu. Öte yandan, bu sayıda **Serbesti** Hasan Fehmi Bey için yollanan başsağlıklarını basmağa son verdi ve yalnızca başsağlığı gönderenlerin adlarını yayımladı (bu adların listesi bir ve bir çeyrek sütun dolduruyordu).

Günün **Volkan**'ında Vahdeti'nin «İnkilâb-ı Şerî» başyazısı dikkati çekiyor. Bunda «Açık Mektup» taki kötümserlikten hiçbir iz yoktur. Yalnız üç yerde «halife» adı saygıyla anılarak, ihtiyat elden bırakılmak istenmiyordu. Halifeye, askerlere, ulemaya gerici diyen, Şeriat adını ağızlarına almayan bazı kısa görüşlülere çatıldıktan sonra, yapılan «inkilâb-ı azim ya da şeri'nin» nasıl bir şey olduğu anlatılıyordu. Hem Meşrutiyet ve Milletin idaresi muhafaza olunacak, hem de bütün Osmanlı kanunları şeriata uygun olacaktı. Kurulacak hükümette «maali-i İslâmiye» (İslâmın yüksek düşünceleri) ile «medeniyet-i garbiye» karıştırılacak ve ortaya çıkan hulasa karşısında bütün dünya «hayretlere düşecekti». Bundan başka devrimin az şiddetle geçmiş olması alkışlanıyordu: «Atılan cihad kurşunlarından bir iki kişi şehid edildi. Böyle inkılâb zamanlarında birkaç şehid verdiğimizden dolayı bahtiyarız.» Son olarak da askerler uzun, uzun övülüyordu.

Dikkati çeken diğer maddelerin başında bazı softaların mektubu yer alıyordu. Talebe-i Ulum Cemiyeti başkanı Giresunlu Elhac Hafız Mustafa Zeki'nin de imzalamış olduğu mektuptan, başkanın Ayasofya'ya gelen Ali Cevat Bey aracıyla Abdülhamit'ten, Beyazıt'ta ölen ve yaralanan ahali ve softalar için adaletin yerine getirilmesini istediğini anlıyoruz. (Ali Cevat Bey bu olayı söz konusu etmiyor.) **Volkan**'ın son sayfasında ise İttihat ve Terakki önderlerinin nerede bulunduklarının bilinmediği söyleniyor ve alay ediliyordu. Diğer bir haber ise, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti yönetim kurulu üyelerinden Fatih Dersiâmı Divriki

Kadızade Abdullah Ziyaeddin Efendi'nin «sırf» rahatsızlığı sebebiyle istifa ettiğini bildiriyordu.

Hükûmet : O gün hazırlanıp yayımlanan bir resmî tebliğ, hükûmetin endişelerini ilk defa dile getiriyor, o zamana kadar sürdürülmüş olan resmi iyimserliği âdeta yalanlamış oluyordu. Tebliğde, bir çok askerin kışlalara döndüğü, ama bazılarının şehirde silâhlı olarak dolaşıp havaya kurşun sıktıkları, böylece halk arasında ölüm ve yaralanmalara yol açtıkları anlatılıyordu. Durum karşısında, hükûmet sert bir uyarmada bulunuyordu. Padişahın affı yalnız aftan önceki olayları kapsamaktaydı. Oysa söz konusu davranışlar «Şer-i Şerif ve Kanun-u Esasî ahkâmına» aykırı olduklarından, hükümetin bunları cezalandırmağa kesin olarak kararlı bulunduğu, bu yolda buyruklar verildiği bildiriliyordu (86). Söz konusu resmi tebliğin Rumeli Vilâyetleri Müfettişliği Vekâletine tebliğ edildiğini biliyoruz. Bundan da anlıyoruz ki, İstanbul, olayı küçümsemek yoluyla Selânik'i yatıştıramıyacağını anlamış ve ayaklanan askere karşı sert bir tavır aldığını Rumeliye göstererek, onu İstanbul üzerine yürümekten alıkoymak istemişti. Fakat görünüşe göre Rumeli halkını tatmin etmek mümkün olamıyordu. Rumeli Müfettiş vekili Mahmut Şevket, o gün Dahiliye Nezaretine çektiği telgrafta, gelen telgrafların Rumelideki büyük heyecanı dindiremediğini, Meşrutiyete uyduğu sürece halkın, yeminlerine bağlı olarak, Padişaha sadık kalacağını, fakat durumun genel olarak Meşrutiyete aykırı sayıldığını, halkın hükümeti tanımadığını ve bu durum karşısında kendisince «bir şey» yapılamadığını bildiriyordu. Görülüyor ki, şartlı olmakla birlikte halkın Padişaha bağlı olduğu belirtilerek, Rumelideki hareketin bir isyan niteliği taşımadığı ortaya konmak isteniyordu. Ayrıca, Rumelideki

(86) **Takvim-i Vekayi**, 3 Nisan 1325, 183; Bayar, **a.g.e.**, s. 592-3.

büyük heyecanın sorumluluğunun 31 Mart olayını çıkaranlara ait olduğu 2 defa belirtiliyordu. Mahmut Şevket de, Hareket Ordusunu hazırlama işinin içinde ve en başında olduğu halde, öyle değilmiş görünüşünü veriyordu. Son olarak, karışıklık içinde sanılan Debrede halk ile askerin Meşrutiyeti korumaya antiçtikleri bildiriliyordu. Böylece telgraf, Rumeliyi İstanbula karşı tek bir cephe halinde birleşmiş gösteriyordu (87).

Öte yandan Harbiye Nâzırı Ethem Paşa boş durmamış, bazı taburların çavuş ve onbaşılarını yanına çağırarak öğütler vermişti. Bu öğütler mekteplilik, alaylılık ile ilgiliydi: iki tür subay yoktu, hepsinin elbirliğiyle vatan için çalışmaları gerekiyordu. Harbiyeliler aleyhinde beslenen düşünceler hiç doğru değildi; bununla birlikte, kötü hali görülen hiçbir subay taburlarda tutulmayacaktı. Ayrıca, Ethem Paşa, Hassa ordusu kumandanı Nâzım Paşa ile birlikte Taşkışla ve Beyoğlu kışlalarına gitmiş, oralardaki askere, askerliğin erdemlerini ve askerî itaatin «büyüklüğünü» anlatmıştı. **The Times** muhabirine göre Nâzım Paşa askerler tarafından tevkif edilmiş bulunan mektepli subayların salıverilmelerini emretmiş. Aynı gazetenin başyazarı hükümetin askerlere hitaben çıkardığı sert tebliğ-i resmide Nâzım Paşa'nın «güçlü elinin» izlerini görüyordu (88).

Aziz Bey'in Raporu : Burada yine 3. Avcı Taburu kumandanı Aziz Bey'in raporu üzerinde durmak yerinde olur (89). Verdiği izne rağmen askerin 2. gün kışladan ayrılmaması üzerine, Aziz Bey 3. gün askeri toplayarak kendilerine teşekkür etti ve Hareket Ordusunun geleceğini müjdeledi. Bundan sonra talime çıkıldı. Fakat, o gün birço-

(87) Bayar, **a.g.e.**, s. 594-5.
(88) **İkdam**, 16 Nisan 1909, 5349; **The Times**, 16 Nisan 1909.
(89) Mevlanzade Rifat, **a.g.e.**, s. 87.

ğu hoca olmak üzere kışlaya her türlü insan girdi, askerle haşır neşir oldu. Gün geçtikçe askeri Abdülhamit'e bağlama çabaları artacaktı. Her halde bu yolda çalışanların bir bölümünün mutlakiyetçi olduğu söylenebilir. Yalnız o gün Cemiyet-i İlmiyeden gelen bir hoca askere güzel öğütler verdi. Öte yandan taburun subayları değiştirildi ve 44. liva ve Taşkışla kumandanlığına piyade Miralay (topal) İsmail Bey getirildi. Aziz Bey, başka türlü bilgi vermediğine göre, bu tayinler normal yoldan, yani Nâzım Paşa'nın emriyle yapılmış sayılmalıdır. Öyle ise, tayinler askerin baskısıyla yapılmamışsa, bu sırada yapılan tayinleri İttihat ve Terakki'ye eğilimli subayların yerine 31 Martçılığı pekiştirecek subaylar getirmek amacıyla açıklamak mümkündür. Nitekim, Harp Divanında söz konusu Miralay İsmail'in, askeri Hareket Ordusuna karşı direnmeğe kışkırttığı ve Hareket Ordusunun üstüne açılan ateşi kestirmek elindeyken, bunu yapmadığı, askerle yapılan yüzleştirmelerden sâbit olmuş, bu yüzden idam hükmü giymişti (90). Oysa ayaklanmanın elebaşıları olan erbaşlar arasında yer, yer büyük bir pişmanlık baş göstermişti. Dördüncü gün avcılardan tüfekçi ustası Âkif ile aynı taburdan dört çavuş subay odasına gelip, bazan ağlıyarak, pişmanlıklarını bildirdiler ve Aziz Bey'in kumandasına girmek istediler. Aziz Bey de bunu kabul etti.

İki Dâvet : 15 Nisan günlü **İkdam**'a göre yalnızca havaya atılan kurşunlardan rastgele ölenlerin sayısı dört, yaralananlarınki ondörttü. Ama bu ölen ve yaralananlar arasında birer binbaşının yer alması şüphe çekicidir. Ayrıca, günün gazetelerinde iki dâvet yer alıyordu. Biri Beyazıt dersiâmlarından Abdünnafi'nindi. Bununla, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiyenin merkez üyeleri ve encümen heyetlerinin «suret-i fevkalâdede... bazı umur-u şeriye» görüşmek

(90) **Tanin,** 20 Temmuz 1909, 317.

üzere o gün toplantıya gelmeleri isteniyordu (91). Diğer bir davet, Mebusan Meclisi kâtiplerinden Nesim Mazliyah ve Abdülaziz Mecdi'nin imzalarını taşıyordu ve mebuslara o gün öncümen görüşmeleri yerine genel görüşme yapılacağını, gelmeleri gerektiğini duyuruyordu.. Her iki toplantı sonucunda Cemiyet ve Mebusan ertesi günü gazetelerde yayımlanan beyannameler hazırladılar.

Cemiyet-i İlmiyenin Beyannamesi : Cemiyet-i İlmiyenin beyannamesi mebuslara ve Osmanlı milletine hitaben yazılmıştı. Buna göre, bazı mebuslar can güvenliklerini tehlikede görerek istifa etmek niyetindeydiler ve halkın da istibdadın geri geleceğinden korktuğuna dair bazı işaretler vardı. Bu ihtimaller karşısında Cemiyet tutumunu açıklıyordu: önce Meşrutiyetin Şeriata uygun olduğu belirtildikten sonra, istibdadın İslâm kitaplarını külhanlarda yakmış olduğu hatırlatılıyordu. Bu bakımdan Cemiyet, Şeriat hükümlerininin koruyucusu Meclis-i Mebusanla birlikte Meşrutiyeti korumak için her türlü fedakârlığı göze alacaktı. Demek ki Meşrutiyet için korkulacak bir şey yoktu. Mebuslara gelince, madem ki ulema böyle bir fedakârlığa razı oluyordu, mebuslardan bundan böyle istifa ederek görevden kaçınanlar vatan haini sayılacaklardı. Mebuslar görevlerine devam etmeğe çağrılıyorlardı. Bu anlatılanlar, beyannamenin meşrutiyetten yana olup parti politikasına ilişmeyen bölümleriydi. Bir de bunun dışında bir cümlecik vardı ki İttihatçılara karşı sert bir tutumu ifade ediyordu : «... bugüne kadar istifa edenler veya firara tasaddi etmek suretiyle müstafî addolunacaklardan maada müslim ve gayri müslim mebusan-ı kirama, ulema ve bütün milletin itimadı berkemal olup...»

Beyannamenin niçin çıkarıldığı belliydi. Osmanlı Meş-

(91) Cemiyet çağrısının **Volkan**'da çıkmış olması dikkati çekiyor.

rutiyetinin en buhranlı günlerinde — 13 ve 14 Nisan 1909 da — bu meşrutiyetin biricik resmi organı olan Mebusan Meclisi yeter sayıda mebus gelmediği için toplanamamıştı (92). Böyle bir kargaşalık ve başıboşlukta, ortada gerçekte sözü geçen tek makam olarak Padişahlık kalıyordu ki, bu da mutlakiyet yönetimine dönmek isteyenler için bulunmaz bir fırsattı. Mutlakiyetçilere meydanı boş bırakmamak için, mebusların mutlaka yeter sayıda Meclise gelip duruma el koyması gerekiyordu. Buraya kadar beyannamede itiraz edilecek bir nokta yoktur. Ama «bugüne kadar istifa edenler veya kaçmağa kalkışarak müstafi sayılanlar» sözünün üzerinde durmak gerekir.

1) Kanun-u Esasî'nin 74. maddesi her ne kadar, «bir uzun müddet meclise devam etmez» mebusların Meclis üyeliğinden «sâkıt» olacaklarını söylüyorsa da, Cemiyet, kaçan Mebusların «bir uzun müddet» ortada görünmeyeceklerini nereden biliyor? Beyanname «bir uzun müddet» bile şart koşmuyor, yalnızca kaçmağa kalkışmış olmak, istifa etmiş sayılmak için yeterdir. Böylece Cemiyetin beyannamesi Kanun-u Esâsiye aykırı düşmektedir. 2) O güne kadar, mebuslardan yalnız Ahmet Rıza istifa etmiş bulunuyordu. Kaçmağa kalkışmış olanlar da İttihat ve Terakki'nin önde gelen mebuslarıydı. Cemiyet, Ahmet Rıza ile önde gelen İttihat ve Terakki'li mebusların dışındaki mebuslara, ulemanın ve milletin tam güveni olduğunu, birincilere ise ulemanın ve milletin güveni olmadığını söylüyordu. A-

(92) 31 Mart günü davetle Meclise gelen mebuslar ilk oturumda doksan küsur, ikinci oturumda altmışiki idi (**Takvim-i Vekayi,** 16 Nisan 1325, 195): 1 Nisan 1325 günü Meclise seksen mebus gelmişti. (Sarrou, **a.g.e.,** s. 107): 2 Nisan 1325 günü toplantıda yüz seksen sekiz (**Takvim-i Vekayi,** 7 Nisan 1325, 187): 4 Nisan 1325 günü toplantıda yüz doksan bir mebus vardı (**Takvim-i Vekayi,** 8 Nisan 1325, 188). Kamil Paşa'ya güvensizlik oyu verildiği günde ikiyüz elli dokuz mebus hazır bulunuyordu (**Takvim-i Vekayi,** 5 Şubat 1324, 126).

ma İttihat ve Terakki'nin önderi durumunda olmayan, onun için de henüz ne istifa etmiş, ne de kaçmış bulunan mebuslar bundan böyle istifa etmeleri halinde, »hain-i vatan» sayılacaklardı. Bunların, bütün milletin kendilerini desteklediğini bilerek, ödevlerini yerine getirmeleri gerekiyordu. Cemiyetin organı olan **Beyanülhak** dergisi birkaç gün sonra beyannemedeki İttihat ve Terakki'ye karşı tutumu tevil etmeğe çalıştıysa da (93), alınan siyasal tavrın tevil götürür yanı yoktu. Böylece Cemiyeti İlmiye, 31 Mart günlü **Mizan**'da Murat Bey'in ulema tarafından siyasal fırkalar arasından yapılmasını istediği seçimi, yine Murat Bey ile Haydar Efendinin istediği yönde yapmış oluyordu. Daha önceden, Cemiyet-i İlmiyenin böyle bir tavır alacağına dair işaretler yok değildi, zira Hasan Fehmi'nin öldürülmesi üzerine **Beyanülhak**'ın gösterdiği tepki, bu derginin ve sözcüsü olduğu Cemiyet-i İlmiyenin kendini İttihat ve Terakki aleyhtarı havaya kaptırmağa eğilimli olduğunu sezdiriyor Gerçekten de, suikast üzerine **Beyanülhak** öldürme olayını kınayan bir not yayımladığı gibi, ayni sayıda İbnülemin Ahmet Tevfik'in «İnsaf» yazısından başka, Mekteb-i Sultaniye öğretmenlerinden Rifat'ın fırkaların birleşmesi gerektiğini savunan «İttifak» yazısı yer alıyordu (94).

Son olarak beyanname isyancılara «şanlı asker evlat-

(93) 6 Nisan 1325 (sy. 29) günü **Beyanülhak**'da «Firara tasaddi ettiklerinden dolayı müstâfi addolunacaklar bir daha gelmemek üzere firar edenlerdir. (Bu görüş Kanun-u Esasiye uygundur). Hayatının tehlikede olması zannıyla ihtifa edenler bittâbi bu hükümden müstesnadır». Bu tevile göre İttihat ve Terakki önderleri istifa etmiş sayılmayacaklardı.

(94) **Beyanülhak,** 30 Mart 1325, 28. İstanbul'da bir mason locasının açılacağı haberi karşısında, **Volkan** gibi **Beyanülhak** da tepki göstermiş, masonluk aleyhinde üç sayı süren yazılar yayınlanmıştı. (26 Kânunusânî, 9 Şubat 1324, 19-21).

larımız» diye hitap ederek, onlara «sükûnet ve itaat» le birlikte Şeriat ulemasının öğütlerini tutmalarını istiyordu.

Mebusan Toplanıyor : Cemiyet-i İlmiyenin beyannamesinde yansıtılan korkular gerçekleşmedi ve o gün nihayet, Meclise yeter sayıda mebus toplanabildi. Yapılan gizli bir oturumdan sonra Ahmet Rıza'nın istifası kabul edildi, ama gereken çoğunluk sağlanamadığından yerine kimse seçilemedi, ve en yaşlı mebus Ali Nâki Efendi'nin geçici başkan kalmasından başka çare bulunamadı. (Başkan adayı seçilebilmek için — hazır bulunan mebus sayısı yüz seksen sekiz olduğuna göre — doksan beş oy gerekiyordu.) Padişaha sunulacak üç aday için yapılan oylamanın sonucu şöyleydi: Mustafa Efendi (Halep) 93, Nail Bey (Canık) 82, İsmail Kemal Bey (Berat) 68, Ahmet Mahir Efendi (Kastamonu) 54, Şefik Bey (Karesi) 54, Meclisin düzenlediği ve oy birliği ile kabul ettiği beyanname askerlerin ayaklanmasını hoş görmeğe çalışan bir ifadeyle başlıyordu: «Evlad-ı vatan olan efrad-ı askeriye-i Osmaniye, zaten birkaç gündenberi efkâr-ı umumiyede hissolunan âsar-ı şikâyata...» Bundan sonra askerlerin isteklerini («genel» şikâyetler (95), Şeriat, askerlikle ilgili istekler, yeni Sadrıâzam ve Harbiye Nâzırı, Meşrutiyetin devamı) «kendilerinin ve babalarının vekil-i umumileri bildikleri» Mebusana bildirdikleri açıklanıyordu. Bunun üzerine, Mebusan toplanmış, istekleri kabul ederek, aldığı karar üzerine kabine istifa etmişti. İsteklerin kabulü ve Padişahın affı üzerine askerler dağılmıştı. Meclis, olayın önemini takdir ederek Şeriat, Kanun-u Esasî ve «memleketin muhtaç olduğu terakki ve saadet» yolundan ayrılmayacağı için, bundan böyle asayişi «muhtel gösterecek» davranışların yapılmamasını «asker ve ahali kardeşlerimize» yurt selâmeti adına «tavsiye ve beyan» ediyordu. Meclis, aynı zamanda, işbu beyannameden bütün vilâyetlerin telgrafla haberli kılınmalarına karar verdi (96).

(95) Bu genel şikâyetler, yani «efkâr-ı umumiyede hissolunan âsar-ı şikâyat» İttihat ve Terakki ile ilgili olsa gerektir : İttihat ve Terakki'nin «diktatörlüğü» devlet içinde devlet oluşu, Hasan Fehmi'nin öldürülmesi, v.s

Dikkat edilirse beyanname askerler karşısında onları yatıştırıcı, gönüllerini hoş edici bir tavır takınmıştır. Yine gözo çarpan diğer bir nokta da, Meclisin kendi rolünü büyük göstermek isteyen çabalarıdır. Asker, «kendilerinin ve babalarını vekili bildikleri» Mebusana (Yıldız'a, Babıâli'ye, Meşihat'e değil) başvurmuşlardır. Mebusan «derhal» (!) toplanarak karar almış ve bunun üzerine kabine istifa etmiştir. Oysa biliyoruz ki, mebuslar henüz karar vermeden, durumu Sadrıâzamdan sormak istediklerinde, kendisi Yıldız'a varmış ya da yoldaydı, kabine de istifa kararını vermiş bulunuyordu. İstifanın gecikmesi, Abdülhamit'in bir istifa mazbatası hazırlanması ve bunun nazırlar tarafından imzalanması şartını ileri sürmesi yüzündendir. İstifa etmek için kabinenin Meclise danışmağa bile kalkışmadığı anlaşılıyor. Meclisin «luzum-u istifa» kararı, olsa olsa kabinenin alınmış olan istifa kararını **sonradan** pekiştirmiş olabilir (97). Kaldı ki, gördüğümüz üzere, Meclisteki görüşme

(96) Ali Cevat Bey-Unat a.g.e., s. 132-3.

(97) 15 Nisan 1909 günlü **İkdam**'a ve İsmail Kemal'e (a.g.e., s. 334) göre Meclisin güvensizlik oyu telgrafla Yıldız'a bildirilmişti. Ama Ali Cevat'ın «Fezleke» sinde buna dair bir işaret olmadığı gibi, Hilmi Paşa kabinesinin istifa mazbatasında Meclisin, şu ya da bu yolda, adı anılmamaktadır. Yıldız'a gelen ve Padişahın Meclise gitmesini teklif eden Esat Paşa, Müfit ve Yusuf Kemal Beylerden kurulu heyetin de, Meclisten gelmekle birlikte, «lüzum-u istifa» kararını Yıldız'a getirdiğine dair «Fezleke» de bir işaret yoktur. Mebuslar böyle bir önemli kararı da bildirmiş olsalardı, herhalde Ali Cevat Bey bunu yazardı. Zaten Hilmi Paşa hükümetin istifa kararını söz konusu heyetten önce Saraya gelerek bildirmişti.

nisabı olmadığı için hukuken oluşmuş bir karar da olamazdı. Yine bildiriye göre, ayaklananlar (bildiri ayaklanmaya «nümayiş» diyor) haklarındaki Meclis kararına uyarak kışlalarına dönmüşler ve «mütehalli oldukları meziyet ve intizam ve itaati» göstermişlerdir. Bunun da gerçeklere ne kadar aykırı olduğunu biliyoruz.

İsmail Kemal ve Arnavutlar: O gün İsmail Kemal ile Müfit dahi Avlonya Arnavut kulübüne bir telgraf çekerek, bir süredenberi hüküm süren «kuvvet-i hafiye» (İttihat ve Terakki) aleyhinde kamu oyunun ayaklanmasına askerlerin de katılmış olduklarını ve bunların İslâm âdabı ve Şeriat hükümleri ile birlikte Meşrutiyetin korunmasını Mebusan Meclisinden istediklerini bildirdiler. Bunun üzerine Meclis, Hilmi Paşa kabinesine güvensizlik oyu vermiş ve ortalık yatışmıştı. Meclis de hiç bir gün toplantıdan geri kalmamıştı. Durumun yolunda olduğunun bütün Arnavutluk kulüplerine genelgeyle bildirilmesi isteniyor ve bir gün önceki telgrafın alınıp alınmadığı soruluyordu. Bu telgrafa dayanarak Avlonya Arnavut Kulübünün ertesi günü Draç Başkım Kulübüne yolladığı telgrafta, İsmail Kemal'le Müfit'in mesajı bildirildikten sonra, olayın gerici bir hareket olmadığı, bu bakımdan «efrâd-ı millet arasında ihtilafatta» tarafsız kalması gereken ordunun İttihat ve Terakki'ye âlet olduğu belirtiliyordu ve ülkeyi yabancı karışmasından ve kanlı çarpışmalardan korumak için 3. Ordunun protesto edilmesi isteniyordu. Yine dördüncü gün Elbasan'daki Başkım Kulübünün «Draç Ulema ve Eşraf ve Ahali-i Muhteremesine» gönderdiği beyanname Berat ve Avlonya'dan alınan telgrafa dayanarak «Payitaht'a vukuatı yaptıran Ahrar fırkasıdır» diye başlıyordu. Ahrarcı ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni tutan askerler «miting» yapmışlar ve kabinenin düşmesini, Ahmet Rıza'nın istifasını istemişlerdi. Bunun üzerine Sadarete «şimdilik» Tevfik Paşa, Meclis Başkanlığına İsmail Kemal tayin olunmuşlardı. İsmail Kemal ile dört beş milletvekili Yıldız'a giderek, durumun yatışması için Sadarete Kâmil, Harbiye'ye Nâzım Paşaların tayinini gerekli göstermişlerdi. Tarafsızlığını sağlamak üzere ordunun protesto edilmesi isteniyordu (98). Görülüyor ki, Arnavutluğun hiç olmazsa (yazışmalardan, Draç'ın bunun dışında kaldığı anlaşılıyor) bazı yerlerinde 31 Martçı bir hava esiyordu. Bu hava Meclise yansıtılabilseydi, olayların akışını etkileyebilirdi. Ne var ki, telgraflar Selânik'ten Ohrî'ye geçirilmiyordu. üstelik ortada zorbaca, kanlı bir ayaklanma bulunduğu zamanla anlaşılıyordu (99).

3, 4 ve 6. günlerde yer alan bu yazışmalar, bizi Arnavutların 31 Mart olayındaki rolleri üzerinde durmaya zorlamaktadır. Abdülhamide göre olayda baş rolü oynamış 7 kişiden biri olan Berat mebusu İsmail Kemal (diğeri Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa idi) Arnavuttu (100). Yakın arkadaşı ve ileri gelen muhaliflerden Ergiri mebusu Müfit dahi Arnavuttu. Askerî hareketin elebaşısı Hamdi Çavuş da öyleydi. Aynı milletten olmanın İsmail Kemal ve Müfit Beylerin Hamdi Çavuşu ayaklanmaya teşvik ederken (böyle olduğu farzedilirse) kolaylaştırıcı rolü olduğu söylenebilir. Aynı şekilde, 31 Mart önderliğinin önemli ölçüde Arnavutların elinde bulunuşu da, Arnavut kulüplerinin çoğunlukla 31 Martı desteklemelerini kolaylaştırmıştır denile-

(98) Bayar **a.g.e.**, s. 252-7.

(99) Bununla birlikte Avlonya Başkım Kulübü, Nazım Paşa'nın Hassa Ordusu kumandanlığına getirilmiş olmasına dayanarak altıncı günde 31 Martçı tutumda telgraflar çekmeğe devam ediyordu. Bayar, **a.g.e.**, s. 260-3.

(100) «Kamil Paşa'nın mahdumu Sait Paşa, bu esnada en çok çalışıyordu. İsmail Kemal Beyle diğer gayr-ı memnunlar da Sait Paşa ile beraber idiler... (Askeri) iğva eden Hamdi Çavuş adlı bir Arnavudu bulan ve para veren de Kâmil Paşa zâde Sait Paşa idi». **Abdülhamit'in Hatıra Defteri, a.g.e.**, s. 136-7.

bilir. Böyle bir haberleşme, etkileme ve etkilenme kolaylığı aynı bölgeden olanlar için olağandır. Fakat burada sorulması gereken soru şudur: Söz konusu Arnavutların 31 Martçı tutumlarında Arnavut milliyetçiliğinin rolü var mıdır? Bu soru, boş bir soru sayılmaz, zira 1877 - 78 Osmanlı - Rus savaşının sonunda Arnavutların yaşadığı bir kısım toprakların civar milli devletlerin hakimiyeti altına girmesi söz konusu olduğu zaman Arnavut milliyetçiliği doğmuş ve ilk defa olarak teşkilâtlanmış bulunuyordu. Her ne kadar mutlakiyet döneminde bu çeşit çalışmaların üstü küllenmiş idiyse de, Hürriyetin ilânından sonra Arnavut lukta her alanda ve özellikle kültür alanında Arnavut milliyetçiliği büyük gelişme göstermişti (101). Bazı yazarlara göre, 31 Mart olayı İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi ve Türkleştirici eğilimlerinden ürken Arnavutların bir ayaklanmasıydı. Nitekim Hasan Fehmi Arnavuttu. Gerçekten de, öldürme olayından sonra Müfit Bey, Hürriyetten sonra suikaste kurban giden İsmail Mahir Paşa ve Hasan Fehmi'nin Arnavut olmalarına dikkati çekmiş ve «Arnavut ve Osmanlı olarak» durumu Mebusan Meclisi önünde protesto etmişti (102).

Şüphesiz bazı cahil Arnavut er ve çavuşların davranışlarını milliyetçilik diye yorumlamak zordur. Fakat önder durumunda bulunan okumuş Arnavutlarda bu ideolojiyi aramak yerinde olur. İsmail Kemal'in kendi hatıralarından bi-

(101) Dako'ya göre Hürriyetin ilânından sonraki 10 ay içinde Arnavutlar 4 millî kongre yapmışlar, 10000 üyeli 66 kulüp, 58 okul, 1 öğretmen okulu, 15 edebi cemiyet, 4 matbaa ve 11 gazete kurmuşlardı. Christo Dako, **Albania: The Master Key to the Near East** (Boston, Grimes, 1919), s. 78.

(102) J. Swire, **Albania: The Rise of a Kirgdom** (New York, R. Smith, 1930), s. 90; L. S. Stavrianos, **The Balkans Since 1453** (New York, Holt, Rinehart and Winston, 1961), s. 508-9; **Takvim-i Vekayi,** 28 Mart 1325, 177; Mithat, **a.g.e.**, s. 208.

liyoruz ki, bilhassa 1902 den sonra, yani Osmanlı Devletinin Rumeli deki geleceğinden ümit kesildikçe, kendisi Arnavut milliyetçiliğine sarılmıştır. Üstelik, bunun böyle olduğu davranışlarından da belli olmaktadır. Nitekim, kendisi istibdat devrinde Avrupa'ya kaçtığı zaman, Brüksel'de çıkan **Albania** gazetesinde çalışmış, sonra da **Le Salut de l'Albanie** gazetesini çıkartmıştı. Ayrıca, I. Jön Türk kongresi toplanırken İsmail Kemal'in ileri sürdüğü şartlar da dikkate değer. Buna göre, bütün Osmanlı milletleri kongrede temsil edilmeli, sonra da ıslahat sağlamak üzere büyük devletlerin müdahalesi istenmeliydi (103). Bu yüzden de müdahaleye karşı olan Ahmet Rıza ve İttihat ve Terakki ile daha o zamandan çatışmıştı. Hürriyetin ilânından sonra İsmail Kemal ile diğer bazı Arnavutların muhalif tutumları Arnavut milliyetçiliği açısından şöyle temellendirilebilir: İttihat ve Terakki'nin henüz milliyetçi faaliyetlere pek fazla ses çıkarmamasına rağmen, fırsat bulduğu takdirde, başta Arnavutlarınki olmak üzere (çünkü her bakımdan geri durumdaydılar ve bir çoğu müslümandı) bunları kısıtlamak yoluna gideceği hissediliyordu. Hem bu ihtimali önlemek, hem de daha büyük serbestlikle milliyetçi hareketi yürütmek için âdem-i merkeziyetçiliği kabul etmiş olan Ahrar'ın iktidara hâkim olması Arnavut milliyetçiliğinin çıkarına uygundu. Öyleyse, sonuç olarak denebilir ki, Arnavut milliyetçiliğinin 31 Mart olayındaki rolünü tam olarak tayin etmek zorsa da, bunun bir faktör olarak varlığını ve önemini inkâr etmek mümkün değildir.

Meclis'te Diğer Görüşmeler: Mecliste, gizli geçen ilk iki oturumdan sonra açık oturumlar başladı. Hükûmet adına Maarif Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey, yeni kabinenin meşrutiyete uygun olarak kurulduğunu, Pazartesi günü

(103) İsmail Kemal **a.g.e.**, s. 314-5, 302-3, 306.

hükümet programının okunacağını bildirdi. Ayrıca, mebusların hükümetten —Meşrutiyetten dönmeğe kalkışır diye— korkmamaları gerektiğini ileri sürdü. Bunun üzerine Nâfi Paşa (Halep), meşrutiyeti bütün millet istediği için korkmadıklarını belirtti ve korku sözünü Nâzıra geri aldırdı. Zaten hükûmet, o gün yayımladığı ilâvelerle kabinenin meşrutiyet usulüne uygun olarak Mebusanın güven oyunu isteyeceğini ve bazı vekillerin Nâzım Paşa'nın cenazesinde hazır bulunacaklarını ilân etti (104).

Bundan sonra mebus Zohrab Efendi hemen o sırada postayla kendisine gelen bir dilekçeyi mebuslara açıkladı. Dilekçe tarihsizdi, alaylı subaylar tarafından hazırlanmıştı. İmza yerinde, yalnızca her ordudaki alaylı subaylardan imza verenlerin sayısı belirtiliyordu: 1. Ordudan 200, 2. Ordudan 300, 3. Ordudan 700, 4. Ordudan 1300, 5. Ordudan 179, 6. Ordudan 802, 7. Ordudan 101 imza. İmparatorluğun dört bir yanındaki ordulardan bu kadar çok imza gerçekten toplandıysa, alaylıların 31 Marttan bir süre önce teşkilâtlanmak ve böylece hükümete baskı yapmak üzere harekete geçtikleri anlaşılır (105). Bozuk bir Türkçeyle yazılmış olan dilekçede, eskiden Harbiyeli - alaylı diye ekilen nifak tohumlarının artık gelişmekte olduğu, Harbiyeli bazı silâh arkadaşlarının «her ne fikre mübtenî ise» kendilerine «nazar-ı hakaretle» baktıkları bildiriliyordu. Sonra, askeri kumandanların gizli bir amacı anlatılıyordu: bir süre önce tabur kadroları düzenlenmiş ve alaylı subaylardan yüzde seksen beşi kadro dışı bırakılmıştı. Kalan yüzde onbeşi de

(104) **Takvim-i Vekayi**, 7 Nisan 1325, 187.

(105) Arabistan ve Yemen dahil (7. Ordu), İmparatorluğun her yanından gerçekten imza toplanıp toplanmadığı sorulmağa değer. Yunus Nadi'nin «ultimatom» diye nitelediği bir mektubun bu sırada gelmesi, onun ayaklanmanın başarı kazanmasından sonra yazılıp, altına imza sayılarının uydurulmuş olduğu ihtimalini ortaya koymaktadır. Yunus Nadi, **a.g.e.**, s. 57.

birer birer kadro dışına çıkarılıyordu. Alaylıların imtihan edileceği yolundaki haberlere gelince, alaylılar buna da itiraz ediyorlardı: amaç, alaylıları ordudan çıkarmak olduğuna göre bu danışıklı imtihanlarda alaylıların başarı göstereemediğinin iddia edileceği belliydi. Alaylıların istekleri, kadro dışı bırakılanların layık olanlarına «500» den aşağı olmamak üzere emekli maaşı bağlanması, buna hak kazanamıyacaklara da, kıdemine göre, en azı ve en çoğu belirtilmiş sınırlar içinde ikramiye verilmesiydi. Harbiye Nâzırı yazılanları doğru kabul etmezse, Meclis tarafından kendisine, «teminat-ı kavi» olmak üzere, şu şartların kabul ettirilmesi isteniyordu: 1) bütün askeri komisyonlarda ve Meclis-i Askeride ikinci mülazımdan feriğe kadar alaylı subay bulundurulacak, 2) gazetelere ve ordulara gönderilecek resmi bildirilerle Harbiyeli - alaylı ayırımının kalktığı ilân edilecek, 3) ordularda hep aynı alaylı - Harbiyeli oranı bulundurulacak, alaylıların çoğunun 5., 6., 7. ordularda görev yapmasına son verilecekti (oysa imza sayıları nedense tersinedir). Dilekçe bir tehdit ile bitiyordu: «Ve hâlâdaki maruzat-ı muhikamızın kabulünü istirham eyleriz kabul buyurulmadığı takdirde ordularda büyük fenalıklar çıkacağını ve selâmet-i vatan namına ihbar eyler ve cevabını bekleriz.»

Bu dilekçeye Mebusan gereken hassasiyeti gösterdi. Sait Efendi, Rıza ve Ethem Paşalardan öğrendiğine göre, kadro dışına çıkarılmanın söz konusu olmadığını ileri sürdü. Vasfi Bey, ordudaki 20.000 kadar büyük subay çoğunluğunun alaylı olduğunu, ancak 8000 kadar Harbiyeli bulunduğunu belirtti (106). Bu mebusa göre, alaylının bilgisi kıtsa,

(106) Aydemir, Osmanlı Ordularında 7000 alaylı bulunduğunu söylüyor. Yalnız, kitabın bir yerinde bunların subay kadrosunun yarısı olduğunu, bir başka yerde üçte ikisi olduğunu ileri sürüyor. Aydemir, **Tek Adam**, C. 1. s. 47, 156.

bunun suçu hükümetindi. Alaylının tecrübesi vardı. Yetiştirilirse pekâlâ yükselebilirdi. Sonunda, alaylılığın kusur sayılarak bu gibilerinin kadro dışına çıkarılmalarının adalete uygun olmayacağının Harbiye Nâzırına bildirilmesi yolunda bir önerge kabul olundu. Kimse dilekçenin taşıdığı tehdit havasını eleştirmedi (107).

(O günkü **Serbesti**'de de otuz alaylı subayın (çoğu mirliva, miralay, kaymakam, binbaşı) imzalarını taşıyan bir mektup, çıktı. Buna göre, İstanbul'da birliklerden ve askerî dairelerden kadro dışına çıkarılmış binlerce subay vardı. Binbaşıdan miralaya kadar olanların maaşlarının üçte biri, mirlivadan müşire kadar olanların ise maaşlarının yarısı kesiliyormuş. Şubat maaşları herkese ödendiği halde, kadro dışındakilere verilmemiş. Tayinat pusulaları da ancak 15 Martta verilebilmiş. Alaylı subaylar bu «hakaretleri» ve henüz orduda devam etmekte olan kayırıcılığı protesto ediyor ve durumlarının ne olacağını öğrenmek üzere Harbiye Nezâretiyle Sadarete başvurduklarını bildiriyorlardı.)

Bundan sonra Yanya'dan, bütün memurlar ve ahali adına çekilen bir telgraf okundu. Kâtip Mecdi Efendi telgrafı kapalı oturumda okumanın doğru olacağını telkin etmek istediyse de, mebuslar açık oturumda okunması için

(107) Meclis-i Mebusandan ancak üç gün sonra, yani 18 Nisan 1909 günü (6. gün) Sadarete Reis Mustafa Nuri'nin imzasıyla bir yazı yazılarak alaylıların göndermiş oldukları dilekçe söz konusu edildi ve alaylılığın askerî bir kusur sayılmasının adalete uygun olmayacağı bildirildi. Sadaret, 21 Nisan 1909 (9. gün) Harbiye Nezaretine gönderdiği bir tezkere ile durumu haber vermiş, buna karşılık Nezaret, ithamı reddederek, subayların ancak «cismen ve ilmen ve ahlâken» yetersizliği görülünce Orduların iş'arı üzerine açığa çıkarıldıkları ve bu gibilerin arasında da bir çok Harbiyeli subayın bulunduğu yolunda bir açıklama yazdı. (8 Mayıs 1909).

Bşb. Arşivi No. 265280/374, 544.

ısrar ettiler. Buna göre, Meşrutiyete «lâyık surette» kurulmayan melun ve maksatlı kabine «şimdi düşünülmeli, ve eski kabine yerine gelmeliydi. Ayrıca «mütecasir ve caniler», merkez heyeti olan İttihat ve Terakki'nin protestosunda belirtildiği gibi, şiddetle cezalandırılmalıydı. Son olarak, «anasır-ı muhtelife-i milletle» hep birlikte İstanbul üzerine yürüneceği açıklanıyordu. Böyle sert bir telgraf karşısında Meclis şaşırdı. Sonunda, mebuslar Yanyalıların telgrafı iyi niyetle çektiklerine, ama yanılmış olduklarına karar verdiler. Bu gibi yanlış anlamalar, Meclisin bildirisi taşraya gidince sona erecek, durum aydınlanacaktı. Vehbi Efendi (Konya), «Şimdi elhamdülillah mesele hariçte olan şayiat kadar değildir. Meselenin ehemmiyeti yoktur» diyordu (108). Bu telgrafla Meclis, taşrada ve özellikle Rumeli'de esen havanın ve İttihat ve Terakki'nin aldığı tavrın ilk tadını almıştı. Ne var ki, Mebusan Meclisi, henüz sonra gelecek olan telgraf yağmuruna tutulmadığı ve Hareket Ordusu da bir gerçek olarak ufukta belirmediği için, Yanya telgrafını gerektiği gibi değerlendiremedi (109).

Babıâlide : O gün kabine, ikisi 31 Martla ilgili olmak üzere üç karar aldı. Bunlardan biri, Adana'da yayılmakta olan karışıklıklara son vermek için Silifke redif alayının hemen silâh altına alınması konusundaydı. Diğeri ise **Volkan** ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ile ilgiliydi. Bir gün önce Vahdeti'nin Abdülhamit'e hitaben yayımladığı açık mektubun «Meşrutiyetin ilgasını teşvik» edici ve kamu

(108) Hüseyin Cahit, Yanya telgrafı üzerine bu ve buna benzer sözleri eden dört konuşucunun da - Vehbi, Ömer, Fevzi, Hasan Fehmi, Katip Mecdi Efendiler - ulemadan olmasına dikkati çekiyor. Yalçın, a.g.e., 7 Kânunuevvel 1935, 111.

(109) Meclisin yaptığı diğer bir iş : 17 Nisan 1909 (5. gün) günü hükümetten sorulması kararlaştırılmış soruların 24 Nisan 1909 (12. gün) günü saat 15 e ertelenmesine karar verdi. Danişmend, **31 Mart**, s. 94-5.

oyunu heyecana verici olduğu hükümet kararında belirtiliyordu. Öte yandan, Edirne vilâyetlerinden gelen bir telgraf da İskeçe'de müderrislerden Hacı Yakup Efendi ile bazı arkadaşlarının İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ne üye yazdırdıklarını bildiriyordu. Kabine, **Volkan** aleyhine hemen dava açılmasına ve taşrada cemiyetlere üye yazdırılması ile diğer muzir davranışlara «meydan verilmemesine» karar verdi (110). Yalnız Adliye memurlarının basın aleyhinde açtıkları davalarda «her nedense iltizam-ı sürat ve faaliyet» olunamadığından, basın ve özellikle **Volkan** aleyhindeki davaların «hiç bir tesire tâbi olmaksızın» kısa süre içinde sonuçlandırılması için buyruklar verilmesi ve bu buyruklara uymayanların sorumlu tutulması kararlaştırıldı (111). Böylece hükümet, 31 Mart ayaklanmasından en fazla sorumlu görünen Vahdetî aleyhine hafiften harekete geçiyordu. Görünüşte, yalnız söz konusu açık mektup aleyhinde dava açılıyordu, ama İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti aleyhindeki tavır, bütün suçu Vahdetî'ye yüklemek için hazırlanıldığına işarettir. Vahdeti'nin açık mektuptaki görüşü (Meşrutiyetin devam edip etmemesi Abdülhamit'in elindedir) Meşrutiyetçilik bakımından münasebetsiz (Vahdetî'nin ne kadar patavatsız olduğunu gördük) ve o cepheyi zayıf düşürücü olmakla birlikte, Vahdetî'nin gerçek korkularını ve objektif bakımdan da muhtemel tehlikeleri ifade ettiği söylenebilir.

Osmanlı hükümetinin karşı karşıya bulunduğu önemli bir tehlike de Bulgaristan'dan geliyordu. Babıâli, malî

(110) Dahiliye Nazırı Rauf Paşa'nın vilayetlere bu konuda gönderdiği genelge, Hareket Ordusuna, ya da İttihat ve Terakki'ye üye yazdırmanın aleyhinde bir genelge olarak yorumlandı ve Manastır'dan pek sert bir cevapla karşılandı. **Yeni Asır**, 24 Nisan 1909, 1540; McCullagh, **a.g.e.**, s. 180-1.

(111) M. V. M., c. 126.

konularda henüz bir anlaşmaya varılamadığı için, Bulgar bağımsızlığını tanımış değildi. Bulgarlar Babıâliyi bu konuda daha uysal bir tavır takınmaya zorlamak üzere savaş hazırlıkları yaptıklarını yaymağa başladılar. Osmanlı Devletinin 31 Mart olayı ve Hareket Ordusunun bunu bastırmak üzere İstanbul'a yürümesi karşısında içine düştüğü zor durum ise Bulgarlar için bulunmaz bir fırsattı. Nitekim Bulgaristan Komiserlik Vekâletinin bildirdiğine göre Osmanlı ülkesinde «karışıklık zuhur ederse» Bulgarlar «durmayacaklardı» (112). Ayrıca, o gün Bulgar Başbakanı Malinof'u ziyarete giden Fransız temsilcisi, Bulgar hükümetinin artık bekliyemiyeceğini ve harekete geçmeğe kararlı olduğunu öğrendi. Uzun tartışmalardan sonra Başbakan, Fransa ve iki müttefikinin hatırı için bağımsızlığın tanınması için 3 gün beklemeyi kabul etti. Bunun için Liyapçef'e derhal yeni Osmanlı hükümetiyle temasa geçmesi için talimat verilecek, fakat Babıâlinin herhangi bir yeni talep ileri sürmesi ve hatta meseleyi incelemek için mühlet istemesi kabul edilmeyecekti. Bu durum karşısında, Babıâliyi anlaşmaya zorlamak ve böylece bir Osmanlı-Bulgar savaşını önlemek üzere Paristeki Rus elçisi Nelidof **Entente** devletlerinin İtalya ile birlikte Babıâliye baskı yapması için 4. gün Fransız hükümetine teklifte bulundu. Fransız hükümetince olumlu karşılanan bu teklife göre, Osmanlı hükümeti Bulgaristanın bağımsızlığını hemen tanımazsa, söz konusu 4 devlet Bulgaristanı tanıyacaklardı. Beşinci gün dahi Sofyadaki Fransız temsilcisi, aldığı talimat gereğince **Entente** devletlerinin, uysallık göstermediği takdirde,

(112) Bşb. Arşivi, Harbiye giden: $\frac{263}{6/71}$, 3 Nisan 1325, 341: Dahiliye gelen: $\frac{75}{3/24}$, 4 Nisan 1325, 334.

Babıâliden önce Bulgaristanı tanıma niyetlerini ihsas etti. Babıâliye, tasarlandığı gibi, ortak bir teşebbüs yapılıp yapılmadığı belli olmamakla beraber, 7. gün (19 Nisan 1909) Osmanlı - Bulgar protokolunun imzalandığını biliyoruz (113). Büyük Devletlerin Bulgar tehditleri karşısında duydukları endişelerin 2 sebebi vardı. Biri, bu tehditler yüzünden Osmanlı devletindeki hristiyanlara karşı zulüm ve baskı yapılması ihtimaliydi. Diğeri ise Osmanlı - Bulgar çatışmasının bütün Balkanları kaplaması ve Büyük Devletlere bulaşması tehlikesiydi.

Hareket Ordusu : 15 Nisan 1909 gecesi Binbaşı Muhtar Bey kumandasındaki Hareket Ordusunun ilk birliği Selânik'ten yola çıktı (114). Oysa 15 Nisan gününde hükümetin ilâve olarak yayımladığı resmî bir bildiride «Dersaadet'e hariçten asker celbolunacağına dair olan işaat ve neşriyatın katiyen asıl ve esası yoktur» deniyordu. Büyük ihtimalle hükümet Selâniktekilerin niyet ve davranışlarından haberliydi, ama onun şimdi tek kaygısı İstanbul'daki askerin yeniden sokaklara dökülmesini önlemekti. Nitekim Ali Şevki Bey'in bir mektubu, o akşam kabinenin Tevfik Paşa'nın konağında Nâzım Paşa ve Genel Kurmay Başkanı İzzet Paşa ile birlikte toplandığını ve bu arada Selânik'ten asker yüklü iki trenin yola çıktığına dair bir haber alındığını bildiriyordu (115).

(113) **Documents Diplomatiques Français** 2 e Serie (Paris, Imprimerie Nationale, 1954), c. XII, No. 167 - 9.

(114) Ali Cevat Bey-Unat **a.g.e.,** s. 185; Danişmend, **Kronoloji,** c. 4, s. 375; Sait Paşa, **a.g.e.,** c. 2, k. 2, s. 475. Mc Cullagh'a göre ilk birlikler 16 Nisan sabahı hareket ettiler : **a.g.e.,** s. 165.

(115) Ali Şevki yanlış olarak bu trenleri karşılamak üzere hoca, subay ve mebuslardan bileşik bir heyet için özel bir trenin sabah saat 1 de kaldırılmasının (o sırada saat 21 imiş) kararlaştırıldığını ileri sürüyor. Oysa bu tedbir üçüncü günün gecesinde değil, dördüncü günün gecesinde alınmıştır. Danişmend, **31 Mart,** s. 32.

İlk ağızda, İttihat ve Terakki'nin ve Hareket Ordusunun karşı karşıya bulunduğu önemli bir mesele, karargâhı Edirne'de bulunan 2. Ordunun olaylar karşısında alacağı tavırdı. Zira, Hürriyetin ilânından önce İttihat ve Terakki 2. Orduda pek yayılmamış bulunuyordu. Uzak bir ihtimal olmakla birlikte, 2. Ordu Hareket Ordusunun kuruluşunu soğuk karşılayabilirdi. Bulgarlarla savaş çıkarsa iş, bu orduya düşecekti, ama yine de onun bazı birliklerini Hareket Ordusuna katması yararlı olurdu. İşte, 2. Ordunun tutumunu öğrenmek için Mithat Şükrü, Edirne'ye gitti. Bu, Ordunun, Hareket Ordusuna engel olmak şöyle dursun, onu destekleyeceği anlaşıldı. 31 Martçı askerin yer, yer Harbiyeli subayları öldürmeğe kalkıştığı düşünülürse, Edirne'de başka türlü bir kararın çıkması beklenemezdi (116).

Ali Kabuli Olayı, Donanma ve Muhalefet : Üçüncü günün ele alınması gereken önemli bir olayı Ali Kabuli Bey'in öldürülmesi olayıdır. Bu olayla birlikte Prens Sabahattin'in ayaklanmaya karşı aldığı tavrı da, ilk üç günün çerçevesi içinde gözden geçirmek yerinde olur. Kuran'ın verdiği bilgiye göre, Prens (117), ayaklanma haberini Kuruçeşme karakol subayından aldı ve daha sonra askerin Abdülhamit'e doğru eğilimli olduğunu öğrenince, istimbotla Heybeliada'ya giderek **Avnullah** korvetinin süvarisi Enver Bey'i ziyaretle, Abdülhamit'in tahttan indirilmesini öne sürdü.

(116) Mithat Şükrü - Salahattin Güngör, **a.g.e.,** 25 Kasım 1952, 446; Mustafa Ragıp, **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi** (İstanbul, Akşam Kitaphanesi, 1933), s. 18; McCullagh, **a.g.e.,** s. 158 - 9; Sir G. Lowter'in raporu. Gooch ve Temperley, **a.g.e.,** s. 317. Lowther'a göre İstanbul hükümeti 2. Ordunun Hareket Ordusuna karşı duracağını umuyormuş. Güya ancak 17 Nisan 1909 günü 2. Ordu Selanik'i desteklemeğe karar vermiş. McCullagh'a göre Pazar sabahı (18 Nisan) İstanbul'da, 2. Ordunun Hareket Ordusuna karşı saldırıya geçip onu bozguna uğrattığı söylentileri dolaşıyormuş.

(117) Kuran, **Jön Türkler,** s. 278; **Milli Mücadele,** s. 463.

Bunu görüşmek üzere Prens'le Enver Bey Beşiktaş önlerindeki Hamidiye kruvazörüne geldiler ve Hamidiye süvarisi Vasıf Bey ve başka süvarilerle toplantı yapıldı. Prens'in düşüncesi şuydu (118): ne olursa olsun, Abdülhamit Meşrutiyet düşmanı bilinmelidir. Nitekim daha önce de Prens, bu düşünceyle dayısının selâmına karşılık vermemiş (bu yüzden Abdülhamit onu imzasız mektuplarla tehdit etmiş) ve Abdülhamit'in doğum gününde evini donatmamıştı. 31 Mart olayı ise Abdülhamit'ten yana bir renk almağa başlamıştı. Öyle ise, vatanın kurtulması için Abdülhamit'i tahttan indirmekten başka çare yoktu. Gemilerde bir meşveret meclisi («mümkünse» İttihat ve Terakki azasıyla birlikte) toplanıp Mehmet Reşat'ı tahta çıkarmalıydı. Donanma, alınacak kararları toplarının tehdidi ile Yıldız'a kabul ettirecek, bu arada Ayan ve Mebusan Meclisleri de gemilerde toplanarak isyancıların tehdidi alanından çıkmış olacaktı. Vasıf Bey, bu düşüncelere katılarak ayaklanmanın Meşrutiyete karşı bir renk alması halinde diğer süvarilerle birlik olup, Yıldız sarayını topa tutacağını bildirdi. Sonradan Sabahattin Bey, Fazlı Bey ve Hoca Emin Efendiden ayaklanmanın Abdülhamit'çi bir yön aldığını öğrendi (herhalde ayaklanmanın ikinci günü olacak). Bunun üzerine Prens, bu ikisini Hamidiye'ye yollayarak donanmanın sözünü tutmasını istedi. Vasıf Bey ertesi sabah diğer süvarilerle görüştükten sonra harekete geçeceğini bildirdi. O akşam öteden beriden atılan kurşunlar yüzünden Prens ve ev halkı Kandilli'ye geçtiler. Süvariler ise sözlerini tutmadılar; bazıları kaçmak yolunu «daha kolay» buldu, diğerleri de «bittabi» seslerini çıkarmamak zorunda kaldılar (Prensin ifadeleri).

Bu bilgiler karşısında, sorulması gereken önemli bir soru vardır: Acaba Prens'in donanma ile daha önceden

(118) Sabahattin, **Son Bir İzah**, s. 41.

bir siyasal teması var mıydı, yoksa Sabahattin Bey olaydan sonra mı ilk defa donanma ile bu çeşit bir temas kuruyordu? Mevlanzade Rifat'ın savunduğu teze göre, 31 Mart'ı, Abdülhamit'i tahttan indirmek ve tabiî, İttihat ve Terakki'nin iktidarına son vermek amacıyla düzenleyen başta Sabahattin Bey olmak üzere Ahrar fırkasıdır ve donanma olaydan önce elde edilmiş bulunuyordu (119). Biz de —nedenleri daha ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere— bu teze eğilimli olduğumuz gibi, donanmayla daha önce bir anlaşma yapıldığını da güçlü bir ihtimal olarak kabul etmekteyiz. Zira, aşağıda verilen, **Âsar-ı Tevfik** ile ilgili bütün bilgiler subayların önceden böyle bir ayaklanmaya hazırlıklı olduklarını göstermektedir. Ayrıca **Serbesti**'de ikinci günü çıkan donanma ile ilgili haber, sanki okuyanların ve bu arada Abdülhamit'in Kabataş'daki gemilerin varlığından kuşkulanmamalarını sağlamak için konmuştu (dört geminin sürat tecrübesi için Marmara'ya açılacakları haberi).

Donanma'nın sefere hazır duruma gelmesi de akla bazı sorular getirmektedir: Tuğamiral Gamble Paşa, filonun kumandası altında yaz seferine çıkmasını istemişti. Şura-yı Bahrî bu isteği uygun görmüş ve Bahriye Nezareti de işi Saraya arzetmişti. Arz tezkeresinde, Paşa, İngiltere'den donanmayı düzene sokmak için getirildiğine göre, kendisinden yararlanmak gerektiği —sanki özür diler gibi— belirtiyordu. Abdülhamit bunun için gereken iradeyi 8 Nisan 1909 da (Bahriye iradeleri, 26 Mart 1325, 554) vermiş, yalnız filoya «seyyar filo» değil de «tâlim filosu» adının verilmesini uygun görmüştü. Abdülhamidin bu tutumu acaba bir kuşkunun ifadesi miydi? Ve filonun yaz seferi teklifinin ayaklanmadan hemen önce yapılmış olması tüm rastlantı mıydı?

(119) Rifat, **a.g.e.**, s. 121.

Ayaklanmanın ikinci günü Bahriye silahendazlarından üçyüzü toplanıp bazı gemi süvarilerinin görevlerinden alınmalarını istediler ve cephaneliğe girerek silah aldılar. Bunların istemedikleri subayların İttihat ve Terakki'li subaylardan olmaları pek muhtemeldir. Fakat daha önemlisi, üçüncü gün silahendazlar Emin Paşa'nın Bahriye Vekâletine getirilmesini protesto ederek Nezaretin önünde silâh çattılar ve bu mevkie Ârif Hikmet Paşa'nın getirilmesini istediler. Bu istekleri, ve «erkân ve ümera» dan bazılarının değiştirilmesini, divanhanede toplanan bazı deniz subayları da destekliyorlardı. Hareketi yatıştırmak için bir ilmiye heyeti getirilmiş, Kolağası Sami Bey öğütler vermişti (120). Gösteri yapanların istedikleri Ârif Hikmet Paşa, İngiliz Elçilik raporlarında «İngilizlerden yana güçlü eğilimleri vardır» diye nitelenmiş (121) ve Abdülhamit'e tahttan indirildiğini bildiren heyete katılmayı kabul etmiş bir kimseydi. Aynı Paşa, Bahriye Nezareti kendisine resmen teklif edildiği halde, Ali Kabuli Bey'in başına gelenleri öğrendikten sonra, dört geminin süvarisi Vasıf, Ârif, Cevat, Rauf ve kardeşi Deniz Miralayı Galip ile limandaki İngiliz elçilik gemisine sığındı (122). Bu olayları da, Ahrar'ın donanmayı tamamen ele geçirmek ve Abdülhamit'i tahttan indirmek amacını güden bir plânın çerçevesinde değerlendirmek mümkün görünmektedir.

Öte yandan, iddiaya göre **Âsar-ı Tevfik** süvarisi ve Bahriye Silahendaz Taburu kumandanı Binbaşı Ali Kabuli

(120) McCullagh, **a.g.e.**, s. 133-4; **İkdam**, 17 Nisan 1909, 5350 (**La Turquie**'den); **Tanin**, 20 Temmuz 1909, 317. Harp Divanı, 5 no. lu tarak dubası güverte yüzbaşısı Niyazi Efendiyi, 31 Mart günü bahriye askerine ön ayak olduğu, ve 2 Nisan 1325 de Emin Paşa'nın kabul edilmemesi için erleri kışkırttığı ve gelen ilmiye heyetinin öğütlerini reddettiği için ölüme mahkûm etti (**Tanin**).

(121) Gooch ve Temperley, **a.g.e.**, s. 275.

(122) Bk. altıncı günde Mebusan görüşmeleri.

Bey, Yıldız'ı topa tutmağa hazırlanıyordu (123). Giritli olan bu binbaşı o yıl Bahriye mektebinden çıkmıştı ve alıştırma amacıyla («bera-yı talim») **Âsar-ı Tevfik'in** süvariliğini yapıyordu. Söz konusu iddiaya gelince, eldeki bilgiler karşısında bunu ciddiye almak zorundayız. Gemi, ayaklanma günü Heybeliada'dan Beşiktaş önlerine gelmiş bulunuyordu. Ali Kabuli, kumandası altında bulunanları toplıyarak, «Padişah milletle kaimdir... Milleti mahvetmek isteyen bulundukta, her kim olursa olsun, bu toplarla kahrına kıyam eylemek boynumuza borçtur» gibi sözlerle sanki bunları «harekâta» hazırlamak istemişti. Hatta topları Yıldız'a çevirttiği de iddia edilmiştir. Üstelik o sabah, Silahendaz Taburunun sancağında, «bir takdir nişanesi olarak daimi surette» takılı duran 1. rütbeden Mecidî nişanı subaylar tarafından sökülmüştü (124). Fakat karadan yapılan telkinlerin etkisiyle, erler ayaklanıp Ali Kabuli'yi tutukladılar. Onu ertesi günü karaya çıkarıp Bahriye Dairesine götürdüler. (Karaya çıktıktan sonra, onunla birlikte tutuklanmış olan üç subay, bir yolunu bulup savuşmuşlar). Erler onun cezalandırılmasını istemekteydiler. Ama Bahriye Şûrası onun serbest bırakılmasına karar verince, erler, «adaleti» kendi ellerine alıp Ali Kabuli'yi başında tabur imamı Murat Efendi'nin bulunduğu bir alayla Yıldız'a götürdüler. İkinci günden başlayarak Yıldız önüne gelen küme küme askerin «Padişahım çok yaşa» dualarını karşısında pencereye çıkıp onlara selâm veren Abdülhamit bu sefer de pencere ö-

(123) **İkdam** (**Servet-i Fünun**'dan), 22 Nisan 1909, 5355; Kuran, **Jön Türkler**, s. 280; Nadi, **a.g.e.**, s. 54; Bayar, **a.g.e.**, s. 142 - 3; Ali Cevat Bey — Unat, **a.g.e.**, s. 61. **Servet-i Fünun**, Ali Kabulî'nin Parmakkapı karakoluna götürüldüğünü bildiriyor, oysa idam kararlarından Bahriye Dairesine götürüldüğünü öğreniyoruz. **Siper-i Saika-i Hürriyet**, 15 Mayıs 1325, 49 - 72.

(124) Bununla beraber nişan, âsilerin eline geçmesin diye, korumak niyetiyle de çıkarılmış olabilir. Bayar, **a.g.e.**, s. 143, 408.

nüne gelip askerin ne istediğini sordu (Abdülhamit, Yıldız'ı topa tutmak isteyen bir binbaşının getirilmiş olduğundan haberliydi). İki asker, Ali Kabulî'nin bombardıman niyetlerini anlattılar ve sonra da kendilerinin terfi ve maaştan yoksun bırakıldıklarından yakındılar. Padişah, bombardıman buyruğunun kimin tarafından verildiğini öğrenmek istedi, ama gürültüden bir şey öğrenemedi. Sonunda soruşturma yapılması için binbaşının kendisine teslim edilmesini buyurdu ve oradaki Paşalara da onun karakola götürülmesini söyledi. Kabulî Bey Sarayla karakol arasında iken, askerler üstüne saldırıp onu öldürdüler. Burada iki nokta göze çarpıyor. Biri, Abdülhamit'in Yıldız'ın topa tutulmak isteneceği haberini ciddiye almasıdır. Abdülhamit'in, Ali Kabuli'yi getiren askerle konuşmasına Ali Cevat itiraz eder gibi olunca, Padişah şöyle dedi: «Maşallah! Bizi topa tutacak diyorlar, sormayalım mı?» İkincisi, Abdülhamit'in olaya üzülmekle birlikte, hiçbir tevkif emri vermemesi, ya da olay dolayısiyle resmen teessüflerini açıklayan bir davranışta bulunmamasıydı. Ali Kabulî öldürülürken, Ali Cevat'ın kendini kaybedip bağırıp çağırması üzerine Abdülhamit'in gösterdiği tepki tipik sayılabilir: «Başkâtip ne bağırıyorsun? Bu âsi herifleri bizim aleyhimize döndüreceksin. Sarayı kurşuna tutturacaksın» (125). Abdülhamit bu davranışlarıyla da yetinmemiş, Silahendaz Taburunun sancağından çıkarılmış bulunan Mecidî nişanının yerine başka bir nişan taktırmıştı (126).

Görülüyor ki ,31 Mart, Sabahattin ve Ahrar'ın düzendikleri bir ayaklanma olarak kabul edilse de edilmese de, ayaklanmanın aldığı biçim, Prens'in ve Fırkanın hoşuna gi-

(125) Ali Cevat Bey - Unat, **a.g.e.**, s. 60 - 1; Ali Cevat'ın, **Tanin'e** bu konuda yaptığı açıklama Abdülhamit'in daha aleyhindedir. 20 Mayıs 1909, 256.

(126) Divan-ı Harp Raporu: Bayar, **a.g.e.**, s. 408.

decek türden değildi. Tabiî, İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki kontroluna son verilmiş olması, muhalefet için pek hoş bir sonuçtu. Ama buna karşılık, bunu gölgeleyen önemli bazı terslikler olmuştu: 1) Yukarıda da gördüğümüz üzere, Kâmil Paşa'nın sadareti sağlanamamıştı, zira ayaklanmayı gerçekleştiren, Ahrar'ın 31 Martçı cephedeki boş müttefiki ya da âleti askerler telaş ve korkularından kendilerini ilgilendiren isteklerin dışında, Kâmil Paşa'yı Sadarete istemeyi unutmuşlardı, ya da onu istemeleri gerektiği kendilerine yeter derecede telkin edilmemiş bulunuyordu. Nâzım Paşa için de öyleydi. Neyse ki İsmail Kemal, hiç olmazsa onun Hassa Ordusunun başına getirilmesini sağlamıştı. 2) Harbiyeli subaylara düşmanlık gösterilmesi, bunlardan bazılarının öldürülmesi büyük bir talihsizlikti. Ahrar'ın en son istiyeceği şey bu olabilirdi, zira İttihat ve Terakki gibi bu Fırka dahi bu gibilerin kurup yürüttüğü bir kuruluştu. Daha da önemlisi, Harbiyeli subayların ve dolayısiyle onların kumandası altındaki Ordu birliklerinin 31 Marta karşı cephe almalarına yol açılmış oluyordu. Yoksa Ordunun salt İttihat ve Terakki'ye karşı bir ayaklanmaya karşı kolay kolay İttihat ve Terakki'nin âleti olmak istememesi mümkündü. 3) Nâzırlardan Nâzım Paşa'nın ve hele mebus Arslan Bey'in öldürülmeleri, 31 Martı Meşrutiyete karşı bir çıkış olarak tanıtabilme imkânını vermişti. Oysa askerin Meclise sevkedilmiş olması, duruma yüzde yüz Meşrutiyetçi bir hava verilebilmesi içindi. Bu cinayetlerden dolayı, ayaklanma Meşrutiyet aleyhinde bir hareket gibi gösterilebilecekti. 4) Belki de en büyük talihsizlik, askerin bir süre sonra Abdülhamit'e eğilim göstermekle kalmayıp ona bağlanmasıydı. Askerin bu davranışı tabiî sayılmalıdır, zira şimdi onları affeden Padişahtı: Meşrutiyetin ilânından önceki rahat ve parlak gelecekli askerlik şartlarına dönülmesinin sağlıyacak olan da herhalde

yine o idi. Bunlar, ayaklanma başladıktan sonra, Mebusan Meclisinin duruma bir türlü hâkim olamaması, askerin isteklerini karşılamaktan hatta çoğunluk sağlamaktan âciz kalışı üzerine askerin aklına gelen, ya da yer yer mutlakiyetçiler ve Abdülhamit'in adamları tarafından kulaklara fısıldanan düşüncelerdi. Böylece belki de Abdülhamidi devirmek için düzenlenmiş bir ayaklanma, geçici bir süre için de olsa, Abdülhamit'i güçlendiriyordu. Tabiî, ayaklanan askerin Abdülhamit'e bağlanması, ayaklanma bastırılmadığı sürece, tahtını güvenlik altına aldığı halde, onu ayaklanmanın düzenleyicisi diye gösterebilme imkânını vermesi bakımından, sonunda ona büyük zararı dokundu. Muhalefet bakımından bunun sakıncası kendilerince düzenlenmiş kabul ettiğimiz ayaklanmanın İttihat ve Terakki aleyhtarı değil de, mutlakiyetçi bir hareket olarak tanıtılmasını mümkün kılmasıydı. Oysa mutlakiyetçi değil de, yalnızca İttihat ve Terakki aleyhinde bir ayaklanma olarak gözükseydi, Rumeli Ordularını harekete geçirmek hayli zorlaşırdı, zira bu durumda bu Ordular Meşrutiyetin değil İttihat ve Terakki'nin hizmetine koşmuş sayılacaklardı.

İşte bütün bu nedenlerden dolayı 31 Mart ayaklanmasından hoşnutsuz olan ve belki de bu ağır sorumluluktan ürken Ahrar, kötü durumdan ulemayı sorumlu tutmağa başladı. Hatta, büyük bir ihtimalle, kendi adamı sayılması gereken Vahdetî'ye bu yüzden kırıldı. Bu tutum haksız sayılamazdı, zira muhalefetin askere etki yapmasını sağlayan en önemli araç ulema idi. İşte o gün çıkan **Osmanlı**'nın başyazısı sessizce ve suçlamadan, kınamadan sorumluluğu ulemanın üstüne yıkmağa çalışıyordu. Yazı, yeni kapanmış yaraları açmamak için ayaklanmanın kendisini ele almayacağını söylemesine rağmen, ayaklanma ile ilgili sözlerde «asker» derken «ve ulema» diye eklemeyi ihmal etmiyor ve hatta her ikisine de teşekkür ediyordu: «Allah ulema

ve askerlerimizden râzı olsun...» 31 Martçı ulemanın organı olduğu anlaşılan **El İslâm** gazetesi, beşinci günde Ârif imzasıyla «Bir Kizb-i Acaip» başlığı altında söz konusu başyazıya sert bir cevap verdi (127). Bunda, ulemanın, iddia edildiği gibi, 31 Mart sabahı askerle Ayasofyaya gelmedikleri, «askerin ulemadan başka kimseyi kabul etmemeleri üzerine» Cemiyet-i İlmiyede ve sonra Bab-ı Meşihatte toplanılıp, askeri yatıştırmak kararı alındıktan sonra, gece vakti askerin yanına gidildiği belirtiliyordu. Daha önce hazır olan ulema herkes gibi «nedir? ne oluyor anlamak» için gitmişlerdi, «talebe-i ulumdan da bazı kimseler bulunmuştur.» (Burada sorumluluğun bir bölümünü softalara aktarmak çabası seziliyor). Ahrara gelince, onun derdi, ulema asker üzerinde etkili olduğu için, onu haset etmektir: «... siz isterdiniz ki asker sizi istesin, sizi dinlesin, sizden başka hiç bir ferd-i âferideyi tanımasın, bu sayede âmaliniz, âmal-i hasiseniz de mecra-i matlubu bulsun, maksad bu idi...» Görülüyor ki, bu yazıdaki suçlamalar ağırdır, bununla birlikte 31 Martçı cephenin iki müttefiki de birbirlerini ortada suçlarken ağızlarından sır kaçırmamağa dikkat etmektedirler. Bir noktanın daha üzerinde durmak yerinde olur: böyle bir yazı **Volkan**'da çıkmadı ve çıkamazdı da, zira Derviş ulema cephesinin adamı olmaktan çok, Ahrarın adamı idi.

Diğer Olaylar : Perşembe gecesi ikinci fırkanın eski kumandanı Ferik Cevat Paşa ve aynı fırkadan Miralay Şevki Bey Saraya sığındılar, asker de kapıya birikerek bunların teslimini istedi. Bu durum karşısında Ali Cevat Bey'e askerlerin zorla girmeleri muhtemel olduğundan, bu subayların Saraydan çıkarılmaları gerektiği söylendi. Bunun üzerine Ali Cevat Padişaha sığınanların kimseye teslim

(127) **El İslâm,** 4 Nisan 1325, 5.

edilemiyeceğini, ve asker içeri girse de verilemiyeceğini «katiyen ve şediden» belirtti. Onları korumak için de Yıldız köşkünün en üst katında saklanmalarını buyurdu. Ali Cevat, Saraydan çıkarma düşüncesinin Padişahın bir iradesi olup olmadığını bilmediğini söylüyor (128).

O gün Zaptiye Nâzırı Sami Paşa ve Şura-yı Devlet Reisi Zihni Paşa istifa ettiler (129). Zaptiye Nezaretine Ferik Ali Paşa getirildi. Mahmut Muhtar Paşa da Mesajeri vapuruyla İstanbul'dan kaçtı (130).

Protesto Telgrafları : Aynı gün 31 Martçıların aleyhindeki önemli bir gelişme, taşranın ve özellikle Rumeli'nin, birçok yerlerinden Padişaha, Sadrıâzama ve Meclise protesto, hatta tehdit telgrafları çekilmesiydi. Bu telgrafları bazen mahalli İttihat ve Terakki teşkilâtı, bazen eşraf, bazen askeri kulüpler, hatta bazen de yöneticiler çekiyorlardı. Ama kim çekerse çeksin, bunların İttihat ve Terakki'nin verdiği bilgilere dayanarak ve onun direktifleriyle çekildiği anlaşılmaktadır. (Yanyalıların Meclise çektikleri telgrafta bu, açıkça ifade edilmektedir). Zira telgraflardaki ifadeler ve bunların şiddeti, ileri sürülen istek ve tehditler birbirlerine benzemektedir. Onun için burada İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinin telgrafları üzerinde durmak yerinde olacaktır (131). «Serkâtib-i Hazret-i Şehriyâri Ali

(128) Ali Cevat Bey - Unat, **a.g.e.,** s. 59. Ali Cevat'ın genellikle Abdülhamit'ten yana görünmesine rağmen burada böyle bir şüphe ileri sürmesi düşündürücüdür. Bombardıman tehlikesi geçirmiş olması Abdülhamit'i fazlaca etkilemiş olabilir.

(129) İstizan-ı İrade-i Seniye Defteri, 2 Nisan 1325. O günkü **Mizan**'a göre yeni hükümetin ilk ödevi Zaptiye Nazırını «hemen azletmek» olmalıydı. Bir kaynağa göre Nazırın istifası polis komiserlerinin teklifi üzerine olmuş. Ali Cevat Bey - Unat, **a.g.e.,** s. 185. Belki bunlar, tensikattan korkan «alaylı» komiserlerdi.

(130) **İkdam,** 18 Nisan 1909, 5351.

(131) Olay çıkınca, İstanbul'da bulunan İttihat ve Terakki Mer-

Cevat Beye» (132) başlıklı telgrafta, ordu ve milletin «bir azm-ı vatanperverâne» ile bütün şiddetiyle olayı yapanlardan öcalmağa karar verdiği bildirildikten sonra, otuz milyon halkın, İstanbul'un «o nankör halkının» oyuncağı olmayacağı hatırlatılıyordu. Merkez-i Umumînin istekleri ise şunlardı: «Eğer dahil-i vatanda sel gibi kan akıtılması arzu edilmiyorsa ve eğer Padişah da bizim gibi yeminine karşı sadık ise hiç durmayıp eski meşru kabinemizi makamına ve Ahmet Rıza Bey'i de Meclis-i Mebusan riyasetine geçirsin.»

Herhalde bu telgrafa beklenen karşılık gelmemiş olacak ki, Merkez-i Umumî, aynı günde, doğrudan doğruya Padişaha («Zat-ı Padîşahiye») başka, ve pek şiddetli bir telgraf gönderdi (133). Abdülhamit, açıkça, olayı çıkarmış olmakla suçlanmamakla birlikte, Merkez-i Umumînin böyle düşündüğü söylenebilir, zira telgraf, «Padişah, iftihar ediniz! Bir irtica melanetiyle bina-yı meşrutiyeti hedm ve hükümet-i müstebide ikame edildi» diye başlıyordu. Her şeyden önce Padişaha karşı böyle bir ifade kullanılamazdı; bunun kullanılmış olması, İttihat ve Terakki'nin artık Abdülhamit'le ipleri koparmağa, yani elinden gelirse, onu tahttan indirmeğe hazırlandığını gösterir. Böyle bir hitaptan sonra Abdülhamit'le normal ilişkiler devam edemezdi. Bundan önce, Hilmi Paşa hükümetinin işbaşına getirilmesi için çekilen telgrafa «muayyen olan müddet» içinde cevap verilmediği için «bütün millet ve ordu İstanbul'a yürüyor» deniyordu. Olayı yapan «alçaklar» derhal darağacına çekilip, o gün saat 12 ye kadar (19.00) cevap gelmezse «başta ordumuz kumandanı» olmak üzere ertesi günü İstanbul'a yürüneceği bildiriliyordu.

kez-i Umumisinin yerine Selanik Merkez Heyetinin kendisini Merkez-i Umumi ilân ettiği anlaşılıyor. Duru, **a.g.e.,** s. 41.

(132) Danişmend, **31 Mart,** s. 40 - 1.

(133) Danişmend, **31 Mart,** s. 37 - 8.

Yine Merkez-i Umumînin «Zat-ı Hazret-i Padişahîye» diye o gün çektiği üçüncü bir telgrafta «asker ve ahaliyi tahrik ve teşvik ile vaka-i feciayı ika eyleyen **İkdam** sahibi Ahmet Cevdet, Ali Kemal, Mevlanzade Rifat, Mizancı Murat, **Yeni Gazete** sahibi Abdullah Zühtü, Derviş Vahdetî, Hacı Hakkı, eski Manastır askerî alay müftüsü **Mustafa** Şevket ve Kâmil Paşa'nın oğlu Sait ile «Zat-ı Şahanelerince malûm olmak lâzım gelen avenelerinin İzzet gibi fırarlarına meydan verilmemesi için» bunların saklanması «kefalet-i Seniyyelerine» havale ediliyor ve İstanbul'a gelindiğinde onların kendisinden isteceği bildiriliyordu (134). Bu telgraf ilgi çekicidir, zira, İttihat ve Terakki'nin olayı kimlerden bildiğini göstermektedir. İlk başta Vahdetî sayılmamakta, onun yerine liste **İkdam** gazetesinin sahip ve başyazarıyla başlamaktadır. Ayrıca, bu telgrafta başka sorumlu kimselerin Padişahça bilindiği ileri sürülerek, Abdülhamit'e karşı yine saygısızlık gösterilmekte ve belki de, onun da bu işte iligili olduğu imâ edilmektedir. Hele Hürriyetin ilânından sonra Avrupa'ya kaçan İzzet Paşa'nın söz konusu edilmesi, listesi verilen kişilerin de, İzzet gibi, Sarayla ilgili olduklarını telmih edebilmesi bakımından bir suçlama sayılabilir.

Biraz da telgrafların gördüğü tepkiyi inceliyelim. Ali Cevat İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinden Meşrutiyetin mahvolduğunu bildiren «mübalağalı ve tehditâmiz» bir telgraf alındığını, buna, asayişin yeniden kurulmasının karar altına alındığını bildiren ayrıntılı bir cevap yazdığını **Fezleke'de** anlatıyor. Bundan sonra çeşitli yerlerden ben-

(134) Danişmend, **31 Mart**, s. 42. Ali Fuat Bey de, İttihat ve Terakki İstanbul «merkezi müdürünün» (?) Bab-ı Ali'ye bu telgrafa benzer bir «varaka» getirdiğini, bunda bir takım gazetecilerle İsmail Kemal'in ve 2. mabeyinci Emin Bey'in tevkif edilmelerinin istendiğini söylüyor. «Varaka» nın ne günü verildiği belli edilmemiştir. Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 29.

zer telgraflar «yağmaya» başlıyor. Bu telgraflar Abdülhamit'i «son derecede» üzüyordu. Padişah, bu konuda Ali Cevat'a şunları söylüyor: «Rumeli'den kendilerinin getirmiş oldukları askerler, kendi aleyhlerinde kıyam etmişler. Herifleri namazdan niyazdan mahrum eylediler. Tazyik ettiler, isyan ettirdiler. Bizim ne kabahatimiz var, biz ne yapalım?» Görülüyor ki, Abdülhamit, askerin ibadetten alıkonduğu idiasını doğru kabul etmektedir.

Telgrafların çoğalması karşısında bunlara Mabeynden cevap verilmeyip Mebusana teslim edilmek üzere Sadrıâzama iletilmelerine karar verildi. Ali Cevat ise Sarayı temize çıkartmak için Padişahca seçilip önemli bir Saraylının bulunacağı bir heyetin, kışlalara öğüt vermek üzere gönderilmesini teklif etti, ama Abdülhamit bazı kuruntulara kapılıp ikinci günde söz konusu edilen teşebbüste olduğu gibi, buna yanaşmadı (135). Bu arada Padişah 20.000 kişilik bir kalabalık adına Manastır'dan, telgraf başına çağrıldı ve onu temsil eden Ali Cevat'tan, Hilmi ve Rıza Paşalarla Ahmet Rıza'nın sağ olup olmadığı soruldu. Bundan sonra çekilecek telgrafın Padişaha sunulmaması halinde kendisinin «feci surette» öldürüleceği bildirildi. Söz konusu telgrafta, mebusların öldürülüp yerlerine başkalarını irade-i seniye ile seçildiği, gibi, gerçeklerle ilgisiz bazı olayların geçtiği ileri sürülüyor, verilen cevaplara rağmen bunda ısrar ediliyordu.

Bağlılık Telgrafları : Burada topluca (üçüncü gün çekilmiş olsun, olmasın) Danişmend'in «Hakla Hakikatin Duyulmamış sesleri» diye sunduğu İstanbul'daki yeni hükümetin desteklendiğini gösteren telgrafları da gözden geçirmek gerekir (136). Bunlar üç kümede toplanıyor: 1) bazı

(135) İki teşebbüs de ayni olsa gerektir ama Ali Cevat Bey bunları ayrı ayrı olaylar gibi anlatıyor..

(136) Danişmend, **31 Mart**, s. 84 - 93.

Anadolu ve Arabistan Vali ve Mutasarrıflarının gönderdikleri, yeni hükümeti kutlayan telgraflar, 2) Rumeli dışındaki bazı cemaat başkanlarından kutlama ve bağlılık telgrafları, 3) bazı makam ve kişilerin hükümeti İttihat ve Terakki'ye karşı tuttuklarını belirten telgrafları. Bu sonuncuları çekenler Bitlis Şeyhi Es-Seyyid Abdülgaffar Fethi, İnebolu Belediye Başkanı Ahmet Hilmi, Kastamonu'dan Müftü Emin, Rum papazı Yorgi, Ermeni papazı Nersisyan, Lefke'den Kasapzade Mehmet Raşit, Kilimcizade Mehmet ibni Remzi idi. Bunlar, İttihatçıların 31 Martla ilgili iddialarını «türrehat» «eracif» diye niteliyor, İttihat ve Terakki'nin «ahval-i nabecaları» ndan söz açıyorlardı. Lefke'den çekilen telgrafta şöyle denilmekteydi: «... böyle Dar-ül Hilafete karşı muhâcemeyi de umum ahali nefretle gördüğümüzü ve bu fikirleri evvel-u âhır bu havalice tervice yeltenenler ancak birkaç sarhoştan ibaret bulunabileceğini arzeyleriz.» Danişmend, «hakla hakikatin sesleri» için, pek etkili olmadıklarını söylüyor. Gerçekten de, işin aslına bakılırsa yeni hükümetlerin yöneticiler tarafından kutlanması usulden gibi bir şeydi, onun için bu gibi telgrafları Tevfik Paşa'nın lehinde bir hareket olarak yorumlamak zordur. Müslüman olmayan cemaatlerin telgrafları için de ayni şey söylenebilir. Yalnız üçüncü kümedeki telgraflar İttihat ve Terakki'nin iddialarına karşı İstanbul hükümetini desteklemektedir. Dikkati çeken bir nokta da, bu çeşit telgrafların bir tekinin daki Rumeli'den gelmemiş olmasıdır.

Sir Lowther'in Çalışmaları : «Hak ve hakikate» hizmet etmek isteyen başkaları da vardı. Sir Lowther'in 31 Mart üzerine hazırladığı rapora göre, İttihat ve Terakki'lilerin gerçekleri «yüzsüzce» çarpıtmaları karşısında, kendisi de sükûnetin sağlanmasına yardımcı olmak üzere (anlaşılan İsmail Kemal'in isteğine uyarak) olayların «gerçek yüzünü» kısaca anlatan bir genelge hazırlayarak, «uygun görül-

düğü biçimde» kullanılmak üzere, İngiliz konsolosluklarına yolladı. Ama kendi itirafı üzere bunun da, hükümet ve Meclisin çabaları gibi bir etkisi olmamış, yani Hareket Ordusunun yürüyüşünü «bir saat bile» geciktirmemişti (137).

(137) Gooch ve Temperley, a.g.e., s. 316; İsmail Kemal, a.g.e., s. 343.

B. **Hareket Ordusunun İstanbul'a Yaklaşması :**

1. **Dördüncü Gün** (Cuma, 16 Nisan 1909, 3 Nisan 1325) **Hareket Ordusu Öncülerinin Çatalcaya Varışı. Muhalefetin İttihat ve Terakki ile İşbirliği Girişimleri .**

Basın : 16 Nisan 1909 günlük **İkdam**'da **Beynülhak** dergisi yazarlarından Hüseyin Hazım'ın başyazı niteliğinde bir yazışına, bir gün önce hazırlanmış olan Cemiyet-i İlmiye'nin bildirisinden hemen sonra yer verilmişti. **Başlığı** «Ahalimize, Muazzez Asker Kardeşlerimize Bir **Nasihat-ı** Dini'ye» olan yazıda, ayaklanma iyice yeriliyordu: **hem** Meşrutiyeti tehlikeye atan bir ihtilâl ve fitne olayı **olarak**, hem askerî disiplin açısından, hem de İttihatcı **gazetelerin** yıkılması gibi davranışlar bakımından. Hüseyin **Hazım, is**tibdadı geri getirmeğe heveslenenlere, Meşrutiyet **yönetimini** kaldırmanın ihtimal dışı bulunduğunu haber **veriyor**du. Yazar, yalnız bir yerde ilmiyeli olduğunu belli **ediyordu** —askerlere, Şeriatı aşağılayan subayların varlığı **halinde**, onları cezalandırmanın ulema, hükümet ve Meclis-i **Mebu**sana düştüğü hatırlatılmaktaydı. Böylece, cezalandırma **işin**de baş görev ulemaya tanınmış oluyordu.

İkdam'daki diğer bir yazı **Volkan** yazarı Bediuzzaman Said-i Kürdî'nindi ve tahmin olunacağı gibi, açıkça **İttihat** ve Terakki'ye karşı bir tutumu açığa vuruyordu (138). Ga-

(138) Bu yazı ertesi, yani beşinci günde **Mizan, Volkan, Serbesti**'de çıkacaktı.

zete, yazarı şöyle tanıtıyordu: «Şehrimizde bulunan ulemayı İslâmiyeden (Kürt Hoca) denmekle meşhur olan Bedüzzaman Said Efendi Hazretleri» Bediüzzaman'a göre asker, «Şanlı asakir-i muvahhidin» idi. Bunlar, milleti iki defa «büyük vartadan» kurtaran «muhteşem kahramanlar» dı. Bu «iki varta» dan kurtuluşu sağlayan ve yüz sene içinde benzeri yapılamayan «iki inkılâp» tan biri, II. Meşrutiyetin ilânı, diğeri de 31 Mart idi. Askerlere, subaylarına karşı itaatli olmaları öğütleniyordu. Bu arada Bediüzzaman hayli garip olan bir açıklamada bulunuyordu: «Biliyorum ki müşfik pederleriniz olan zabitlerinizi mesul etmemek için işe karıştırmadınız. Şimdi iş bitti. Zabitlerin ağûş-u şefkatlerine atılınız.» Oysa Bediüzzamanın yazıyı yazdığı gün askerler Binbaşı Ali Kabulî'yi Yıldızda parçaladılar.

Görülüyor ki, Cemiyet-i İlmiye de, Bediüzzaman da, Hüseyin Nazım da, askerin davranışlarını az ya da çok, beğenmemekle birlikte İstanbul'daki genel havaya uyarak, 31 Martı, yani İttihat ve Terakki'nin İstanbul'da zorla siyaset sahnesinden atılmasını veri olarak kabul ediyorlardı. Esas itibariyle, bu durum, kabul ediliyor, yalnız bazı tehlikelere karşı korunmak için tedbir alınması isteniyordu. Cemiyet-i İlmiyenin İttihat ve Terakki'ye karşı güvensizlik duyduğunu açıklaması, **İkdam**'ın sütunlarını bir **Volkan** yazarına açması, ve bu yazarın 31 Martı Meşrutiyet gibi öğünülecek bir devrim sayması, İstanbul'da İttihat ve Terakki ile mutlakiyete karşı ve 31 Martı temel sayan bir çeşit birleşik cephe meydana geldiğini gösterir. Öte yandan, İttihat ve Terakki için 31 Mart, az ya da çok kabul edilecek, hoş görülmesi gereken bir durum olamazdı, tersine, kökünden kazınarak, 31 Mart öncesine dönülmesini gerektiren bir durumdu.

İkdam, kendini 31 Martın havasına o kadar kaptırmıştı ki, müslüman kadınların çarşıya ancak zorunluk halinde

çıkmalarını ve çıkanların da «adab-ı Şeriat dairesinde» hareket etmelerini «rica» ediyordu. Hatırlanacağı üzere, Kör Ali olayı sırasında da böyle istekler ileriye sürülmüş, sokağa çıkan bazı kadınlara saldırılarak, müslüman kadınlar evde kalmağa ve belli biçimlerde giyinmeğe zorlanmak istenmişti.

Cavit Bey'le birlikte İstanbul limanındaki Rus elçiliğinin maiyet vapurunda bulunan Hüseyin Cahit, en çok Cemiyet-i İlmiyenin, kaçmağa kalkışmış olanları istifa etmiş sayan bildirisine içerlemişti. Bu bildiriye karşı verdiği cevapta, mebusluktan istifa etmiyeceğini ve ne gibi «Esbab-ı mücbireden» dolayı uzaklaşmak zorunda kalındığının «meydanda» olduğunu açıklıyordu. Ama nerede olursa olsun vatan ve millet için çalışacağını da ekliyordu (139).

O günkü **İkdam**'ın diğer bir çabası da İstanbul'un sükûnet bulmuş olduğunu telkin edebilmek yolunda harcanıyordu. 14 Nisanda yapılan Sadaret alayından bu yana silâh atılmamıştı. Herkes işiyle gücüyle uğraşıyor, en arka sokaklarda bile devriyeler gezdiriliyordu. Dolayısıyle okulların açılması gerekirdi. Zaten Sadrıâzam Paşa da herşeyin düzeleceğini, askerin eskisi gibi itaatten ayrılmıyacağını ileri sürüyordu. **İkdam**, ayaklanmada olan çarpışmaları, «mübalağa» ettiği için **Freie Presse**'ye çatıyor ve Bulgarların ayaklanmayı dinsel ve milliyetçi bir hareket olarak yorumlamalarını eleştiriyordu: «Bu hareketin idarei meşruta aleyhinde (**İkdam** milliyetçi ya da dinci bir hareketi meşrutiyete karşı kabul etmiş oluyor) bir hareket suretinde telâkki edilmesi asla caiz olamaz. Ordu (ve?) millet ile müttehiden icra olunan bu hareket *sırf* meşrutiyeti temin ve kaide-i adaleti tesis maksadına müptenidir.»

(139) Bu karşılık ancak bir hafta sonra mecliste okundu. H. Cahit bunda bir kasıt seziyor. Yalçın, a.g.e., 7 - 14 Aralık 1935, 111 - 2.

Buna rağmen, **İkdam** da endişe verici haberler eksik değildir. Giresunlu Muhsin adlı topçu numune alayından bir başçavuşun mektubu, çabuk ateşli topların «muktesebat-ı fenniyeyi» gerektirmesi dolayısiyle, bir düşman saldırısı karşısında, subaylar olmadan kullanılamıyacağını belirtiyordu. Öte yandan, ayaklanma haberi Viyana'ya vardığında borsa durgunlaşmıştı. İstanbul borsasında Düyûn-u Umumiye ve Şark Demiryolları hisse senetleri düşmüş, kabine kurulunca biraz yükselmekle birlikte o gün yeniden düşme göstermişti. İki subayın daha öldürüldüğü ve kaza kurşunlarıyla 18 kişinin yaralandığı haberleri vardı. **La Turquie**'nin doğrulanmıyan bir haberine göre İngiliz donanması Maltadan Çanakkale'ye doğru hareket etmişti. Öte yandan, ayaklanmanın ikinci günü telgrafhaneler elçiliklerin telgraflarıyla uğraşmışlardı. 15 Nisanda ise «mutedil» olarak yazılmış bütün özel telgrafların kabul olunduğu haber veriliyordu. Demek ki 15 Nisandan önce Osmanlılar İstanbul dışına telgraf çekememişler. 15 Nisanda ise ancak «mutedil» telgraflar kabul olunmuştu.

O gün çıkan **Volkan** gazetesi 31 Mart olayını ve onun getirdiği düzeni korumak için var gücünü harcıyordu. Daha önce gördüğümüz (ilk gün) Mahmut Muhtar Paşa'nın 29 Mart 1325 günlü ordu emrinin metni açıklanıyor ve Derviş buna cevap veriyordu. Mahmut Muhtar Paşa'nın Cemiyetin istibdatçılardan yana bir kuruluş olması ihtimalini ileri sürmesine çatılmaktaydı. Olaylar, yani ayaklanma, Muhtar Paşa'yı yalanlamıştı: askerler meşrutiyete karşı çıkmamışlardı. Burada çok önemli bir nokta var; Derviş nerede ise ayaklanmanın İttihad-ı Muhammedî Cemiyetince düzenlendiğini kabul etmektedir. Şu cümleler dikkati çekiyor: «... bu inkılâb-ı şer-i meydana getiren asakir-i İslâmiye ve Osmaniye kimlerdir, biliyor musunuz? İşte o sizin mürteci zannettiğiniz İttihadı Muhammedî Cemiyet-i Mukaddesesi uğ-

runda canlarını bir paraya bile satmak küçüklüğünde bulunmayan yavrulardır.» «İşte sizin mürteci zannettiğiniz cemiyetin sancaklarıydı ki... Meclis-i Mebusan meydanındaki şanlı askerlerin arasında temevvüç edip duruyordu.» «Şüphe yoktur ki: bilcümle asakir-i şahane İttihad-ı Muhammedî Cemiyet-i Mukaddesesinin azayı tabiisi, ve Halifeleri ki, bizim de Padişah ve Halifemizdir, bu cemiyet'in bilistihkak ve ber mucip-i şer'i şerif reis-i zişanının (S.M.) vekilidir».

Demek ki ayaklanmayı Cemiyetin «tabiî» üyeleri, ellerinde Cemiyet bayrakları olduğu halde, yapmışlardır. Ama Vahdeti olayın Cemiyetçe düzenlendiğini kabul etmemektedir: «Fakat bunlar, acaba mürettep bir şey mydi? Haşa! Onu tertip eden kuvve-i kahire-i maneviyeydi ki, o askerlerin gönüllerinde bir ateş-i aşk olup, onları cayır cayır yakıyordu». Demek ki Derviş ayaklanmanın fikir babalığını kabul ediyor, dolayısiyle olayın yaratıcılarına ve sonuçlarına sahip çıkmak istiyordu. Bu arada Derviş —belki olaylarda Abdülhamit'in parmağı bulunduğunu sanarak— Abdülhamit'e de yanaşmak istiyordu. Diğer bir yazı «Sada-yı İttihat» başlığını taşıyordu. Ve Cemiyet üyesi Sehl Fazıl Paşa tarafından yazılmış, Mehmet Emin Hayreti tarafından çevrilmişti: «Evet, ilimsiz siyasete karışmak gibi büyük bir hata tasavvur olunamaz! Alem-i siyasî ancak ulum-u şeriyeden muktebestir. Üç beş sene mekteplerde okunan sathî derslere mağruren yalnız meşi ve harekette ve telebbüs ve âdetta ve Almanyavarî bıyık bükmekte, Avrupalıları taklit ve âdat-ı İslâmiyemize külliyen mugayyir olan ve dünyaca terakkimize asla yardım etmiyen Avrupa âdat-ı kabihalarını istihsan eden ahmakları gördükçe, bir sahib-i vicdan için teessüf etmemek kabil olamıyor.»

Genel olarak Batı hayranlarına, özel olarak mektepli subaylara karşı yazılmış bu yazıdan sonra 1. nişancı taburundan dört çavuşun yolladıkları bir mektup yer alıyordu.

(Bu mektup ayni gün **Serbestî**'de de yayınlandı.) Bu taburun başına yedi-sekiz ay önce Hamdi Bey adında bir binbaşı getirilmişti. Binbaşı ezan okunurken abdest al borusu çaldıracağı yerde başka bir boru, başka bir iş bulamayınca da karavana borusu çaldırmaktaydı. Bütün taburun tanık olduğu üzere bu işi «dinsizliği eseri olarak» yapmaktaydı. 31 Mart günü ise aynı binbaşı makineli tüfeklerle askerin ayaklanmaya katılmasına engel olmuş ve bu yüzden taburun Şeriat istemediği kanısını uyandırmıştı. Bütün bu nedenlerden dolayı mektup sahipleri binbaşının başlarından alınmasını ve durumun başka birliklere duyurulmasını istiyorlardı.

Derviş «Türrehat» (Saçmalık) başlıklı yazısında Hareket Ordusunun geldiği yolundaki söylentileri fesatçı buluyordu, «memleketimizde ne oldu ki böyle şeylere mahal olsun?» Yalnız gözle görülen şeylere inanılmalıydı. Zaten Dervişe göre «Her ne zaman ordular karşı karşıya gelirse o vakit yine askerlerimizin birbirini kucaklıyacaklarına şüphe yoktur».

Volkan'da 1 Nisan 1325 günlü bir telgraf Geyve Akhisarı'nda bir İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti şubesinin açıldığını bildiriyor, yine aynı tarihli diğer bir telgraf bir yerde halkın sancaklarla telgrafhaneye Şeriat diye toplandıklarını haber veriyordu. Gazetedeki bir ilân da gazetenin kırk para değil, on para fiyatı olduğunu bildiriyordu.

Mizan'ın o günkü sayısında Murat Bey Meşrutiyet ve Millet Meclisi olmazsa hiçbir şeyin elimizde kalmıyacağını anlatıyordu. İstibdat geri gelirse din elden gider, zulûm yapılır, memleket ilerliyemezdi. Bediüzzaman gibi, Murat Bey de hem Hürriyetin İlanını, hem 31 Martı övüyordu: ikisi de «gayretullahın» tecellisi idi. Aynı sayıda **Osmanlı** gazetesinin başyazarı Süleyman Nazif'ten ilgi çekici bir mektup vardı. Hüseyin Cahit ve Cavit Beylerin Türkiye'de zor ye-

tişecek değerli insanlar olduğu belirtiliyor ,**Tanin** ve **Şura-yı Ümmet** gazetelerini yağma edenlere şaki, namert gibi sıfatlar yakıştırılıyor ve şöyle devam ediliyordu: «10 Temmuzdan sonra bu günleri görmeseydim. Ve keşke 31 Martta herhangi bir biçareye benzetilerek Lazkiye Mebusu, Adliye Nâzırı gibi öldürülseydim!...» Murat Bey bu mektuba cevap vermeğe çalışarak gazetelere yapılmış olan saldırıların basın özgürlüğüne karşı saldırı olmadığını, yaralanan kalplerin intikamı olduğunu anlatıyordu. Bundan başka birkaç ay önce **Mizan**'ın kapatıldığını, kendisini de nasıl Harbiye Nezaretine kapatıp sürdüklerini hatırlatıyordu. Fakat Murat Bey'in cevabından çok Süleyman Nazif'in tavrı önemlidir. Prens Sabahattin'in çıkardığı gazeteye başyazar olmuş bir adam, yani bir Ahrarcı, İttihat ve Terakki'ye karşı başarılmış olan bir hareket karşısında sevinemiyor, onu yeriyordu.

O günkü **The Times**'in Osmanlı gelişmeleriyle ilgili başyazısı, Tevfik Paşa'yı ve programını alkışlıyor ve durumu genel olarak umut verici buluyordu. Bu programla hükümet ordu ve halkın desteğini kazanırsa Batı Avrupa'nın Osmanlı Meşrutiyeti için beslediği sempatiyi elde edecekti. 31 Martın ancak ılımlı bir muhafazakâr hareket olduğunun da bir belirtisi 1. ordu kumandanlığı ile 2. fırkaya Nazım ve Memduh Paşaların tayin edilmeleriydi. Nazım Paşa için yazılan uzunca bir övgüden sonra, Kosova'da ayaklanma çıktığından ve Arnavutlarla Sırplar arasında çarpışmaların yeniden canlanması ihtimalinden söz ediliyordu. Hareket Ordusuna gelince, ona pek önem verilmiyordu. 3. Ordu, subaylarının siyasal faaliyetleri dolayısiyle, hayli bozulmuş durumdaydı. Başyazı, Viyanadaki askerî ataşe Hakkı Bey'in subaysız askerleri küçümseyen açıklamasını önemsemiyor ve alaylı bir dille, belki de «askersiz subayların» daha da küçümsenmeye lâyık olduğunu hatırlatıyordu.

Fakat **Times** başyazarının ve İstanbul gazetelerinin ele

almadıkları tehlikeli bir durum. Adana'da 14 Nisan 1909 günü patlak veren Ermeni ayaklanmasıydı. 16 Nisanda durum, Adana merkezinde yatışmakla beraber, civar bazı yerlerde karışıklıklar henüz devam etmekteydi. Ayaklanma müslüman halka saldırı biçiminde başladığı için iş, müslüman - Ermeni kavgası haline geldi ve sonuç olarak Ermeniler iyice kırıldılar. Avrupa'da olay, Ermeni çıkarlarına uygun biçimde tanıtıldı. Bir iddiaya göre Ermeniler, kendilerini mağdur duruma düşürerek, yabancı devletlerin kendi lehlerinde bir silâhlı karışmasını sağlamak istemişlerdi. Böyle bir ayaklanma için, Meşrutiyetin özgürlüğünden yararlanarak, silâh biriktirip teşkilâtlanmışlardı. Herhalde 31 Mart olayı onlarca Abdülhamit mutlakiyetine bir dönüş olarak yorumlanmış, bu yüzden ve karışık durumu fırsat bilerek, hemen ayaklanmaya karar vermişlerdi (140). Gerçekten, Fransa, Rusya, İngiltere'nin donanmaları bu sıralarda ya Osmanlı karasularına yaklaşmış bulunuyorlardı, ya da bu karasularına doğru hareket etme buyruğu almışlardı (141).

---

(140) Danişmend, **Kronoloji**, s. 373 - 4.

(141) Nadi, **a.g.e.**, s. 68 - 9 : **İkdam**, 17 Nisan 1909, 5350 : Ali Cevat Bey - Unat, **a.g.e.**, s. 55. Kısa zamanda hemen bütün büyük devletler tebalarını, konsolosluklarını, hattâ bazan hristiyanları korumak gerekçesiyle Mersin önlerine savaş gemileri gönderdiler. Bunlar arasında Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya - Macaristan, hatta Amerika Birleşik Devletleri vardı. **(Grosse Politik**, c. 27/1, no. 9588/37). Rusya da bir zırhlısını Burgaz'a yollamış bulunuyordu. **(G. Politik**, no. 9584/24). Akpınarda Rus gemileri görüldüğü halde, İzvolski, Turhan Paşaya herhangi bir savaş gemisinin iskelesinden dahi uzaklaşmadığını iddia ediyor ve elçi de bu teminata güveniyor görünüyordu. (Hariciye, karton 594/6, No. 191). Aslında Rusya, büyük devlet donanmalarının müşterek bir gösteri hareketi yapmalarını istiyordu. Avusturya - Macaristan ile Almanya ise, bu isteğin kabulü halinde, ilerde bunun Rus savaş gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçmeleri için emsal gibi gösterilebileceğinden korkuyorlardı. Avusturya - Macaristan bu teklife yanaşmadığı gibi, kendisi de gemi göndermek konusunda pek geç dav-

İstanbul, Hareket Ordusunun Geldiğini Duyuyor : Hareket Ordusunun iki taburunun Çatalca'ya vardığı haberi İstanbul'a yayıldığında ortalığı heyecan kaplamış, dükkânlar kapatılmış Beyoğlu tenhalaşmıştı. Hükümet de Hareket Ordusunun gelişi karışsında büyük telaş ve endişeye kapıldı. Zira bu ordu ile 31 Martçıların karşılaşması İstanbul şehri içinde kanlı çarpışmalara yol açabileceği gibi, bu durumda şehirde bulunan müslüman olmayan yerli ve yabancıları korumak amacıyle büyük devletlerin İstanbul'a asker çıkarmaları tehlikesi de vardı. Kaldı ki, kargaşalıktan yararlanmak isteyen mutlakiyetçi çevrelerin, ya da umutsuzluğa kapılan 31 Martçıların böyle bir işgalden medet umarak, yerli ve yabancı müslüman olmıyanlara saldırmaları ve bu suretle yabancı işgalini tahrik etmeleri ihtimali de yok değildi (142). Öte yandan, hükümetin 31 Marttan önceki duruma dönmek istemediği için Hareket Ordusunun gelişini hoş karşılamadığı da iddia edilebilir. Zira genel olarak Babıâli Paşaları İttihat ve Terakki'nin arka planda hükümeti denetlemesine ve ona karışmasına karşı idiler. Ayrıca, bu duyguların, iktidarını 31 Marta «borçlu» olan bir hükümette daha da ağır basacağını söylemek mümkündür.

randı. Alman İmparatorunun dahi bu konuda isteksiz olduğu ve önceleri Adana bölgesindeki Almanların ısrarlı istekleri, daha sonra da diğer devletler gemilerinin gitmesi yüzünden Alman gemilerinin gönderilmesini kabul ettiği anlaşılıyor. (**G. Politik,** no. 9582/23, 9588/37, 9589/13, 9591/17). Savaş gemisi göndermek hususunda en istekli 2 devlet Fransa ve Yunanistandı. (**G. Politik,** no. 9590/42. **Documents Diplomatiques,** no. 170). Fransanın, kendi nüfuz bölgesi saydığı Suriyeye yakınlığı yüzünden, Yunanistanın ise ortada bir azınlık meselesi olduğu için Adanadaki duruma daha çok ilgi gösterdikleri söylenebilir.

(142) Dahiliye Nazırı vekili Müsteşar Adil Beyin Rumeli müfettişliği vekâletine o gün yazdığı telgraf bu korkuları dile getiriyor ve Mebusan beyannamesini de şahit göstererek, ayaklanma karşısındaki tutumun kaçınılmazlığını savunuyordu. **Bayar,** a.g.e., s. 616-8.

Alman Paşaları : Fakat Hareket Ordusu ile ilgili haberleri duymamış olan, yahut duymuş olsa bile pek ciddiye almamış olanlar arasında Osmanlı Ordusunda müşavirlik eden Kamphövener, Ditfurth ve İmhoff adlarındaki Alman Paşaları vardı. Bunlar, elçi Marschall'i ziyaret ederek o günkü selamlığa katılacaklarını ve şerefli Alman subayları olarak, bütün disiplini ortadan kalkmış bulunan bir orduda çalışamıyacakları gerekçesiyle Padişaha istifalarını sunacaklarını bildirdiler. Marschall ise, 1. Ordunun bütün ordu demek olmadığını, taşrada ayaklanmaya karşı menfi bir tavır alındığını ve herşeyin değişebileceğini, istifa talebinin ise Türk ve Alman orduları arasındaki ilişkileri koparacağını, siyasî düşünceleri ne olursa olsun, bütün Türkler tarafından ordularına karşı bir hakaret sayılacağını ileri sürerek onları vazgeçirdi. Kayzer de Marschall'ın düşünce tarzını doğru buldu (143).

Fırkalar Arasında Temaslar : Sir Lowther'a göre, o gün kırk kadar mebus Beyoğlunda bir lokantada toplanıp Kanun-u Esasî'nin tehlikede olmadığını İstanbul dışındaki merkezlere anlatabilmek için heyetler göndermeyi kararlaştırdılar. Ama ertesi sabah (Cumartesi), böyle bir davranış için geç kalındığı anlaşıldı ve sonunda, Hareket Ordusu ile temas etmek üzere Çatalca'ya yalnız bir heyet gönderildi. Nâzım Paşa, bu heyetin Hareket Ordusu ile bir uzlaşmaya varacağını umuyordu. İddiaya göre, Çatalca'da, heyetteki hocaların üstlerini aradılar ve bir tanesinin üstünden tabanca ile bazı «muzır» kâğıtlar çıkınca, bu hoca dövüldü, diğerlerinin de dönmesine müsaade edilmedi (144). Öte yandan

(143) **G. Politik,** 9576/135.

(144) Gooch ve Temperley, a.g.e., s. 316. Abbot da (**Turkey in Transition;** London, Edward Arnold, 1909, s. 228), böyle bir olaydan söz ediyor. Türk kaynaklarında buna dair bilgiye rastlanmamıştır. Lowther, Hurşit Paşa heyetinin gidişi ile başka haberlerle bir karıştırma yapmış olabilir.

Times muhabiri, «Ulema partisi» ya da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile Ahrar fırkası, Arnavutlar ve Ermeniler arasında görüşmeler yapılmakta olduğunu ileri sürmekte idi. Söylentiye göre, bu görüşmeler ulemanın takındığı uzlaşmaz tutum yüzünden fazla ilerleme gösterememekteydi. Aynı muhabire göre, İttihat ve Terakki'yi devirmek için birleşmiş olan fırka ve klüplerin temsilcileri o sabah bir toplantı yaptılar ve İttihat ve Terakki'ye durumu açıklamak üzere Selânik'e bir heyet yollamağa karar verdiler. Toplantıya Ahrar fırkası İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Kürt, Arnavut, Hınçak ve Taşnaksutyon kulüp ve dernekleriyle İttihat ve Terakki'nin Edirne, Üsküp, Arnavutluk (İşkodra) teşkilâtları katıldı. Söz konusu İttihat ve Terakki teşkilâtları, İttihat ve Terakki önderlerinin, özellikle Ahmet Rıza ve Hüseyin Cahit'in görüşlerine karşı hoşnutsuzluk duydukları için, Merkez-i Umumî ile ilişkilerine son vermişlerdi. Herkalde muhabirin söz konusu ettiği toplantı ile Lowther'in anlattığı toplantı aynı olacak. Muhabirin bildirdiği İttihat ve Terakki teşkilâtları da herhalde söz konusu bölgeleri temsil eden ve İttihat ve Terakki listelerinden seçilmiş bazı mebuslar olsa gerektir. Yoksa, Rumeli teşkilâtlarının o sırada İstanbul'da ne aradıkları sorulmağa değer. Muhabirin bütün kuruluşları, İttihat ve Terakki'yi devirmiş olan birleşik bir cephe olarak tanıtması dikkati çekiyor (145). Kuran'a göre üçüncü gün Taşnaksutyon Cemiyeti bir bildiriyle (gazetelere geçmediğine bakılırsa, bunun özel bir çağrı olması daha muhtemeldir) fırka ve dernekleri birleşmeğe çağırmış, böylece Tokatlıyan Otelinde görüşmeler başlamıştı (146). Burada söz konusu

(145) **The Times**, 17 Nisan 1909 (16 Nisan günlü haber).

(146) Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki** (İstanbul, Tan Matbaası, 1948), s. 254. Tunaya'ya göre Heyet-i Müttefika teklifi **Osmanlı** gazetesinden, yani Ahrar Fırkasından gelmiştir: **Siyasî Partiler**, s. 275.

edilen üç kaynağın da Heyet-i Müttefikanın kuruluşuyla sonuçlanan aynı toplantı hakkında bilgiler verdikleri söylenebilir.

Burada bir noktanın üzerinde durmak gerekir. **Times** muhabiri ulemanın takındığı uzlaşmaz tutumdan söz ediyor. Oysa, büyük bir ihtimalle uzlaşmaz tutum Ahrardan geliyor ya da o böyle bir tutumu kışkırtıyordu. Zira üçüncü gün çıkan **Osmanlı**'daki başyazıyı incelerken de gördüğümüz üzere, Ahrar 31 Mart sonuçlarından hoşnut değildi. İstediği gibi sonuçlar elde edilmemesinden, asker üzerinde doğrudan doğruya etki yapmak durumunda olan ulemayı sorumlu tutuyordu. Belki, ayrıca, ulemanın kazanmış olduğu büyük nüfuzu çekemiyordu. Son olarak da, kendini korumak amacıyle, aşırı bir biçim almış olan ayaklanmanın sorumluluğunu ulemanın üstüne atmak istiyordu. (Ayaklanmanın dış görünüşü zaten böyle bir şeye elverişliydi.) Ve belki de burada ulema kavramının kapsamına yalnız Cemiyet-i İlmiye, El İslâm gibi kuruluşlarla temsil olunan ulema değil, Ahrarın kendi bünyesinin bir parçası sayılabilecek İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti de dahil ediliyordu. Bunda korkunun payı büyüktü, zira Ahrar, kendini sorumluluktan kurtarmak için en önce baş kışkırtıcılardan Vahdetî'yi «harcaması» gerekiyordu. Onun için Ahrar bu tutuma hazırlık olarak söz konusu başyazıyı yayımlamıştı. Demek ki, Ahrarın ulemaya karşı bir tutum alması için nedenler vardı, ama ulemanın Ahrara karşı bir tutum alması için bir neden pek gösterilemez. Öyleyse, Heyet-i Müttefikayı kurmak için yapılan toplantılarda büyük ihtimalle Ahrar ulemaya karşı uzlaşmaz bir tavır alıyordu, fakat **Times** muhabiri daha çok temasta olduğu için, Ahrarcılar suçu ulemaya atabiliyorlardı.

Cemiyet-i İlmiye : Sabahleyin bir toplantı yapan Cemiyet-i İlmiye, kışlalara, donanmaya ve askerî dairelere nasihat heyetleri göndermeyi kararlaştırdı ve bunun için heyet-

ler kuruldu. Bununla ilgili olarak hazırladığı beyanname bu kararı ve 31 Mart olayını açıklamaya çalışıyordu. Buna göre askerin harekete geçmesi 1) eski kabine hakkındaki bazı şikâyetlerden, 2) gazetelerin bir takım tartışmalarından, 3) bazı yerlerde özgürlüğün kötüye kullanılarak «lubiyata ve lehviyata» (tiyatro ve eğlenceye) fazla düşkünlük gösterilmesinden dolayı Şeriatın zedelenmesi korkusundan ileri gelmişti. Böylece Şeriatın tamamen uygulanarak, bazı kabine üyelerinin değişmesi için asker topluca Mebusana başvurmuş, Mebusan da kabine hakkında güvensizlik oyu vermişti. Padişah, bu kararı ve Şeriatın titizlikle uygulanmasını kabul etmişti. Mesele böylelikle kapanmıştı, yalnız bir pürüz vardı: askerlerle subayları arasında «biraz» soğukluk kalmıştı. Bunu gidermek için ulema tarafından askere, yetişmiş subayların gerekliliği, itaatin önemi telkin edilmekteydi. Şayet Şeriata aykırı davranan subay olursa, ona ceza vermek hükümete «ve bilhassa Şer-i Şerife» ait olduğundan askerin bu işe karışmaması, ahret tehditleriyle hatırlatılmaktaydı. Ayrıca taşra ordularında da bu yolda öğütler verilmesi için müftü, naip ve taşra ulemasına telgraf çekileceği bildiriliyordu (147). Beyannamede dikkatı çeken önemli bir nokta, Şeriata aykırı bir durum olarak tiyatro ve eğlence düşkünlüğünün ileri sürülmesidir. Ulemanın kendi yakıştırması olan bu gerekçeye, kadınların artık daha serbest oldukları ve kız lisesi açma teşebbüsü eklenseydi daha inandırıcı olurdu. Herhalde Cemiyet ortalığı kışkırtmamak için bunları söz konusu etmiyordu.

Cemiyetin iki beyannamesi daha vardı. Bir tanesi **Volkan**'ın 14 Nisan sayısında çıkan «Açık Mektup» yazısındaki «bu gün Meşrutiyetimizi refetmek Meclis-i Mebusan-ı Osmaniyî kapatmak yed-i kudret-i şahanenizdedir» sözüne ce-

(147) **Beyanülhak**, 6 Nisan 1325, 29. Bu bildirinin de olayları nasıl çarpıttığı meydandadır, bunun üzerinde ayrıca durmuyoruz.

vaptı. Cevabın, yazının çıkmasından iki gün sonra verilmiş olması —ilmiyenin genel olarak mutlakiyetin geri gelmesine karşı olduğu düşünülecek olursa— Cemiyetin, ayaklanmanın yatışmış görünüşünden ve yaklaşan Hareket Ordusundan etkilendiğine işaret sayılabilir (148). Öte yandan Cemiyetin, **Volkan** gibi Şeriatçı bir gazeteye karşı açıkça cephe almakta belki de pek kararlı olmadığı da yine bu gecikme yüzünden bir tahmin olarak ileri sürülebilir. Beyanname, önce Meşrutiyetin Şeriat buyruğu olduğunu belirtiyor ve onun yararlarıyla, yoksunluğunun zararlarını sayıyordu. Sonra, Sultanın ancak meşru buyruklarına boyun eğmenin caiz olduğuna, istibdat yönetiminin kötülükleri bilindiğine ve Meşrutiyetin korunması için askerce yemin de edilmiş olduğuna göre, askerlerin (149), ilmiye öğrencilerinin, ulemanın ve halkın Meşrutiyeti kaldırmak yolunda bir teşebbüse engel olacakları «muhakkak» görülüyordu. Zaten Kanun-u Esasîyi koruyacağına yemin etmiş bulunan Padişahın böyle bir davranışı imkânsız ve ihtimal dışı bulunduğuna göre, söz konusu yazıda bunun «suret-i imkânda gösterilmesi doğru» değildi. Hakkında Cemiyet beyannamesinin çıkmasından bir gün sonra değil de, iki gün sonra (19 Nisan) Vahdetî, «Cemiyet-i Muhteremeye» yazısıyla cevap verdi. Bu, **İkdam**'ın da iki gün sonra başvuracağı bir savunmaydı: «Lâkin o mektubu yazarken ne halde bulunduğum düşünülmüyor.» Yani, olayların karşısında şaşırmış olduğunu ileri sürüyor ki, bu da gördüğümüz üzere, bir ölçüde haklı bir savunma sayılabilir.

Cemiyetin üçüncü beyannamesi bir gün önce, hangi gazete ya da basımevince yayımlandığı belirsiz bir lâveye cevaptı. Bu ilâvede, medreselerin o güne kadar bakımsız

(148) Bu konuda, Ahrar ile ulema arasındaki soğukluğun da rolü olmuş olabilir.

(149) Gördüğümüz üzere, gerçekte askerlerin Meşrutiyeti desteklemeleri için hiç bir neden yoktu.

bırakıldığı ve durumun ulemadan olan mebusların dikkatini çektiği, ama bu önemli isteğin başka işler arasında bir yana bırakıldığı anlatılıyordu. Bir de haber vardı: Padişah, medreselerin düzeltilmesi ve ilmiye öğrencilerinin refaha kavuşturulması için 10.000 lira «kadar» bir para verip düzeltmenin hızlandırılmasını buyuracaktı. Bundan dolayı iyiliksever ve din sahibi kimseler ne kadar sevinseler yeriydi. Gazetelerde böyle dilek -haberler çok görülür ama bunun için özel ilâve çıkarılması pek garip bir işti. Dilek- haberin kimlerce yayımlattırıldığı konusunda bazı tahminler yürütülebilir. Bu dilek-haberle ilmiyenin ve özellikle ilmiye öğrencilerinin Abdülhamitten yana kazanılmak istendiği apaçıktır. Abdülhamit'in de Meşrutiyet Padişahı olarak o kargaşalıkta böyle bir gönül alma işine girişmesi gereksiz ve münasebetsiz olacağı için, herhalde bu propagandayla ulema, mutlakiyet Padişahı olarak Abdülhamit'ten yana kazanılmak isteniyordu. Ayrıca, mebusların da bu işe eğilmedikleri belirtilerek, Meclis'in ulema ile ilgilenmediği söylenmiş oluyordu. Demek ki, ilâveyi çıkarttıranların mutlakiyetçiler olması gerekir. Cemiyetin bildirisi medreselerin düzene sokulması gerektiğini belirtmekle birlikte, böyle bir meselenin şimdiki halde söz konusu olmasına «pek akıl erdiremiyordu». Bu yüzden Cemiyet polise başvurmuş, ve ilâvenin Hilmi Beyce bastırılıp Giritli Rıza Efendi tarafından dağıtıldığını öğrenmişti. Cemiyet, ilâvenin verdiği «haberi» hiç duymamış olduğu için, bu iki kimseden açıklama istiyor, hatta açıklama yapmağa mecbur olduklarını belirtiyor, ve böyle bir açıklamaya kadar haberin uydurma sayılmasının gerekli olduğunu ilân ediyordu. Ertesi günkü **İkdam**'da Kütüphane-i Askerî sahibi İbrahim Hilmi, bir mektupla ilâveyi bastırdığını yalanladı (150). Böylece olay bir soru işareti olarak kaldı.

(150) İkdam, 18 Nisan 1909, 5351.

Yıldız'da : O günkü Cuma Selâmlığında yeni kabine Padişaha ve Kanun-u Esasîye bağlı kalacağına andiçti. Buna karşılık Padişah ta Kanun-u Esasî'yi ötedenberi samimiyetle istediğini ama «şimdiye kadar her nasılsa olmadı», ğını açıkladı. Ali Cevat, Selâmlıkta «her sınıf ve cins» binlerce askerin bulunduğunu ve halk ile askerin kasr-ı hümayûna bölük bölük gelip akşama kadar «Padişahım çok yaşa» diye bağırdıklarını anlatıyor (151). Selâmlıktan sonra birinci ve ikinci (Edirne'den o gün gelen Memduh Paşa) Fırka kumandanları askerlere öğüt verdiler.

Diğer Protesto Telgrafları : Şimdi de o gün ve sonraki diğer günlerde Saray ve Babıâliye çekilen protesto ve tehdit telgraflarını toplu olarak gözden geçirelim. Bu telgraflar, daha önce görüldüğü gibi, genel olarak Tevfik Paşa kabinesinin «cinayetle mülevves» ve «gayri meşru» olduğunu, 31 Mart olayının istibdadı geri getirmek için yapıldığını ileri sürüyor, ve Hilmi Paşa hükümetiyle Ahmet Rıza Bey'in işbaşına geçirilmelerini, 31 Martçıların cezalandırılmalarını istiyor, bu yapılmazsa ordu ile «millî» birliklerin, yani çeşitli unsurlardan Osmanlıların kuracakları gönüllü taburların İstanbul'a yürüyeceklerini açıklıyordu. Bazı telgraflar 31 Marttan Ahrar fırkasıyle İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni sorumlu tutuyordu (152). Bazı telgraflar da —özellikle yöneticilerin telgrafları— İttihat ve Terakki'nin iddiaları ile hükümetin yatıştırıcı açıklamaları karşısında şaşıran ve hükümetten bilgi isteyenlerin telgraflarıydı. Bu gibi bazı telgraflardan —meselâ Yanya valisinin 3 Nisan 1325 günlü telgrafı— anlaşıldığı üzere, taşranın bazı yerlerinde hükümetin ve

(151) Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., s. 65; McCullagh, (a.g.e., s. 140) hazır bulunduğu bu Selamlıkta hemen hemen hiç subay bulunmadığını söylüyor.

(152) Tersi belirtilmediği hallerde, bu bölümde ele alınan telgraflar Danişmend, 31 Mart eserinde s. 34-84 de vardır.

Meclisin 31 Martla ilgili genelgeleri gitmemişti. Bu yüzden İttihat ve Terakki tarafından bu genelgelerin «hasıraltı» edilmiş olmaları ihtimali vardır. Nitekim Draç'tan, 15 Nisanda halk adına onüç imza ile çekilen bir telgrafla Babıâliden «galeyan-ı ahali» yi yatıştırmak için bilgi istendiği halde, aynı gün Draç halkı adına İttihat ve Terakki teşkilâtınca çekilen protesto telgrafında «hakikatle kabili tevfik olmayan iş'arat ve tebligat badi-i sukûn olmayacak» deniyordu. Burada bir «hasıraltı» etme olayı olabilir. Nitekim İttihat ve Terakki'nin İzmir teşkilâtınca 25 Nisan 1909 da, çekilen telgrafda Tevfik Paşa'ya şöyle denilmekteydi (153): «12 Nisan (1325) tarihli konağınızdan vilâyetlere çekilen telgrafnameleri gördük. Esasen telgraflarınızın hiçbiri mahallerine verilmediği gibi bu da diğerlerine hemdem oldu».

Bir de Manastır vilâyetinin Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretine verdiği cevap vardır (154): «... ordu-yu umumînin programına tevfikan Kanun-u Esasî ahkâmı iade edilerek heyet-i meşrua-i vükelâ makamına avdet etmedikçe nezaretler tebligatının keenlem-yekûn hükmünde tutulması vilâyet heyet-i aliyesinin cümle-i mukarreratından olmakla neticeye kadar bu gibi tebligat ile telgrafhanelerin ve makam-ı vilâyetin işgal edilmemesi. 6 Nisan 325.» Demek ki İstanbul'dan taşraya heyecan verici telgrafların çekilmemesini öngören hükümet sansürüne karşılık, İttihat ve Terakki'de taşrada, halktan —hatta belki yöneticilerden— genelge ve açıklamaları saklamak gibi bir silâhla elinden geldiği kadar karşı koymağa çalışmıştır.

İlgi çekici bir nokta da bazı Rumeli telgraflarının İstanbul'u alçaltıp, Rumeli'yi, yükseltmeleridir. Böyle bir telgrafta, Rumeli, «cismi vatanın reis-i mütefekkiri» ilân olu-

(153) Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., s. 145.
(154) Nadi, a.g.e., s. 139-40.

nuyordu. Bir takım telgraflarda ise taşranın o bölümünün merkezle ilişkilerini kestiği ve vergi paralarının İstanbul'a yollanmıyacağı açıklanıyordu.

Bazı protesto beyannamelerinin de ulemanın yardımıyle ya da doğrudan doğruya ulemaca hazırlanmış olduğunu da anmak gerekir. Nitekim, Sivas'ta İttihat ve Terakki, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, Hinçakyan ve Taşnaksutyon birlikte böyle bir beyanname hazırlamışlar. Edirne'de ise böyle bir beyannameyi «Edirne Cemiyet-i İlmiye ve Vataniyesi» hazırlamıştı.

Fakat belki de bütün bu telgraflardan daha önemli bir telgraf o gün 4. Ordu kumandanı İbrahim Paşa'nın Erzincan'dan Meclise çektiği protesto telgrafı idi. Bunda, Meşrutiyete karşı yapılmak istenen şeyler protesto edilmekte ve Meşrutiyetin korunması için 4. Ordunun İstanbul üzerine yürüyeceği bildirilmekteydi. Bunun için Trabzon'a yeteri kadar gemi gönderilmesi istenmekteydi (155).

Başta Rumeli'dekiler olmak üzere, İttihat ve Terakki'lilerin taşradan çektikleri ve çektirdikleri telgraflar karşısında hükümet özel bir cevap vermek zorunluğunu duydu. Edirne, Yanya, Selânik, Manastır, Kosova vilâyetlerine gönderilen 3 Nisan 1325 günlü telgrafta, Meşrutiyetin Kanun-u Esasî ve Meclis-i Mebusanla birlikte çöktüğü yolundaki söylentilere karşılık veriliyordu (156). Padişahla hükümet Meşrutiyete bağlıydı. Kanun-u Esasî yürürlükteydi, Meclis de bir gün önce beş üye eksikle toplanmıştı (157). Ye-

(155) **Takvim-i Vekayi,** 8 Nisan 1325, 188. Mahmut Şevket'in bu telgrafın kendisine yollanan bir suretine verdiği cevap için bk : Bayar, a.g.e., s. 289-90.
(156) Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., s. 135; **Takvim-i Vekayi,** 5 Nisan 1325, 185.
(157) Daha önce gördüğümüz üzere, bu doğru değildi. Gelmiyen yetmiş - seksen kadar mebus vardı. Oysa hükûmet, ancak beş kişinin,

ni kabinede eski kabineden yedi vekil vardı, tutumu da önceki kabinenin «tamamiyle aynı» idi. Bu duruma göre halk kesin bir biçimde aydınlatılmalı, böylece endişe ve heyecana son verilmeliydi. Yoksa devletin iç ve dış durumu sarsılabilirdi («vatan-ı azizimizin harab olmasını müntic olacaktır»).

Kabinedeki eksikleri tamamlamak üzere Dahiliye Nâzırlığına Aydın Valisi ve eski Mısır Komiseri Rauf Paşa, Şura-yı Devlet Reisliğine Rüsumat Emini Raif Paşa getirildiler. O gece hükümet adına, Tophane Nâzırı Hurşit Paşa, ders vekili Halis ve diğer başkalarından kurulu bir heyet «nesayih ve vesaya-yı muktaziye ve muknia» da bulunmak üzere Hareket Ordusuna gönderildi (158).

2. Beşinci Gün (Cumartesi, 17 Nisan 1909, 4 Nisan 1325): **Basında Ayaklanmaya Karşı İlk Eleştiriler ve Hareket Ordusunun İstanbul'a Girmemesi için Çabalar :**

Basın : Beşinci günün en büyük özelliği, artık İstanbul'un, Çatalca'ya gelmiş bulunan bazı Hareket Ordusu birliklerinin varlığından etkilenerek, askerî ayaklanmanın ne kadar tehlikeli ve ağır bir iş olduğunu itiraf etmeğe başlamasıydı.

Bu dönüşün, en belirgin örneği **İkdam**'dı. «En Büyük Tehlike Nedir? başlığını taşıyan imzasız başyazı, Şeriate bağlılığı ve «asker kardeşlerimizin» o yoldaki meşru emellerini «takdir ve tebcil» ettikten sonra, dört gündür memleketin büyük tehlikeler geçirdiğini ve geçirmekte olduğunu «itiraf» ediyordu. Zira Avrupalılar, hatta Anadolu bile, Meşrutiyetin varlığını şüpheli görüyordu. Bir kere Avrupa böyle düşündü mü, eski karışma siyasetine döner, hatta yabancı mali kurumların kapılarını bize kapıyarak, devletin günlük işlerini bile aksatabilirdi. Yazının başka bir yerinde, Meşrutiyetin tehlikeye girdiği zımmen kabul olunuyor ve kapalı biçimde de olsa, İttihat ve Terakki'li gazete idarehanelerinin yıkılması dolayısiyle üzüntü duyulduğu belirtiliyordu. Böylece kıssadan hisse çıkıyordu: «Gazetelerimizin umumiyetle büyük günahı varmış ki böyle bir musibeti de gördük... Şimdiden sonra nice hayırlar işlemeli, hizmetler etmeli, ciddi yazılar yazmalıyız ki, o felâketi telâfi mümkün olsun». Gazetede dikkati çeken diğer bir yazı İttihat ve Terakki'yi ve İttihat ve Terakki'li mebusları hiç söz konusu etmeden mebusların güvenliği sorununu inceliyordu. Bunda, «... mebusanımızı hayatımızı siper ederek taht-ı temine almak cümlemizin borcudur» sonucuna varılıyor ve bu borcun askerleri de kapsamına aldığı hatırlatılıyordu.

Benzer bir değişiklik askerlere karşı tutumda göze çarpıyordu. **İkdam**, «asker kardeşlerimize» yazısında subaylar hakkında yazılmış şikâyet mektuplarını basmıyacağını açıklıyor ve bu mektupların temsil ettiği tutumun ele güne ayıp olduğunu anlatıyordu. Öte yandan, Harbiyeli subaylara karşı yakınlık ve sevgi gösteren, askerlerce yazılmış iki mektup yayımlanıyordu. Bunlardan birinde, bazı askeri birliklerin çavuşları askere öğüt veriyorlardı: Artık Meşrutiyet Şeriat dairesinde kurulmuştu. Mektepli zabit istemeyiz demeyip «dinini namusunu vazife-i mukaddesesini Padişahını vatanını sever» subaylar dilenmeli (dikkat edilirse Meşrutiyet anılmıyor) ve bu gibiler baba bilinerek kucaklarına atılınmalıydı. Böylelerine itaat edilmeliydi, zira herşey itaatle kaimdi.

yani Ahmet Rıza, Talat, Cavit, Hüseyin Cahit, Rahmi Beylerin toplantıya gelmemiş olduğunu kabul ediyordu.

(158) Meclis-i Vükela Mazbatası, 4 Nisan 1325, c. 126. Heyetteki «başkaları» iki dersiâm, Erkân-ı Harp Mirlivası Memduh Paşa, mebuslardan Nafi Paşa (Halep), Sait (Üsküp) ve Ahmet (Rize) Beylerdi. Heyet «sabaha karşı» özel trenle gitmişti. **İkdam**, 18 Nisan 1909, 5351.

Ne var ki **İkdam**'ın tutumu hükümetin tutumu ile birdi —yani durumu biraz düzeltmek gerekiyordu, yoksa, 31 Marttan önceki duruma dönmek düşünülemezdi, zira o, istenecek bir durum değildi. Nitekim gazete, İttihat ve Terakki'lilerin Meşrutiyeti tehlikeli gören protesto telgraflarının hiçbirini basmadığı halde, Kastamonu'dan gelen bir telgrafa yer veriyordu. Bunda, birer Ermeni Rum papazıyla Kastamonu müftüsü, Meşrutiyeti tehlikede gösteren «eracife» karşılık, bunu yalanlıyan Mebusan beyannamesinin ve bölgelerinin mebusları Şükrü Bey'le İsmail Mahir Efendi'nin telgraflarının alındığını, halkın rahatladığını bildiriyorlardı. Kastamonu'da karışıklık olduğu yolunda çekilecek telgraflara da kulak asılmamasını istiyorlardı. **İkdam**, bu telgraf karşısındaki sevincini gizlemiyordu: «Sair vilâyat ahalisinden de böyle telgraflara intizar ederiz». Meşrutiyeti yıkılmış gösteren yalanlara kapılmak, millet için felâket demek olurdu. Yine **İkdam**, bazı ciddî olayların varlığını inkâr etmiyordu: «Esefi mucip halat olmadı değil. Bunu inkâr edemeyiz.» Ama bunun da çaresi vardı. «Fakat bundan sonra aklımızı başımıza toplayıp milletimizi yârû ağyar nazarında medhûl edecek harekâttan içtinap etmeliyiz.» (Herkese söylenmiş gibi görünen bu söz, aslında İttihat ve Terakki'ye yöneltilmişti). İlk olarak o gün Adana olaylarını haber veren **İkdam**, bunu ancak «Adana'da Büyük Bir Yangın» diye bildirebiliyordu.

Vahdetî'nin **Volkan**'da yazdığı «Öteberi» yazısında İttihat ve Terakki'den «... sûretâ bir Padişah bulundurarak sîreten bir Cumhuriyet tesis etmeğe...» çalışan yirmi beş otuz kişi diye yakınılıyordu. Sonra da 31 Marttan önceki sayılarda işlenmiş bir tez ileri sürülüyordu: aslında 31 Mart olayı Enverlerin, Niyazilerin inkılâbıdır. Bunun çevresinde elbirliği etmek gerekir. Askerlerin de subaylarla uğraşmaması öğütleniyordu. Arkadan kadınlara çatılıyordu:

«Ey kadınlarımız biliyor musunuz ki: bu memleketi siz, berbat etmeğe kâfisiniz.» Çünkü kadınlar hem heyecanlı ve kuruntulu oldukları için, hem de dedikodu yaptıkları için ortalığı telaşa veriyorlardı. Yazıda ileri sürülen son bir nokta da «Anasır-ı hristiyaniye ile hemen kucaklaşmak» gereği idi. Görülüyor ki, Hareket Ordusu ve Adana olayları karşısında rahatsız olan Vahdetî, 31 Marttan beri ilk olarak yine İttihat ve Terakki'yi «iyi» ve «kötü» diye ayırarak, «iyi» İttihat ve Terakki'lilere karşı daha uzlaşmalı bir tavır takınmakta ve cemaatler arası çatışmayı da önlemek istemekteydi.

Mizan'da ise askerin mektepli subay istemediği iddiasının «bühtan» olduğu gibi garip bir görüş ileri sürülüyordu. Dikkati çeken başka bir yazı, Beyazıt dersiâmlarından Ahmet Rifat'ın «Muhterem Talebe-i Ulum ile Şeci Kahraman Askerlerimizden bir Rica» sıydı. Bu iki zümreden 1) sabır ve sükûnet, 2) ahaliye zulûm yapmamaları, 3) «emir kulu» oldukları için âmirlerini dinlemeleri isteniyordu. Bu rica, ilmiye öğrencilerinin 31 Martta oynadıkları büyük rolü belli etmesi bakımından önem taşımaktadır. Bundan başka bir de not göze çarpıyor. Mebusan, Babıâli, Matbuat Cemiyeti, ya da **Takvim-i Vekayi** ile ilân olunmayan haberlere kulak asılmaması isteniyordu. **Volkan**'ın kadınlara çatması, **Mizan**'ın da bu notu, Hareket Ordusu'nun geldiği haberinin İstanbul'da ne büyük bir heyecan ve etki yarattığını göstermektedir.

The Times'in o gün çıkan baş yazısı yine Tevfik ile (özellikle) Nâzım Paşa'yı, ve üçüncü gün Cemiyet-i İlmiye'nin çıkardığı bildiriden dolayı, ulemayı övdükten sonra, Hareket Ordusu'nun gerçekliğine inanmamağa çabalıyordu. Gazetenin İstanbul muhabiririne göre, resmi çevreler Hareket Ordusu'nu «blöf» olarak kabul etmekteydiler. Zaten «Nâzım ile Ethem» in (baş yazara göre, karakterleri

icabı) bu ordunun İstanbul yakınlarında yığınak yapmasına müsaade etmiyecekleri muhakkaktı. Başyazar, Avrupa'nın alkışlarını kazanmış olan İttihat ve Terakki önderlerinin tutkuları uğrunda iç savaş gibi felâketli bir yola başvurarak, memleketlerine ve ilkelerine karşı ihanet edeceklerine inanmak istemiyordu.

Burada, o gün çıkan **El İslâm** gazetesini de anmak yerinde olur. Gazetenin ilk yazısı iri puntoyla dizilmiş bir ilândı. Bunda, ulemanın, kahvehanelerde oturarak, Şeriata aykırı olarak oyunla vakit geçirmemeleri rica ediliyordu. Başyazar, Adana'lı Hayret ise, «Allahü Ekber» yazısında, ayaklanan askeri alkışlıyor ve İttihat ve Terakki için «cemiyet-i müstevliye,» «eşkiya-yı müstevliye» deyimlerini kullanıyordu. Bundan sonra üçüncü gün incelediğimiz, Âtıf'ın «*Bir Kizb-i Acaib*» yazısı geliyordu. Diğer yazılardan birinde Yanya'da ayaklanma hakkında «suitefehhüm» olmasına değinilirken, buna karşılık Şeriat sayesinde Arabistan ve Yemen'in Devlete daha çok bağlanacakları ileri sürülüyordu (159). Başka bir yazı, istibdadın geri gelemiyeceğini belirtiyordu. Ayrıca, Cemiyet-i İlmiyenin medreselerle ilgili ilâveye karşı çıkardığı bildiri de bu sayıda yayımlanmıştı.

Meclis'te : Mebusan Meclisinin o günkü genel toplantısında önemli görüşmeler yapıldı (160). Bu görüşmeler, Meclisin yavaş yavaş isyancıların etkisinden sıyrılmağa başladığını gösteriyor. İçtima, en yaşlı üye ve geçici başkan Naki Bey'in ısrarla sesinin kısıklığını, başının ağrısını ve uykusuzluğunu ileri sürerek başkanlıktan çekilmek isteyişiyle ilk meseleyi ele almış oldu. Bazı görüşmelerden sonra, Naki Bey'in özürü kabul olundu ve Ahmet Mahir Efendi geçici başkanlığı üzerine aldı. Bir diğer konu tüm olarak ele alınmamış olan bütçe idi. Devlet işlerinin yürüyebilmesi için iki aylık bir bütçenin kabulü gerekiyordu. İsmail Kemal'in sözlü, Sadrıâzamın yazılı (161) ısrarlariyle yüzyirmiye karşı oniki oyla geçici bütçe çabucak kabul olundu. Ne var ki bütçenin Âyandan da geçmesi gerekiyordu. Âyan üyeleri ise dağılıp sinmişlerdi. İsmail Kemal, Sadrıâzam aracılığıyla Âyan'ın olağanüstü toplantıya çağırılmasını istedi. O içtimada Ahmet Rıza'nın yerine birisini bulmak için başkanlık seçimi yapıldı. O sırada hazır bulunan yüzondokuz mebus, Kanun-i Esasî gereğince, biri Padişahça atanmak üzere üçer kişi seçtiler. Nail Bey ve Halepten Mustafa Efendi yüzonbirer oy aldılar. Bunlardan sonra fazla oy alanlar şunlardı: Hacı Ahmet Mahir Efendi 96, Şefik Bey 60, İsmail Kemal 47 (162).

Meclisi ilgilendiren diğer bir olay, Hadımköyünden subaysız olarak, İstanbul'a gelen bandolu 600 topçu askeriydi. Geçici başkan Ahmet Mahir Efendi, Sadaretten aldığı bilgilere dayanarak, bunların yalnızca Meşrutiyetin devamından dolayı teşekkür etmek için geldiklerini bildirdi.. Asker, Bab-ı Seraskeriye (Harbiye) ve Mebusana gelip «izhar-ı şad-mani» ettikten sonra gideceklerdi: Onun için, telaşa yer yoktu. Rıza Nur Bey de kalkarak, bunlar üzerine açıklamada bulundu; ama verdiği bilgiler Başkanınkinden hayli farklı idi. Bu gelenler dört taburdu, kendisi bazı ulemayla birlikte gidip onları görmüştü (163). Neye teşek-

(159) **El İslam**'ın bir özelliği de Arapça ve Farsça yazılar basmasıydı. Nitekim bu sayıda Esseyyid Nasreddin'in Arapça bir yazısı vardı.

(160) **Takvim-i Vekayi,** 7-10 Nisan 1325, 187-90.

(161) Tevfik Paşa'nın, acele edilmesi için kullandığı belli başlı koz, Rüsumat Emaneti memurları ve müstahdemleri adına müşavir Mr. Cranford'un Sadarete yaptığı şikâyetti.

(162) Başkanlık için üç aday 17 Nisan akşamı Padişaha arzolundu. **İkdam,** 18 Nisan 1909, 5351.

(163) Kendisinin, yada ulemanın bunu neden yaptığı sorulmağa değer. Amacın, askere Meclis'i de ziyaret etmelerini telkin etmek oldu-

kür ettikleri sorusuna Meşrutiyetin kurulmuş olmasına değil de, Şeriat-ı Muhammediye'nin uygulanmasına teşekkür ettikleri cevabını verdi. Asker Meclis önüne geldiğinde, onları karşılamak için bazı mebuslar dışarı çıktılar ve askeri «arslanlar, evlatlar, kuzular» diye pohpohladılar. Nadi'ye göre, bu asker Hareket Ordusu öncüleri tarafından Hürriyet ve Şeriat şenliği var diye kandırılarak İstanbul'a gönderilmişler, böylece öncüler giden askerin kışlasına yerleşmişlerdi. Bu yüzden Çatalca askeri o akşam Çatalca'ya dönemedi (164). Mecliste açıklanmıyan bir nokta da askerlerin Babıâli, Harbiye (Nâzım Paşa'yı ziyaret edip çay içtiler ve «Padişahım çok yaşa» diye bağırdılar) ve Meclisten sonra Yıldız'ı da ziyaret etmek niyetinde olduklarıydı. Gerçekten, akşama doğru Yıldız'a geldiler ve Abdülhamit, topçu sınıfından 14 yaşındaki oğlu Şehzade Abdürrahim Efendi'yle askere selâmlarını iletti. Askerler kendisine «rütbe nişan ve atiye» istiyen birçok dilekçeler verdiler (Ali Cevat, bu dilekçelerin Sadrıâzama havale olunduklarını belirtmeyi ihmal etmiyor). Bu arada kendilerine akşam yemeği sunuldu (165). Askerin subaysız oluşundan, rütbe ve nişan istemelerinden, bir de Rıza Nur'un yaptığı açık-

ğu, bir tahmin olarak ileri sürülebilir. Böylece olaya Meşrutiyetçi bir hava verilebilecekti. Bu açıklama kabul edilirse, Meclis'e geldiğinde askerin neden pohpohlandıkları anlaşılabilir. Ama herhalde bu asker için Yıldız ziyareti en önemli Meclis ziyareti de en önemsiz ziyaretti.

(164) **İkdam,** 18-19 Nisan 1909, 5351-2; Nadi, **a.g.e.,** s. 79-81. **İkdam,** ilk önce askerin Çatalca'ya döndüğünü yazıyor, sonra 19 Nisan sayısında İplikhane kışlasına yerleştiklerini bildiriyor. Nedense Danişmend, Çatalca askerinin gelişini Hareket Ordusunun İstanbul'a «ustalıkla» sızması diye yorumluyor. Danişmend, **31 Mart,** s. 100-1.

(165) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.,** s. 65. Basında Şehzade Burhanettin Efendi'nin askerle görüştüğü haberleri çıkınca, bu Şehzade haberi yalanladı, ama bir Şehzadenin askerle görüştüğü ve bunun hangisi olduğu meydana çıkmadı. **İkdam,** 21 Nisan 1909, 5354.

lamadan, bunların 31 Martçı oldukları anlaşılıyor. Zaten Üsküp mebusu Sait Efendi ertesi günü Mecliste, yolda iken karşılaştığı Çatalca askerinin subaysız olduğunu, aralarında bazılarını «subay» yaptıklarını ve «asker kardeşlerinin metalibinin terviç olunduğunu reyül ayn» görmek için yola çıktıklarını açıklıyacaktı (166).

Günün en önemli meselesi ise, İmparatorlukta esen 31 Mart aleyhtarı havayı duyurmakta olan telgraf ve haberlerdi. Önce Lazkiye mebusu Arslan Bey'in ailesinden gelen iki telgraf okundu. Bunlar, o ailenin çektiği büyük acıyı ve oğullarını öldüren «canavar caniler» e karşı içlerinde yanıp tutuşan öç alma isteklerini Meclise duyurdu. Oysa Meclis, kendi üyelerinden birinin öldürülmesine acınmakla birlikte, Arslan Bey'i öldürenler aleyhinde herhangi bir düşünce ortaya koyamamıştı. Nitekim Beyrut mebusu Rıza el Sulh, bu telgraflara karşılık bölge halkını yatıştırıcı bir telgraf çekmenin gerekli olduğunu söylerken, daha henüz çatık kaşlı bir ifade kullanamıyor ve olayın «yanlışlık eseri» olduğunu belirtiyordu. (Arslan Bey'in cenazesi, sabahleyin, namazı kılındıktan sonra alayla Beyrut vapuruna yüklenmişti. Törende mebuslar ve bir askeri birlik hazır bulunmuştu. McCullagh'a göre, Şeyh Abdullah adında bir Arap, Arslan Bey'in cenazesi başında 31 Mart aleyhtarı bir söylev vermişti.) (167).

Diğer bir gelişme, Meclisin resmen Hareket Ordusu öncülerinin Çatalca'ya gelmesinden haberli kılınmasıydı. Zaten o günkü **İkdam,** Cuma günü Selânik'ten Çatalca'ya iki taburun geldiğini bildiriyordu. Gazetenin merciinden öğrendiğine göre, söz konusu birlikler İttihat ve Terakki'lilere suikast yapıldığını ve Meşrutiyete zarar geldiğini

(166) **Takvim-i Vekayi,** 10 Nisan 1325, 190.

(167) McCullagh, **a.g.e.,** s. 172-6.

duydukları için gelmişler, ama «gerçeği» öğrenince hemen ertesi günü (Cumartesi) geri dönmeğe karar vermişlerdi. **İkdam** bu son kararı alkışlıyordu. Zira, gazeteye göre, asker arasında çarpışma olursa «... memleketin atisi değil, hal-i hazırı bile mahv» olurdu. Hükümet ise Meclise, birkaç taburun geldiğini (168) bunların Çatalca'da kalmalarını sağlamak üzere Hurşit Paşa'nın gönderildiğini bildirdi. Ertesi sabah da vükelâdan bir heyet gönderilecekti. Hükümetin dileği, mebusandan da bir heyetin gitmesiydi. Heyetin ödevi, nasihat ederek «mucib-i zarar ve elem olacak bir mesuliyete meydan» vermemek olacaktı. Hurşit Paşa'dan da bir tel gelmişti. Buna göre «şimdilik» Selânik'ten gelen asker İstanbul'a girişini geciktirmeği kabul etmişti. Ama bu geciktirme «İstanbulca» fırsat sayılarak direnmek için en ufak bir hazırlık yapıldığı halde, sorumluluk kabine ye ve «müsebbiplerine» ait olmak üzere derhal İstanbul'a yürünüleceği bildiriliyordu. Bu sert tavırlı cevabı duyunca, 31 Martçılar yine ayaklanacak diye korktukları için, bazı mebuslar telgraf okunurken gizli oturum istediler, bazıları da buna karşılık «cihan duysun» diye seslendiler. Aslında Hareket Ordusu «şimdilik» olsun, taviz de veriyor değildi. Nasıl olsa Çatalca'da henüz İstanbul üzerine hemen yürüyecek sayıda asker toplanmamıştı. İsyancılarda doğru dürüst bir teşkilâtlanma bulunsaydı, bu tavır karşısında hiç olmazsa İstanbul'un savunmağa elverişli noktalarını tutmak zahmetine girerlerdi. Ama ayaklanma sahipsiz kalmış ve bir sabun köpüğü gibi sönmüştü. Yusuf

(168) O gün de Miralay Galip Bey kumandasında askerî bir tren Çatalca'ya geldi. Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 186. İki gün sonraki **İkdam'a** göre, Selanik'teki 17. alaydan Muhtar Bey kumandasında 1200 kadar asker Cumartesi günü Hadımköyüne vardı. O gece aynı yere 12. Alaydan da bir tabur geldi. **İkdam**, 19 Nisan 1909, 5352. Ayni gece 250 asker ve altmış subay Küçükçekmece istasyonunu işgal ettiler. Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 186.

Kemal Bey, Hurşit Paşa'nın teli okunduktan sonra ateşli bir söylev vererek, her iki askeri kavga eden evlâtlara benzetti. Ama aile tehlikede olunca elbirliği etmek şarttı. Kendisi tanıktı ,Meclise gelen askerler Meşrutiyet, Meclis-i Mebusan istemiyoruz dememişlerdi: Çatalca'ya gidip tehlikeyi anlatmak, yalvarmak, «lâzım gelirse tedip» etmek gerekiyordu. İstanbul'dakiler de yatıştırılmalıydı. Bunun üzerine otuz mebustan oluşan bir heyet kurulup özel trenle Çatalca'ya yollandı.

Bundan sonra, Mecliste taşranın dört bir köşesinden gelen telgraflar okundu. Telgraflar, askerî kulüpler, halk adına eşraf ve din adamlarınca ordu kumandanlarınca, mahalli İttihat ve Terakki Cemiyetlerince çekilmişti. Ermeni dernekleri, Cemiyet-i İlmiye, Teavün Cemiyetince çekilmiş telgraflar da vardı —hepsi otuzdan fazlaydı. Bunlardan her biri Meşrutiyet için her türlü fedakârlığa razı olunduğunu belirtmekte, bir çoğu ayaklanmayı ve onun sonucu olarak kurulan yeni kabineyi tanımamakta, olan bitenleri istibdada bir dönüş olarak yorumlamaktaydılar. Arada, İsmail Kemal'in «makul» bulduğu telgraflar da vardı— meselâ, nazik biçimde Meşrutiyetin tehlikede olup olmadığını soran telgraflar — ama artık mebuslar hepsini mâkul buluyorlardı. En önemlisi de Meşrutiyetin ne kadar güçlü olduğuna şaşıyorlardı. Erzurumdaki 4. Ordu Kumandanı Müşir İbrahim bile, Trabzon'dan vapurla gelip Meşrutiyeti korumağa hazırdı. Durum böyle olunca İsmail Kemal uzun bir söylev vermek zorunluğunu duydu. Zira İttihat ve Terakki'nin uzun kolu taşradan uzanarak Mebusan Meclisini yeniden etkisi altına almağa başlamıştı. İsmail Kemal, Meclisi kaplamağa başlıyan bu etkiyi silebilmek için boşuna büyük bir çaba harcadı. Meclis bir takım kararlar almıştı, bunlar da meşru ve Meşrutiyete uygundu («hayır, hayır, hangi mukarrerat sedaları»). Bir eski kabine vardı, olaylar üze-

rine istifa etmek zorunda kalmıştı: «biz onu burada kabul ettik.» Yeni kabinenin güven oyu alıp almıyacağı belli değildi. «Fakat yalnız eğer biz bu teşekkül eden vükela usul-ü Meşrutiyetin hilafına dersek o vakit zannederim ki Meşrutiyet yok demektir. Bunun için zannederim ki bugünkü hal pek meşru ve Meşrutiyete muvafık bir haldir.»

Bundan sonra İsmail Kemal, vermiş olduğu kararların, aldığı tavırların sorumluluğuna sahip çıkması için, Meclise karşı psikolojik bir taktiğe başvurdu: kendisi «o silâhların karşısında» korkmamıştı, kaçmamıştı. Bir mebus hayretle «Korkmadınız mı efendim» diye sorunca, şöyle cevap verdi İsmail Kemal: «Böyle umur-u fevkalâdede korkmak bizim için bir nakisedir. Eğer bu mecliste bir mebus çıkar da derse ki ben korkuya binaen böyle rey verdim. Bunu hiç bir vakit kabul etmem» (169).

Zaten asker «Meclis-i Mebusanı takdis ederek geldi. Gelmedi Meclis-i Mebusanın hukukunu tehdid için.» Bu söz üzerine kızan Dagavaryan Efendi arkadaşlarının öldürülmüş olduğunu hatırlattı, bazıları da «eğleniyorsunuz» diye seslendiler. Atılan bu lafa İsmail Kemal pek kızdı. Yeniden aynı konuyu işlemeğe başladı. En önemli iş halkı yatıştırmaktı. Bu olduktan sonra Meşrutiyete vurulmuş darbe varsa bunun de gereğine Meclis bakabilirdi (doğrudur sedaları). Meclis her ne kadar bildiriler yayımlayıp, taşraya resmî telgraflar çektiyse de bu haberlerin gidip gitmediği şüpheliydi. Nitekim kendisinin, olay günü, Debre'ye çektiği telgraf gitmemişti. Onun için, yapılacak en

169) Prens Sabahattin de İsmail Kemal gibi 31 Mart günü «korkmamış, kaçmamış» olmasını övünme vesilesi yapmaktadır. Oysa ayaklanma, İttihat ve Terakki'ye karşı olduğuna göre, onlar gibi İttihat ve Terakki'ye muhalif olanların kaçması için bir neden yoktu. Hele muhalefetin 31 Martın düzenleyicisi olduğu kabul edilirse... Sabahattin, **Son Bir İzah**, s. 41.

sağlam iş, her mebusun kendi memleketine, seçmenlerine telgraf çekerek işlerin yolunda gittiğini bildirmesiydi. Bu sözler üzerine bir mebus telgrafların gitmediğini ileri sürdü. İsmail Kemal buna karşılık taşradan adamlar gönderileceğini, yollanacak bu kimselerin durum, kendi gözleriyle görüp, inandıktan sonra hemşehrilerine anlatacaklarını söyledi. Bundan sonra bazı mebuslar İsmail Kemal'i sıkıştırdılar. Mehmet Ali Bey 31 Mart günü mebusların hiçbir tehlikeye maruz kalmadıklarını bilip bilmediğini sordu. İsmail Kemal bundan emin bulunduğunu söyledi (170). Bir başkası kabinenin kurulup kurulmadığını sorunca, İsmail Kemal kabinenin elbet de kurulduğunu söyledi. İki mebus da kaçmak ya da gizlenmek zorunda bulunan mebusların ne olacağını, Meclis toplantılarına nasıl katılacaklarını sordu.

Daha sonra Reisin karışmasına rağmen Kozmidi Efendi 31 Martı «Meclis-i Mebusanın hasiyetine vurulan bir darbe» diye niteledi, ama bundan sonra, vatan tehlikede olduğu için, fırkacılığı unutmak, ortalığı yatıştırmak gerekiyordu. Her şeye rağmen, İttihat ve Terakki'nin ileri gelen mebuslarını «düşünecek sıra değildi.» Mustafa Ârif Bey ise gelmiyen mebusların durumu üzerinde durdu. Bunlar Meclise gelmedikçe herşey yolunda olamazdı, kimse de buna inanmazdı. Bu mebuslar dolayısiyle hükümete istizah da verilemezdi, çünkü kabine henüz güven oyu almamıştı. Hükümet kendiliğinden bir bildiri yayımlayarak bütün mebusların hayatlarından sorumlu olduğunu, bunları koruyacağını açıklamalıydı. Bu düşünce Meclise uygun geldi (ama bu yolda hükümetin hiçbir davranışı olmadı). O sırada Bursa valisinin 4 Nisan günlü teli üzerine Dahiliyenin yazdığı bir tezkere okundu. Buna göre, Bursa mebusları

(170) İsmail Kemal'in bu sözü de muhalefetin 31 Martı düzenlediği tezine uygun düşmektedir.

herşeyin yolunda olduğuna dair seçim çevrelerine telgraf çekerlerse, halkın heyecanı dinecekti. Bu, İsmail Kemal'in teklifini destekliyen bir tezkereydi.

Bir de bazı erlerin verdiği bir dilekçe vardı. «Bilcümle mevaki-i askeriyeye yeni baştan tohum-u fesat ekilmekte olduğunu hissediyoruz» deniyor ve Meclisin tedbir alması isteniyordu. Mebus Şükrü Efendinin açıklamasına göre bu dilekçe bir adamın, dilekçe sahiplerinin birliğine gelip «bugün kıyam-ı umumî vuku bulacak» demesi üzerine yazılmıştı.

Meclisin dikkatine sunulmayan diğer bir habere göre, Tersaneye de sivil giyimli bir kişi gelmiş, ama yakalanmıştı. Üstünden çıkan bir pusulada Harbiye Nezaretine İncirköylü Hasan Paşa'nın oğlu, Şeyhülislamlığa Malatyalı Abdullah Kemal Efendi, Sadarete ise eski Sıvas valisi Reşit Âkif Paşa ya da Mısır hâkimi Yahya Efendi yakıştırılmıştı, bunların atanması isteniyordu. Anlaşılan bu adam mabeyn silâhşörlerinden Kayserili Ahmet bin Mahmuttu (171).

Hükümet : Babıâli'ye gelince — Çatalca'ya Hareket Ordusu birliklerinin gelmesi üzerine hükümetin yayımladığı gerçeklere pek uymayan bir resmî ilân, İstanbulluları yatıştırmak amacını güdüyordu. Bu resmî ilânda, Allahın yardımıyle «hadisenin» tamamen «bertaraf» olunduğu, ama olayın taşraya sözde Meşrutiyete karşı bir gericilik hareketi olarak yansımasından dolayı, Selânik'ten bir tabur askerin (!) yola çıktığı anlatılıyordu. Çatalca'dan da altı yüz kadar topçu askeri İstanbul'a gelmişti ve herşeyin yolunda gittiğini gördüklerinden bandolariyle birlikte dönmek üze-

(171) Nadi, a.g.e., s. 78-9. **Osmanlı**, 18 Nisan 1909, 33. Bu olayla ilgili olarak 19 Nisan 1909 günlü **İkdam**'da Reşit Akif Paşa ile «Yemen Naibi Esbakı» Kemalettin Efendinin yalanlamaları çıktı.

reydiler. Selânik'ten gelen askere de işlerin yolunda olduğunu bildirmek için Hurşit Paşa'nın başkanlık ettiği bir heyet Çatalca'ya gitmiş ve «durumu» gelenlere bildirmişti. Oradan alınan bir telgraftan, bu teşebbüs üzerine İstanbul'a girmekten vazgeçildiği anlaşılıyordu. Çatalca'daki askeri birlikleri tam inandırmak için şimdi bir de mebus heyeti yollanıyordu. Onun için halk telâş etmeyip «işgüçleriyle» uğraşmalıydı (172). Resmî ilânda altıyüz askerin subaysız oldukları, ve gelen Ordu ile bir ilgileri de bulunmadığı açıklanmıyarak halka ve ayaklanmış askere güven verilmek isteniyordu. Hurşit Paşa'nın telgrafına gelince, ilân bu telgrafta bildirilen Hareket Ordusunun sert tavrını ve ancak «şimdilik» İstanbul'a girmeme kararını açıklamıyordu.

Hükümet böyle ilânlarla halkı yatıştırıp, 31 Martçı askerin Hareket Ordusuna karşı bir çıkışını önlerken, Hareket Ordusunu da İstanbul'a girmekten vazgeçirebileceğini hesaplıyordu. Nitekim, o günkü kabine toplantısında, bütün mebusların, Hilmi ve Ali Rıza Paşaların, ikna için Hareket Ordusuna gönderilmeleri Harbiye Nezaretince teklif edildiği halde, Hurşit Paşa ve mebus heyetlerinin gitmesi yeterli göründü (173). Zaten Ali Rıza Paşa'nın İstanbul'dan o gün kaçmış olmasından başka, Mebusanın Hareket Ordusunun yanına gitmesi, mebusların bu Ordunun etkisi altına girmesine ve ona göre karar almasına yol açabilirdi. Hükümet Harbiye Nezaretinin ileri sürdüğü teklifi kabul etmemekle birlikte, belki de Hurşit Paşa heyetinin başarısızlığı karşısında mebuslar heyetinin mutlaka başarıya ulaşması için özel tedbir almayı düşündü. Bunun için Vüke-

(172) **İkdam**, 18 Nisan 1909. 5351.

(173) Meclis-i Vükela Mazbatası., 4. Nisan 1325, c. 126. Aynı ödevle, ama Çatalca'ya değil, Selânik'e giden, ve Şehremaneti Muavini Adil Beyle, Drama ve Serez mebusları Agâh ve Nâşit Beylerden kurulu bir heyeti de anmak gerekir. Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., s. 185.

lâ Meclisi adına Hariciye Nâzırı Rifat Paşa İngiliz Büyükelçisinin ziyaretine gelerek, elçilik baştercümanı Fitzmaurice'in mebuslar heyetine katılmasını istedi. Hükümet böyle bir yardımı isterken şunu düşünüyordu. Meşrutiyete karşı bir saldırı olmadığına bir yabancı ve özellikle bir İngiliz tanık olursa, Hareket Ordusu için bu iddianın daha inandırıcı olması ihtimali vardı. Sir Lowther böyle bir karışmaya «pek istekli olmamakla birlikte», bu yardım isteğini geri çeviremedi. Ama Fitzmaurice İstanbul'a gittiğinde, nedense böyle bir teşebbüsten vaz geçildiğini gördü (174).

Mebuslar Heyeti : Bu arada mebuslar heyeti Hadımköyü'ne varıp görüşmelerde bulunduktan sonra, heyet adına Draç mebusu Esat Paşa Hariciye Nezaretine 4 Nisan 1325 (beşinci gün) günlü bir telgraf çekti: «Edirne, Selânik, Manastır menatıkından gelip pişdarını Hadımköyünde gördüğümüz kuvve-i askeriye kumandanları ile görüşüldü. Bu kuvvet munatazamdır ve harben İstanbul'a dahil olmak emelinde değillerdir. Ancak tedbir-i intizamkârı ile İstanbul kıyam-ı askerisi müsebbiplerini taharri ve asayişi temin edeceklerdir» (175). Danişmend, harben İstanbul'a girmemeği, İstanbul hükümetine, şehre girmeme yolunda verilmiş bir teminat sayıyor. Oysa telgrafta, ayaklanmaya yol açanları aramak (herhalde yakalamak için) ve asayişi sağlamak üzere girileceği anlamı kolayca çıkarılabilir. Demek ki İstanbul'a girilecektir, ama harben girilmiyecektir. Har-

(174) Gooch ve Temperley, a.g.e., s. 316-7. Hükûmet şunu da düşünmüş olabilir: mebusların yanında bir yabancı olursa, Hareket Ordusu mebuslara nezaket ve anlayış göstermek zorunda kalır ve mebusları yanlarında alıkoymak gibi bir davranışa kalkışmazdı. Zira başka türlü davranışlara girişmek yabancı önünde ayıp olurdu. Sir Lowther, Hareket Ordusunun mebuslar heyetiyle görüşmeğe bile yanaşmadığını ve Hurşit Paşa heyetiyle giden iki gazetecinin dönmesine müsaade edilmediğini iddia ediyor.

(175) Danişmend, **31 Mart**, s. 97.

ben girmeme teminatına gelince, bunun da herhalde fazla bir anlamı yoktur: bundan ancak cezalandırmak amaciyle gelen Hareket Ordusunun, karşı yandan ateş gelmezse, kendisinin de ateş etmemek kararında olduğu anlaşılır. Demek ki, 31 Martçılar «asayişi sağlama» (yani cezalandırma) işlerine seslerini çıkarmazlarsa (bu da, onikinci günde görüldüğü gibi nazarî kalmağa mahkûm bir şarttı), o zaman Hareket Ordusu İstanbul'a **harben** girmemiş olacaktı. Hariciye Nâzırı Rifat Paşa'nın Esat Paşa'ya yazdığı cevap, bu bakımdan ilgi çekicidir: «Telgrafınızı aldım. İstanbul'a duhul behemehal heyecan ve binaenaleyh ahalice büyük karışıklığı ve belki her vatanperver Osmanlıyı dağdar edecek halatı mucip olacağından, ondan katiyen sarf-ı nazar edilmesini muhataplarınızın hamiyet-i müsellemelerinden beklerdim ve bunun böyle olduğunu ihbar etmeniz mucib-i meserret oldu. Müsebbiblerin taharrisine gelince, bu vazifenin dağdağasızca zabıtaya havalesi pek münasip olur zannındayım. Buralarını beyan ederek vatanımızı müdahalat-ı ecnebiyeye düçar edip belki nakabil-i iltiyam yara açılmasına vatanperver ve hamiyetkâr muhataplarınızın razı olmıyacakları muhakkaktır. Bunu din ve Osmanlılık namına rica ederiz. Telgrafınızı Sadrıâzam Paşa'ya tebliğ ettim.» (176).

Rıfat Paşa, **harben** girmeme şartına bakmaksızın, bunu genel bir girmeme vadi kabul etmiş, ama «müsebbiplerin taharrisi» ve «asayişi temin» sözlerini görmezlikten gelemediği için, bunun zabıtaya havalesini istiyor. Oysa İstanbul'un polisi ayaklanan askeri cezalandırmak bakımından ne yapabilirdi ki? Yapabileceği şeylerin de ne İttihat ve Terakki ne de Ordu için doyurucu olmıyacağı da açıktı. Rifat Paşanın, Hareket Ordusunu İstanbul'a girmekten vaz-

(176) Danişmend, **31 Mart**, s. 99. Bu telgrafın tarihi yoktur. 4, daha büyük ihtimalle, 5. Nisan 1325 olabilir.

geçirebilmek için yabancı müdahalesi tehlikesini öne sürdüğü de dikkati çekiyor.

Hâriciye Nezaretinin Genelgesi : O gün Hariciye Nezareti dış temsilciliklere ikinci bir tamim gönderdi. Buna göre İstanbul'da sükûnet hüküm sürüyordu. Yalnız Edirne ve Selânik gibi bazı şehirler, yanlış olarak, son askerî olayları gerici bir hareket olarak yorumlamışlardı. Bu yüzden Selânik'ten Çatalca'ya bir tabur gelmiş bulunuyor, fakat ulema, mebus ve subaylardan kurulu olarak gönderilen heyetin gerçekleri anlatmakta başarıya ulaşacağı inancı ileri sürülüyordu. Ayrıca, «kahraman» birinci ordu kumandanının askeri disiplini muhafaza etmek için gece gündüz çalıştığı belirtiliyordu. Bu tamime Belgrat elçiliğinden Azaryan Efendinin gönderdiği 18 Nisan 1909 günlü cevap dikkate değer: Sırp hükümeti bu tamimle Babıâliden gönderilen bilgileri iyi karşılamış ve Makedonya Sırpları 31 Mart olayı karşısında nasıl davranmaları gerektiğini danıştıklarında, «İstanbulda kurulan düzeni protesto hareketine katılmamalarını» tavsiye ettiğini bidirmiş. Böylece anlıyoruz ki, Bulgarlar, 31 Marttan faydalanmaya kalkışırlarken Sırplar da 31 Martçı bir tavır almaktan, yani bu sırada iç işlerimize karışmaktan kaçınmamışlardı (177).

Heyet-i Müttefika : Günün önemli bir olayı da 4. günde söz konusu edilen görüşmelerin Heyet-i Müttefika-i Osmaniye adını alan birleşik bir cephenin kuruluşuyla sonuçlanması idi (178). Hazırlanan bildiriye göre kurucular şunlardı: İttihat ve Terakki, Ahrar Fırkası, Taşnaksutyon Cemiyeti, Rum Cemiyet-i Siyasi, Fırka-i İbad (Demokrat), Arnavut Başkım Merkez Kulübü, Kürt Teavün Kulübü, Çerkez Teavün Kulübü, Bulgar Kulübü, Mülkiye Mezunin Kulübü, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniya ile hangileri oldukları belli olmıyan «sair kulüp ve heyetler» ile «bilumum ceraid-i Osmaniye».

(177) Hariciye, Karton 594.
(178) **İkdam,** 21 Nisan 1909, 5354; Nadi, **a.g.e.,** s. 75-8.

Bidiriye göre, Meşrutiyeti tehdit eden durumlara karşı fırkalar, aralarındaki tartışma ve çekişmeleri unutacaklar ve Meşrutiyeti korumak için elbirliği edeceklerdi (md. 1). Heyet, bu amacın teşkilâtlanmasıydı ve gazeteler de bu amaç çevresinde toplanarak, yalnız Meşrutiyeti korumak için değil, memleketin kalkınması için de çalışacaklardı (md. 2). Kanun-u Esasî ve Şeriat gereğince, hükümeti ancak Meclis-i Mebusan denetliyebilirdi. Öyle ise «hâkimiyeti milliyeyi haiz bulunan» Meclisin bütün üyelerinin vicdan ve söz bağımsızlığına sahip olmalarına ve tehdit altında olmamalarına çalışacaktı (madde 3). Görülüyor ki, bu son madde önde gelen mebusları kapmak zorunda kalan İttihat ve Terakki'yi gözettiği gibi, İttihat ve Terakki'nin 31 Marttan önceki siyasal egemenliğini yeniden kurmasına da engel olmak amacını güdüyordu. Heyet amaçlarının gerçekleşmesi için «daimî ve muhtellit bir encümen» kurulacaktı. Bunda, İttihat ve Terakki, Ahrar, Taşnaksutyon, Fırka-i İbad ve Rum Cemiyetinin ikişer, Osmanlı basınından dört, diğer kulüplerden de birer üye bulunacaktı. Encümeninin görevleri şunlardı: a) Gerektikçe Mebusan Meclisine, vükela heyetine başvurarak memleketin ve halkın «temin-i istirahati ve asayişin idamesi» için «tedabir-i seria ve ciddiye» nin gerekliliğini ileri sürmek, b) vilâyetlere özel heyetler yollayarak (a) maddesindeki amacı oralarda yaymak, c) bütün İmparatorlukta, çeşitli dillerde çıkan gazetelerin «her birine» başvurarak, amacın benimsetilmesi için bütün halka sürekli olarak ve hep birlikte yayında bulunmalarını sağlamak. Heyet, son olarak, bütün Osmanlıları asayiş, adalet, uhuvvet ve müsavat yolunda elbirliğiyle çalışmaya çağırıyordu.

Kuruluşun esas amacı, 31 Martı yapan askerlerin Abdülhamit yönünde eğilim göstermeleri karşısında, Meşrutiyetçi bir cephe kurarak, istibdadın geri gelmesi tehlikesini önlemekti. Dikkati çeken ikinci bir nokta Heyetin kendisine, Meclis ve hükümet üzerinde, Meşrutiyet koruyucusu sıfatiyle bir çeşit denetleme yetkisi tanımasıydı. Oysa, bu, İttihat ve Terakki'nin Hürriyetin İlânından beri tek başına yürüttüğü, ya da yürütmeğe çalıştığı ve bu yüzden de muhaliflerin saldırılarına uğrıyan siyasete benzemektedir (179). Demek ki, hiç olmazsa bazı İttihat ve Terakkililer, siyasal iktidar ellerinden kaçınca ve istibdadın geri gelmesi tehlikesi karşısında, iktidarı muhaliflerle paylaşmağa razı olmuşlardı. Muhalefetin de, ortaklaşa yapıldığı sürece, hükümetin denetlenmesine itiraz etmediği anlaşılıyor. Fakat böyle bir anlaşma, Hareket Ordusu diye bir gücün İstanbul'a gelmemesi, ya da İstanbul önüne gelmekle birlikte şehre girmemesi (muhalefetin ve İstanbul hükümetinin sağlamak istedikleri sonuç) halinde İttihat ve Terakki için bir değer ifade ederdi. Hareket Ordusu İstanbul'a girip 31 Martı tasfiye ettiği anda, İttihat ve Terakki'nin muhalefetle ittifakı gereksiz hale gelirdi. Heyet-i Müttefikanın doğuşu ile Hareket Ordusunun İstanbul'a girişi arasındaki birkaç günde Heyet bir varlık gösteremedi ve gösteremezdi de, zira İttihat ve Terakki adına kimse Heyet çalışmalarına katılmadı. Oysa, İttihat ve Terakki'nin dışındaki kuruluşlar için Heyetin anlamı, ancak İttihat ve

(179) Buna karşı denecektir ki İttihat ve Terakki Meşrutiyeti koruma ödevi dışında kalan işlere ve teferruata karışmaktaydı. Ama neyin Meşrutiyeti korumak sayılabileceği, hangi şeylerin esas, hangilerinin teferruat olduğu konusunda anlaşmak hemen hemen imkânsız gibidir. Bununla birlikte, Heyet gibi koalisyon biçiminde ve açık bir kuruluşun hükûmete daha zor karışabileceğini kabul etmek gerekir. Ama Babıâli Paşalarının işlerine daha az karışmak iyi mi olurdu, kötü mü, o da ayrıca tartışmaya değer.

Terakki'nin bu kuruluşun çalışmalarına katılması ölçüsünde olabilirdi, çünkü yalnız bu durumda İttihat ve Terakki siyasal iktidarını diğer kuruluşlarla paylaşmayı kabul etmiş sayılabilecekti. İttihat ve Terakki katılmayınca, Heyetin ödevi, Hareket Ordusu İstanbul'a girinceye kadar Meşrutiyeti korumak ve ondan sonra da İttihat ve Terakki karşısında silinmek gibi nankör bir ödev oluyordu. Kaldı ki, İttihat ve Terakki'nin Heyetin kuruluşuna hukuken katılmadığı da söylenebilir. Gördüğümüz gibi, **The Times** muhabiri 16 Nisan günlü haberinde İttihat ve Terakki'den kopmuş bazı «İttihat ve Terakki teşkilâtlarını» anıyordu. Herhalde teşkilât değil, mebus olan bu kimselerin İttihat ve Terakki'yi temsil edemiyecekleri belliydi. Üstelik İttihat ve Terakki «Dersaadet Merkezi» nin 4 Nisan 1325 günlü bir bildirisi Merkez-i Umumî'nin Rumeliye taşındığını, İstanbul merkezinin ise kendi adına imza yetkisini kimseye vermediğini, «mühürlü itimatnamesi» olmıyanların Cemiyeti temsil edemiyeceklerini açıklıyordu (180). Böylece İttihat ve Terakki, Heyeti daha kurulduğu gün, dolaylı olarak reddetmiş sayılabilirdi.

Heyetin kuruluşu ile ilgili olarak dikkati çeken üçüncü bir nokta da, Heyetin yalnız Meşrutiyeti değil, vatanı da korumayı amaç edinmiş olmasıdır. Yani Heyete katılan Rum ve Ermeni teşkilâtları yalnız Meşrutiyetin değil, Osmanlılığın da çevresinde birleşmiş oluyorlardı. Adana olayları karşısında bütün unsurlar, böylece aralarındaki kardeşliği doğruluyorlardı.

Ele alınması gereken dördüncü bir nokta, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ve Cemiyet-i İlmiyenin Heyete ka-

(180) **İkdam**, 19 Nisan 1909, 5352. McCullagh'a göre Selanik'te Merkez-i Umumî, Heyetin kuruluşuna katılan İttihat ve Terakki temsilcilerinin yetkilerini aştıklarını ileri sürerek, İttihat ve Terakki adına atılmış imzaları onaylamadı: **a.g.e.**, s. 183.

tılmamış olmasıdır. Her iki kuruluş da pek önemli olduğuna göre «vesair kulüp ve heyetler» sınıfına sokulmamaları gerekirdi. Muhakkak olan bir şey varsa, üçüncü günde çıkan **Osmanlı**'nın ve beşinci gün çıkan **El İslâm**'ın tanık oldukları üzere, 31 Martçı cephenin iki müttefiki, yani Ahrar ile ulema arasına soğukluk girmiş olduğu idi. İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile Cemiyet-i İlmiyenin Heyete girmemesi ya da girememesi, bu soğukluğun bir belirtisiydi. Fakat bu durum, bir bakıma Ahrarın işine geliyordu, zira işler kötü giderse, bu soğukluk, suçun İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile ulemanın üstüne atılmasının kolaylaştıracaktı. Yedinci gün çıkan **Volkan**'da Vahdetî'nin Heyete girmek istediğini, ama bırakılmadığını gösteren işaretler vardır. Bunun iki nedeni olabilir: başta Ahrar olmak üzere Heyetin kurucuları zorluk çıkarmış olabilirler, bir de İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ya da onun dışındaki ulema, Vahdetî'nin bu isteğine, Ahrarla ulema arasındaki soğukluk adına, engel olmuş olabilirler.

3. **Altıncı Gün** (Pazar, 18 Nisan 1909, 5 Nisan 1325): **Mebusan Heyetinin Hareket Ordusunu İkna Edememesi :**

Basın : Günün **İkdam**'ında, baş köşedeki Heyet-i Müttefika bildirisinden sonra, 31 Marttan beri Ali Kemal'in ilk imzalı yazısı çıkıyordu. «Yine Meyus Olmamalıyız» adlı yazı, bir Ahrarcıya yakışır görüşler ileri sürüyordu. Buna göre ayaklanma o kadar üzülecek bir olay değildi. En çok üzüntü veren, subaylara karşı yapılmış saldırılar bile, geleceği belli bir kaza idi: «Hâsılı, hayat-ı umumiyeye henüz girmiş bir kavm-i muazzamın her ne suretle olursa olsun, vadi-i hürriyette, böyle bir gaileye uğraması zarurî idi. Dua etmeliyiz ki o dert ancak bu kadar hasar ile geçsin, böyle olunca telafi-i mafat mümkündür, hatta bu tecrübelerle âti mâziden daha parlak olur.» Ali Kemal, Cemiyet-i İlmiyenin bildirilerini, Heyet-i Müttefikanın kuruluşunu (181) sevindirici gelişmeler olarak kabul ediyordu. Bazıları «milletin bu teheyyüc-ü mehibinden» aşırı korkulara, kuruntulara düşmüşlerdi, buna da yer yoktu. Görülüyor ki «aşırı» bazı olaylar bir yana, Ali Kemal, İttihat ve Terakki'nin haksız iktidarına son verdiği için 31 Marttan hoşnuttu. İttihatçılar «derslerini» aldıktan sonra artık Meşrutiyet sağlam bir yolda yürümeğe başlayabilirdi.

Oysa Ali Kemal'in yazısının çıktığı sayfalarda çok korkutucu haberler vardı: Fransız donanmasından iki kruvazör Tulon'dan Pire'ye hareket emri almışlardı; İngilizler de Malta'daki bazı gemilere hazır ol emri vermişti, iki İngiliz zırhlısı da Beşike'ye varmıştı bile; Rus donanması ise Boğazlardan on mil açıkta manevra yapıyordu. Paris'den verilen bir habere göre bütün «düvel-i muazzama» donanma yollamağa karar vermişlerdi. Bir başka haberde Fransız Elçisinin Düyun-u Umumiyeyi tatil ettirdiği yalanlanıyordu. **La Turquie** gazetesi ise yabancıların İstanbul'dan kaçtıklarını, otellerin boş kaldıklarını yazıyordu (182). Bütün bu haberler sanki Osmanlı Devletinin o beklenen parçalanışının dekorunu hazırlamaktaydı. **İkdam,** bir önceki sayısında «Büyük Yangın» diye gizlemeğe çalıştığı Adana olaylarının gerçek niteliğini o gün açıklıyordu. Vuruşmaların henüz sürmekte olduğu, ölü ve yaralı sayısının belli olmadığı (ama «hayretefza» derecede olduğu), vilâyet merkezinde sıkı yönetim ilân edildiği bildiriliyordu. Bölgeye çeşitli yerlerden (Gelibolu, 5. Ordu) asker yetiştirmeğe çalı-

(181) Heyetin kuruluşuna «Yeni Ümitler» başyazısında Süleyman Nazif de seviniyordu : «Bazı mesaib hakikaten tevlid-i fevaid eder». **Osmanlı,** 18 Nisan 1909, 33.

(182) **İkdam**'dan, 20 Nisan 1909, 5353. Osmanlı kıyılarına gelen bazı savaş gemilerini Babıâliye haber veren telgraflar için bk. Danişmend, **31 Mart,** s. 98-9.

şılıyordu. Şeyhülislam, Adana müftüsüne çektiği bir telgrafla, mukatelenin Şeriata ve «kanun-u insaniyete» aykırı olduğunu hatırlatıyordu. Patrik kaymakamı Ohannes Efendi de Adana Ermeni Murahhaslığına çektiği bir telgrafla vuruşmalara son verilmesini istiyor ve «böyle bir zaman-ı hürriyette muhalif-i meşrutiyet ahvalin esbab-ı zuhuru anlaşılamadığı» nı belirtiyordu. Dahiliye Nezareti ise Adanadaki konsolosluklarla «müessesat-ı mezhebiyeye zinhar» saldırıya meydan verilmemesini istiyordu.

Volkan gazetesinde Vahdetî'nin «Asker Kardeşlerimizden Selamet-i Vatan Namına Rica» yazısı yer alıyordu. Askerlerin, subayların «agûş-u muhabbetine» atılmalarını istiyordu:

«İşte süngüm! İster samimiyetime inan! Beni affet; ister kendi sügümle beni katlet! deyiniz. Ve onlar da, siz de sevinç göz yaşları akıtarak, onlar size, geliniz Mehmetler! geliniz desinler. Siz de arslanlar gibi başınızı eğerek arkanızı okşatın».

Bir de alaylı subaylar için haşiye vardı: «Sizin kadro haricine çıkarıldığınıza sebep katiyen mektepli zabitan değildir... O keyfiyet, ne sizin adem-i iktidarınızdır, ne de müstebitlere âlet olabileceğiniz korkusudur. O, öyle bir maksad ile takib olunuyor ki, bunu ilerde, vatan selâmete çıktıkta, sarahaten yazarız, belki anlamışsınızdır, da...»

(Gazetenin en sonunda da «Asker Kardeşler! Bugünkü **Volkan'**ı güzelce mütalea ediniz ve ricalarını kabul ediniz» deniyordu). Vahdetî'nin ilk parçada çizdiği dokunaklı tablo gerçekleşmedi. Ayaklanan askerler ya kaçtılar, ya da kışlalarına sindiler. Sinenlerin bir bölümü dövüşerek bir bölümü dövüşmeden teslim oldu. Yakalananlar, zincirlenerek İstanbul dışına çıkarıldılar. Vahdetî'nin alaylılar için yazdığı nota gelince, bu onun, alaylılara ayaklanmada önemli bir rol tanıdığını gösteriyor. Bunların kadro dışına çıkarılmalarındaki «maksad» a gelince, herhalde Vahdetî bu işin mahsus, ayaklanma çıksın diye yapıldığını söylemek istiyordu. Geçmiş iddialarına bakılırsa, bunun da suçunu herhalde beş tane İttihatçı öndere yüklüyor olmalıydı.

Volkan'da ayaklanan askerlerce yazılmış iki tane mektup yer alıyordu. Bunlar ortalığı yatıştırıcı yazılardı, Yalnız «umum askerler» imzalı bir yazıda şöyle deniyordu: «İslâm kadınlarımız Bedesten Çarşı-yi Kebirinde ve Beyoğlu cihetlerinde ve bazı bed mahallerde dolaşmaları ve dükkânlar içinde ahz ü ita eylemekte oldukları Şer-i Şerif hilâfında umum hamiyetmendan İslâm kadınları bu halden feragat etmeleri umum asker kardeşlerimiz tarafından ihtar olunur».

Bu, Kör Ali gibi istibdatçı ilmiyelilerin telkiniyle yazılmış bir mektup olmalıdır. Taşradaki İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti şubelerinden iki tane de telgraf görüyoruz. Bunlardan biri Bursa İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Şubesiyle Bursa İlmiye İttihat Cemiyeti tarafından çekilmişti. Bursa halkının, Şeriatın gerekli kıldığı Kanun-u Esasî'nin «bitamamiha icrasını» istediğini ve bu uğurda can vermeğe hazır bulunduğunu bildiriyordu.

«Meclis-i Mebusan İttihat ve Terakki Azalarına Selâmet-i Vatan Namına Ricamız» yazısında üç istek ileri sürülüyordu: 1) Cemiyetin «katiyen» siyasî bir fırka olarak devam etmesi. 2) Cemiyetin, Hürriyetin İlânından bu yana milletten aldığı paraları, nerden aldığını ve nereye harcadığını gösterir bir bütçenin «vesaik-i muknialariyle» yayımlanıp Meclise verilmesi. 3) İstibdadın yöneticilerinden ve Padişahtan alınan paralarla, Cemiyetin «aza-i marufesinin» nüfuzlarını kötüye kullanarak topladıkları ve bankada biriktirilmiş bulunan paraya el konması, «vatan ve millete büyük bir hizmet» olarak teklif olunuyordu. Garip bir yazı, bir yandan Cemiyeti kınarken, bir yandan da onun

varlığını, gerekli görüyordu. Bu bir yaranma yazısı sayılabilir. Amaç, belki de, **Volkan**'ın ya da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki'ye karşı «yıkıcı» bir muhalefet değil, «uyarıcı» bir muhalefet yapmak istediğini göstermekti. Zira Vahdetî anlıyordu ki, 31 Martın yarattığı durum muhtemelen zorla ortadan kaldırılacak ve bu arada da kendisi kolayca kışkırtıcılar sınıfına sokulabilecekti (183).

Burada o gün çıkan **Beyanülhak** dergisinin 31 Martçı askerleri yola getirmek için harcadığı çabaları da anmak gerekir «Asker Evlâtlarımıza Hitabımız» başyazısı askerlere öğüt verirken ulemanın ve medreselerin istibdat yönetimi altında düştükleri perişan durumu, on altı yıl önce ulema aleyhinde girişilen bir sürgün hareketini anlatıyor ve İlmiyenin Meşrutiyet sayesinde bir yayın uzvuna sahip olabildiğini ve kendine gelmeğe başladığını belirtiyordu. Askerin Şeriat diye ayaklanması konusunda şu sözler vardı: «... siz de Şeriat istiyorsunuz. Pek âlâ. Biz gece gündüz niçin çalışıyoruz? Medreselerde niçin dirsek çürüttük, ömür yıprattık? Devr-i istibdattan kurtulalıdanberi din-i mübinin terakkisine, muhafazasına az mı çalıştık?»

Osmanlı gazetesinde «Sultanzade Sabahattin Beyefendi'nin Ulema-i Kirama Hitaben Açık Mektupları» çıktı. Bunda, askerin ulemanın sözünü dinlediği, ondan öğüt istediği, ulemanın da bu öğütleri esirgemediği belirtiliyordu. Bunun için, meşru Meşrutiyeti yıllarca yurt dışında, şimdi de yurt içinde savunmaya kendini adamış biri olarak Prens, ulemaya teşekkür ediyordu. «Alem-i medeniyet» ulemayı mütaassıp ve Meşrutiyet düşmanı bildiği halde, ulema, müslümanlarla birlikte müslüman olmıyanların da haklarını koruyor, zulme karşı koyuyordu. Ulema, müslümanları zulme âlet olmaktan büsbütün kurtarmak, kardeşlik ve insanlığı egemen kılmak, istibdat, kin ve garezi ortadan kaldırmak için, her zamankinden fazla çalışmaya çağrılıyordu. İslâmiyetin adam öldürmeği kesin olarak yasakladığı da hatırlatılıyordu. Bundan sonra Sabahattin, İslâmiyete uygun olan, şahsî teşebbüs ve adem-i merkeziyeti sağlıyacak «âdil» bir hükümete olan ihtiyacı (184), ulemanın halka anlatmasını, ve «aramızdaki ağraz-ı müselseleye derhal bir hatime-i kat'iye çekmeğe delalet» etmesini din ve Osmanlılık adına rica ediyordu. Şeriatın, cins ve mezhep ayırımı yapılmaksızın bütün Osmanlıların milli hukuklarına uymayı emrettiğini medeniyet âlemine göstermek gerekiyordu. Yer yer genel ve belirsiz ifadelerle dolu olan ve sık sık âyet ve hadisleri anan mektubun, birkaç amaç güttüğü söylenebilir. 1) Ulemaya, askeri etkilemek ve 31 Martın istibdatçı bir yöne kaymaması için yaptığı çalışmalardan dolayı teşekkür edilerek, üçüncü gün **Osmanlı**'da çıkan yazı yüzünden soğumuş olan ulema-Ahrar ilişkilerinin yeniden yakınlaşması istenmektedir. 2) 31 Martçı askerin yeniden taşkınlıklar yaparak, Hareket Ordusuna İstanbul'a girmek için bir vesile vermesine engel olunmak istenmektedir. Hele Osmanlı ya da yabancı müslüman olmıyanlar aleyhindeki taşkınlıklar, İngiltere gibi 31 Marta iyimser bir gözle bakmağa hazır yabancı devletlerin 31 Martçılara karşı soğuyarak, Hareket Ordusundan medet ummalarına yol açabilirdi. Ulema, askerin sükûnetini sağlamak bakımından yararlı olabilirdi. 3) Zulme, kine, gareze karşı koymak düşüncesi, 31 Martçı askerin yapabileceği taşkınlıkları kap-

(183) Nadi'ye göre Vahdetî bu sıralarda nasihat bahanesiyle kışla kışla dolaşarak söylevler veriyordu. **a.g.e.**, s. 106.

(184) «... vatandaşlarımıza mebzul ve meşru servetler kazandırabilmek için vatanımızda huzur, asayiş, hürriyet-i şahsiye, ırz ve namus mal ve canın muhafazasını ve tefti̇ş-i meşru-u millîinin vilayetlerimizde hakkiyle tatbik ve icrasını temin edebilecek âdil bir hükûmete olan şiddet-i ihtiyacımız...»

sadığı gibi, İttihat ve Terakki'nin yapmış olduğu «zulümleri» (Hasan Fehmi olayı gibi) de kapsıyabilir. Prensin, şahsî teşebbüsçü ve adem-i merkeziyetçi «âdil» bir hükümetin desteklenmesini istemesi, böyle bir yorumu güçlendirmektedir. Bu bakımdan Prens'in mektubu 31 Mart günü Murat Bey'in ulemaya hitaben yayımlanan yazısı, daha doğrusu çağrısı ile aynı çizgidedir. 4) Ulema, yalnız muhalefeti, yani Ahrarı desteklemekle kalmıyacak, bir de ayrıca İttihat ve Terakki ile muhalefet arasındaki düşmanlığı da gidermeğe çalışacaktı. Bu, Heyet-i Müttefikanın desteklenmesi anlamına gelebileceği gibi, Hareket Ordusunun öc alıcı niyetlerinden vaz geçirip yumuşatmak anlamına gelebilirdi. Öyle ise, Prens'in, Meşrutiyetçi bir renk verilebildiği ölçüde, 31 Marttan hoşnut olduğu söylenebilir. Hareket Ordusunun İstanbul'u işgal etmesi ise, eskisinden daha koyu bir İttihat ve Terakki egemenliğine yol açabilirdi. Bu bakımdan, bunu önlemek gerekiyordu ve Prens, bu yolda Şeriat adına ulemaya başvurmayı yararlı görmüştü.

Mizan'a gelince, bu gazete Heyet-i Müttefikanın kuruluşunu «büyük müjde» diye alkışlıyor, Cemiyet-i İlmiyenin kışlalarda yapacağı nasihat çalışmalarını övüyor ve Prens'in açık mektubu dolayısıyle, ondan «mücahidi gayyur» diye söz ediyordu. Bundan sonraki bir yazı, askere sükûnet tavsiye ediyordu, yoksa yabancı devletlerin karışması tehlikesi vardı. Bediüzzaman da askere, ululûlemre, yani subaylara itaatin farz olduğunu hatırlatıyordu. Bediüzzaman'ın diğer bir yazısı, «Cemiyetlere İhtar-ı Mühim», cemiyet ve fırkaların çeşitli zararlarını saydıktan sonra, siyasete karışan kuruluşların ya birleşmesini ya da toptan kaldırılmasını öne sürüyordu. Nasıl olsa Meşrutiyet hükümeti «Cemiyetimiz» idi. Yazının, Heyet-i Müttefikanın kuruluşunu desteklemek için yazıldığı söylenebilir.

Hareket Ordusu : Dış tehlikenin büyüdüğünü anlayan Hareket Ordusu kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa, o gün Dedeağaç'tan İstanbul'daki elçiliklere telgraflar çekerek Ordunun Meşrutiyeti güçlendirmek için geldiğini, elçilerin ve bütün yabancıların can ve mallarının saldırıdan korunacağını ve İstanbul'da asayişin bozulmasına «mahal ve imkân» bırakılmıyacağını temin ediyordu. Bu telgraf Avusturya elçisi tarafından Babıâli'ye bildirildi (185).

Öte yandan, **Osmanischer Lloyd** gazetesine göre, o sırada Selânik'de bulunmakla birlikte, Hareket Ordusunun kumandanı Mahmut Şevket Paşa idi. Bu, o gün için doğru olmamakla birlikte, sonradan doğru çıkacaktı. Gazete, Paşanın bütün malvarlığını Hareket Ordusunun sevk masraflarına ayırdığını ileri sürüyordu. **La Turquie** gazetesi de, askerî müteahhitlerin, bedelleri Meşrutiyetin «yeniden kurulmasından» sonra alınmak üzere, Hareket Ordusu için gerekli levazımı sağlıyacaklarını bildiriyordu (186).

Tophane Nâzırı Hurşit Paşa'nın heyeti ise, Türbedere'ye, oradan Hadımköy ve Çatalca'ya gitti, yanına Çatalca mutasarrıfını da aldı, sonra da İstanbul'a geri geldi. 17 Nisan gecesi İstanbul'dan ayrılan mebusan heyeti Hadımköyünde görüşmelerde bulunduktan sonra o gün İstanbul'a döndü. Yine o gün, Erkân-ı Harp Reisi İzzet Paşa ile Çürüksulu Mahmut Paşa, Hadımköyüne hareket ettiler (187). Ama bütün bu çalışmalara rağmen, Selânik Defterdarlığı, Maliye Nâzırına çektiği bir telgrafla, kabine gayri meşru biçimde kurulduğu için, Nezaretin hiçbir buyruğunu yerine getiremiyeceğini bildiriyordu (188).

---

(185) **İkdam**, 19 Nisan 1909, 5352; McCullagh, a.g.e., s. 187.

(186) **İkdam**'dan, 20 Nisan 1909, 5353.

(187) **İkdam**'a göre yanında Nâzım Paşa da bulunuyordu. Bu haberi doğrulayan bir kaynak yoktur.

(188) **İkdam**, 19 Nisan 1909, 5352. Buna karşılık 2. Ordunun

İsyancılar : Bir diğer 'nasihat' faaliyeti de İstanbul'da başlamıştı. Meclis-i Mebusanı temsil eden on mebusun, ertesi günü Harbiye Nezaretine giderek, oradan yanlarına katılacak bazı memur ve ulema ile kışla ve karakolları ziyaret etmesi kararlaştırıldı. Bunun için söz konusu mebuslar o gün Babıâliye giderek başta Dahiliye Nâzırı Rauf Paşa ile olmak üzere, görüşmelerde bulundular. Öte yandan, bazı deniz erleri kışla ve gemilerine dönmedikleri için, kanun memurlarına bunların toplanması için emir verildi (189). Bu arada Zaptiye Nezaretinin de bir bildirisi çıktı. Konusu, «bir» cemiyet veya fırka üyelerinden bazılarının takip olunduğu yolundaki «şayiat» idi. Bildiride, suç olmadıkça kimsenin kovuşturulamıyacağı, diğer davranışların da uygunsuz olduğu, bu konuda gereken emirlerin verildiği belirtiliyordu (190). Böylece, 31 Marttan beri ilk olarak, İstanbul'da hükümet otoritesi İttihat ve Terakki'yi korumak için harekete geçmiş oluyordu. Fakat, görüldüğü gibi, İttihat ve Terakki'nin adını bile anamıyan bu bildiri, pek pısırık bir adımdı. Ayrıca, böyle bir konunun zabıtaca değil, hükümetçe, ya da Babıâli Nâzırlarınca ele alınması gerekirdi.

Aziz Bey'in raporuna göre, Hareket Ordusu, 3. avcı taburunun itaat gösterdiğini öğrenerek, o gün, 1. liva kumandanı kurmay Miralay Hasan İzzet imzalı bir emir gönderdi. Bunda, mümkünse ertesi (19 Nisan 1909) gün öğleye

istediği parayı göndermekte İstanbul zorluk çıkarmıyordu. Harbiye gelen, 229/6/32, 362; Meclis-i Vükela Mazbatası, 9 Nisan 1325.

(189) **İkdam,** 19 Nisan 1909, 5352.

(190) Ahmet Refik'e göre ayaklanan askerler ilave yayımlatmak, rastladığı subaya tokat atmak, tabancasını almak, pantolonunu çözdürmek, halkın boyun bağlarını koparmak, kahvelerden resimleri indirmek, hürriyet plaklarını kırmak, tesettür ilânları vermek, kadın saçı kesmek v.s., gibi zorbalıklar yapıyorlardı. **11 Nisan,** s. 36-7. Mebusların can ve evlerinin korunması üzerine bir yazışma için bk. Harbiye giden, 263/6/71, 265675/357.

doğru Aziz Bey'in taburunu Cebeci köy yönüne çekmesi isteniyordu. Aziz Bey bu emri subaylarla görüşürken, nedense odada bulunan tüfekçi Arif Usta, 4. avcı taburuna da aynı emri bildirmek için yalvardı. Bunun üzerine kendisine bu yolda müsaade verildi. Ama, o, taburuna başka türlü konuşmuş olacak ki, 4. taburun çavuşları, 3. avcılar ayrılmağa kalkıştıkları takdirde, 7. alayla birlikte arkalarından ateş açacaklarını bildirdiler ve Yıldız'ı durumdan haberli kıldılar. Bunun üzerine Aziz Bey, «beyhude tutulmamak için» taburundaki subaylarla Hareket Ordusuna kaçıp taburunu oradan çağırmağa karar verdi. Geride alaylı olan Mülâzim Süleyman ve Kasım Efendiler bırakıldı. böylece şüpheyi çekmeden diğer taburların niyetleri öğrenilebilecek ve depo ile para sandığını korumak mümkün olacaktı. Görülüyor ki, Hareket Ordusunun, İstanbul'daki askerden hiç olmazsa bir taburu şehir dışına çıkarmak tasarısı böylece suya düşmüş oluyordu (191).

İkdam'da çıkan Esat Çavuş imzalı bir mektup, askerin mektepli subay istemediği yolundaki iddianın iftira olduğunu ileri sürüyordu. Cemiyet-i İlmiyenin, Beyazıt dersiâmlarından Abdünnafi imzalı bir bildirisi o gün yapılacak toplantıyı bildiriyordu.

19 Nisan günlü **Servet-i Fünun** gazetesi Harbiye Mektebi öğrencilerinin dağıldığını ve Mektebin kapanmış olduğunu yazıyordu. Bu haberi **İkdam** yalanladı. Kuran'dan öğreniyoruz ki, Mektep ayaklanmadan sonra geçici olarak tatil edilmekle birlikte, öğrenciler Mektepte kalmağa devam etmişlerdir (192).

(191) Mevlanzade, **a.g.e.,** s. 88-9. Cebeci Köyünün yeri düşünülecek olursa, herhalde 3. taburun harekâta katılması öngörülmemişti. Aziz Bey, Hareket Ordusuna katıldıktan sonra İstanbul'un işgalinde faal bir rol oynamıştır. McCullagh, **a.g.e.,** s. 218-9.

(192) **İkdam,** 20 Nisan 1909, 5353; Kuran, **Harbiye Mektebi,** s. 150.

Meclis : Şimdi günün Meclis-i Mebusan toplantısını görelim (193). Toplantı saat 14.10'da geçici başkan Ahmet Mahir Efendi'nin başkanlığında açıldı. Padişahın başkanlık için Halep mebusu Mustafa Efendi'yi uygun gördüğü anlaşıldı. İlk söz alan, Tophane Nâzırı Hurşit Paşa'nın heyetiyle Çatalca'ya giden Üsküp mebusu Sait Efendi oldu ve Çatalca topçu askerinin halini, sonra da, Hareket Ordusu birliklerinin başlarındaki subaylarla birlikte tam bir disiplin örneği olduklarını anlattı. Eğer Meşrutiyet tehlikede ise onu «canımız gibi saklıyacağız» diyorlardı. «Çünkü Meşrutiyet halen ve istikbalen medarı salah ve medarı felahımızdır.» Hallaçyan Efendi bunun yalnız zabitlerin görüşü mü olduğunu sorunca, Sait Efendi subay ve askerlerin bu görüşü paylaştıklarını bildirdi. Hareket Ordusunun tutumu sonuç olarak şöyleydi: Asayişsizlik ve zabitler aleyhindeki davranışlar ortadan kalkmadıkça, İstanbul önlerinden ayrılmıyacaklar, fakat Millet Meclisinin buyruğu olmadıkça da daha ileri gitmiyeceklerdi. Ayrıca Hareket Ordusu İstanbul'daki kışlalarda askere öğütlerde bulunulmasını da uygun buluyordu (Meclis bu «nasihat heyetlerinin» gitmesini kabul etti). Sait Efendi'den sonra konuşan mebuslar 31 Mart olayını çeşitli yanlardan ele aldılar. Boşo Efendi, askerin «hareketi» meşru bile olsa, askerlik açısından yapılan işin kötü olduğunu, bazı gürültülere rağmen, savundu. Vasıf Bey (efendi?) ise Meclisin özgürlük içinde toplanıp görüştüğü yolundaki iddiaya karşı, böyle olsaydı ortadan kaybolan mebusların orada hazır bulunmaları gerektiğini, özgürlüğün bundan belli olacağını belirtti. Reis, bu sözleri saded dışı diye kesmeye kalkıştı. Daha sonra Sait Efendi söz alarak, Hareket Ordusunun istekleri kabul edildikten sonra artık her mebusun Meclise gelmesini «Meclis namına» istedi. Dağavaryan Efendi buna karşı — «Ne teminat verebilirsiniz, arkadaşlarımız cesaret edemiyor gelmeğe... gelsinler demekle olmaz, gelemiyorlar» dedi. Şükrü Efendi ise haklı olarak teminatın hükümetçe, verilebileceğini söyledi. Teminat bir yana, Abdülhamit Zohravî Efendi memleketin ihtilal mi yoksa düzen içinde mi bulunduğu sorusuna da ancak yürütme gücünün, yani hükümetin karar verebileceğini, onun için de Meclis görüşmelerinin hükümetle birlikte yapılmasını ileri sürdü. Rıza Paşa kabineyle birlikte Meclisin gizli bir toplantı yapmasını teklif etti. Ama bütün bunlara karşı dendi ki — ve Meclis de bunu kabul etmiş göründü — güven oyu almadan, hükümet Meclise çağrılamaz. Mebusların dönüp dolaşıp bu noktaya neden takıldıkları anlaşılmıyor. Güven oyu almıyan bir hükümetin Meclisle ilişkileri olmaz diye bir kural yoktur. Herhalde mebuslar hükümetin ne kadar çaresiz olduğunu bildikleri için 31 Martla ilgili konularda hesap sormanın ya da onu tedbir almağa zorlamanın boşuna olacağını düşünmüş olacaklardı. Öte yandan, Rumeli'nin tanımamakta ısrar ettiği bir hükümete güven oyu vermenin Meclisin zaten adamakıllı sarsılmış olan nüfuzunu daha da sarsacağı da herhalde düşünülüyordu. Zaten, Hareket Ordusu İstanbul'a yaklaşınca, mebuslardan, İttihat ve Terakki'nin karşı olacağı bir şeyi kararlaştırmaları beklenemezdi. Güvensizlik oyu vermek de bir çözüm yolu değildi, zira 31 Martçıların elindeki bir İstanbul'da Hilmi Paşa'nın ya da İttihat ve Terakki'den yana bir hükümetin hiçbir iş göremiyeceği belki de bu yüzden yeniden ortalığın karışacağı belliydi. Her şey, Hareket Ordusunun İstanbul'a egemen olup olmıyacağına bağlıydı.

Sonra Hareket Ordusuyla görüşen otuz kişilik mebus heyetinin görüşmeleri söz konusu edildi. Askerler, gelen mebuslara Meşrutiyetin tehlikede bulunup bulunmadığını

(193) *Takvim-i Vekayi*, 10-16 Nisan 1325, 190-195.

sormuşlar. Mebuslar kendi aralarında bunu oya koyup bir oy çoğunlukla —16— tehlikede olmadığına karar vermişler ve İstanbul'da asayiş ve özgürlüğün egemen olduğunu söylemişler. Bunun üzerine subaylar, ilerde de böyle olup olmıyacağını sorunca, buna «Bilemeyiz» cevabı verildiği için onlar da öyle ise bulundukları yerden geri dönmiyeceklerini belirtmişler. Ayrıca asayişi sağlıyacak tedbirler alınmasını istemişler. Askere, üstlerine körü körüne itaat etmeleri için Kuran üzerine andiçtirilmesini düşünülmüş. (Nitekim, asker Meşrutiyete bağlı olacağını andiçtiği için 31 Martta Meşrutiyete karşı çıkmadığı söylenilmiş). Hareket Ordusu subayları ayrıca ayaklanmaya önayak olanların ve kışkırtıcıların da (gürültüler) cezalandırılmasını, subayların «yerli yerine» gelmesini istiyorlarmış. Yapılan görüşmeleri anlatan İsmail Hakkı Paşa, «Biz bunları esasen kabul ettik» diyor fakat «şimdiki halde» bunun «caiz» olamıyacağını da ekliyordu. Hareket Ordusu İstanbul'a girmek istediğini ileri sürünce, mebuslar kendi aralarında bunu görüşerek kabul etmemişler. Onun üzerine İstanbul bütün bütün yatışıncaya kadar bu Ordunun İstanbul dışında beklemesine karar verilmiş. Ordu ile olan görüşmeler anlatılırken hiçbir kumandan adının geçmemesi dikkati çekiyor. Bu da yapılan görüşmelerin hiçbir kesinlik taşımadığını, daha çok karşılıklı bir yoklama olduğunu gösterir. Zira Hareket Ordusunun bütün birlikleri Çatalca'ya varmadığı gibi, Ordunun kumandanı da gelmiş değildi (194). Gelenlere,

(194) Mebuslar heyetini dört subay kabul etmiş. Bunlar, kumandanları gelmedikçe kesin görüşler ileri süremiyeceklerini bildirmişler. Sarrou, **a.g.e.**, s. 116. **Tercüman-ı Hakikat** gazetesine çekilen ve «İstanbul asayişinin bir sürat-ı berkiye ile iade ve istikrarı bu ciddi ve mükemmel ordunun en birinci emelidir» diyen telgrafa imza koyan «Çatalca Kumandanı Hıfzı» idi. İlerliyen öncü birliklerinin başında Muhtar Bey vardı. Nadi, **a.g.e.**, s. 112. Öte yandan, Erkân-ı Harbiye Miralayı Hasan İzzet, Kaymakam Salahattin, Kaymakam Cemal'in o gün Hadımköyde bulundukları anlaşılıyor. Bayar, **a.g.e.**, s. 597.

olsa olsa kalabalık öncüler denebilirdi. Nitekim Hareket Ordusu kumandanının kesin görüşleri ancak ertesi günü bir bildiri ile İstanbul'a duyuruldu. Ama kesinlik taşımayan görüşmelerden bile Hareket Ordusu ile İstanbul'dan giden heyetlerin anlaşamıyacakları belli olmuştu. Heyetlerin amacı, herşeyin az-çok yolunda olduğunu göstererek Hareket Ordusunun geri dönmesini, hiç olmazsa İstanbul'a girmemesini sağlıyarak iki asker arasında çarpışma ihtimalini ortadan kaldırmaktı (195). Hareket Ordusu ise İstanbul'a girmeğe kararlıydı. Olsa olsa bu girişi biraz geciktirebilirdi — ama bu geciktirmenin ne kadar süreceği de belli değildi.

Bundan sonra sıra telgraflara geldi. Adana olaylarını anlatan telgrafların okunması üzerine telgrafla Adanalılara öğütlerde bulunulması ve durum karşısında ne gibi tedbirler alındığının hükümetten sorulması kararlaştırıldı. Vartkes Efendi olaylardan Meşrutiyet aleyhtarı yöneticilerin sorumlu olduğunu ve asıl onlara şiddetli uyarma telgrafları çekilmesi gerektiğini söyledi. Ayrıca bu sorumlu yöneticilerin de ibret olmak üzere şiddetle cezalandırılmalarını istedi.

Edirne mebusu ve Birinci Reis Vekili Talat Bey'den de 15 Nisan günlü (196) bir telgraf vardı — acele bazı kişi-

(195) Nitekim Meclis-i Vükela, Hurşit Paşa heyetinin Selanik'den gelen askerin geliş nedenlerini ve niyetlerini anlayıp, «nesayih-i muknia icrasiyle Dersaadete gelmekten sarf-ı nazar etmeleri esbabını tehyie» için gönderildiğini belirtmektedir. Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 126. 5 Nisan 1325.

(196) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 186. Talat Bey'le birlikte Haydar (Saruhan) ve Hasan (Priştine) Beylere de izin verildi. Talat ve Dr. Nâzım Beyler, 3. gün İstanbul'da gizlenmekte oldukları evden çıkarak Hareket Ordusuna katıldılar. Sudi Kartal'ın mektubu, Ahmet Rıza, **a.g.e.**, 7 Şubat 1950, 9158. Hasan İzzet, Salahattin ve Cemal Beylerin 3. Ordu kumandanlığına yazdıkları rapora göre Talat, Dr. Nâzım

sel işlerini görmek üzere memleketine gitmek zorunda kaldığından on gün için istiyordu. Bu garip bir telgraftır. Zira İttihat ve Terakki'nin bir önderi olarak İstanbul'dan uzaklaşmasının gerçek nedenini gizlememesi, ayaklanma yüzünden ve bu da Meşrutiyete karşı bir çıkış olduğu için, İstanbul'dan gittiğini belirtmesi gerekirdi. Cemiyet-i İlmiyenin, kaçanları istifa etmiş saymak tehdidini taşıyan bildirisi aynı günde (15 Nisan 1909) çıkmış, ertesi gün yayımlanmış olduğuna göre, bundan haberli olması zayıf bir ihtimaldi. Herhalde telgrafı, Talat Bey'in durumu karanlık gördüğüne bir işaret olarak yorumlamak doğru olur.

Bundan sonra, Meşrutiyetçi bazı telgraflar okundu. Bunlardan bir bölümü yeni kabineyi tanımıyor, hatta İstanbul'la ilişkileri kestiklerini açıklıyorlardı. Bir başka bölümü Meşrutiyete bir zarar gelip gelmediğini öğrenmek istiyor ve eğer bir zarar gelmişse, harekete geçeceklerini açıklıyorlardı. Bitlis'den gelen bir telgraf ise, durumu aydınlattığı için Meclis beyannamesine teşekkür ediyordu. Öte yandan, Çankırı Belediye Reisinin Çankırı mebuslarına çektiği bir telgrafta, «Mebusan beyannamesi namiyle halkı aldatıcı ve imzasız telgraflar hakkında takyida-i lâzime ifası maruzdur» deniyordu.

Telgraflardan yüreklenen Nesim Mazliyah Efendi, bir konuşma yaparak, telgrafların önce halkın Meşrutiyete bağlılığını sonra da hükümet ve Meclisin gerçeklere aykırı açıklamalariyle halkın aldanmadığını gösterdiğini söyledi. Ardından, İstanbul'da 31 Mart ayaklanmasından sonra sürüp giden aldatmacaları anlattı. Hükümet Meşrutiyete darbe yoktur, asayiş yerindedir diye milleti aldatmış, Meclis, başkanı, başkan vekili ve bazı mebusları kaçmak zorunda kaldığı, gurbette hürriyet uğrunda savaşmış **Şurayı Ümmet**

ve Habib Ef. (Bolu) 6. günün gecesi Hareket Ordusu karargâhına gelmişler. Bayar, **a.g.e.**, s. 625-9.

gazetesi yıkıldığı halde, aynı şeyi iddia etmiş; gazeteler de ödevlerini yapmamışlar ve istibdada yaraşır bir dil kullanmış, **Şurayı Ümmet** ve **Tanin**'in yıkılmmasına teessüf bile etmemişlerdi. Oysa mebuslar hürriyeti son damla kanlarına kadar savunacaklarına söz vermişlerdi. Nesim Efendi'nin konuşması yer yer lehte ve aleyhte gürültülerle kesildi. Nesim Efendinin ileri sürdüğüne göre, 31 Mart günü kendisi Mecliste konuşmak istemişti de mebus Gani bey vaz geçirmişti (Nesim Efendi «menettiğini» iddia ediyordu).

Bundan sonra Kırkkilise'den Mustafa Arif Bey, hükümetin mebus hayatlarını sağlıyan, sansürü yalanlıyan bir bildiri çıkarmasını istedi. Anlaşılan hükümet, 31 Mart günü telgrafhanelere gelen bütün telgrafların sansür edilerek birer nüshalarının Sadarete yollanmasını istemişti. Bu buyruk metninin hemen Sadaretten istenmesi söz konusu oldu. Van mebusu Tevfik Efendi de «geçen gün» vilayetlere çekilen telgrafların gitmediğini, Van'dan aldığı bir telgraf sayesinde öğrendiğini söylüyordu. 19 Nisan 1909 günlü **İkdam**, bazı kimselerin taşraya «pek mübalağalı» telgraflar çektiklerini, bu yüzden bunların çekilmesinin yasak olduğunu bildiriyordu. Böyle telgrafları çeken memurlar hakkında «muamele-i lâzime» yapılacaktı.

Bütün bu sert çıkışlara karşılık başka türlü bazı konuşmalar da oldu. Seyyit Efendi 31 Mart günü kabinenin Meclis kararı üzerine istifa ettiğini ve askere de bu karara sahip çıkılacağı yolunda teminat verildiğini belirtti. Demek ki, hükümetin düşmesi ve yenisinin kurulması Meşrutiyete uygundu. Yalnız şimdi yeni hükümete güven oyu verip vermemek Meclisin elindeydi. Vasfi Bey ise askerlerin suçsuz olduğunu, suçun kışkırtıcılarda olduğunu belirtti. Hacı Kasım Efendi, ortalık iyice yatışmadan asayiş bo-

zuktur, değildir diye tartışmanın ayararsız olduğunu, dört aydır Meclisin ortaya bir iş koyamadığından şikâyet etti. (Halk, bu yüzden para için mebusluk yaptıklarını söylüyormuş). Abdülhamit Zohravî Efendi, Nesim Efendi'nin Meclis halkı aldattı sözünü beğenmiyordu ve mebuslar için özür olarak, Meclisin baskı altında tutulduğunu söyledi. Bu son sözü, «hâlâ, hâlâ» diye karşılandı.

Donanma : Mecliste son olarak ele alınan bir nokta, Âyan üyesi eski Bahriye Nâzırı Ârif Hikmet Paşa'nın 4 Nisan 1325 (17 Nisan 1909) günlü mektubu idi. Anlaşılan yeni hükümetin Bahriye Nezareti kendisine teklif edilmişti. Oysa asker arasında kendisinin İttihat ve Terakki üyesi olduğu ve Nezarete gelirse askere, daha önce hazırlatmış olduğu şapkaları giydireceği yayılmış. Erenköyündeki evi de topçu askerleri ve pejmürde kıyafetli bazı kimseler tarafından göz hapsine alınmış. Bunun üzerine kardeşi Miralay Galip ile, bazı gemi süvarilerinin toplandıkları bir yere gitmiş; bunlar Abdülhamid kruvazöründen Vasıf, Feth-i Bülend'den Ârif, Peyk-i Şevket'ten Rauf, Urfa torpitosundan Cevat imişler. Hepsi suikaste uğramamak ve kan dökülmesine de sebebiyet vermemek için, İstanbul dışına çıkarak, ancak hükümet hayatlarının güven altında olduğunu temin edince, ödevlerinin başına dönmeğe karar vermişlerdi (197). Bir gazete haberi de Mesudiye zırhlısı ve Abdülmecit kruvazörü ile başka gemilerin süvarilerinin değiştiğini haber veriyordu. Güya bu değişiklikleri Bahriye Nâzırı Vekili Emin Paşa kabul etmemekte ısrar ediyormuş (198). Acaba bu, ayaklanan erlerin kabul ettirmek istedikleri değişiklikler miydi?

(197) Söz konusu Paşa ve subaylar İngiltere elçiliğinin gemisine sığındılar, sonra da diğer bir İngiliz gemisiyle İstanbul'dan ayrıldılar. Gooch ve Temperley, a.g.e., s. 315-6.

(198) **İkdam,** 19 Nisan 1909, 5352 **(Tercüman-ı Hakikat'ten)**

Yine Bahriyeden başka bir haber: mebus Lütfi Paşa aynı gün, bir akşam önce evine beş-altı bahriye subayının geldiğini, yarısının gemi kumandanı olduğunu anlattıktan sonra, onların bir dileklerini dile getiriyordu. Bahriye erlerinin yüzde sekseni Trabzonlu olduğu için, Trabzon mebuslarının bunlara nasihat etmeleri isteniyordu.

Babıâli : O gün toplanan Vükela Meclisinin ele aldığı en önemli konu, Hurşit Paşa heyetinin getirdiği haberlerdi (199). Meclis, Hareket Ordusunun Meşrutiyeti ve düzeni korumak amaciyle geldiğini ve geri gitmesine «imkân olmadığını» anladı (aslında İstanbul'a gelmemeleri isteniyordu). Bu durumda Hurşit Paşa asayişi sağlamak için gelen askerden yararlanılmasını teklif etti. Bunun için ulema aracılığıyle, İstanbul askerine gelen askerin kendilerine saldırmak için değil, silâh arkadaşı olarak geldiği anlatılacak, sonra gelen asker selâmlanarak kendilerine iyi muamele gösterilecekti. Kabine bu teklifi bir takım şartlarla kabul etti. Gelen asker İstanbul dışında Rami kışlası arkalarında ve uygun başka yerlerde duracak, bundan sonra İstanbul'dan gönderilecek bir askerî birlik kendilerini selâmlıyacaktı. Ayrıca Selânik askeri «behemahal» Hassa Ordusu kumandanı Nâzım Paşa'nın «emrü kumandasına» girecek, bu şart yerine getirildikten sonra, bu askerin barınma ve diğer ihtiyaçları düşünülecekti. Görülüyor ki, Hareket Ordusu surlardan içeri girmemek ve Nâzım Paşa'nın kumandasını kabul etmek şartıyle, İstanbul askeri tarafından selâmlanacak ve ihtiyaçlarına bakılacaktı. Böylece Babıâli'-

(199) Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 126, 5 Nisan 1325. Kabinenin ele aldığı diğer bir mesele, Adana vilayetinin yüzelli yeni polis ve jandarma yazdırmak için istediği izindi. Bir de, «muhtelif» ordulara bağlı subayların yükseltilmesi için bu sıralarda bir irade-i seniye ve buyrultu işlem konusuydu. Harbiye giden, 263/6/71, 265173/358.

nin «Selânik askerini» henüz yeterince önemsemediği anlaşılmaktadır.

4. **Yedinci Gün** (Pazartesi, 19 Nisan 1909, 6 Nisan 1325) : **Hareket Ordusu Kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın Bildirisi :**

Basın : İkdam'da o gün hâlâ yatıştırma ve yumuşatma tutumu devam ediyordu. Zira, gazete hazırlanırken (altıncı gün), İzzet Paşa heyeti Hareket Ordusu ile görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'dan henüz ayrılmamış, ya da yeni ayrılmıştı. Bu heyetin Hareket Ordusunu İstanbul'a girmemeğe ikna etmesi beklenebilirdi. Ali Kemal, «Soğukkanlılık» adını taşıyan başyazısında «İşte nazırlarımızın meslekleri, maksatları! Bugün bu iklimde meşrutiyet kat'i bir surette müeyyettir. O cihetten eminiz» diyor ve sonra da «itidal-i dem, hazım» tavsiye ediyordu. «Lüzum-u Hazm ü Temkin» yazısında ise, Hüseyin Hâzım, «Asker ve zabitan ihvanımız da aynı hisle mütehassistirler. Arada mütekevvin sui telakkiyat anbean zail olmaktadır. Heyecana mahal yoktur vesselam» diyordu. İbni Hazım Ferit'in bir yazısı da, Meşrutiyetin niçin Şeriate uygun olduğunu açıklamağa çalışıyordu.

Aynı gazetede «Sultanzade Sabahattin Beyefendinin» «Asker Kardeşler!» diye başlıyan açık mektubu yer alıyordu. Prens, «Yaşasın Şeriat» diyor ve Şeriatın şart koştuğu bazı esasları onlara hatırlatıyordu: fetva olmadan adam öldürülemezdi (cezayı uygulamak da zaten hükümete aitti), zulüm dine aykırıydı (bunun için istibdada karşı gelinmişti), subaylara da itaat gerekirdi (ululülemre itaat). Bu yüzden subaylarla barışmalıydılar, başka dinden olanlara dokunmamalıydılar. En uzun bölüm ise kadınlarla ilgiliydi. Hangi dinden olursa olsun, Şeriat kadınlara saygıda

kusur etmemeği gerektiriyordu: «Hiçbir müslüman sokaktan edep ve namusuyla yürüyen bir kadının üstünü başını parçalamak şöyle dursun, ona fena gözle bakmak hakkını bile haiz değildir. Şeriat-i İslâmiye kadınlarımızın işlerini güçlerini görmek için çarşıya pazara çıkmalarına katiyen mümaneat etmez.»

Bundan başka kadınlarla ilgili bazı öğütler ve Peygamberin hayatından, sözlerinden örnekler vardı. Sabahattin Bey bu mektup ile askeri disipline sokmağa ve böylece de, Hareket Ordusuna İstanbul'a girmek için vesile verilmemesini sağlamağa çalışıyordu. Anlaşılan **İkdam**'a da askerî disiplinin gerekliliğini savunan, çavuşlar tarafından yazılmış birçok mektuplar geliyordu. Gazete, yer darlığından, bunları basamıyacağını açıklıyordu. Bu gibi, mektupların gerçekten çavuşlarca yazılıp yazılmadığı sorulmağa değer bir noktadır.

Bir başka yazıda **İkdam**, Nesim Mazliyah Efendinin bir gün önce Mecliste gazeteleri milleti aldatmakla suçlamasına karşı bir cevap vermeğe çalışıyordu. Ayaklanma günü matbaalara her sınıf halk dolmuş, bu yüzden şaşkınlıktan kalem bile yürümemişti. «O silsile-i heyecan arasında, ihtirasat karşısında bir matbaanın dört âciz muharriri ne yapsın. Neresi şaşırmadı ki matbuat şaşırmasın» deniyordu.

Başka bir savunma da «Talebe-i Ulum Cemiyeti Merkez-i Umumisi» imzasını taşıyordu. Bu da **Balkan** gazetesinde **Ethem Ruhi**'nin İstanbul «inkılâbının» iç yüzünü anlatan yazılarına karşılıktı. Anlatıldığına göre yazıda, askerin ilmiye öğrencileri tarafından kışkırtıldığı iddia olunmuş, başına gelişi güzel sarık saran «sahte kıyafetli mahlûklar» gibi «İslâmiyetçe katiyen memnu» sözler kullanılmıştı. Başı sarıklılar arasında «hain-i vatan hiçbir ferd tasavvur olunamaz» deniyordu.

Aynı gazetede Heyet-i Müttefika-ı Osmaniye üç kuruluş tarafından kutlanıyordu. Biri Cemiyet-i İlmiye-i İslâmi yenin İstanbul merkezi (5 Nisan 1325 günlü bir bildiri ile), ikincisi Trabzon Vilâyeti Terakki ve Teali Kulübü Dersaadet Merkezi, üçüncüsü Kadıköy Gençler Cemiyet-i Hayriyesi idi.

Şimdi de **Volkan**'a bakalım. Bu sayıda, 14 Nisan 1909 günlü, «Halife-i İslâm Abdülhamit Han Hazretlerine Açık Mektup» yazısına karşı çıkarılmış olan Cemiyet-i İlmiye bildirisine cevap vardı. Vahdetî, böyle buhranlı bir zamanda «yazdıklarımızı tekrar tashih ve tenkid edememekten mütevellit» yanlışlara türlü anlamlar verenlere cidden teessüf ediyor, açık mektubun o günün yarattığı şaşkınlığa bağlanmasını istiyordu. Öte yandan, Vahdetî «Volkancılıktan» vazgeçmiş değildi; hattâ, iki gündür takındığı, yumuşak sayılabilecek, tutumun tam tersine bir gelişme vardı. İddiasına göre, kendisi İttihad-ı Muhamedî Cemiyeti'ni başka bir biçime sokmak için teklifte bulunmuş, bu yüzden kınanmış. Mesele, Heyet-i Müttefika (buna Vahdetî «İttifak-ı Osmanî» diyor) ile birleşip birleşmemek noktası çevresinde düğümleniyordu. Vahdetî'ye göre, bir bakıma buna engel yoktu, çünkü İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti diğer fırka ve cemiyetlerle «terakkiyat-ı medeniye itibariyle» aynı düşüncelere sahipti. Ne var ki arada «maneviyat» bakımından ayrılıklar vardı. (200) **Volkan**'ın 'uslanmadığını' gösteren bu yazıdan başka, bir de Kadıköy'lü bazı müslüman hanımlarının Meclise telgraf çekmesine yol açan, Lütfi imzasını taşıyan, «Celadet-i Askeriye» yazısı vardı. Asker, 31 Martı yapmakla «celadet» (yiğitlik) göstermişti,

(200) Hatırlanacak olursa, Heyet-i Müttefika için görüşmeler yapılırken, **The Times** muhabiri İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile diğerleri arasında anlaşmazlık bulunduğunu açıklamıştı. Ayrıca Vahdetî'nin 31 Marttan beri **Volkan**'da kadınlara çatması ile Sabahattin Bey'in

zira müslüman askerle ulema arasında görüşme yasak edilmek istenmişti, sonra Ahmet Rıza köprü ortasında silindir şapkayla gezdiği gibi (!) «diyanetine asla leke sürdürmiyen» İslâm milletine da şapka giydirmeğe kalkışmış ve müslüman kadınlarının çarşaf giymesinin «zemin ve zamana» uygun olmadığını savunmuştu.

«İttihad-ı Muhammedî Cemiyet-i muazzamasının en âcız hadimlerinden» Mehmet Emin Hayretî ise kendilerine taassup isnad edilmesinin ne kadar haksız olduğunu anlatmağa çalışıyordu. Öte yandan, Selimiye kışlasındaki «umum askerler» adına topçu Binbaşısı Ferit Nuri ile Kolağası Namık Hilmi ise «İttihad-ı Muhammedî Cemiyet-i Mukaddesesine» yazdıkları 1 Nisan 1325 günlü mektupta, 31 Marttan «İnkılâb-ı sahih-i meşruamız» diye söz ediyorlardı. Hareket Ordusunun İstanbul surlarına dayandığı bir sırada böyle bir mektubu, ayrıca Lütfi'nin yazısını yayımlamak, Vahdetî'nin uzlaşmaz bir tavır aldığını gösterir. Mektupla ilgili olarak dikkati çeken bir nokta da, bunun beş gün önceki bir tarihi taşımasıydı. Bu mektup daha önce niçin basılmamıştı? Mektubun göze çarpan özelliği subaylar tarafından yazılmış olmasıydı. Bu subaylar olsa olsa alaylı olabilirlerdi. Demek ki, mektubun zamanında basılmamış olması herhalde ayaklanan askerlerin alaylı subay etkisi altında olduklarını gizlemek içindi. Şimdi basılması ise belki şöyle yorumlanabilir: Derviş demek istiyordu ki, 31 Martçılar yalnızca er ve erbaştan oluşmamıştır. Gerekirse başlarına geçecek subaylar da vardır. Onun için

askerlere açık mektubunda kadınlara karşı takındığı tavır tam bir çatışma halindedir. Bu bakımdan, Sabahattin'in ulemaya yazdığı açık mektubun İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne eğilimli ulemayı «hizaya çağırma» amacını da güttüğü söylenebilir. Sonra, unutmamalı ki, nedeni ne olursa olsun, Cemiyet-i İlmiye de Heyet-i Müttefikaya katılmamıştı.

Hareket Ordusu için 31 Martçıları cezalandırmak işi pek çetin bir iştir, başarı ihtimali zayıftır. Böylece Hareket Ordusu İstanbul'a girmekten vazgeçirilmek istenmekteydi.

Bir başka yazı da, 15 Nisan 1909 günlü **Volkan**'da 1. Nişancı taburunun saldırısına hedef olan «Müstafi» Binbaşı Hamdi Bey'in mektubu idi. İddia edildiğine göre, askerlerin mektubunda ileri sürülenler yalanmış. Kendisi, olan bitenden habersizmiş. Ayaklanma olduğunu ve bunun başarılı olduğunu duyunca, taburunun başına geçip boru çaldırarak Meclis-i Mebusana gitmiş. Hamdi Bey askerlerin iyi olduğunu, bazı kimselerin onları böyle bir şey yapmağa kışkırtmış olması gerektiğini belirtiyor. Derviş, bu mektuba nazik bir cevap veriyor. Askerlerin mektubunu yayımlamak zorunluğunu anlıyacağını umuyor. Sonra, Hamdi Bey istifa etmemeliydi, çünkü vatan kendisinden daha pek çok hizmet bekliyordu. Askerlerle ilişkileri konusunda, Vahdetî diyor ki: «O asker kardeşlerimizin hakk-ı âlinizde yazdıkları bir iki söze galiba kendilerince hissolunan bir lüzum-u mübrem üzerinedir. Onları da affediniz». Anlaşılan Hamdi Bey, mektepli bir subay olarak (yoksa askerlere karşı çıkmazdı ilk başta, askerlerin bu iddiası yalan olamaz) önce İttihat ve Terakkinin etkisi altındaydı, ya da İttihat ve Terakki'ye uygun davranışlarda bulunuyordu. 31 Mart gününün şaşırtıcı olayları karşısında, düzenin büsbütün değişmiş olduğunu kabul ediyor ve askerin başına geçerek ayaklananlara katılıyor. Bu, kendisini savumak için yaptığı bir uydurma da olabilir. Çünkü anlattığı gibi davranmış olsa, asker her halde aleyhinde mektup yazmazdı. Sonra da, akıntıya kendisini bu kadar başariyle bırakabilen biri, arkasından subaylıktan istifa etmez. İstifa etmesi, 31 Mart düzeninin yerleşeceğine inandığını gösterir. Fakat Hamdi Bey'in davranış ve saiklerinden de daha önemlisi, Vahdetî'nin bu mektuptan, mektepli bir subayın yılgınlığını hatta ihanetini göstermek için yararlanmasıdır. Selimiye kışlasındaki asker adına iki subayın yazdığı mektup gibi, bu da 31 Martın saman alevi gibi bir er, erbaş ayaklanması olmadığını göstermek içindir. (Yalnızca er ve erbaşların yaptığı bir ayaklanmanın, saman alevi gibi kısa süreli olması kaçınılmaz bir durumdu).

Vahdetî, Hamdi Bey'i kendine o kadar yakın buluyordu ki, onunla dertleşiyor bile (böylece Vahdetî'nin de dertleri bulunduğunu öğreniyoruz): «Benim başımda büyük bir felâket dolaştığını, bilseniz, belki de ağlarsınız». Gerçekten de, Vahdetî, bir dönüm noktasında, yanlış yolu tutturmuştur ve işin tuhafı, yaptığı yanlışın da bilincindedir. Bu dönüm noktasında Vahdetî'nin önünde iki şık vardı: biri, İttihat ve Terakki'ye karşı keskin muhalefetini ve 31 Martın övücülük ve hatta sözcülüğünü sürdürmekti; diğeri de bu yoldan vazgeçerek, İttihat ve Terakki muhalefetine hiç olmazsa bir süre için ara vermek, 31 Mart hareketine bütünüyle karşı çıkmasa bile, hiç olmazsa onun bazı yanlarını eleştirmek ve uzlaşmacı bir tavır takınmak, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile ya da yalnız **Volkan**'la Heyet-i Müttefikaya katılmaktı. (Nitekim, gördüğümüz ve göreceğimiz gibi, **İkdam** ve **Mizan** da bu yolu tutmuşlardır). **Volkan**'ın bu sayısında kendisinin de itiraf ettiğine göre, bu yola dönmek istemiş ama önderliğini yaptığı dinci muhalefet yani İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti buna yanaşmamış. Buna rağmen ikinci yola gitmek, **İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti**'nin önderliğinden vazgeçmek demekti. İşte Vahdetî, başının iyice derde gireceğini bile bile — ihtirasının kurbanı olarak — önder kalmayı seçti. Bu sayıda tutumunu birden sertleştirerek 31 Martın ön saftaki sözcüsü kalmayı seçti. Ve yalnız Abdülhamit'e yazdığı mektup dolayısiyle pişmanlık gösterdi — o da, istibdatçı bir renk taşıdığı için. Zaten belki de hükümetin aleyhinde dâva açmayı kararlaş-

tırmış olduğunu biliyordu. O zaman Vahdetî'nin sertliği, umutsuzluğun sonucu olan bir meydan okuma diye de yorumlanabilir.

Oysa **Mizan**'da Murat savunma halindeydi. Kendisinin hiçbir heyet, kimse, makamla hiçbir «münasebet ve muamelesi» yoktu. 31 Mart günü saat 8.15'de köprü üzerine çıkmadan önce, olaydan «zerre kadar» bilgisi yoktu. O gün çıkan, ulemaya hitaben yazılmış yazı ise **Yeni Gazete**'nin «Mütareke» yazısına cevaptı. Murat Bey «bir defalık olarak» durumu açıklıyordu. Bundan sonra Heyet-i Müttefikadan yana uygun bir yazı vardı. Bunda Kâmil, Sait ve Hilmi Paşalar gibi Avrupa'ya güven verici devlet adamlariyle karma bir kabine kurulup, görüş aykırılıklarının unutulması isteniyordu. Sabahattin Bey'in askere açık mektubu, iki dersiâmın yazısı ve Trabzon Terakki ve Teavün Kulübünün Heyeti Müttefikayı kutlayan mesajından başka, yeni Mebusan başkanının iri puntoyla ilân edilmesi göze çarpıyordu.

İsmail Kemal'in Son Çabaları : O sabah Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa, kesin bir şey elde edemeden İstanbul'a döndü (201). Böylece ikna yoluyla Hareket Ordusunun İstanbul'a girmemesi sağlanamayınca, ve Meclisteki mebusların da, durumun değişmesi ölçüsünde İttihatçılık eğilimleri göstermeleri karşısında, İsmail Kemal'e göre Hassa Ordusunun silâhlı bir direnmesinden başka, geriye tek bir yol kalıyordu; büyük devlet temsilcilerinin karışması. İsmail Kemal'in zaten daha önce bu yolda faaliyette bulunduğu anlaşılıyor. Herr Helferrich ve diğer Alman temsilcileriyle yaptığı görüşmelerden, Abdülhamit'in, durumun bu hale gelmesine müsaade etmekle aptallık etmiş olduğu kanısında bulunduklarını, ve olaylara karışmıyacaklarını anladı. Rus Büyükelçisi Zinovieff de harekete geçmeğe niyetli değildi: Padişah ve Nâzırları, kendi kendilerine bir çözüm bulmalıydılar. Bunun üzerine, o sabah İsmail Kemal İngiliz Elçisi Lowther'i görmeğe gitti. Elçi, teklif edilen çözümü tamamen reddedemedi ve böyle bir karışmanın kimin tarafından isteneceğini öğrenmek istedi. İsmail Kemal, bunun için Abdülhamit'e teklifte bulunacağını söylediyse de, Lowther, artık Abdülhamit'den gelecek böyle bir isteğin gereken değeri taşımıyacağını hatırlattı. Bunun üzerine İsmail Kemal Sadrıâzama başvuracağını söyleyince, Elçi, bu durumda meseleyi inceliyebileceğini bildirdi (202). İsmail Kemal onun üzerine o akşam Tevfik Paşa'yla görüştü. Ne var ki Paşa, olaylar karşısında şaşkına dönmüş olduğundan, bir karara varamadı. Yalnız, durumu görüşmek üzere, Saraya gideceğini, ve eğer Abdülhamit, yapacağı teklifleri kabul etmezse istifa edeceğini söylüyordu (203). Aynı zamanda, «Selânik» ordusu kumandanının Zaptiye Nezaretine, İsmail Kemal'in, Zohrap Efendi'nin ve ayaklanmadan ötürü

(201) Zaten Hasan İzzet, Salahattin ve Cemal Beylerin 3. Ordu kumandanlığına yazdıkları rapordan, İzzet Paşanın Babıâlinin tutumunu Hareket Ordusuna benimsetmek için fazla bir çaba harcamadığı seziliyor, zira Paşa ile aralarında bir düşünce ayrılığından bahsedilmediği gibi, birlikte alınan bir takım kararlar söz konusu edilmektedir. Bayar, **a.g.e.**, s. 625.

(202) Lowther, Sir E. Grey'e yazdığı raporda bu görüşmenin hiç sözünü etmiyor. Hatırlanacak olursa. Elçinin konsoloslara yolladığı genelge konusunda da, İsmail Kemal bunun kendi teşebbüsü ile yapıldığını ileri sürdüğü halde, Elçi bunu kendi düşüncesi gibi göstermektedir. İsmail Kemal'e inanılmıyacak olursa, onun İngilizlere bağlılığını göstermek çabasında olduğu söylenebilir. Elçiye inanılmayacaksa, onun İsmail Kemal'le olan pek yakın ilişkilerini âmirinden gizlemeği uygun gördüğü yolunda bir açıklama yapılabilir. İkinci yorum daha inandırıcı gözükmektedir, zira kaybeden tarafa fazla yüz vermiş olmasının, Elçinin kusuru olarak sayılacağı muhakkaktı. Nitekim göreceğimiz üzere, Hareket Ordusunun başarısı karşısında Sir E. Grey elçisini eleştirmiştir.

(203) Ne yazık ki bu tekliflerin ne olduğu hakkında şimdilik hiçbir bilgimiz yoktur.

sorumlu gördükleri diğer başkalarının tevkif edilmeleri için telgraf çektiğini bildirdi. İsmail Kemal telgrafı görmek istediyse de Paşa, bunun evinde kalmış olduğunu, ertesi sabah konağına geldiği takdirde görebileceğini söyledi (204).

Osmanlı - Bulgar Görüşmeleri : O günün önemli olaylarından biri Osmanlı - Bulgar görüşmelerinin sonuçlanmasıydı (205). Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa ile Bulgar temsilcisi Liyapçef'in imzaladıkları protokolla Osmanlı Devleti Bulgaristan'ın bağımsızlığını bir takım malî tâvizler karşılığında tanıyordu. Böylece Bulgaristan'ın 31 Mart buhranından yararlanarak Osmanlı Devletine karşı savaş yapması tehlikesi kalkmış oluyordu.

(204) İsmail Kemal, **a.g.e.,** s. 343-5. Lowther'e göre, İsmail Kemal ertesi sabah (sekizinci gün) onu görmeğe geldiğinde, bu telgraftan söz etmiş ve kendisinden başka Ali Kemal'in de listede olduğunu bildirmiş. Gooch ve Temperley, **a.g.e.,** s. 317.

Gazetelere bakılırsa, o gün birçok temaslar yapıldı. **La Turquie'ye** göre, Sadrıâzam ve Harbiye Nazırı bütün gün Yıldız'la haberleştiler, Padişah ise İngiliz, Fransız, Rus Elçileriyle görüşmüş, bu arada Rus Elçisiyle görüşme uzun süre sürmüş ve Abdülhamit kararını -ne konuda belli değil- ertesi günü vereceğini bildirmiş **(Tahidromos).** Başka bir habere göre Kâmil Paşa ile Nafıa Nazırı Noradonkyan Efendi İngiliz Elçisini ziyaret etmişler. **İkdam,** 21 Nisan 1909, 5354. Bunlar başka yerlerden doğrulanmıyan haberlerdir. Ali Cevat Bey'e göre, o gün Abdülhamit Hilmi Paşa'yı iki defa aratmış : Paşa kendisine yok dedirtmiş. Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.,** s. 66-7.

(205) Marschall'ın anlaşma imzalanmadan önce gönderdiği bir telgrafta, Bulgarların İstanbul'daki ayaklanmayı fırsat bilerek Osmanlı Devletine saldırmaları halinde Türk Ordusunun derhal tek vücut haline gelip karşı koyacağı ileri sürülüyordu. Elçiye göre, böyle bir durumda henüz tehlikede bulunmayan Ermenilerin dışındaki Hristiyanlar da tehlikeye gireceklerdi. Bu felâketi önlemek için Büyük Devletlerin Bulgarların bir maceraya atılmalarını önlemeleri gerekirdi. G. **Politik,** 9586/27.

Adana Olayları : Ama Adana olayları pek tehlikeli bir çıban başı olarak durmaktaydı. O günkü **İkdam**'ın haber verdiğine göre, Adana yatışmakla birlikte Ermeni - Müslüman vuruşmaları çevreye yayılmıştı. Vali Cevat Bey ve Mersin mütasarrıfının, iktidarsızlıklarından dolayı azledilmelerinin kararlaştırıldığı bildiriliyordu. Şeyhülislam ile Patrik öğüt veren telgraflar çekmişlerdi. Bir Ermeni heyeti de Babıâliye gelerek Sadrıâzamı ziyaret etmişti. Adana'nın çoğu yandığı gibi, Tarsus da yangından harabeye dönmüştü. Adana'da dörtyüz ölü tahmin olunuyordu (206). Mersin'de İngiliz konsolosu kolundan yaralandığı için, iki İngiliz savaş gemisinden asker çıkartılarak Konsolos gemilere alınmıştı. Ayrıca, 17 Nisan günlü bir habere göre, Mersin'de Almanlar da zarar gördüğünden, Alman **Lorelei** kruvazörü Mersin'e gidecekti. Aynı tarihte Fransız ajansları da Ayas kıyılarında hristiyan köylerine saldırıldığını, Lazarist rahiplerinin tehlikede olduklarını iddia ediyorlardı. Harbiye Nezareti ise 18 Nisan 1909 günü akşamı, yirmi dört saattir herhangi bir olayın çıkmadığını açıklıyordu. Buna rağmen, o gün Meclis-i Vükelâ bir kruvazörün Mersin'e gönderilmesini ve ona bindirilecek bir bölük bahriye silahendazının orada karaya çıkartılmasını kararlaştırdı (207).

Hareket Ordusu : O gece Hareket Ordusu ilerlemeğe devam etti (208). Ayastafanos ve Makrıköy işgal edildi. Niyazi, Galip ve Remzi Beyler de Ayastafanosa gelmişler-

(206) Danişmend'e göre 1850 Türk, 17000 Ermeni öldü. **31 Mart,** s. 123.

(207) Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 126, 6 Nisan 1329.

(208) Marschall'e göre Hareket Ordusu iyi teçhiz edilmiş, son derecede disiplinli bir orduydu. Ayrıca, elçiye göre yetersiz bir durumda bulunan Trakya demiryolundan 15000 kişinin 5 günde İstanbul önlerine yığılmış olması şaşılacak bir olaydı. **G. Politik,** 9586/27.

di. Dikkati çeken bir nokta, Hareket Ordusunda birçok subayların er elbisesi giymesiydi. Bunun iki nedeni akla geliyor: 1) Hareket Ordusunda var olan er sayısının gerektirdiğinden fazla sayıda subayın (bu arada 31 Martçı birliklerin subayları) gönüllü olarak katılmış olması, 2) asker arasına sokulabilecek 31 Martçılığı zamanında haber alıp önliyebilmek için. Selânik'den de haberler vardı. **La Turquie** gazetesinin o gün bildirdiğne göre Ahmet Rıza, Cahit, Cavit, Rahmi, Nâzım Beyler Selânik'e gelmişler; Rahmi, Talat, Enver, Niyazi Beyler ve Emanuel Karasu Efendi Selânik'den Çatalca'ya geçmişlerdi. Nedense, **La Turquie,** Mısırlı Prens Aziz Paşa'ya ait özel yatın iki gündür Bebek'de demirli olduğunu bildirmekteydi (209).

Meclis : O günün Mebusan toplantısı saat 15.20'de Çankırı mebusu Tevfik Efendinin ailesini İstanbul'dan götürmek için istediği altı gün iznin görüşmesiyle açıldı. Ona, ve «hasta» olduğu için gelemiyen Ergiri mebusu

(209) **İkdam,** 20 Nisan 1909, 5353; Bayur, **Türk İnkılâbı,** c. 1. s. 300. Aziz Paşa Hareket Ordusu İstanbul'a girince Avrupa'ya kaçanlar arasındaydı. (Rıza Nur, Ahmet Celalettin Paşa gibi). Abbott, **a.g.e.,** s. 236. (Bu esrarengiz Mısır Prensinin 2. Ordudaki durumu için bk. İsmet İnönü, **Hâtıralarım** (İst. Burçak yayınları, 1969), s. 68-70. Balkan savaşı yenilgisindeki rolü için : Tugay, **a.g.e.,** c. 2, s. 306 Bayar, **a.g.e.,** İngiliz masonluğunu Türkiye'ye sokmakla görevli olması üzerine Karabekir görüşü Süleyman Külçe, **Türkiye'de Masonluk** (İzmir, Nefaset Matbaası, 1948), s. 22-9'da. Daha önce Yemen âsilerine silâh göndermiş olduğu iddiası : **Serbesti,** 3 Teşrin-i sani 1324, 1). Lowther'in o gün Üsküpteki İngiliz Konsolos yardımcısından aldığı rapora göre, durumu öğrenmek üzere Arnavutların yolladığı bir heyeti Selânik'teki İttihat ve Terakki yetkilileri kabul etmek istemeyince, bunlar da bu sefer Priştine mebusunu yollamışlar ve tatmin edici bir açıklama elde edilmezse, 100,000 kişi olarak Selânik'e yürüyeceklerini bildirmişler. Lowther'e göre bu, İstanbul'daki durumun Üsküp'te «iyice» anlaşıldığını gösteriyordu. Gooch ve Temperley, **a.g.e.,** s. 317.

Müfit Bey'e izin verildi (210). Bundan sonra otuzdört telgraf okundu. Bir tanesi Yozgat İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesindendi ve artık Yıldız'ın hiylelerine son verilmesini istiyordu. Böylece Anadolu'dan gelen bir telgraf, Padişaha karşı bir akımın varlığını Meclise haber veriyordu. Bir başka telgraf Diyarbakır'da Niyazi Efendidendi ve İttihat ve Terakki aleyhinde yazılmıştı. Mebuslar bunun okunmasını istemediler. Diğer bir telgraf Düzce'dendi: Düzceliler çelişen bir sürü haber ve söylenti ortasında, şaşırmışlar, neye inanmaları gerektiğini Meclise soruyorlardı. Kadıköyden de bazı İslâm kadınları Volkan'da çıkan «Celâdet-i Askeriye» yazısında Ahmet Rıza ile Kızkardeşi Selma Hanıma karşı, şapka giydirecekler, dinsizdirler gibi iftiraların yer aldığını bildiriyorlardı. Yazı şöyle bitiyordu: «... cidden hamiyetperver dindaşlarımızın tehlikeye alınmasını Allah aşkına nazar-ı dikkate alınız. Refik-i fedakârınızı hâlâ müdafaa etmiyecek misiniz?»

Bundan sonra Reis bütün gelen telgraflara cevap olmak üzere hazırladığı bir telgraf metnini okudu: «Telgrafnameniz heyet-i umumiyede okundu. Vuku bulan nümayiş (hadise-i askeriye) üzerine kabine istifa edip çekildi. Yerine yeni kabine teşekkül etti. Yeni kabine hakkında henüz itimad veya adem-i itimadımız beyan olunmadı. Tabiî bu husus zamanı geldikte badelmüzakere taht-ı karara alınacaktır. Meclis meşrutiyetin muhafazasına fedakârane çalışıyor, heyecana mahal yoktur. Şimdi en ziyade matlup olan sükûnet ve amiziştir. Meşrutiyet-i meşruamızı rahnedar edecek her ne hale tesadüf olunsa hemen millete, ordulara ilânı tabiîdir.»

Ali Osman Efendinin, hükûmete henüz güven oyu verilmediği yazılırsa, hükûmetin kudreti kalkar demesine rağ-

(210) İsmail Kemal'e göre Müfit Bey Hareket Ordusunun gelişi karşısında Bükreş'e kaçmış bulunuyordu. **a.g.e.,** s. 345.

men, bu metin kabul olundu. Hallaçyan Efendi olayın yalnız bir nümayişten ibaret olmadığını söyledi, bunun üzerine nümayiş yerine «hadise-i askeriye» sözü kullanıldı. Hallaçyan «heyecana mahal yoktur» denmesine de itiraz ettiyse de, Reis metnin kabul edildiğini hatırlattı.

Bundan sonra sansür meselesini açıklayan, Posta Telgraf Nazırı vekili Fuat imzalı ve 5 Nisan 1325 günlü bir yazı okundu. Sansürle ilgili, Nezaretine verilmiş üç buyruk varolduğu anlaşılıyordu: Birincisi 31 Martta Hüseyin Hilmi Paşa'nın ülke içi ve dışına «heyecan âmiz ve muhil-i asayiş» telgrafların çekilmemesi buyruğu; ikincisi, telgrafların geçici olarak çekilmesini geri bıraktıran kararın kaldırılması buyruğu; üçüncüsü — 3 Nisan 1325 günlü Sadaret telgrafı — ülke içinde «muhil-i asayiş ve heyecan âmiz» telgrafların çekilmemesi yolundaki buyruktu (211). Bunun üzerine Reis, Serseri Nizamnamesinin görüşülmesini istediyse de mebuslar buna yanaşmadılar. Görüşme gericiler («irticaiyyun») üzerine döndü. Adana olayları gibi, diğer bütün karışıklıkların gericilerce düzenlendiği ileri sürüldü. Diyarbakırlı Niyazi Efendi ve özellikle Derviş Vahdeti hakkında kovuşturma yapılması istendi, zira olaya sebep olan Vahdetî idi. Ve Padişaha karşı bazı sözler de ileri sürüldü. «... millet kendi kuvvetiyle hürriyeti aldı. Padişah vermedi.» Nail Efendi ise Zaptiye Nezaretinin bazı mebusları

(211) *Meclis-i* Vükelada o gün, Posta ve Telgraf Nezaretinin, 3 Nisan 1325 günlü buyruğun uygulanmasına devam edilip edilmiyeceğini soran 6 Nisan 1325 günlü telgraf görüşüldü ve ahaliyi «doğrudan doğruya» ihtilâle davet eden, ya da ihtilâli arttıran, ya da ihtilâl düşüncesine hizmet eden telgraflara yine çekilmemesine, bunun dışında her türlü telgrafın serbest olduğu kararlaştırıldı. Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 126, 6 Nisan 1325. Anlaşılan bazı telgraf memurları verilen buyruklara aykırı olarak ayaklanmayla ilgili bazı telgrafları çekmişlerdi. Bunlar için «lazım gelen muamelenin» yapılması söz konusu olmuştu. Dahiliye giden 188/5/44, 265125/294, 4 Nisan 1325.

ve evlerini aradığını söyledi. Nesim Efendi, daha beklenirse mebus evlerinin baskına bile uğrıyacağını ekledi. Bu sırada Reis, yine Serseri Nizamnamesinin görüşülmesini istedi. Ankara mebusu Talât Bey gizli oturum teklif etti.

Saat 17.50 de başlayan ikinci oturuma Sadrıâzam Tevfik Paşa gelerek, hükümetin programını getirdi ve Sadaret mektupçusu Ali Fuat Bey'e okuttu. Önce «hal ve zamanın müsait olmaması» yüzünden ayrıntılı bir program hazırlanamadığı için özür dileniyordu. Hükümetin amacı «... her hal ü kârda ahkâm-ı celile-i Şer-i Şerife temessük ve Kanun-u Esasîmizin temini muhafazasına en kat'i ve layetegayyer bir azm-ü metanetle tevessülden ibaret» idi. 31 Mart olayı ise, ülkede kurulan fırka ve cemiyetlerin Meşrutiyetin henüz ilk devresinde iken «efgâr-ı ahaliyi muhtelif cereyanlara sevk» etmesinden ve «bazı matbuatın» bu akımların şiddetlenmesine yol açmasından çıkmıştı. Heyet-i Müttefikanın kurulması alkışlanıyordu. Adana olaylarının çıkmış olmasına yerinilmekle birlikte, hükümet olarak yatıştırmak için bütün gerekli tedbirler alınmıştı. 31 Mart yüzünden taşrada hükümet hakkında bir güvensizlik doğmuş olduğu kabul ediliyordu, ama hükümetin Meşrutiyete olan bağlılığı ve iyi niyetleri sayesinde, Tanrının yardımıyle yakında bu güvensizliğin kalkacağı umuluyordu. Bulgarlarla anlaşmaya yaklaşıldığı belirtiliyordu, (nitekim protokol o gün imzalandı). Programdan sonra Ömer Feyzi Efendi ayrıntılı «beyanname» (program) sunuluncaya kadar güven oyu görüşmelerinin ertelenmesini istedi. Mebuslar bu düşünceye katıldılar. Ahmet Mahir Efendi bu konuda, şöyle bir gerekçe ileri sürdü: «Ahvalin aldığı şekil ve ehemmiyete ve Sadrıâzam Paşa Hazretlerinin beyannamesinde itiraf ettiği veçhile dermeyan olunan icraat ve teşebbüsat pek muhtasar bulunmasına ve bu da ariz ve amik müzakere ve mütalaaya muhtaç bulunmasına nazaran...»

Demek ki, güven oyu oylamasının ertelenmesi şu gerekçelere dayanıyordu: 1) durumun ciddiyeti, 2) (Sadrıâzamın «itiraf ettiği veçhile») yapılanların az olması, 3) bunların enine boyuna incelenmeyi gerektirmesi. Hep hükümetten hesap sormak ya da bilgi edinmek isteyen, hükümetin Meclise programını sunarak güven oyu almamış olmasından dolayı bunu yapamıyacağını ileri süren, bu yüzden yakınan Meclis, nasıl olur da şimdi bu işi bir sonuca bağlamaktan kaçınmaktaydı? Dikkat edilirse bu gerekçelerden ilk ikisinin tutar yanı yoktur. Durumun ciddiyeti bir an önce Meclisin güvenine sahip bir hükümetin varlığını gerekli kılardı. İkinci gerekçeye gelince, Ahmet Mahir Efendi, biraz parlamento usulünü bilseydi, hükümet programlarının hükümet yeni kurulduğunda ve tabiî **yapılanları** değil (çünkü hükümet yeni kurulmuştu) **yapılacakları** anlatmak amacını güttüğünü de bilirdi. Herhalde kendisi Kâmil Paşa kabinesi dolayısiyle aldanmıştı, zira Mebusan Meclisi, Kâmil Paşa kabinesinin kurulmasından bir hayli zaman sonra toplanmıştı ve o sayede Hüseyin Cahit'in gensorusu üzerine hazırlanan Kâmil Paşa'nın programında yapılacaklarla birlikte, yapılanlar anlatılabilmişti. Üçüncü gerekçe inandırıcı gözüküyor, ama bu da bahanedir. Aslında altıncı günde de açıklandığı üzere, Meclis, kabineye güven oyu vererek İttihat ve Terakki'ye karşı çıkamıyacağı gibi, Hareket Ordusu İstanbul'a egemen olmadan hükümete güvensizlik oyu vermenin de bir anlamı yoktu. İşte bu yüzden durumun dondurulması, yani Tevfik Paşa kabinesinin havada asılı kalması hem Meclisin, hem de İttihat ve Terakki'nin işine gelmişti. Nitekim Reis, prpogram görüşmelerinin ayrıntılı programın gelmesine kadar mı ertelenmesi gerektiğini sorunca, Meclis bu işin belli bir güne, yani beş gün sonra Cumartesiye (24 Nisan 1909) kalmasını uygun gördü. Demek ki, programın ayrıntılı olup olmaması, önemli değildi. Önemli

olan, güven oylamasını durumun kesinlik kazanabileceği bir tarihe ertelemekti. Sadrıâzam da durumun özelliklerini biliyor olmalıydı ki, Meclisin kararını iyi karşıladığını bildirdi (212).

Hüsnü Paşa'nın Bildirisi : Yedinci günü Hareket Ordusu, kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa'nın ağzıyla resmen konuştu (213). İstanbul halkına yazılan beyannameye göre «bütün alem-i insaniyetin tel'in ettiği» 31 Mart ayaklanmasının amacı istibdada dönmekti. Yapanlar ise o düzende çıkarı olan bazı alçaklardı (md. 1). Millet, Şeriat ve mutluluğun sağlayıcısı olan Kanun-u Esasi'nin ayaklar altına alınmak istendiğini görerek, ayaklanmanın asıl sorumlularını cezalandırmak üzere, «heyet-i umumiyesiyle» İstanbul'a yürümüştü: Hareket Ordusu milletin yolladığı ilk yürütme gücüydü. Hareket Ordusunun amacı, Meşrutiyeti güçlendirmek ve «vatan ve millet hainlerine son ve kat'i bir ders-I intibah vermek» ti. Mazlum ahalinin, tarafsız askerlerin, saygıdeğer ulemanın mebuslar ve bu mebusların «şayan-ı itimad görüp intihab ettikleri Heyet-i Vükelâ» nın, elçiler ve yabancıların — can, mal v.s. bakımından — hiçbir şeyden korkmamaları gerekiyordu. Ama ayaklanmanın failleri, kışkırtıcılar ve yardımcıları hesap vermeye çağrılacaklardı.

Bu sonuncular arasında «yalandan kisve-i ilmiyeye

(212) Ali Fuat Bey'e göre, güven oyu verilmemesi halinde memleket hükümet buhranı içine gireceğinden, yalnızca bir beyanname ile yetinilmesine ve güven oylamasının ertelenmesine hükümetçe karar verilmiş. Tevfik Paşa durumu Ayan ve Mebusan başkanlarına da anlatmış ve onlarla anlaşmış. Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 30.

(213) Hüsnü Paşa'nın beyanname ve telgrafını en son olarak ele alışımızın nedeni, bunların, 6 Nisan 1325 tarihini taşımalarına rağmen, ertesi günü ancak öğleden sonra ilâve olarak yayımlanmalarıdır. Hüsnü Paanın 7. günün geç saatlerinde Hareket Ordusu karargâhına gelerek, belki de müsveddeleri hazır beklemekte olan beyanname ve telgrafı imzalayıp gönderdiği, bir tahmin olarak öne sürülebilir.

bürünen» hafiye ve çıkarcılar da vardı. Tabii Paşa'nın vekiller heyetini Meclisçe seçilmiş sanması, henüz Kanun-u Esasi'yi iyi inceleyemediğini gösteriyor. Ayrıca, Meclis, henüz kabineye güven oyu da vermiş değildi ki, onun «şayan-ı itimad» olması söz konusu edilebilsin. Bütün İttihatçı çevreler İstanbul'a, Meşrutiyete aykırı kurulduğunu iddia ettikleri kabineyi tanımadıklarını bildiren telgraflar yağdırırlarken, Paşa'nın bu işten hiç haberli görünmemesi garipti. Hükümeti ürkütmemek istiyor idiyse, bunu başka biçimde de yapabilirdi. Ama belki de asıl önemli sayılacak nokta, ayrı ayrı maddeler halinde suçsuz olanlara teminat verildiği halde, bu arada Padişahın hiç sözünün geçmemesiydi. Padişaha teminat verilmediği gibi, bütün beyannamede kendisi hiç anılmıyordu. Böyle bir beyannamede Padişahı hiç anmamak unutkanlık sonucu olamazdı. Zaten 31 Martın istibdada dönmek için yapılmış olduğu da ileri sürülüyordu. Göze çarpan üçüncü bir nokta da «kisve-i ilmiyeye bürünen» lerden özel olarak söz edilmiş olmasıydı. Göreceğimiz gibi, Mahmut Şevket Paşa, Hareket Ordusu kumandanlığını aldığı zaman çok daha diplomatik tarzda davranacaktı.

Hüseyin Hüsnü Paşa'nın bir de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine bir telgrafı vardı (214). Buna göre istib-

(214) Bayar, Hareket Ordusu kumandanının Harbiye Nazırı ile yazışması gerekirken, Hareket Ordusu hükümeti tanımadığı için, Nazırı ihmal edip Genelkurmay başkanına telgraf çektiğine işaret ediyor. Aslında Hareket Ordusunun ilk üst olarak Genelkurmay ile yazışması yanlış değildi. Fakat bu ordu üstten emir almadan kurulup Selânikten İstanbul'a gelmiş, belki bir bakıma nizam dışı bir orduydu. Onun için bu Ordunun şu ya da bu biçimde davranması gerektiğini söylemek biraz zordur. Gerçekte, Hüsnü Paşanın telgrafı Harbiye Nazırına yazmamasının Bayarın sözünü ettiği niyetten ötürü olduğu anlaşılıyor. (Hasan İzzet, Salahattin, Cemal Beylerin 3. Ordu kumandanlığına raporu, **a.g.e.,** s. 626). Buna karşılık 3. gün Mahmut Şevket Paşanın Sadarete hitaben telgraf çektiğini unutmamak gerekir. Bayar, **a.g.e.,** s. 329-30.

datçı ve çıkarcıların «iblisane» telkinlerine kapılan Hassa ordusu ile, Bahriye ve Tophane askerinin ayaklanması («harekât-ı vakıası») altıyüz senelik lekesiz Osmanlı Ordusuna büyük leke sürmüştü. İşte bu lekeyi temizlemek için gelen Hareket Ordusu, Meşrutiyeti pekiştirecek ve hafiyelerle çıkarcıların cezasını verecekti. Bunu serbestçe yapıp ordunun «namusunu ikmal» edebilmek için silâh arkadaşlarından iki şey isteniyordu: 1) İstanbuldaki er ve erbaşlar Şeyhülislam ve Ders Vekili huzurunda Kuran üzerine, subayların birliklerine dönmelerine karşı gelmiyeceklerine, ve onlara «körü körüne itaat ve inkiyad göstereceklerine» bir de bundan böyle siyaset işlerine hiç karışmıyacaklarına bir gün içinde andiçeceklerdi. 2) İstanbul'daki silahlı kuvvetler, cezalandırma işine hiç karışmıyacak ve Hareket Ordusu askerlerine «yan gözle bile» bakmıyarak onları öz kardeşleri bilecekler ve kendilerini aldatan hafiye ve alçakları subaylarına bildireceklerdi. Böyle davranılırsa kendilerine ilişilmeyecekti — bunun kendilerine «anlıyacakları lisan ile» hatırlatılması dileniyordu (215).

Böylece İttihatçı olmıyan İstanbul çevrelerinin korktukları başlarına geldi. Zaten Hareket Ordusunu yumuşatma, ya da vaz geçirme çabaları yetkisiz temsilciler karşısında herhangi kesin bir sonuca ulaşamamıştı. Şimdi ise Hareket Ordusu en yetkili ağzı ile konuşuyordu ve aldığı tavır sert, kararlı, öcalıcı idi. Padişah konusundaki

(215) Ali Şevkiye göre Hareket Ordusu kumandanı 18 Nisan 1909 gününe kadar, Hüseyin Hilmi ve Ahmet Rıza'nın daha önceki mevkilerine geçmelerini isterken, bundan sonraki günlerde, suçluların cezalandırılmasını istemekle yetinmekteydi. Danişmend, **31 Mart,** s. 32. Hüsnü Paşa'nın, beyannameden ve Genel Kurmaya çekilen telgraftan önce, İstanbul'la bir yazışması olduğuna dair başka hiçbir bilgi yoktur.

sessiz tutum ise özellikle tehdit edici idi (216). Denebilir ki, İsmail Kemal'in o akşam Tevfik Paşa'da tanık olduğu şaşkınlık, büyük ihtimalle Hüsnü Paşa'nın telgraflarının sonucu idi.

Öte yandan, bazı kaynakların ileri sürdükleri gibi, başta Nâzım Paşa olmak üzere bazı kumandanların Hareket Ordusuna silâhla karşı konulması için teklifte bulundukları doğru ise, bu teklifin yedinci gün yapılmış olması muhtemeldir (217).

(216) Lowther'e göre (Gooch ve Temperley, **a.g.e.**, s. 317) o gün öğleden sonra İttihat ve Terakki'nin Padişahın tahttan çekilmesini istediği ve bu istek yerine getirilmezse ertesi günü (sekizinci gün) sabah erkenden Yıldız'a saldırılacağı haberleri dolaşmağa başladı. Bu yüzden Beşiktaş ve Ortaköy halkının bir çoğu semtlerinden uzaklaştılar. Lowther bu söylentinin yanlış olmadığını iddia ediyor, zira ertesi günü elçiliğe gelen İsmail Kemal, Hareket Ordusunun böyle bir telgraf çektiğini ve telgrafın mabeyinci Rıfat Bey eliyle Abdülhamit'e iletildiğini bildirmiş. Ne var ki, böyle bir telgrafın varlığı, İsmail Kemal dahil başka hiçbir kaynaktan doğrulanmadığına göre, bunun Hüsnü Paşa beyannamesinin bir yorumu olması ihtimali güçlüdür. Beyannamenin Padişaha karşı tutumu kamu oyunun da gözünden kaçmadı, ve sekizinci günden başlıyarak basında Abdülhamit'e karşı sert saldırılar yer almağa başladı.

Hüsnü Paşa'nın Abdülhamit hakkındaki sessizliği, kendisini bu konuda herhangi bir görüş ileri sürmeğe yetkisiz saymış olmasından ileri gelmiş olabilir. Ama bu bile, Padişahın durumunun soru konusu olduğunu göstermek bakımından, yine de tehdit edici sayılabilir.

(217) **Abdülhamit'in Hatıra Defteri,** s. 141; Danişmend, **31 Mart,** s. 100 (Nadir Ağa'nın Harp Divanında tanıklığına dayanarak). Öte yandan, Ziya Şakirin elde ettiği bilgilere göre, Abdülhamit, Nazım Paşa'nın bir çok zabitleri Taksim kışlasına toplayarak, «İkinci ve üçüncü ordu İstanbul'u tedibe geliyor. Bu hareket bizim için büyük bir şerefsizliktir. Bunların İstanbul'a girmesine müsaade etmemeliyiz» demiş. Abdülhamit, bunu haber alınca, böyle davranışlarda bulunmamasını istemiş. Ziya Şakir, **Sultan Hamid'in Son Günleri** (İstanbul, Anadolu Türk Kitap Deposu, 1943), s. 153. Fırka kumandanı Veli Paşa'nın Harp Divanında anlattığına göre Nazım Paşa kışlaları dolaşıp asker direnmeğe teşvik ediyormuş. Tugay, **a.g.e.**, s. 265. Halil Menteşe de Paşa'nın Meclise gelerek, «Beyler, bu kumandanımıza meram anlatın. Şurada burada dürtüştürme başladı. Bu iş tavla oyununa benzer. Hiçbir kimse kaybetmek istemez.» dediğine tanıktır. Halil Menteşe, **a.g.e.**, 26 Ekim 1946, 7972. Rıza Nur'a göre Habib Bey (Bolu) gizli oturum yaptırıp (bu işin o gün olmuş olması, teklifin de yukarda belirtildiği gibi Ankara'dan Talat Beyce yapılmış olması muhtemeldir) mebusları Yeşilköye çağırmış. Havanın bu yönde olduğunu görünce, Rıza Nur, Nâzım Paşaya gidip buyruğundaki askerle Hareket Ordusunu ezmesini, ondan sonra da dönüp Abdülhamid'i tahttan indirmesini istemiş. Nâzım, «morarıp titreyerek» bu işi yapamıyacağını söylemiş. **Hayat ve Hâtıratım,** c. 2. (İst., Altındağ Yayınevi, 1968), s. 301. Bu çeşitli bilgiler şöyle uzlaştırılabilir: Nâzım Paşa askerin Hareket Ordusuna karşı durmasını arzulamış, hattâ bu yönde mebuslara blöf, askerlere de kışkırtma yapmış olabilir. Ama komutası altındaki askeri alıp Hareket Ordusu üzerine yürümeği, sonra da Abdülhamid'e karşı çıkmayı göze alamamış olması mümkündür.

O gece Tevfik, Ethem, Nâzım ve Memduh Paşalar durumu pek çaresiz görmüş olacaklar ki, istifa ettiler, ama istifaları kabul olunmadı (218).

Şimdi biraz da Erkân-ı Harbiyeye çekilen telgraf ile İstanbul halkına hitabeden beyannamenin nasıl hazırlandığını görelim. Bu teşebbbüsler, Miralay Hasan İzzet, Kaymakam Selâhattin ve Cemal Beylerin o gün 3. Ordu Kumandanlığına çektikleri telgraf raporda öngörülen ve 6. günün gecesi Erkân-ı Harbiye Reisi İzzet Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa, Talat, Dr. Nâzım Beyler ve Bolu mebusu Habip Efendi tarafından kararlaştırılmış tedbirler arasında bu-

(218) Lowther, Gooch ve Temperley, **a.g.e.**, s. 317; İsmail Kemal, **a.g.e.**, s. 345, Tevfik Paşa'nın istifa etmek üzere olduğunu, Nazım Paşa'nın da Harbiye Nazırlığına atandığını (?) ve Büyükada'ya çekildiğini söylüyor. **İkdam** da Nâzım Paşa'nın istifa ettiğini, istifanın Ethem Paşa tarafından geri alındırıldığını bildiriyor. 21 Nisan 1909, 5353. Abbott'a göre Nâzım Paşa'nın istifası, Hüsnü Paşa'nın bildirileri karşısında verildi. Ama mebuslar, onun kumandasında olmıyan askerin yeniden sokaklara dökülecekinden korkarak aralarında seçtikleri bir heyet aracıyla istifasını geri aldırmışlar. **a.g.e.**, s. 234-5.

lunuyordu (219). Bu rapordan anlıyoruz ki, Erkân-ı Harbiyeye çekilen telgrafın başlıca amacı, 31 Martçı askerlere, tövbe edebilmeleri ve böylece Hareket Ordusuna karşı çıkmamalarını sağlamak üzere onlara açık kapı göstermekti. Beyannamenin amacı ise, ayaklanmaya katılan, hatta belki yalnızca ayaklanmayı hoşgören bir kısım İstanbul halkını sindirmek ve onları tehdit ederek Hareket Ordusuna karşı koymalarını önlemekti. Diğer bir tedbir, raporun deyimiyle, ders çalışacaklarına hükümet ve ordu işlerine sözle ve fırsat buldukça fiilen karışmış ve bu yüzden vatan için tehlikeli durumlar yaratmış bulunan bazı ilmiye öğrencilerinin direnmeye veya İstanbul'daki askeri kışkırtmaya kalkışmaları halinde kendilerine hiç acınmıyacağını ve idam edileceklerini bildiren, Cemiyet-i İlmiyeye hitaben yazılmış bir beyanname olacaktı. İlmiye öğrencilerinin kahve ve sokaklarda toplu olarak bulunmalarına ve hele iyi ya da kötü maksatla olsun, askerlerle konuşmalarına kesinlikle müsaade edilmiyeceğinin belirtilmesi, Hareket Ordusunun bunlardan ne kadar çekindiğini ve herhalde 31 Mart olayından da bunları büyük ölçüde sorumlu tuttuğunu göstermek bakımından önemlidir.

Aynı raporda öngörülen, daha doğrusu «kararlaştırılan» başka bir tedbir, elçiler, hükümet, Mebusan Meclisi ve kamu oyu ile temasta bulunarak Hareket Ordusunun davranışlarını kararlaştırmak üzere İstanbul'da bir komitenin kurulmasıydı. Bu komite İzzet Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa, Hassa Kumandanı Nâzım Paşa, Bolu mebusu Habib, eski Selânik ceza reisi mebus Hayri ve İstanbul mebusu Ahmet Nesimi Efendilerden ve donanmayı göz altında tutmak üzere **Abdülhamit, Berk-i Satvet** ve **Feth-i Bülent** gemilerinin süvarileri Kaymakam Vasıf, Ârif ve Kolağası Rauf Beylerden kurulacaktı. Böyle bir komite başarıya ulaşmak için gerekli görülüyordu. Komitenin aldığı kararlar makine başında 3. Ordu kumandanlığından izin alındıktan sonra uygulanacaktı. İstanbul âsilerinin tamamiyle boyun eğmeleri ve bundan böyle Meşrutiyetin tehlikeye girmemesi için yapılacak «şiddetli icraat» konusunda «meselâ» kaydiyle düşünülen hususlar, Mebusanın hükümeti derhal düşürmesi, örfî idare ilânı ve olayı meydana getirenlerin Ali Divana, cinayetlerden sorumlu erlerin Harp Divanına verilmeleri, Padişah Sarayında bulunan kimselerin tamamiyle dağıtılmasıydı. Bütün kararlar 3. Ordu Kumandanlığının tasdikine sunuluyor ve bunların kumandanın (herhalde Hüseyin Hüsnü olacak) gelişinden önce arzedilmesi, İstanbulda halk arasında Hareket Ordusunun niyetleri konusunda hüküm süren tereddüt ve heyecanı bir an önce gidermek gereği ile açıklanıyordu.

Bu «kararlara» Selânikten nasıl bir cevap geldiğini bilmiyoruz (220). Bildiğimiz, Cemiyet-i İlmiyeye hitaben yazılması tasarlanan beyanname ile kurulması düşünülen komitenin hiçbir zaman gerçekleşmediğidir. İlmiye öğrencilerini özellikle hedef tutan bir beyanname, gereksiz bir sertlik olarak görülmüş olabilir. Zaten halka hitabeden bildirinin 5. maddesi bütün sarıklılara gereken uyarmayı yapmıştı. Komiteye gelince, böyle bir tasarının Hareket Ordusunun geçici kumandanlarına benimsetilebilmiş olması İstanbul hükümetinin ve muhalefetin bir başarısı sayılmalıdır. Zira bu komiteye hükümetten kimse girmemekle birlikte, askerî konularda âdeta kabine üyesi durumunda olan İzzet Paşa ile Nâzım Paşa bu komitede üye olacaklar, Ha-

(219) Bayar, a.g.e., s. 624-9.

(220) Bayar'ın, Hüsnü Paşa tarafından Mahmut Şevket için hazırlandığını tahmin ettiği bir rapor müsveddesine göre Selanikten bu konuda henüz izin gelmemiş olmasına rağmen, Hüsnü Paşa İstanbul'daki büyük heyecanı bir an önce yatıştırmak için beyannameyi yayımlamıştı. Bayar, a.g.e., s. 607-8.

reket Ordusundan da kimse bulunmayacaktı. Her ne kadar bu komitenin kararları Mahmut Şevket'in tasdikine bağlı olacak idiyse de, Hareket Ordusunun kurulmasını kabul ettiği ve tanıdığı bir uzuv olarak Hareket Ordusunu azımsanmıyacak bir tesir altında bulunduracaktı.

Raporun dikkati çeken yanlarından biri de, Abdülhamit aleyhinde belirli bir tutumun yokluğudur. Onun tahttan indirilmesi veya doğrudan doğruya suçlanması söz konusu değildir. Yalnız, yapılması düşünülen «şiddetli» icraat arasında Abdülhamit'in çevresindeki insanların tamamen dağıtılmaları vardır. Bundan 2 değişik sonuç çıkabilir: 1) Bu durum, Abdülhamit'i olup bitenlerden sorumlu tutarak tahttan indirmek düşüncesinin sonradan, ve özellikle İstanbul'daki muhalefet gazetelerinin kampanyası sonucu olarak, Hareket Ordusunda ortaya çıktığını gösterir. 2) Hareket Ordusu subayları şiddetle Abdülhamit aleyhinde olmakla beraber, henüz bu tutumlarını açığa vurmayı ihtiyatsız buluyorlardı. İkinci ihtimal bize daha doğru görünmektedir. Nitekim Marschall'in o gün, hatta belki de bir gün önce çektiği bir telgrafa göre Hareket Ordusu Abdülhamidi tahttan indirmeğe kararlıydı (221).

5. **Sekizinci gün** (Salı, 20 Nisan 1909, 7 Nisan 1325): **Mahmut Şevket'in Hareket Ordusunun Başına Geçmesi ve Bazı Âsilerin Kaçma Yolunu Seçmeleri :**

Basın : Sekizinci günün **İkdam**'ı, **La Turquie**'den naklen artık Hareket Ordusunun İstanbul'a nasıl gireceğini anlatmağa başlamıştı. Buna göre esas birlikler, İstanbul'u kuşatacaklar, bir öncü kuvveti ise Beyoğlu ve Galata'yı çevirecekti. İstanbul askerinin tepelere toplar yerleştirdiği

(221) G. Politik, 9586/27.

yolundaki haber önemsenmiyordu, zira «teferruat ve mâlümat» subaylardaydı, onlara ise, güvenilebilirdi. **İstanbul** gazetesinden alınan bir başka haberde, Erzurum'daki dördüncü ordudan bir avcı taburunun İstanbul'a doğru yola çıktığı, gönüllülerin toplanıp silahlandırıldığı bildiriliyordu. Bir gün sonra iki diğer taburla birlikte Türk ve Ermeni gönüllüleri de hareket edeceklerdi. Bu birlikler Trabzon'dan deniz yoluyla geleceklerdi. Erzincan birlikleri de Ankara üzerinden gelecekti. Ayrca, **İkdam,** naklen de olsa, Tophane işçilerinin ayaklanma günü silah depolarını kırarak silah aldıklarını, sonra da beş - altı mecidiyeye bunları satmağa başladıklarını bildirecek kadar tutumunu değiştirmişti. Böyle bir haberin çıkması **İkdam**'ın 31 Martçı askerden çekinmediğini, ya da hiç olmazsa, Hareket Ordusundan daha fazla çekindiğini gösterir.

O gün **Volkan** gazetesinin en son sayısı çıktı. Vahdetî 4 Nisan 1325 yani 17 Nisan 1909 günü iki tane davet almıştı: bunlardan biri savcılıktan, öbürü de Zaptiye Nezaretindendi. Savcılıktan gelen davet Mustantık Memduh imzasını taşıyor ve Vahdetî'ye «teheyyüc-ü ezhanı mucip makale neşrinden dolayı» 18 Nisan 1909 Pazar günü bidayet mahkemesi mustantıklığına gelmesi «lâzım geldiğini» haber veriyordu. Zaptiye Nâzırı Ferik Ali imzalı davet ise «ezhan-ı umumiyeyi teşviş edecek surette hilaf-ı hakikat neşrolunan ilâveler» üzerinde görüşmek için kendisini gelip görmesini «rica» ediyordu. Derviş, buna karşılık, Zaptiye Nâzırına, kendisinin yalnız bir ilâve yayımladığını söylüyordu. Bu da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin açılış günü çıkan **Cellad** adında bir «beyanname» ye cevaptı. Nâzır, Vahdetî'nin düşüncelerini almak istiyorsa, kendisi Nezaretin hukuk müşaviri değildi. Onun için de Zaptiyeye gitmeğe niyeti yoktu. Vahdetî bundan sonra da davetlerin amacını açıklıyordu: amaç, kendi «başına çorap örmekti».

Kanunsuz olarak onu tevkif edecekler, sonra da mevkuf iken öldürüp, buna intihar süsü vereceklerdi: böylece kendi canına kıydığı için de imansız diye tanıtılacaktı. Vahdetî hükümetin neden ancak 17 Nisan günü kendisi aleyhinde kovuşturma açmayı kararlaştırdığını da açıklamağa çalışıyordu. O gün Hareket Ordusu taburları Çatalca'da birikmeğe başlamış ve bunun üzerine aynı gün, Mebusan Meclisinden ve hükümetten birer heyet Çatalca'ya gitmişti. Demek ki gidenlerle Hareket Ordusu arasında kendi aleyhinde bir «muahede» yapılmıştı. «Mahutlar »(İttihatçılar) kendisini «şanlı orduya» kimbilir naşıl anlatmışlardı? (222.)

Vahdetî kendini savunmaya da çalışıyordu. Yazdığı yazılar ortalığı heyecana vermek amaciyle yazılmıyordu, ama Allah ve Peygamberi düşündüğü için ve dinine, milletine, vatanına acıdığı için, sanki kendinden geçerek yazıyordu. Bu yüzden «millet ateşler içinde yanar, kebap olur» (223). (Garip olan, Vahdetî'nin savunma diye söyledikleri, karşı taraf için suçlamaların haklılığını itiraf niteliğindeydi). Ayrıca kendisi için kanuna aykırı bir işlem yapılırsa «enzar-ı âlem-i medeniyet» bu işin üstüne eğilecek ve hükümetin Hürriyetin ilânından önce, Yıldız Sarayı'nın bir «manivelası,» sonra da gizli bir gücün kahrı altında zebun» olduğunu anlıyacaktı. Demek ki, burada Vahdetî Avrupa kamu oyundan medet umuyor. Hükümetten istediği — hayatını «gayrı meşru olarak» tehlikede gördüğü için — muhakemesinin mevkuf olarak değil, serbest olarak yapılmasıydı. Bu uğurda istenen kefilleri de göstermeğe hazırdı.

(222) Oysa, gördüğümüz üzere, hükûmet daha üçüncü gün **Volkan** aleyhinde kovuşturma açılmasını kararlaştırmıştı. Bununla birlikte, Hareket Ordusunun tehdidi büyüdükçe, İstanbul hükümeti için Vahdetî gibilerinin konuşturulması daha zorunlu hale geldiği de bir gerçektir. Lowther de Vahdetî'den yakınmaktadır: herkes uzlaşmacı tavırlar takınırken, o «isterik saçmalar» ileri sürmüştür. Gooch ve Temperley, **a.g.e.**, s. 319.

(223) Vahdetî, **Volkan**'ın her gün 20000 den fazla okuyucusu olduğunu ileri sürüyordu.

«İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Umum Şubeleriyle Bilcümle Efradına» adını taşıyan bundan sonraki yazı, Vahdetî'nin vasiyeti niteliğindeydi. Nitekim, «İşte: size de bu son sözlerim yadigâr olsun» diye bitiriyordu. İlk vasiyeti, hükümet işlerine karışmak gibi «fesat» bir düşünce beslenmemesiydi. Bu isteğin ancak İttihat ve Terakki'ye yöneltilmiş dolaylı bir eleştiri olarak değeri olabilir. Zira İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti gibi, kanunların Şeriata uygunluğunu denetlemekle kendini yükümlü gören bir kuruluşun görevini başarması için hükümete karışması şarttı. İkinci vasiyeti, Cemiyetin Anadolu'da, Kürdistan ve Arabistan'a doğru, Rumeli'de de Firzovik ve Debre-i Bâlâ şubelerinin yardımiyle yayılmasıydı. Kendisine bir zarar gelirse, umumî merkez başka bir yere taşınacaktı. Bu durumda merkez olacak yer, kendiliğinden belli olacaktı — en istidâdlı yer merkez olabilecekti. İşte bu merkeze karşı gelinmiyecekti, zira İstanbuldan hayır yoktu. O, «Rumeli hükümetinin kahrı altında zebundur». Derviş bundan sonra yine coşup Ahmet Rıza ve Dr. Nâzımın kişiliğinde İttihatçılara meydan okumaktadır. İttihatçılar zavallı orduyu aldatmışlardır ama matbuat sekiz ayda İttihatçıların «pabuçlarını ellerine vermiştir.» Üçüncü vasiyet ise, Meşrutiyet düzeninden yararlanarak yabancıların birkaç yüzyıldır aşağıladığı İslâmiyetin ne kadar uygarlıkçı, ilerlemeci bir din olduğunun gösterilmesiydi. Millet, Avrupa donanmalarının dolaşmalarına, «ayak patırdılarına» aldırış etmemeli, «kulağının arkası bile terlememeliydi». İran'daki karışıklıklarda ve Fransız ihtilâli sıralarında yabancılar bu ülkelere karışmamışlardı. Demek ki, Vahdetî iç savaştan çekinilmemesini istiyordu. Bu söz de yedinci gün Hareket Ordusuna karşı koymanın hiç olmazsa İstanbul'un bazı çevrelerinde ciddi olarak düşünül-

düğü tezini güçlendirmektedir. Vahdetî'nin son vasiyeti de askere idi: asker subayların buyruklarına boyun eğmeliydi, zira milletin selâmeti bunu gerektiriyordu. (Burada şöyle bir soru akla gelebilir. Hangi subaylara boyun eğilecekti — Harbiyelilere mi, yoksa alaylılara mı?)

Bundan sonraki iki yazı imzasız, üçüncüsü Said-i Kürdi'nin imzasını taşıyordu. Ama ikinci yazı yedinci gün **Mizan**'da çıktığı için, onun da Said-i Kürdi tarafından yazıldığını biliyoruz. Birinci yazının da onun tarafından yazılmış olması mümkündür. İlk yazı — «Asakir'e Hitap» — askerlere subaylarına boyun eğmelerini öğretiyordu. Onlar iki müthiş istibdadı — yani Abdülhamit istibdadı ile İttihat ve Terakkinin istibdadını — «defaten» öldürmekle Şeriatın iki mucizesini göstermişlerdi. Ama siyasete karışılmamalıydı. Bu inkılâp «harekâtları» ilâç gibiydi, fazlası zararlı olurdu. Ayrıca Avrupa'nın manevî istibdadı altında bulunmak bakımından ihtiyatlı ve ılımlı olmak gerekiyordu. Demek ki Vahdetî'nin biraz önce söylediklerinin tersine, bu satırların yazarı Avrupa'nın tutumuna aldırmamazlık edemiyordu. Sonra da hem devrim yapmak, hem de siyasete karışmamak bu nasıl olacaktı, belli değil. Belki de devrimler olup bittikten sonra, yani 31 Marttan sonra, her iş «yoluna» girdiğinden artık bundan böyle siyasete karışılmıyacaktı. İkinci yazı, yedinci gün **Mizan**'da gördüğümüz «Cemiyetlere İhtar-ı Mühim» adlı yazıydı. Üçüncü ve Said-i Kürdi imzalı yazıda İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ortalığı kapladığı ve âlemi «zelzeleye» verdiği söyleniyordu. Ama tabiat ve «istidad-ı âlem» bunun tamamen açıklanmasına dayanamadı: «tedric lâzımdır». Şimdi artık bu yüksek cevheri bir yere saklamak gerekiyordu. Böylece herhalde Cemiyetin ilerde yeniden ortaya çıkabileceği söylenmek isteniyordu.

Görülüyor ki, Volkancılar, köşeye sıkışmış insanların

durumunda ve psikolojisinde olmakla birlikte, 31 Martçı tezleri ileri sürmekten vazgeçmemişlerdi. Hatta, kadın meselesine dokunmak fırsatını bile bulmuşlardı: kadınların örtünmeleri için kendilerine çeşitli başvurmalar olduğunu iddia ediyorlardı. «Muhadderatımızın yegâne ziynetleri iffettir» diyordu. **Volkan** ve ilgililerin dikkatini çekiyordu.

Burada biraz da Vahdetî'nin gazete dışı faaliyetleri üzerinde durmak yerinde olur. Yakalandıktan sonra Harp Divanı önünde yaptığı açıklamaya göre, kendisi 6. gün, yani 18 Nisan 1909 Pazar günü evinden çıkıp, akşama doğru trenle Gebze'ye kaçmıştı. Bu doğru ise — ki elimizdeki bilgilerle bunu yalanlamak mümkün görünmemektedir — demek ki, 7. ve 8. günlerde **Volkan**'da çıkan Vahdetî imzalı yazılar büyük ihtimalle kendisi tarafından önceden yazılmış ve gazete, idarehanede çalışan diğer kimselerce çıkarılmıştı. Fakat bizi asıl ilgilendiren nokta, Vahdetî'nin evinden çıkıp Haydarpaşa istasyonuna gelmeden önce yaptığı 2 ziyarettir. Bunlardan ilki, Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşaya yaptığı ziyaretti. Amacı, kendi ifadesine göre, müdde-i umumînin gönderdiği celpnameleri göstermek ve akıl danışmaktı. Fakat anlaşılan Paşa perişan bir haldeydi, hatta Vahdetî'ye «Mahkemeye gitmesini» tavsiye etmişti. Vahdetî, hemşerisi olan Sait Paşa ile olan ilişkilerini mahkeme önünde azımsamak istemişti. İkrarına göre Sait Paşa'yı 6 defa ziyaret etmişti. Bunların son üçü borç almak içindi, fakat Sait Paşa başta vermiş olduğu sözde durmayınca Vahdetî de Sait ve Kâmil Paşalara gücenmiş bulunuyordu. Fakat celpnameleri alınca, Vahdetî'nin en önce Sait Paşaya başvurması — gücenme olayı gerçek de olsa — aradaki yakınlığı göstermek bakımından önemlidir. Yine dikkati çeken bir nokta da Vahdetî'nin başlangıç olarak bir «fırka kavgası» diye nitelediği 31 Mart olayının Sait Paşa ve ba-

bası Kâmil Paşa tarafından düzenlendiği «tahmininde» bulunmasıdır.

Vahdetî o gün Sait Paşa'dan sonra Şehzade Vahdettin'i ziyaret etti. Vahdetî'nin söylediğine bakılırsa, daha önce Şehzadenin ağası Mehmet Esat Efendi İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti merkezine gelerek hem efendisini hem de kendisini Cemiyete üye yazdırmıştı. Vahdetî bundan cesaret alarak Şehzadenin konağına gidip orada bir kaç gün kalmak istemişti. Fakat Mehmet Esat, «Herkes kendi derdine bakıyor, olamaz» deyince, Vahdetî de Gebzeye gitmek zorunda kalmıştı (224). Her iki ziyaret hangi yüksek çevrelerin Vahdetî'nin arkasında olduğunu göstermek bakımından önemlidir. Vahdetî, Sait ve Kâmil Paşaların ve belki de Vahdettin'in — aralarındaki ilişkiler kesin olarak bilinmese de — İttihat ve Terakki aleyhtarlığı ve İngiliz siyasetiyle nasıl ortak bir cephede bulundukları böylece belli olmaktadır. Ne var ki, Vahdetî mücadeleye fiilen bulaşan rütbesiz bir kimse olduğu için idam edildiği halde, Sait Paşa'nın askerlikten çıkarılmasıyla yetinilmiş (225) ve tabii Vahdettin ile Kâmil Paşa için herhangi bir muamelenin yapılması söz konusu bile olmamıştır.

Mizan'da Ahmet Mithat'ın, Süleyman Nazif'in daha önceki mektubunu destekliyen bir mektubu yer alıyordu. Bu sefer Murat Bey bu mektuba yarım ağızla da olsa, katılmayı uygun görmüştü. Öte yandan, Tıbbiye öğrencilerinden birinin «Vatan Şu Dakikada Tehlike İçindedir-» başlıklı yazısına karşılık, Murat Bey, Heyet-i Müttefika'nın varlığı ile insanın teselli bulabileceğini hatırlatıyordu.

Özellikle o günkü gazetelerde, 31 Mart ve daha önemlisi Abdülhamit aleyhtarı bir hava esiyordu. Mahmut Muh-

(224) Bayar, «31 Mart ifadeleri», 4-6.

(225) Bahriye gelen defteri 38, 25 Mayıs 1325, no. 126.

tar Paşa, Atina'da yaptığı bir açıklamada, 31 Mart olayını kendince anlattıktan sonra isyancıların ayaklanmada o derecede gözüpek olmalarını yüksek makamların yapılanları hoşgöreceklerini önceden bilmiş olmalariyle izah ediyordu. Demek ki, Paşa, henüz Atinada iken, yani İttihat ve Terakkili'lerle uzun boylu temasa geçmeden önce de, suçu Abdülhamit'e yüklemeğe eğilimli bulunuyordu (226). **Servet-i Fünun** gazetesi ise 31 Mart günü, hastahaneye kaldırılan askerlerin üstlerinden 15, 20, 24 lira gibi büyük paralar çıktığını, Yıldız'daki yaverlerden sekizinin öldürüldüğünü ve çekilen telgrafların ayaklanmadan Sarayı sorumlu tuttuklarını bildiriyordu. Aynı gazete, yirmibeş - otuz mebusun Ayastafanos'a gidip gece orada kaldıklarını haber veriyordu. Öte yandan, Hareket Ordusu askerlerini aldatmağa çalışan hoca kılıklı hafiyelere dair haberler de gazetelerde çıkmağa başladı (227).

İsmail Kemal Kaçıyor : O sabah İsmail Kemal, tevkif olunmasını isteyen Hareket Ordusunun telgrafını görmek üzere Tevfik Paşa'nın konağına gitti, ama onun Saraya gitmek üzere daha önce konaktan ayrıldığını ve istifa etmek durumunda olduğunu öğrendi. Nâzım Paşa da Büyükadaya çekilmişti (İsmail Kemal'e göre) (228). Bu durumda İsmail Kemal kaçma kararını verdi. İngiliz elçiliğine sığındı ve elçilik memurlarının yardımı ile o akşam İstanbul'dan ayrılan İngiliz bandıralı **Tevfikiye** gemisine bindi (229).

(226) **İkdam**, 24 Nisan 1909, 5357.

(227) **İkdam**, 21 Nisan 1909, 5324.

(228) **İkdam**'a göre Sadrıâzam ve Harbiye Nazırı Saraya giderek, saat yediye kadar (14.00) kaldılar. 21 Nisan 1909, 5354.

(229) İsmail Kemal, **a.g.e.**, s. 345; Gooch ve Temperley, **a.g.e.**, s. 317. İsmail Kemal, vapur kalkıncaya kadar kaptan köşkünde kaldığını ve tayfaların kapısında nöbet tuttuklarını anlatıyor. 21 Nisan 1909 günlü **İkdam**'a göre Anadolu'ya giden trenler, özellikle sarıklı yolcularla doluydu. Ayrıca, birçok erler, silâhlı veya silâhsız, yaya olarak İstanbul'dan uzaklaşmaktaydılar.

Rıfat Paşa İngiliz Elçiliğinde : Yine o sabah Hariciye Nâzırı Rifat Paşa, Sir G. Lowther'i ziyaret ederek, imzasız bir mektup aldığını bildirdi: buna göre, Hareket Ordusu şehre girerken, limandaki savaş gemilerinden biri, Boğaza bakan Alman, Rus, Avusturya, Fransız elçiliklerini bombardıman edecekti. Paşa hükümetin çaresiz bir durumda olduğunu, elçiler bu tehdidi ciddi buluyorlarsa, Padişaha başvurmaktan başka bir çareleri bulunmadığını anlattı. Ama diğer elçiler Lowther'in verdiği bu haberi ciddiye almadılar. İngiliz elçisinin tehdid edilmesine ve İngiliz elcisi de İstanbulda kıdemli elçi olmaktan uzak olmasına rağmen Rifat Paşa'nın durumu bu elçiliğe bildirmesi arada «hayli» bir yakınlık bulunduğunu göstermektedir (230).

Babıâli ve Aldığı Ültimatom : Hükümete gelince, Abmülhamit'in o gün verilmiş olan bütün istifaları geri aldırtmayı başardığı anlaşılıyor. Kabinenin karar almak zorunda olduğu işlerden biri de Mebusan Meclisi başkanlığınca mebuslar adına ileri sürülen bir istekti. Buna göre, hükümetin bir beyanname yayımlıyarak 1) mebus hayatlarının garanti altında olduğunu ve mebusların düzenli olarak Meclise gelmelerinde hiçbir tehlike bulunmadığını, 2) «bazılarının» (bazı mebuslar) evlerine saldırmak gibi durumların kesinlikle yasak olduğunu, 3) halkta dolaşan sansür ve hafiye söylentilerinin uydurma olduğunu açıklaması isteniyordu. Buna karşılık hükümetin görüşü şuydu :1) Kanun-u Esasî ve Meşrutiyet genel garanti altında idi, ve Zaptiye Nâzırının bir gün önce Mecliste açıkladığı üzere, 2) mebusların korunması için gereken tedbirler alınmış ve eve saldırma söylentisi Çatalca'ya hükümet heyetiyle gidecek mebuslara davetname vermek için evlerinin zabıta tarafından soruşturulmasından çıkmıştı, 3) sansür ve hafiye söylentileri de bazı «esafilin» kendilerine hafiye süsü vermelerinden ileri geliyordu, bu gibiler hakkında «muamele-i lazime» yerine getirilecekti. Bununla birlikte, mebusların kişi ve evlerinin korunması için Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine derhal emir verilmesini kararlaştırdı. Ama beyanname yayımlamağa gelince, hükümet bunu doğru bulmadı, zira böyle bir bildirinin çıkması, halka söz konusu noktalarda bir tehlikenin varolduğunu duyurarak, zihinlerin yeniden karışmasına yol açabilecekti. Diğer bir tezkere de Âyandan gelmişti. Âyan meclisi olan bitenlerden haberli kılınmak istiyordu (231).

Fakat hükümetin o gün karşılaştığı en önemli iş, 3. Ordu kumandanı Mahmut Şevket Paşadan aldığı ültimatomdu (232). Paşa o gün Sadarete gönderdiği bir telgrafla Hareket Ordusunun amaçlarını şöyle açıklıyordu: 1) Meşrutiyet aleyhindeki ayaklanmadan ötürü İstanbul'un bozulmuş olan asayişini sağlamak, 2) fesat ve hainlerin aldattığı askeri itaat altına almak, 3) ayaklanmaya sebep olanları, düzenliyenleri ve olayda rol oynamış olanları ortaya çıkarıp kanuna göre cezalandırmak («tedib etmek»), 4)

(230) Gooch ve Temperley, **a.g.e.**, s. 317-8. Öte yandan kendilerini ihtilal komitesi diye tanıtan bazıları, Galata borsasına bomba koyacaklarını bildirdiler. Nadi, **a.g.e.**, s. 144-5.

(231) Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 126, 7 Nisan 1325. Burada işaret etmek gerekir ki Bahriye Nazırı Mirliva Emin Paşa, görevini yapamıyacak bir kimse olduğu için o gün Nazırlıktan ayrılmış, yerine Diyarbakır fırkası kumandanı Emin Paşa getirilmiştir. **İkdam**, 20-1 Nisan 1909, 5353-4.

(232) Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 126, 8 Nisan 1325; Bayar, **a.g.e.**, s. 599-601. Danişmend, Mahmut Şevket'in altıncı günde yerine Hadi Paşa'yı bırakıp İstanbul'a hareket ettiğini ileri sürüyorsa da, mazbatada, Mahmut Şevket'in Selanik'te bulunmadığına dair herhangi bir işaret yoktur. **Kronoloji** s. 375. Nitekim çeşitli kaynaklar ve Paşa'nın bizzat çektiği telgraflar onun 9. gün, yani 21 Nisan 1909 da hareket ettiğini doğrulamaktadır. Bayar, **a.g.e.**, s. 604-6; Ragıp, **a.g.e.**, s. 23; Ali Cevat Bey-Unat **a.g.e.**, s. 187. Ayrıca Paşa 9. gün Serez'den -ki Selânikten uzak değildir- Babıâliye bir telgraf çekti.

Meşrutiyetin bir daha böyle tehlikeye girmemesini sağlıyacak tedbirler almak.

Bundan sonra, bu amaçları gerçekleştirmek için alınması düşünülen tedbirleri bildirmek ve bunların yürütülmesi konusunda, izlenecek usulü görüşmek üzere bir heyetin makine başına gönderilmesi isteniyordu. Şayet ordunun bu iyi niyetleri karşısında kararsızlık ve kaçamak yoluna sapılırsa her türlü sorumluluk İstanbul'a ait olmak üzere, ordunun vakit kaybetmeden her türlü şiddet tedbirlerine başvuracağı haber veriliyordu. Bunun üzerine Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa ile Maarif Nâzırı Abdürrrahman Şeref Efendi Babıâli telgrafhanesine gönderildiler. Mahmut Şevket alınmasını istediği tedbirleri şöyle sıraladı :

1) Birinci Ordunun durumu ve İstanbul asayişi: İstanbulda bulunan askerin hemen hepsi (kısm-ı küllisi) ister istemez ayaklanmaya katılmış olduklarından, bu asker İstanbul'da kaldıkça asayiş tehdid altında olacağı için ve zaten İstanbul'da çok sayıda asker de gereksiz olduğundan, İstanbul'da ayaklanmayla ilgisiz taburlardan üç, dört tanesi «Zat-i Hazret-i Padişahinin» korunmasına ayrılacak, kalanlar, «kabil-i istihdam» iseler, Rumeli'de bulundurulacaklar, büsbütün düzenden çıkanlar da, Rumeli'de askerî yol yapımında kullanılacaklardı. Ayrıca İstanbul'a 3. Ordudan bir fırka verilecek ve bu fırka Davut Paşa ve Rami kışlalarında, yani surların dışında ve toplu halde bulundurulacaktı. Bundan böyle İstanbul asayişi, özel bir durum olmadıkça, yalnız polis ve jandarmanın elinde olacak, bunun için polis sayısı arttırılacak, Makedonya'dan da eğitim görmüş olan jandarmalar getirilecekti. Polis ve jandarma sayısı yeter sayıya ulaşıncaya kadar bir - iki tabur asker zabıtaya yardım edecekti. 2) İstanbul'da esaslı bir düzen kurabilmek için normal kanunlar yeterli olmıyacağından,

sıkıyönetim ilân edilmesi gerekliydi. 3) Mebusan Meclisi Kanun-u Esasîye uygun olarak toplanacak ve bir başkan seçilecek, yine Kanun-u Esasîye uygun olarak bir kabine kurulacaktı. 4) Meclis matbuat, dernek ve kulüp, miting ve serseri nizamnamelerini yapacak ve bunlar yapılıncaya kadar sıkıyönetim yürürlükte kalacaktı (233). 5) Padişah Meşrutiyete uydukça, ordu ve halkın kendisine bağlı olmaları «zaten ahd-ı peymanları icabı olmakla» bu konuda yeniden teminat verilmesi gereksiz görülüyordu. Bütün bu tedbirlerin alınması konusunda Ordu kesin olarak kararlı bulunduğundan bunların «derhal» uygulanması isteniyordu.

Hükümet bu istekler karşısında, bunları «esasen» kabul ettiğini, yalnız işin askerî yanlarının dairesince inceleneceğini ve sonucunun bildirileceğini açıkladı. Bunun üzerine Mahmut Şevket, istekler yirmi dört saate kadar kabul edilip uygulanmasına geçilmediği takdirde doğacak bütün sorumluluğun «müsebbiplerine» ait olacağını ve «kuvve-i mütehaşşidenin» hareketlerinde serbest kalacağını hatırlattı.

Paşa ayrıca, durumun ne merkezde olduğunu, Babıâliye 24 saatlik bir müddet tanındığını, ileri sürülen şartlar kabul edilmezse bütün sorumluluğun sebep olanlara ait olacağını bütün vilâyet ve müstakil livalara bildirdi (234).

Hüsnü Paşa'nın beyannameleri ile Meclis-i Vükela Mazbatasında yer alan Mahmut Şevket'in telgrafları arasında önemli ayrılıklar göze çarpmaktadır. Bir kere Mahmut Şevket uzun vâdeli düzen sorulariyle çok daha ilgilidir. Sıkıyönetim, İstanbul'un ilerdeki asayiş meselesi, Meclisin çıkaracağı kanunlar, Padişahın, Meclisin ve hükümetin du-

(233) **The Times** başyazarı bu şartı şüpheyle karşılıyordu. 23 Nisan 1909.

(234) Bayar, **a.g.e.**, s. 610-1.

rumu, Hüsnü Paşa'nın ele almadığı meselelerdir. Hüsnü Paşa, mebusların «şayan-ı itimad görüp intihap ettikleri» hükümete bütün hak ve yetkileri tanırken, Mahmut Şevket Meclisle birlikte hükümetin de Kanun-u Esasî'ye uygun olmasını istemekte ve dolayısiyle şimdi uygun olmadıklarını söylemiş olmaktadır. Öte yandan, Hüsnü Paşa Padişahı garanti verilen kimse ve zümreler arasına sokmıyarak, ve onu hiç anmıyarak bu bakımdan âdeta tehdidde bulunduğu halde, Mahmut Şevket Padişaha açıkça garanti vermektedir. Ayrıca, Mahmut Şevket, Meclisin çıkaracağı kanunları sayarak âdeta ona emir vermekte, Hüsnü Paşa'nın tersine, millet adını anmamakta, istediklerini Ordu adına ileri sürmektedir. Başka bir özellik, Mahmut Şevket'in Hareket Ordusu deyimini kullanmamasıdır. Söz konusu ayrılıklar, hükümete karşı takınılan tutum bakımından tam bir çelişme halinde belirmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, aradaki ayrılıklar önemli bir ölçüde, Mahmut Şevket'in Hüsnü Paşa'nın üstü olmasından ileri gelmektedir.

Salih Paşa'nın Telgrafı : Bu sırada, 2. Ordu Kumandanı Ferik Salih Paşadan Mahmut Şevket'e önemli bir telgraf geldi (235). Bunda, 3. Ordu Kumandanının Babıâliye yaptığı teklifler olduğu gibi kabul edildikten sonra, vatanın kurtuluşu için gerekli olan örfi idarenin başında pek büyük bir deha ve iktidarın bulunması gerektiği ve Paşanın da bu mevkie lâyık olduğu belirtiliyor, kendisinin bir an önce gelmesi isteniyordu. Ayrıca, ordunun siyasete karışmayıp tarafsız davranması, ve 31 Mart olayında olduğu gibi, hiçbir siyasî fırkaya âlet olmaması, bütün siyasal kuruluşlara ve Avrupaya güven vermek bakımından önemle ileri sürülüyordu. Telgrafın sonuna Salih Paşa'nın daha önce Mebusan Meclisine çektiği, Meclisin «Allahtan başka»

(235) Bayar, a.g.e., s. 619-23.

hiçbir etki altında bulunmaması ve ordunun da siyaset dışı olması gerektiğini savunan telgrafın metni eklenmişti. Burada bir nokta dikkati çekmektedir. O da Salih Paşanın ve belki dolayısiyle, 2. Ordunun Hareket Ordusunun tarafsız olması, yani İttihat ve Terakki'ye âlet olmak durumunda bulunmaması konusunda duyduğu büyük endişedir. Demek ki, Hareket Ordusu, taraf tutmaması için ordu çevrelerinden gelen hatırı sayılır bir baskının altındaydı.

Meclis: Mebusan Meclisine gelince, yedinci gün Ayastafanos'a giden bazı mebuslar, gece de orada kalarak, görüşmelerde bulundular ve ertesi günü (sekizinci gün) diğer arkadaşlarını yanlarına çağırdılar. Bu dâvet üzerine bazı mebuslar daha gidince, o gün genel kurulun toplantı günü olduğu halde, İstanbul'da kalan mebuslarla çoğunluk sağlanamadığından, toplantı yapılamadığı gibi, encümenler de çalışamadı. Böylece, mebuslar, İstanbul ve Ayastafanos arasında bölünmüş olduklarından, iki yerde de çoğunluk sağlanamıyordu. Ahmet Rıza Bey de bir ya da iki gündür Ayastafanos'ta bulunuyordu (236).

Burada, Meclislerin Ayastafanosta toplanması olayının nasıl meydana geldiğini kısaca ele almak yerinde olur. İlk göze çarpan şey şudur: Ayastafanosta toplanma düşüncesinin mebus ya da âyanlardan başkası tarafından yapılan bir telkin sonucu olduğuna dair elimizde bilgi yoktur (237).

(236) Nadi, **a.g.e.**, s. 154; **İkdam**, 21 Nisan 1909, 5354; Ahmet Rıza, **a.g.e.**, 3, 7 Şubat 1950, 9154, 9158. Abdülhamit, Ahmet Rızanın İstanbul'dan kaçmasına yardım ettiğini ileri sürmektedir. Naslı, belli değil. **Abdülhamid'in Hâtıra Defteri**, s. 138.

(237) Her ne kadar Miralay İzzet, Kaymakam Salahattin ve Cemal Beylerin Merkez-i Umumiye 6. gün (18 Nisan 1909) çektikleri bir telgraf, Selânike geldikleri duyulan Hüseyin Cahit, Cavit, Rahmi Beylerle Karasu Efendinin ve diğer mebusların Hadımköye gelmelerini istiyor idiyse de, bunun Meclisi İstanbul dışında toplamak düşüncesiyle bir ilgisi olduğuna dair bir işaret yoktur. Aksine, 8. gün yazıldığı an-

Bununla birlikte, bu düşüncenin Hareket Ordusu subaylarından veya İttihat ve Terakki'den çıkmış olduğu söylenebilir. Fakat, bu durumda şöyle bir tahmin yürütmek de mümkün görünmektedir: Hareket Ordusunun ne kadar kararlı olduğu meydana çıkınca, bir kısım mebuslar, bir ölçüde kapıldıkları suçluluk duygusunun sonucu olarak, Ayastafanos'a gittiler. Böylece Hareket Ordusuna sempati beslediklerini, 31 Martı da reddettiklerini açıkça belli etmiş olacaklardı. Fakat çok sayıda mebus Ayastafanos'a gidince, kendiliğinden Ayastafanos'ta toplanmak düşüncesi doğmuş olabilir. Bunu bir bakıma zorlayan bir durum da, Ahmet Rıza'nın Ayastafanos'ta bulunuşu idi. Mebusların 31 Marta karşı olduklarını belli edecek davranışlardan biri, Ahmet Rıza'yı hiç bir şey olmamış gibi, Mebusan başkanı olarak kabul etmekti. Oysa, şahsî güvenlik açısından olduğu kadar, belki de prestij düşünceleriyle de Rıza — sinmiş dahi görünseler — henüz 31 Martçıların işgali altında bulunan İstanbul'daki bir Mebusan Meclisine dönmek istemiyecekti. Bu açıdan bakınca, Meclisin Ayastafanos'ta toplanması adeta mecburî idi.

Cemiyet-i İlmiyenin Bildirileri : O gün Cemiyet-i İlmiye iki bildiri hazırladı (238). Birincisi, «Asker Evlâtlarımıza Hitabımız» başlığını taşıyordu. Gerçekten de Cemiyet, askerlere tam bir baba gibi hitabediyordu :

«Şeriat bilmenin, istemenin yolu vardır. Şeriat isteriz diye memleketi ihtilâle mi verirler? Vatanımız devr-i istibdadın sademat-ı tarribiyle pek hasta düşmüştür.»

Arkadan bir de uyarma geliyordu :

«Bu sıradaki karışıklıktan bilistifade sizi belki iğfal

laşılan ve muhtemelen Hüsnü Paşanın Mahmut Şevket için hazırladığı raporda İstanbul'dan birçok mebusların Hadımköye gelişi sanki endişe verici bir olay gibi gösteriliyordu. Bayar, **a.g.e.**, s. 597, 607.

(238) **İkdam**, 21 Nisan 1909, 5354.

edenler de vardır. Belki de sizin bilemiyeceğiniz bir takım erbab-ı fitne ve fesat, suret-i haktan görünerek ve... ulema kıyafetine girerek, sizi aldatabilirler.»

İkinci bildiri İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile ilgiliydi. Bundan anlıyoruz ki, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin kuruluşu Cemiyet-i İlmiyeyi bir hayli düşündürmüştü. Bu konuda Cemiyet-i İlmiyenin düşüncesi şuydu :

«Şeriat-i garayı muhafaza etmek... evvelden Cenab-ı hakka ait olup bu babda hasbel beşeriye hükümetimize terettüp eden vazife ise maddeten kuvve-i askeriye ve manen kuvve-i ilmiye ile kaim olduğundan bizce ahkâm-ı şeriyeyi muhafaza hususunda ordu ile ulemadan ibaret bulunan iki rükünden başka kuvvet ve medar-ı istinat olmamak lâzım geldiği...»

Demek ki Şeriatı hükümet ve onun adına da maddeten ordu, manen de ilmiye korurdu. Cemiyet-i İlmiyeye göre, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin bazı saf müslümanlarla fesat erbabınca kurulmuş olması, ihtimali de göze çarpmıştı. O halde İttihad-ı Muhammediyeye neden zamanında ses çıkarılmamıştı? Çünkü, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti aleyhinde bulunmak halkta ulemanın sözleri hakkında kuşkular uyandırabilirdi ki, bu çok zararlı olurdu ve meselâ, bu yüzden, ayaklanmadan sonra ulemanın giriştiği bazı olumlu çabaları boşa çıkarırdı. Ama artık **Volkan**'da fışkıran heyecan ateşleri «kesb-i sarahat» eylemişti, onun için bu «varak pareyi» ellerine alan müslümanlar «akıllarını başlarına almak» zorundaydılar. Daha önce **Volkan**'ın Abdülhamit'e açık mektubunu eleştirmiş bulunan Cemiyet-i İlmiye, böylece **Volkan**'ı ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyetini hayli gecikmiş olarak, toptan mahkûm ediyordu. Fakat bildiri, ulemanın uzun süre İttihad-ı Muhammedî Cemiyetine kapılmış olduğunun itirafı sayılmalıdır. Ayrıca İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin bu sırada mahkûm edilişinde Ha-

reket Ordusunun yakın oluşunun etkisi olduğu da muhakkak gibidir.

Hareket Ordusu : İkdam'a göre, o gün birçok mekteb-li subaylar, Harbiye, Tıbbiye, Hukuk, Mülkiye, Ticaret, İlmiye (??) öğrencileri Hareket Ordusuna gönüllü olarak katıldılar. (Kuran bu konuda hiçbir bilgi vermemektedir. 20 Nisan 1909 günü bütün yüksek eğitim kurumları öğrencilerinin saat onda Mülkiye bahçesinde yaptıkları toplantı herhalde bununla ilgiliydi). Yine gazeteler, Orduda Rum ve Bulgar gönüllülerinden başka yediyüz Yahudi gönüllüsü bulunduğunu bildiriyorlardı. Hareket Ordusunun malî durumunun da sağlam olduğu anlaşılıyordu. Ordunun ihtiyaçları için nakit para ödendiği anlaşılıyordu. Selânik Edirne Defterdarlıklarının imkânlarından başka, Selânik tüccarlarının da borç para teklifleri vardı. Taşnaksutyon Fırkası da Ayastafanos'a bir heyet yollayarak, Hareket Ordusunu desteklediğini açıkladı. (Herhalde İttihat ve Terakki'nin Heyet-i Müttefika toplantılarına katılmaması karşısında, Heyetin bir varlık gösteremeyeceğinin anlaşılmağa başlamasının, Taşnaksutyon'un bu davranışında payı olmuştur). Bir başka habere göre, Şehremini Hâzım Bey, İstanbul Umumî Meclisi üyeleri, Belediye daireleri başkanları, Belediye Meclisi (Cemiyet-i Umumiye-i Belediye) üyeleri saat 16.00 da Ayastafanos'a giderek Hareket Ordusuna katıldıklarını bildirdiler (239).

İttihat ve Terakki'nin Tutumu : Bu arada İttihat ve Terakki de Hareket Ordusu ile ve diğer fırkalarla ilişkilerini aydınlatmak ihtiyacını duydu. O gün hazırladığı bildiri ile, 31 Martın görünüşte Cemiyete, ama gerçekte Meşrutiyete karşı yönetilmiş olduğunu, Ordunun ise, askerin bu işe âlet edilmiş olması dolayısiyle şan ve şerefine sürülmek

(239) Nadi, **a.g.e.**, s. 144, 157; **İkdam**, 22 Nisan 1909, 5355.

istenen lekeyi silmek, ve Meşrutiyete yapılan zararları ulusal isteğe («arzu-i umum-i millî») uygun olarak gidermek ve sorumluları cezalandırmak için harekete geçtiğini, dolayısıyla Ordunun İttihat ve Terakki tarafından Ahrar Fırkasına karşı, onunla hesaplaşmak için kullanılması gibi bir durumun söz konusu olmadığını bildiriyordu (240). Bundan başka, Yıldız ile İttihat ve Terakki arasında, İttihat ve Terakki'lilerin olaydan önceki mevkilerine getirilmeleri için görüşmeler yapıldığı yalanlanıyor ve o günkü durumda Ordu kumandanlığından başka hiçbir nüfuzun söz konusu olmadığı belirtiliyordu. İttihat ve Terakki, memleket içinde birlik sağlama işini tamamen Orduya bırakıyordu, zira o, bu işin üstesinden gelecek güce sahipti. İttihat ve Terakki, Orduya nüfuz etme yetkisine sahip olmadığı için başka fırka ve heyetlerle görüşmeler yapmıyordu. Ayrıca, eski tartışmaları canlandıracak davranışlardan da çekinecekti. Gazetelerin de anlatılan bu esaslara uygun olarak yayımda bulunmaları yurt çıkarı ve gerçekler adına teklif ediliyordu. Özellikle, bazı İttihat ve Terakki üyelerinin — «mukteza-yı beşeriyet» olarak, başkalarının gıpta ve hasedini uyandıracak biçimde — hizmetlerinden dolayı övülmemesi, ve bildiride ileri sürülen esaslara aykırı düşen haberlere önem verilmemesi rica ediliyordu (241).

Bu belge önemlidir, zira olaylar karşısında İttihat ve Terakki'nin resmî tutumunu ortaya koymaktadır. İttihat ve Terakki'nin daha önce yollamış olduğu telgraflar daha çok duygu planında kalıyordu. Görülüyor ki, İttihat ve Terakki artık 31 Mart olayı ile ilgili her şeyi Orduya bırakmak-

(240) 7 Nisan 1325 günlü bildiri önce Selânik gazetelerinde yayımlandı, 28 Nisan 1909 günlü (5359) **İkdam**'da çıktı.

(241) **The Times** başyazarı, İttihat ve Terakki'nin Orduya etki yapabileceğine işaret etmekle birlikte, İttihat ve Terakki'nin işi Orduya bırakmasından hoşnut görünüyordu. 23 Nisan 1909.

ta, Yıldız'la, ya da diğer fırkalarla temas kurmaya yanaşmamaktadır. Böylece dolaylı olarak, İttihat ve Terakki'nin Heyet-i Müttefikaya karşı ilgisizliği de açıklanmak istenmektedir. Bu ilgisizliğin muhalefeti korkutmaması için de eski tartışmaların canlandırılmayacağı belirtiliyordu. Demek ki, İttihat ve Terakki, hakemliği tamamen Orduya bırakmış, öc alıcı olmaktan uzak ve alçak gönüllü bir tutumla kendini tanıtmak çabasındadır. Tabiî önemli olan mesele Ordunun hangi ölçüde İttihat ve Terakki'nin elinde bulunduğu sorusudur.

Adana : Adana olayları da ciddi olmakta devam ediyordu. Gazeteler, ölü sayısını bin kişi olarak tahmin ediyordu. Tarsus'da ise yangın şehri kasıp kavurmaktaydı. Kozan ve Maraş'da bazı olaylar başgöstermişti. Henüz 5. Ordudan ve Dedeağaç'dan yola çıkan askerî birlikler Mersin'e varamamışlardı. **Levant Herald**'e göre Kayseri'de de büyük bir gerginlik başlamıştı, ama vali Cemal Bey'in kapanan Ermeni dükkânlarını açtırmasıyla herhangibir patlama önlenmiş bulunuyordu. Adana'da ise, ölenlerin arasında iki yabancı misyonerin bulunması tehlikeli gelişmelere yol açabilecek nitelikteydi. Nitekim Alman elçiliğinin **Lorelei** vapuru ile bir İtalyan ve bir Fransız savaş gemisi de Mersin'e varmış bulunuyordu. Fransız ve İngiliz donanmalarından da ikişer zırhlı Doğu Akdeniz'e doğru yola çıkmıştı (242).

Erzurum'da 31 Mart : O gün Erzurum da 31 Mart olayının küçük ölçüde bir tekrarına sahne oldu. Şubat ayında Erzurum'a atanan Yusuf Paşa, adındaki tümen kumandanı çavuşları, erleri ve buyruğu altındaki bazı subayları kışkırtmıştı. O gün 26. alayın 2. taburu ayaklanarak, silahlı olarak vali konağının önünde toplandı. Ayaklananlara karşı birşey yapılmadığı gibi, bunların isteği üzerine elli üç tane İttihat ve Terakki'li subay — bunlar herhalde mektepli idiler — Erzurum'dan sürüldüler. Fakat, olayı telgraf memurları haber verdiler. Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa, 4. Ordu Kumandanı Müşir İbrahim Paşa'dan Yusuf Paşa'nın tevkif edilmesini istedi. Zaten Abdülhamit'in taht-tan indirildiği haberi gelince olay sabun köpüğü gibi söndü ve Yusuf Paşa İstanbul'daki Harp Divanına gönderildi (243).

(242) **İkdam,** 20-1 Nisan 1909, 5353-4.

6. **Dokuzuncu Gün** (Çarşamba, 21 Nisan 1909, 8 Nisan 1325) **Babıâlinin, Hareket Ordusunun Kayıtsız Şartsız İstanbul'a Girmesini Kabulden Kaçınması ve Abdülhamit'e Karşı Kampanyanın Şiddetlenmesi :**

Basın : Dokuzuncu günün **İkdam**'ında Ali Kemal, «Bir Haftadanberi» adlı başyazısıyle kendisini savunmaya çalışıyordu. Hareket Ordusu görününce yine «yalancı pehlivanlar» ortaya fırlamışlardı. Ayaklanma günü yazarlık görevini serbest yapamadığı için onu alttan alta kınamağa başlayanlar vardı. Oysa kendisi vicdanından başka kimseden korkmazdı. Ayaklanmanın ilk günü yazacakmış, engel olmuşlar: gazete de onun değildi ki dilediğini yazabilsin. İkinci günü yalnızca arkadaşlariyle görüşerek geçirmiş ve birşey yazamamış: «başka bir sebebe mebni değil, sırf yeisden». Üçüncü günü ise — henüz Hareket Ordusu ortada yokken — acı acı yazmağa başlamıştı. Dördüncü gün başyazı sayılabilecek, onun imzasını taşıyan, yada imzasız herhangibir yazı çıkmadığına göre ancak 17 Nisan 1909 (beşinci gün) günlü **İkdam**'daki imzasız başyazı onun olabilirdi. Oysa, 14 ünde Selânik'de miting yapılarak Hareket

(243) McCullagh, **a.g.e.,** s. 142. Erzurum'daki, ayrıca Erzincan'da 13 Nisan 1909 daki ayaklanma için diğer bir kaynak: Bayar **a.g.e.,** s. 159-62.

Ordusunun kurulması kararlaştırılmış, 15'inin gecesinde ilk birlikler İstanbul'a doğru yola çıkmışlardı. Söz konusu yazı ise 16'sında yazılmıştı. Buna rağmen askerlerin meşru isteklerini «takdir, tebcil» etmiş, yalnız olayların ülkeyi tehlikelere soktuğunu ileri sürmüştü. Öyle ise Ali Kemal'in söz konusu yazıyla kendini savunmağa kalkması yersizdi.

İlgi çekici bir başka yazı gazete sahibi Ahmet Cevdet'in «Ati-i Vatan» adını taşıyan kısa bir yazısıydı. Buna göre, vatanın geleceği birlik ve yürekten anlaşmaya bağlıydı. Yoksa ayrılık ve çatışma yoluna gidilirse vatan mahvolurdu. Ertesi günü (22 Nisan 1909) çıkan **İkdam**'dan ise Ahmet Cevdet'in tedavi altında bulunan çocuğunu memlekete getirmek için Viyana'ya gittiğini öğreniyoruz. Aslında, Ahmet Cevdet'in, Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra kendisine dokunulacağından çekindiği için gittiğini biliyoruz (244). Genellikle âdeti olmadığı halde o gün imzalı yazı yazması, yurtseverce düşüncelere sahip olduğunu göstermek isteğinin sonucu olarak yorumlanabilir.

Bir de Hareket Ordusu üzerine az çok edebi bir yazı vardı. Buna göre Ordu, İstanbul'daki fesat ve istibdat kaynağını kökünden kurutmak için İstanbul önlerine gelmişti. Ayrıca öğreniyoruz ki, Hareket Ordusu, içine salınmak istenen hafiyeleri meydana çıkarıp yakalamağa devam etmektedir (245). Arada çok ilginç bir bölüm vardı. «Bu ordu olanca nizam ve intizamıyle şehrimize dahil olacak. Fakat senelerden beri mektep sıralarında dirsek çürüterek, göz nuru dökerek, teverrüm ederek, vatanına hizmet etmek, milleti pençe-i istibdattan kurtarmak için canını fedaya

(244) Bayar, **a.g.e.**, s. 188-92.

(245) 22 Nisan 1909 günlü **İkdam**'a göre (5355) bir kısmı hoca kıyafetinde olmak üzere kırk tane böyle casus yakalandı. Üstlerinden **Volkan**'lar, rakı ve şarap şişeleri ve müstehce nmektuplar (!) çıktı.

hazır bulunan genç muktedir zabitanı süngü darbesiyle, mavzer kurşunuyla parçalamıyacak!»

Görülüyor ki, bu satırların yazarı 31 Martın mektepli - alaylı çatışması niteliğinin tam bilincindedir ve bundan, mekteplilere, yani Hareket Ordusuna hoş görünmek amaciyle yararlanmaktadır.

Gazetelerde Heyet-i Müttefika : Mizan'da «Artık Çocukluğumuza Nihayet Verelim» başlıklı bir yazı göze çarpıyordu. 31 Mart günü Meclisin, bütün fırkaların ve özellikle hükümetin kusurlu olduğu belirtiliyor ve en az suçun basında olduğu iddia olunuyordu. Neyse ki, ulema ve halk, Meşrutiyetçi olduklarını göstermişlerdi. Bundan sonra, basının mutlaka görüş birliğine varması gerekliydi. Mecliste fırkalar kalabilirdi, ama Meclis dışında bütün fırkalar Heyet-i Müttefika çerçevesi içinde davranmalıydılar. Mümkün olduğu kadar affetmeli, yumuşaklık gösterilmeliydi. Memleketin gelirleri zaten azdı, onun için, bir an önce, sükûn ve asayişe dönülmeliydi ki, yabancı sermaye ülkeye gelebilsin. Sonra, tek tek eksiklikleri ortaya çıkmış olan «Avrupaca maruf ve calib-i emniyet olan» devlet adamlarının — yani Sait, Hilmi ve Kâmil Paşaların — Heyet-i Müttefikayı örnek alarak birleşmeleri isteniyordu. Görülüyor ki, Murat Bey son derecede uzlaşımcı, yumuşak bir tavır takınıyordu. Bununla birlikte Hüseyin Hüsnü Paşa'nın bildirileri o gün gazetenin en sonuna yerleştirilmişti.

Görülüyor ki, İstanbul'daki muhalif çevreler, Heyet-i Müttefikaya olan inançlarından vazgeçemiyorlardı. **İkdam**, bazılarının İttihat ve Terakki'nin Heyet toplantılarına katılmamasını, Cemiyetçe bir «fikr-i hafi» beslendiğine işaret olarak kabul ettiklerini bildirmekle birlikte, böyle bir açıklamanın yersiz olduğunu söylüyordu. İttihat ve Terakki, Heyet Beyannamesini imzalamıştır, toplantılara katılmama-

sı, İstanbul'da resmî temsilcisinin kalmamış olmasındandır. Söz konusu çevreler böylece iyimserlik taslıyorlardı (246).

Hareket Ordusu : Hareket Ordusuna gelince, çoğalarak yaklaşmağa devam ediyordu. Rami ve Davutpaşa kışlalarının askeri de Hareket Ordusuna katıldı. Ağır sahra toplarının karaya çıkarılabilmesi için Sirkeci'den Ayastafanos'a vinçler gönderildi. Öte yandan, Hareket Ordusunun yaklaşan adımları İstanbul'da heyecan yarattığı gibi, ortalıkta dolaşan söylentiler bu heyecanı arttırıyordu. Bu yüzden yayımlanan resmî bir bildiri havayı yatıştırmak için düpedüz gerçek dışı bir takım iddialarda bulunuyordu. Güya asker arasında hiçbir anlaşmazlık yoktu. Onun için asker ve halkın telaşlanmasına sebep yoktu, ayrıca hükümet de her türlü tedbiri almıştı. Dedikodulara aldırmayıp herkes kendi işine bakmalı ve basın ülkenin yararını gözönünde bulundurarak heyecan verici asılsız söylentilere vatan aşkı adına yer vermemeli idi (247).

Hükümet : O gün kabine Nâzım Paşa ve Genelkurmay başkan İzzet Paşa ile birlikte Mahmut Şevket Paşa'nın bir gün önceki telgraflarına kesin cevabını hazırladı (248). Bunda, Paşanın istekleri kabul olunuyor, ama İstanbul'daki asker «tamamiyle elde olmadığı» için bunlarla uygulamaya geçilemiyeceği bildiriliyordu. Zira gelen askerden ürken

(246) İttihat ve Terakki, Heyet-i Müttefika çalışmalarına katılmamakla birlikte, «yumuşak» bir tutum göstermeğe çalışıyordu. Sekizinci gün hazırladığı bildiriden başka, dokuzuncu gün çıkan bir bildiride «Rum vatandaşlarımız aleyhinde fitne engiz» bir dil kullanan bir ilanname ye çatılıyordu. Seçimlerde Rumlarla hayli çatışmış olan İttihat ve Terakki, Adana olaylarının büsbütün nazikleştirdiği bu dönemde «ittihadı anasırcılığa» önem vermeğe çalışıyordu. **İkdam,** 21 Nisan 1909, 5354.

(247) **İkdam,** 22 Nisan 1909, 5355.

(248) Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 127, 8 Nisan 1325. Ders Vekili Halis Efendi de toplantıda hazır bulunmuştu.

bazı kimselerin kışkırtması ve «sevk-i yeis» ile ayaklanma yeniden patlak verebilirdi. Onun için sırayla, 1) gelen askerin İstanbul'a yaklaştırılması, 2) İstanbul askerinden müfrezeler gönderilerek gelenlerle barıştırılmaları («telif-i beyn»), 3) gelen askerden «lüzumu kadarı» nın İstanbul'a alınması teklif ediliyordu. Bundan sonra da Paşanın şartları yerine getirilebilirdi. İlk tedbirlerin nasıl alınacağının kararlaştırılması için de, Hassa ve Hareket Orduları kumandanlarının, aralarında yapılacak haberleşme sonucunda, «tayin olunacak mevkide» buluşmaları öne sürülüyordu. Görülüyor ki bu teklif altıncı gün kabine tarafından kararlaştırılan çözüm yoluna bazı noktalardan benzemektedir. O teklifte de Rumeli askerinin İstanbul'a yaklaştırılması, sonra İstanbul askeri tarafından «selâmlanması» maddeleri vardı. Yalnız o teklif Hareket Ordusunun Nâzım Paşa'nın kumandası altına girmesini şart koşuyor ve gelen askerin İstanbul içine alınacağını açıklık ve kesinlikle ortaya koymuyordu. Demek ki, arada İstanbul'un şartları yumuşatılmış, tâvizler verilmiştir. Bununla birlikte, bu teklifle Nâzım Paşanın kumanda konusunu ve Rumeli askerinin ne zaman ve ne miktarda şehre alınmağa başlanacağı meselesini Hareket Ordusu kumandanı ile yapmayı tasarladığı görüşmeler sırasında pazarlık konusu yapabilmesi için kapılar henüz kapanmış değildi.

Kabine, İstanbul askerini güvenilir bir kuvvet haline sokmak için ayrıca onlara yemin ettirmenin de yararlı olacağına karar verdi. Bunun için Şeyhülislam, Fetva, Emini, Ders Vekili ertesi günden (onuncu gün) başlıyarak bütün kara ve deniz er ve erbaşlarına («küçük zabitan») yemin ettireceklerdi. Yeminde şu noktalar bulunacaktı: 1) ulülemr ve subaylara itaat, 2) kimsenin canına, malına dokunmamak, 3) siyasî işlere karışmamak, 4) asker arkadaşlara kardeş muamelesi yapmak. Böylece Hüsnü Paşa'nın

koştuğu bir şart, geç olarak yerine getiriliyordu. (Hatırlanacağı üzere Hüsnü Paşa'nın Genelkurmay başkanlığına yedinci günde çektiği telgrafta yemin ettirme işinin «bir gün içinde» yapılması isteniyordu. Mamafih, bu deyim yoruma elverişli olduğu gibi, bunun üzerinde ısrarla durulmuyordu) (249).

Mahmut Şevket Paşa o gün Selânik'ten yola çıktı. Fakat daha yolun beşte birini katetmeden, Serez'den Babıâli'ye bir telgraf çekti. Ertesi günü Babıâli'nin verdiği cevaptan anladığımıza göre bu telgrafta, ihtiyat askerinin ve 321 ile 322'li askerlerin bir - iki gün içinde terhis edilerek vapurla sevk edilmeleri isteniyordu. Bu iş yapılır yapılmaz, Hareket Ordusunun İstanbul'a gireceği bildiriliyordu. Böylece 31 Martçı askeri zayıflatmak için onları terhis etmek düşüncesi ilk defa olarak ortaya sürülmüş oluyordu (250). Bu yoldan fazla bir çarpışma olmadan, hatta hiç çarpışmasız Hareket Ordusu kolaylıkla şehre girebilecekti. Yoksa şehre girmek için kanlı ve sonu belirsiz vuruşmaları göze almak gerekiyordu. Ya da barışarak, yavaş yavaş şehre girmek gerekiyordu ki, bu da Hareket Ordusunun istemediği bir şeydi.

Abdülhamit'e Karşı Kampanya : Kabinenin o gün aldığı diğer bir kararla, Edirne'deki Ziraat Bankası şubesinde bulunan ve *«cihet-i askeriye» tarafından istenen 4000 liranın* «makbuz mukabilinde» verilmesine müsaade edildi. Bundan başka, yeni çıkmağa başlamış olan **Hilâl** gazetesinin o günkü sayısının toplattırılmasına, gazetenin kapatılmasına ve sahibi aleyhinde kovuşturma açılmasına karar verildi. Kararda, o karışık durumda asayişin bozulmasına yol açacak kışkırtıcı yayınlar karşısında idari olarak da tedbirler

(249) Bk. ayrıca Sadaret Mektubî Kalemi 265 302, 8 Nisan 1325.
(250) Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 127, 9 Nisan 1325.

alınabileceği ileri sürülüyordu. Sahibi Mustafa Âsım Efendi olan söz konusu gazetede «Şurut-u Hilafet» başlıklı, Abdülhamit aleyhinde pek şiddetli bir yazı çıkmıştı. Bunda, Abdülhamit'in zâlim olduğu, onun için de halife olamıyacağı, Şer'î bir çok kanıtlara dayanılarak ileri sürülüyordu (251).

Oysa yalnız **Hilâl** değil, başka gazeteler de ve bu arada başta **La Turquie** olmak üzere, Abdülhamit'le ilgili birçok olağanüstü haber ve yorumlarla doluydu. **La Turquie** nin o günkü sayısına göre Abdülhamit, Hacı Ali Paşa, Mahmut ve Kâmil Beyler gibi sâdık adamlarını Yıldız'a çağırmış bunlar da kanlarının son damlasına kadar kendisini savunmaya andiçmişlerdi. Yıldız'daki 2. fırka askerleri de aynı düşüncedeymişler ve kendilerine yüzer fişenk ve beşer lira para verilmiş (252). Mabeyinci Galip istifa edip Yıldız'dan ayrılmış, Korfu'da bulunan Alman İmparatoru Abdülhamit'i korumayı tasarlıyormuş. Başka bir iddiaya göre de Abdülhamit, canına dokunulmamak şartiyle çekilmeğe hazırmış. Manastır müftülüğü Reşat Efendinin Padişahlığını ilân etmiş. Sanki bütün bu inanılmaz haberlerle kamu oyu, bir gerçek halini alacak olan tahttan indirme olayına hazır ediliyordu. Oysa öte yandan Abdülhamit'e özel garantiler verilmekteydi (253).

(251) Nadi, **a.g.e.**, s. 171-4; McCullagh, **a.g.e.**, s. 185.
(252) Hükûmet bu haberi resmen yalanladı. **İkdam,** 23 Nisan 1909, 5356.
(253) **İkdam,** 22 Nisan 1909, 5355. Ali Şevki de gazetelerin Padişahın tahttan indirilmesinden, Kâmil Paşa'nın düşürülmesi türünden «tabiî bir şeymiş» gibi söz etmelerine şaşıyordu. Danişmend, **31 Mart,** s. 32. Öte yandan **La Turquie** Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa'nın da kaçtığını bildiriyordu. **Tercüman-ı Hakikat'**in bir haberine göre ise, ortalığı kışkırtmak için faytonla «yüzü gözü boyanmış... bir rezile» Babıâli Caddesinde dolaştırılmıştı. Aynı **İkdam.**

Donanma : Bu sırada herkesin kafasında düğümlenen bir soru da, donanmanın alacağı tutumdu. İstanbul gibi boydan boya suyla bölünmüş bir şehirde, bu sorunun önemi büyüktü. Bilindiği gibi, deniz erleri de (**İkdam**'a göre Sakalli Baba adında birinin kumandasında) yer yer 31 Martçılara katılmışlardı. Üstelik Hareket Ordusu gibi, İstanbul'un dışından gelen ve 31 Martçılıkla lekelenmemiş bir donanma da yoktu. Deniz erleri İstanbul çarşılarında gezerek her türlü oyunun yasaklanması konusunda uyarmalarda bulunuyorlardı. Ama 21 Nisan günü durum biraz olsun aydınlanır gibi oldu: Tersane-i Âmire Kumandanlığı, donanmanın istibdatçı olduğunu bir resmi ilânla yalanlıyordu (254). Şura-yı Bahrî'nin o gün hazırladığı bir resmi ilân ise **Abdülhamit** kruvazörünün kömür alır almaz Adana'ya hareket edeceğini, **Mesudiye, Âsar-ı Tevfik, Feth-i Bülend, Peyk-i Şevket**'in hazırlıklarını bitirir bitirmez Gamble Paşa'nın kumandasında, «bera-yı talim» İstanbul'dan ayrılacaklarını bildirdi. Bundan başka, **Servet-i Fünun** gazetesi Ali Kabulînin öldürülmesini, en feci ayrıntılariyle okuyucularına haber verdi (255).

Mebuslar : İstanbul'da kalan mebuslar, saat 14.00'den 15.30'a kadar süren gizli bir toplantıdan sonra dağıldılar. Tabiî o gün de çoğunluk yoktu. Öte yandan Ayastafanos'ta, yapılan çağrıya uyarak gelen mebusların sayısı yüzü bulmuştu. Bunlar Antalya mebusu Ebüzziya Tevfik Bey'in

(254) Nadi, **a.g.e.**, s. 159; **İkdam**, 22 Nisan 1909, 5355. Hatta **Mecidiye** kruvazörünün «zabitan ve umum efrad» adına bir bildirisi son damla kan akıncaya kadar Hareket Ordusu ile birlik halinde bulunulduğunu açıklıyordu. (Aynı **İkdam.**)

(255) **İkdam**, 22 Nisan 1909, 5355; **Takvim-i Vekayi**, 9 Nisan 1325, 189. Gamble Paşanın kumandan olduğu iki gün sonra resmen yalanlanacaktı.

başkanlığında görüşmeler yaparak mebusan ve Âyan üyelerinin Ayastafanos'a gelerek bir milli meclis halinde toplanmalarına karar verdiler (256).

(256) Nadi, **a.g.e.**, s. 170-1, Nadi'ye göre, o sıralarda olayların Padişah'ın değişmesiyle sonuçlanacağı şüphesizdi. **İkdam**'a göre Ayastafanos'da seksenden fazla mebus vardı; altmış kadarı Yat Kulüpte iki saat görüşmüşlerdi.

C. Yeşilköy'de Kurulan Millî Meclis

1. **Onuncu Gün** — (Perşembe, 22 Nisan 1909, 9 Nisan 1325). **Babıâli'nin Hareket Ordusunun Karşısında Durumu ve Millî Meclis :**

Basın : Onuncu günün **İkdam'ı** Ali Kemal'in «Telaş Fenadır» başlıklı bir yazısiyle başlıyordu. «Ufk-u Siyasî» yazısında ise Hareket Ordusunun gelmesi, yurdunu seven herkes için sevinilmemesi imkânsız bir olay olarak gösteriliyordu. «Serseri Vahdetî ve Mahiyeti» yazısından 21 Nisan 1909 günü **Volkan** gazetesinin çıkmadığını, Vahdetî'nin de ortadan kaybolduğunu, yani kaçtığını öğreniyoruz. **İkdam'**a göre 31 Mart ayaklanmasına ve birçok genç subayın masum kanlarının dökülmesine sebep olan Vahdetî'dir. Vahdetî, hezeyan ile dolu olan «varakparesini» ticaret için kurmuş, fakat iyi satış yapamayınca, gazetesine İttihad-ı Muhammedî'nin organı süsünü vermiştir.

Mizan ise bundan sonra tutulacak siyaseti tarif ediyordu : bütün devletlerle iyi ilişkiler, bütün sermayeleri eşit tutmak ve onlara iyi kabul göstermek ve İngiltere ile ilişkileri güçlendirmek. Bu son nokta ile diğerlerinin çelişip çelişmediği incelenmiyordu. Hüsnü Paşa'nın bildirisine gelince, Murat Bey bunu alkışlıyordu. Fakat Fransız ihtilalinde ihtilalcilerin birbirini yemesi örnek gösterilerek, yenenin, yenilene kanun dışı muameleler yapmaması gerektiği savunuluyordu. Gazetede göze çarpan üçüncü bir

nokta, **La Turquie, Osmanischer Lloyd** ve «bir takım» ilâvelerin her duydukları söylentiyi basmalarına itiraz edilmesiydi. Son olarak bir de ilânı anmak gerekir. Heyet-i Müttefikaya ait olan ilânda, muhtelit encümenin ertesi günü sabahleyin toplanacağı açıklanıyordu. Bundan sonraki iki cümle, Heyettekilerin ve Murat Bey'in İttihat ve Terakki'nin de çalışmalara katılmasını nasıl şiddetle istediklerini göstermektedir :

«*İçtima-i mezkûrun yevm-i ahire taliki mümkün olmıyacağı* ehemmiyetle ihtar olunuyor. Erkân-ı encümenin kâffeten yevm-i mezkûrda mahall-i içtimada isbat-ı vücud edecekleri tabiidir.»

Askerlere Yemin : Öte yandan **İkdam**'dan öğreniyoruz ki o gün Ethem, Nâzım, İzzet Paşalarla 1. ve 2. fırka kumandanları kışlalara giderek Hareket Ordusunun İstanbul askerine karşı bir düşmanlık beslemediğini göstermek üzere iki asker arasında bir karşılaşma teklif edip, buna ait bir program sunacaklar, sonra buna uyularak karşılaşma yapılacaktı. Bir de İstanbul askerine yemin ettirme işi vardı. Şeyhülislâm, Fetva Emini ve Ders Vekili, Harbiye Nezaretinin yanlarına katacağı adamlarla kışlaları dolaşıp askere yemin ettireceklerdi. Nitekim o gün öğle üzeri Harbiye Nezaretinde Merkez Kumandanlığı dairesinde andiçme töreni yapıldı. 23 Nisan 1909 günlü **İkdam**'a göre Cumartesi günü, yani 24 Nisan 1909 günü bütün kışlalarda andiçme törenleri yapılacaktı (257).

Hareket Ordusu : Hareket Ordusu safları da gittikçe kabarmaktaydı (258). Hareket Ordusu Şişli ve Beşiktaş'ta

(257) Nadi'nin iddiasına göre onuncu günde Taksim, Taşkışla ve Yıldız'ın Hareket Ordusuna boyun eğmiyeceği anlaşılmıştı. **a.g.e.**, s. 180. Öte yandan, gazetelere verdiği bir ilânla, Harbiye Mektepleri Nezareti birkaç gündür okula gelmiyen öğrencilerin 22 Nisan 1909 gününden başlıyarak behemehal okula gelip derslere başlamalarını istedi. **İkdam**, 22 Nisan 1909, 5355.

konaklıyacağı bazı konakları bile tesbit etmişti. Öte yandan, İzmir'den İstanbul'a doğru yola çıkan bazı birlikler Eskişehir'de bekliyorlardı. Bu arada Ordunun bazı kolları Maslak'tan Baltalimanı'na doğru sarkıyor ve Ortaköy'e doğru yürümeğe hazırlanıyorlardı. Ordunun sayısı — bir subaya göre — 25000 muvazzaf, 15000 gönüllü idi. Gönüllülerin içinde gûya birçok Arnavut milyonerler vardı ve bunlar da er olarak çalışmayı kabul etmişlerdi. Hareket Ordusunun en çekindiği şeylerden biri de, askerlerinin 31 Martçılar tarafından kandırılması ihtimaliydi. Bu tehlikeye karşı, son derecede uyanıklık gösteriliyor, durmadan casuslar, kışkırtıcılar yakalanıyordu. Bir habere göre 120 şüpheli kişi yakalanmıştı (259).

Bu arada Mahmut Şevket Paşa, Kurmay Başkanı Ferik Ali Paşa, topçu kumandanı Hasan Rıza Paşa, 2. Ordu Kumandanı Salih Paşa Ayastafanosa geldiler (260). Bun-

(258) Buraya kadarki bilgiler için 22 Nisan 1909 günlü **İkdam** esas alınmıştır. Bu bölümde, bundan sonraki bilgilerin başlıca kaynağı ise ertesi günkü **İkdam** olmuştur.

(259) İttihat ve Terakki Umumî Merkezinden illerdeki merkez heyetlerine yazılan 5 Nisan 1325 günlü bir genelgeden öğreniyoruz ki mabeyin eski yaverlerinden sikkezan Fettah Efendizade Yusuf Paşa «âmal-i melunanesini» yürütmek için, ulema kıyafetinde Selânik'e gitmek üzere iken Çataca'da yakalanmış ve Selânik'e getirilmişti. **İkdam** ise «eski Berlin elçisi» Tevfik Paşa'nın sivil elbiseyle Hadımköyüne geldiği, fakat kimse ile temas edemeden geri yollandığı gibi uydurma bir habere yer veriyordu. Öte yandan Çatalca mutasarrıfının da Hareket Ordusunun gelişi karşısında telaş edip ailesini uzaklaştırdığı ve bu yüzden de halkı heyecana verdiği için tevkif olunduğu bildiriliyordu.

(260) Mahmut Şevket Paşa'nın, herhalde Selânik'ten ayrılmadan önce, **Yeni Asır** muhabirine verdiği bir demeç ilgi çekicidir. Muhabir, başarıya ulaşıldıktan sonra, milletin kendisine Harbiye Nezaretini vermek istiyeceğini belirterek, bunu kabul edip etmiyeceğini sorunca, Paşa şunları söyledi: «Emelim vatana hizmettir. Fakat bu hizmetim son olacaktır. Bunu ifa edince müsterihan bir kenara çekilerek yaşamağa hak kazanmış olacağımdan tekaüdü talebedeceğim. Bu hizmeti hırs-ı cah

lardan başka, genç hürriyet mücahitleri de aynı yerde toplanıyorlardı. Aralarında Kaymakam Selahattin (1000 gönüllünün başında), ve Cemal Beyler, Binbaşı Yusuf Rasih, Remzi, Niyazi (1800 gönüllü ile), Enver Beyler vardı.

Azınlık siyasal kulüpleri de Hareket Ordusunu destekliyorlardı. Bunlar arasında İstanbul Rum Siyasî Kulübü, Selânik Bulgar Federasyonu ve Ermeni kulüpleri vardı. Taşnaksutyon Fırkası yedi - sekiz kadından kurulu bir heyet yollayarak Hareket Ordusuna beyaz bir bayrakla bir çiçek demeti sundu. Bu sırada da mebuslardan Vartkes Efendi bir söylev verdi. Yeniden kurulmuş bulunan Hınçakyan Fırkası ise bir heyet göndererek, gönüllü teklif etti. Buna teşekkür edilmekle birlikte, gereksiz olduğu cevabı verildi.

Padişah : Padişahla ilgili haberler ise akıl almaz bir biçimde gelişiyordu. **La Turquie,** Abdülhamit'in, saltanatına dokunulmaması şartı ile on milyon lira teklif ettiğini iddia ederken, **Servet-i Fünun** «menba-ı mevsuka» dan, Padişahın Avusturya'dan, Makedonya'nın işgal edilmesini istediğini, ama bu isteğin reddedildiğini bildiriyordu. O gün çıkmağa başlıyan **Hürriyet** gazetesi de **Hilâl**'in yolundan giderek, Abdülhamit'i zâlim ilân ediyor ve tahttan çekilmezse, indirileceğini hatırlatıyordu. Ama Abdülhamit'in henüz destekten yoksun olmadığını gösteren bir haber vardı: on kadar asker, **Hilâl, İkdam, Eşref** gazetelerine gidip, Abdülhamit aleyhtarı yazılar dolayısiyle tehdidlerde bulunmuşlardı (261).

ile derûhde etmemiş olduğumu, yalnız vatanın ve ordunun selâmetini düşündüğümü isbat için bu suretle hareket bir vecibedir». **İkdam,** 24 Nisan 1909, 5357.

(261) Nadi, **a.g.e.,** s. 178. Abdülhamit dahi, aleyhindeki kampanya karşısında tüm sinmiş değildi. O gün Babıâliye gelen bir iradeye göre, ayaklanmada Sarayın para dağıttığı yolundaki haberler ve özellikle **Serbestî** gazetesinin yayımlarının kovuşturulması isteniyordu. İrade-i

Öte yandan, **La Turquie**'ye göre Hüseyin Paşa'nın elinde 543 kişilik bir «irticaiyun» listesi vardı. İçlerinde Saray memurlarından onbir kişi, Musahip Nadir Ağa, eski Hassa Hazinesi müsteşarı Halis Efendi (bu ikisi askere ve hocalara para dağıtmışlardı), dört gazete sahibi, onyedi yazar vardı. Bunlar âdi mahkemelerde yargılanacaklardı. **İkdam**, bu listeyi basmakla birlikte, **La Turquie**'nin bu bilgileri nerden elde ettiğine, 'şaşıyordu'.

Hükümet : Bu sırada kabine de Nâzım ve İzzet Paşalarla birlikte yaptığı ve saat 16.00'ya kadar süren toplantısında bazı önemli kararlar almaktaydı (262). Bunlardan biri Adana olayları ile ilgiliydi. Bir yerden başka bir yere asker göndermek için bundan böyle vilâyetlerden Babıâli'ye, Babıâliden Harbiyeye ve oradan da kumandanlıklara yazışma usulünün kaldırılarak, valilerin kumandanlarla asker gönderilmesini kararlaştırmaları, ve durumdan İstanbulu haberli kılmalarına karar verildi. Hattâ, yine İstanbul'a danışmadan, gerektiğinde redif askerleri silah altına alınabilecekti. Bundan başka, Ankara valiliğinin teklifi üzerine, Kayseri halkına gözdağı olmak üzere Kayseri hapishanelerinde idam hükmü giymiş ve hükmü kesinleşmiş olanların «hemen alelusul» idam edilmeleri kararlaştırıldı. Üçüncü bir karar, Şarkî Rumeli Demiryolunun bedeli olarak Bulgarlardan alınacak kırk milyon frank bedele karşılık demiryolu şirketinin bu paradan yirmi altı milyon frank hisse istemesi ile ilgiliydi. Kabine, bu isteğin fahiş olduğunu düşünerek bu konuda hakeme başvurmağa karar verdi.

Son karar, Mahmut Şevket'in dokuzuncu gün Serez'den çektiği telgrafa cevabın tespiti idi. Bunda, ihtiyat as-

hususiye 386/8/109, 340. Yine bu sırada, **Hilâl** gazetesinin yasaklanması konusunda bir yazışma yapılıyordu. Dahiliye giden 188/5/44, 265300/348.

(262) Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 127, 9 Nisan 1325.

kerinin terhis edilmesinin «esasen» kararlaştırılmış olduğu ve hemen o günden başlıyarak yürütülmesine başlandığı bildiriliyordu. Yalnız, 321 ve 322'li askerlerin ayrılıp, silahlarının alınması ve terhis edilerek vapurlara bindirilmesi bir - iki gün içinde yapılacak bir iş değildi. Onun için Hareket Ordusunun («kuvve-i mürettebe») İstanbul'a girmesi — kısa bir süre içinde girmesi olacak — hakkındaki teklifin de uygulanması imkânsız görülüyordu. Asayişin yeniden kurulması ve memleketin iç ve dış tehlikelerden korunması gibi yüce amaçlar çevresinde herkes aynı düşüncede olduğundan, hükümet ya da «bilumum ahali» Hareket Ordusuna karşı herhangibir düşmanlık duygusu beslemiyordu. İstanbul askerini ürküterek, her zaman hükümete başvurmakta olan elçiliklerle binlerce yabancının can ve mallarını tehlikeye atacak bir gaileye yol açılmaması için, Mahmut Şevket'in dahi aynı duygu ve tavrın beslenmesi konusunda gereken kimselere buyruk ve kesin bilgiler vermesi «mutlak-ül lüzumdu» (263). Ayrıca, çektiği telgrafların meallerinin telgrafhanelerden yayılması ihtimaline de dikkati çekiliyordu (yani telgraflarının fazla sert olduğu, yazdıklarına dikkat etmesi gerektiği hatırlatılmış oluyordu). Sonuç olarak, müttefik bulunulan «intizamkârane» tedbirlerin kolaylıkla uygulanabilmesi için, her şeyden önce «dünkü gün verilen karar ve işar veçhile» Nâzım Paşa'nın «bilmuhabere tâyin olunacak» bir yerde Mahmut Şevket'le buluşması ve «müttefikan» verilecek karar dairesinde hareket olunması istenmekteydi. Yoksa büyük mahzurlar doğabileceğinden, bunun sorumluluğu hükümetçe kabul olunmıyacaktı. Acele bir cevaba «şiddetle intizar» edilmekteydi.

(263) Ermeni **Pozantiyon** gazetesinin iddiasına göre, büyük devletler Hareket Ordusuna bir muhtıra vererek, iki ordu arasında çarpışma olacak olursa, deniz kuvvetleriyle tedbir alacaklarını bildirdiler. **İkdam**, 23 Nisan 1909, 5356.

Görülüyor ki, artık Babıâli iyice sabırsızlanmağa, kızmağa başlamıştır. Serez'den Mahmut Şevket'in çektiği telgraf herhalde sertti, fakat sert olmasa bile, onun İstanbul'a girmek konusundaki ısrarı, ve işaret edilen zorlukları umursamaz görünüşü Babıâli'yi çileden çıkarmıştı. Hükümeti belki asıl kızdıran, Paşa'nın İstanbul askerinin terhis edilmesi teklifiyle bütün itirazları karşılayabilecek bir çözüm bulmasıydı. Zira Babıâli Hareket Ordusunun İstanbul'a girişine çaresiz razı olmakla birlikte, bunun tedricî ve her bakımdan 'yumuşak' bir giriş olmasını istiyordu. Paşa'nın ısrarı düşmanca, tehlikeli ve belki de küstahça görülüyordu ve telgrafta, bunun böyle olduğu açıkça belirtilmiş oluyordu. Ve bu sefer Babıâli, bütün otoritesini toparlayıp kullanmağa kalkışıyordu. Nâzım Paşa'nın «bilmuhabere tayin olunacak» bir yerde Hareket Ordusu kumandanı ile buluşması bir teklif olarak değil bir «karar» olarak öne sürülüyordu. Ayrıca, alınacak kararlar ittifakla alınacaktı, yoksa Hareket Ordusunun şartları dikte etmesi söz konusu değildi. Babıâli, o zamana kadar yeter derecede tâviz verdiğini düşünerek, buluşma yerinin «bilmuhabere» tâyininde ve ittifakla karar alınmasında bir nüfuz denemesine giriyordu. Bunun için de askerin yeniden ayaklanması ve elçiliklerle yabancıların can ve mallarının tehlikeye girmesi, hatta istifa tehdidi, koz olarak ileri sürülüyordu. Ne var ki, bütün güçlükleri karşılayacak terhis teklifi ile, öte yandan Meclisin Ayastafanos'da toplanmasıyla, hükümetin durumu son derecede zayıflamış bulunuyordu. Kısaca, bu telgraf, Babıâli'nin son atımlığı idi.

Mahmut Şevket'in bunun üzerine gönderdiği telgraf, Paşanın Babıâli'nin 'kozlarına' hiç aldırmadığını gösteriyordu. Bunda, Hareket Ordusunun alacağı tedbirlerde, kaybedilecek en kısa bir zamanın bile pek büyük tehlikelere yol açabileceği ve bu yüzden kararlaştırılan tedbirlerin uygu-

lanmasına geçildiği belirtiliyordu. Bununla birlikte Sadrıâzamın da ihtiyat askerinin «bir an evvel» terhisini sağlaması isteniyor ve ertesi sabah saat 10.00'da «Nâzım Paşa Hazretleriyle» görüşmek üzere Ayastafanos'da bulunulacağı bildiriliyordu (264).

Millî Meclis : O günün önemli olayı, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyanın, Meclis-i Umumî-i Millî adı altında saat 14.30'da Ayastafanos'taki Yat Kulüpte ortak ve gizli bir birleşim yapmasıydı (265). Millî Meclis oybirliğiyle başkanlığa, o gün İstanbul'dan gelmiş bulunan Âyan başkanı Sait Paşa'yı seçti (266). Ahmet Rıza Bey gelince, Mebusan Reisi Mustafa Efendi (Halep) istifa etti. Ahmet Rıza'nın başkanlığı alkışlarla kabul olundu (267). (Görülüyor ki, Mebusan başkanlarının seçimi ile ilgili Kanun-u Esasî hükmüne — md 77 — aykırılık vardı. Herhalde Ahmet Rızanın istifası ve şimdi seçilişi sırasındaki olağanüstü şartlar karşısında böyle bir aykırılık önemsenmedi) (268). Bundan

(264) Danişmend, **31 Mart**, s. 96. Böylece, görünüşe göre, buluşma yeri «bilmuhabere» tayin edilmemiştir, karar olarak bildirilmiştir. Telgraf 3. Ordu kumandanı diye imzalanmıştır. Paşanın ilk olarak «Hareket Ordusu» deyimini kullanmış olması göze çarpıyor.

(265) Kanun-u Esasîye göre Âyanla Mebusanın ancak belirli bazı durumlarda Meclis-i Umumî (Meclis-i Umumî-i Millî değil) adı altında birlikte toplanması öngörülmüştü.

(266) Sait Paşa, **a.g.e.**, c. 2, k, 2, s. 476.

(267) Ahmet Rıza bu arada bir de söylev verdi: «Hakkımda ibraz eylediğiniz teveccühata teşekkürler ederim. Ancak bu memnuniyetimi beyan etmekle bu sıralarda lüzumsuz musafahalarla vakit geçirecek halde olmadığımızı da ihtar eylerim... Riyasetinizi terkle refakatinizden ayrıldığımdan beri bütün gayretim, istihsaline hayatımın yirmi senesini hasreylediğim muazzez Meşrutiyetimizin muhafazasına masruf olmuştur. Şimdi dahi bütün mesaimiz muazzez Meşrutiyetimizin muhafazasına mâtuf olacaktır. Mamafih mukarreratımızda teenni ile hareket lâzımdır». **İkdam**, 24 Nisan 1909, 5357.

(268) Tevfik Paşa da Ahmet Rıza'nın böylece Meclis Başkanlı-

sonra, Sait Paşa'nın teklifi ve ısrarı üzerine Ahmet Rıza ve Sait Paşa başkanlığı ortaklaşa yapmağa başladılar. İlk oturum gizli oldu ve verilen bir önerge üzerine Padişahın taht-tan indirilmesi görüşülmeğe başlandı (269). O sırada Mahmut Şevket durumu haber alarak Ahmet Rıza'yı yaveriyle yanına çağırttı ve şöyle dedi :

«... ben maiyetimdeki askeri, Meşrutiyeti ve Padişahı kaldırmak istiyenleri tedip edeceğiz, Padişahın ve milletin canı tehlikede diyerek buraya kadar getirdim. Hal'in bizim taraftan vukubulacağını asker duyarsa isyan eder, mahvoluruz. Siz Âyan ve Mebusana gizlice anlatınız, şimdilik ses çıkarmasınlar, bu işi müzakere etmek zamanı geldiğini ben size haber veririm...»

Hattâ Ahmet Rıza'nın kâğıtları arasında, Abdülhamit'i, Kanun-u Esasî'yi korumak konusundaki sözüne güvenilemediği için Meclis-i Umumî-i Millî adına hilafet ve saltanattan istifaya çağıran bir telgraf metni çıkmıştır. Abdülhamit'e, kişisel doknulmazlık, düzenli bir gelir ve Osmanlı, ya da (güvenmezse) yabancı herhangibir gemiyle Osmanlı toprakları dışında herhangibir yere gitmesi teklif edil-

ğına dönmesini ve kendisine bir tezkere yazarak hükûmet programını Mecliste okumasını istemesini garipsiyor. O, Meclisin dağıtılıp yeniden seçim yapılmasını istemiş, ama kimseye dinletememiş. İnal, **a.g.e.,** s. 1712-3. Ahmet Rıza, o gün Meclise girince nedense birçok mebusların şaşırdıklarını söylüyor. Ayrıca «namaz kılan» Mustafa Efendinin «muvakkaten» başkan olduğunu ileri sürüyor ki, yanlıştır. Ahmet Rıza, **a.g.e., Cumhuriyet,** 3 Şubat 1950, 9154.

(269) Mecliste bunun görüşme konusu olduğunu, İstanbul'un kulağı delik aydın çevreleri biliyor, ya da tahmin ediyorlarmış. Nadi, **a.g.e.,** s. 182. Danişmend'e göre, tahttan indirme fetvasının müsveddesi bile hazırlanmış : **Kronoloji,** c. 4, s. 375.

Ramsay'ın İstanbul'a gelirken tanık olduğuna göre Hareket Ordusu askerlerinin parolası «Baba Hamit bitti» imiş. Böyle ise, Mahmut Şevket'in **Hareket Ordusu askeri bakımından** korkuları boşunaydı. **a.g.e.,** s. 48.

mekteydi. Bu telgraf metninin altında bir de not vardı: buna göre Millî Meclisin kararıyle, bu telgrafın çekilmesi Mahmut Şevket'in onayına bağlıydı (270). Paşanın, taht değişikliği üzerine görüşmeleri zamansız bulması yüzünden, telgrafı göndertmediğini, belki de yine bu yüzden, kendisine sunulmadığını bile tahmin etmek yanlış olmaz.

Ama öte yandan, Mahmut Şevket'in maiyetindeki bir kurmay, hürriyet kahramanı Enver Bey, Ayastafanos'da **Matin** gazetesi muhabirine, «Abdülhamid-i saninin tahtında ibkası vatanın mahv ve perişanisi demek olacağından, Sultanın bundan böyle hayatının muhafazasından başka hiç bir talep dermeyanına hakkı olamıyacağını...» söylüyordu. Herhalde Enver Bey'in bu ihtiyatsızlığı, karşısındaki muhabirin yabancı bir gazeteden olmasından ileri geliyordu. Ne var ki, Paris'de çıkan haber, hemen İstanbul basınında da yansıyordu (271).

Diğer yandan, Millî Meclisin Sadrıâzama çektiği 9 Nisan 1325 (22 Nisan 1909) günlü tel vardır (272). Bundan öğreniyoruz ki, Sadrıâzam, Harbiye ve Zaptiyeye Meclisin güvenliğinin sağlanması için buyruklar verdiğini Meclise bildirmiştir. Ama buna rağmen Meclis, (mebusların çoğunluğu ve Âyandan «bazıları») dokunulmazlığının fiilen sağlandığına inanmadığı için ve olayların doğurduğu «sair esbabdan» dolayı, Ayastafanos'a gitmiş ve «gösterilen lüzum» üzerine iki heyet orada o gün toplanmıştı. Hareket Ordusunun Meclis-i Vükelaya gönderdiği, onun da Meclise havale ettiği bir «mukarreratta», Ordunun memleketin güvenliğini geri getirmek ve Kanun-u Esasî'ye sâdık kaldıkça

(270) Ahmet Rıza, **a.g.e.,** 3 Şubat 1950, 9154.

(271) **İkdam,** 24 Nisan 1909, 5357.

(272) Sait Paşa, **a.g.e.,** c. 2, k. 2, s. 476-7. Paşa'nın, telgrafın gece altıda çekildiğini söylemesine bakılırsa, telgrafın tarihi 10 Nisan 1325 olmak gerekirdi (sabahın birinde çekildiğine göre).

Padişahın kendisini (nefsini) ve saltanat haklarını korumak amacını güttüğü bildirilmişti (273). Bu amaçları kabine onayladığı gibi, yapılan görüşmeler sonunda Millî Meclis de onaylamıştı. Telgrafta, Sadrıâzamın isterse bu onayın verildiğini Padişaha bildirmesi de öngörülüyordu. Bundan başka, Millî Meclisin oybirliğiyle bir bildiri hazırladığı, bunun basılmakta, olduğu haber veriliyor, ve durumun taşraya da bildirilmesi isteniyordu. Telgraf, Âyan başkanı Sait Paşa'nın, 2. başkan Ahmet Muhtar Paşa'nın, Mebusan ikinci başkanı Talat'ın imzalarını taşıyordu (274). Bu telgrafta durum açıktır. İstanbul, ve onunla birlikte hükümet ve Padişah, aldatıcı telgraflarla oyalanmak istenmektedir. Oysa Meclis, Abdülhamit'in Meşrutiyete sadık olmadığına karar vermiş gibidir ve onu tahttan indirmeğe de niyetlidir. Telgrafta söz konusu edilen «mukarrerat» ın ne olduğu sorusuna gelince, bu, Hüsnü Paşa'nın bildirisi olamaz, zira onda Padişah hiç söz konusu edilmiyordu. Öyle ise bu, olsa olsa Mahmut Şevket'in sekizinci gün Babıâli'ye çektiği telgraf olabilir (275).

Bütün bu teminata rağmen Abdülhamit'i kuşkulandırması gereken bir nokta, Meclisin söz konusu telgrafının yayımlanmayıp, telgrafta sözü geçen — ve yayımlanan — o günkü Meclis bildirisinde Padişahla ilgili hiçbir şeyin bulun-

(273) Metlis-i Vükela Mazbatasından anlaşıldığına göre, Mahmut Şevket'in kullandığı ifade şuydu: «Zat-ı Hazret-i Padişahinin Meşrutiyete riayetleri bâki oldukça gerek ordunun gerek ahalinin hakk-ı hümayunlarında hissiyat-ı sadakat ve ubudiyeti tamamen muhafaza etmeleri zaten ahd-ı peymanları icabından olmakla bu babda tecdid-i teminata lüzum görülmediği...»

(274) Nedense Ahmet Rıza'nın imzasının olmayışı dikkati çekiyor. Kendisinin, telgraftaki aldatmanın sorumuna katılmak istememiş olması bir ihtimaldir.

(275) Paşa'nın söz konusu telgrafında Padişahla ilgili teminat **İkdam**'da mealen çıktı. **İkdam**, 23 Nisan 1909, 5356.

maması ve Meclisin yalnızca Hareket Ordusunun ilk bildirisine katılmakla yetinmesiydi. Oysa, Hareket Ordusunun Hüsnü Paşa'nın imzasını taşıyan o bildirisinde dikkati çeken nokta, Padişahın hiç anılmamasıydı. Padişahı rahatsız etmesi gereken başka noktalar da, Enver Bey'in Matin'e yaptığı açıklama, Meclisin toplantılarını İstanbul dışında yapması ve gizli oturum halinde görüşmesi, ayrıca basının tahttan indirme söylentileriyle çalkanmasıydı. Üstelik verilen teminat da hep mide bulandırıcı bir şarta bağlı oluyordu. — Meşrutiyete bağlı olmak şartiyle. Zaten bu kuşkulu hava yüzündendir ki Şevket Paşa, Abdülhamit'e güven verebilmek için 23 Nisan günü ilâvelerle yayınladığı bir bildiri ile tahttan indirme söylentilerini — Meşrutiyete bağlılık şartı koşmaksızın — açıkça yalanlamak zorunda kaldı.

Saat 16.00'ya kadar süren gizli toplantının sonunda, Meclis, söz konusu edilmiş olan bildiriyi hazırladı. Buna göre, 31 Marttaki «hadise-i müellime-i istibdadiye» ile Meşrutiyete «darbe» vurulmuştu. Başgösteren istibdadın kökünden kaldırılması, Meşrutiyet ve asayişin sağlanması, ve olaya sebep olanların Şeriat ve kanunlar çerçevesinde cezalandırılmaları konusunda Hareket Ordusunun yayımladığı bildiriyi Meclis destekliyor ve milletin isteklerine uygun buluyordu. Bundan ötürü de Ordunun yapacaklarına karşı çıkmak, sorumluluk ve ceza konusu olacaktı (276). Böylece Hareket Ordusunun şimdiye kadarki ve bundan sonraki davranışları, meşruiyet kazanmış oluyordu.

Bu sırada Hareket Ordusundan yana olan bazı donanma gemilerinin Ayastafanos'a geldikleri ve Millî Meclisi selâmladıkları anlaşıldı. Bunun üzerine bu selâmı iade etmek için âyan ve mebuslardan bir heyet seçilerek geml-

(276) **Takvim-i Vekayi**, 11 Nisan 1325, 191.

lere gönderildi (277). Kaydedilmesi gereken bir nokta da, Hariciye Nâzırı Rifat Paşa'nın Ayastafanos'a gelmiş olmasıydı (278).

2. **On Birinci Gün** (Cuma, 23 Nisan 1909, 10 Nisan 1325) **Mahmut Şevket'in Bildirisi ve Abdülhamit'in Taht-tan İndirilmesi Sorunu :**

Mahmut Şevket'in Bildirisi : O günün **İkdam**'ındaki başyazı «Sükûnet, Daima Sükûnet» başlığını taşıyordu. Bu yazıdan anlaşılıyor ki, **İkdam,** Hareket Ordusu ile birlik görünebilmek için, onu alkışlıyor ve Abdülhamit'e çatıyordu: «... artık bu ordunun süngü parıltıları karşısında... millet otuz üç senedenberi gördüğü istibdattan, otuz üç senedenberi duçar olduğu ümitsizlikten kâmilen halas bulacaktır... Neronlara, Kaligulalara taş çıkartacak tiynette insanlar...»

Sükûnet içinde, Hareket Ordusuna her türlü yardım yapılmalıydı. Bunun hemen ardından gelen bir yazıda Hareket Ordusunun hükümetle bir uzlaşma yapacağı yalanlanıyordu. Zaten uzlaşma olmadığı Mahmut Şevket Paşa'nın Sadarete hitaben yayımladığı bildiriden belliydi (279). Paşaya göre Hassa Ordusu erleri aldatılmış, bu yüzden başkentte hükümetin «nüfuz ve kudreti tamamen» yok edilmiş ve hükümetin bugünü ve yarını tehlikeye sokulmuştu. Oysa vatanın selameti, hükümet nüfuzunun güçlendirilmesine bağlıydı. İşte bu yüzden, Osmanlı Ordularının bu konudaki düşüncelerine uygun olarak, ikinci ve üçüncü ordular harekete geçmişlerdi. Kendisi, kurulan kuvvetin ve Ayastafanos'da bulunan donanmanın kumandanlığını almak üzere Selânik'ten Ayastafanos'a gelmişti. Nedamet

(277) 9. gün talime çıkacağı bildirilen gemiler.
(278) Sait Paşa, **a.g.e.,** s. 476; **İkdam,** 24 Nisan 1909, 5357.
(279) **İkdam,** 24 Nisan 1909, 5357; Nadi, **a.g.e.,** s. 184-6.

ederek aman dileyenler affedilecek, ayaklanmada direten-ler ise «bila merhamet şiddetle tecziye ve tenkil» olunacaklardı. Cezadan korkan bazı kışkırtıcılar ve kötü insanlar Hareket Ordusunun «Hazret-i Padişahiyi» tahttan indirmek için geldiğini yaymışlarsa da kendisi, Şevket Paşa, bunu «suret-i katiyede» yalanlıyordu. Ama bunun hemen ardından, ayni cümlede, bir de korkutucu uyarma geliyordu: «... mamafih askerlerimizin ifa-yi vazife esnasında erbab-ı fesat ve denaatin yeniden bazı teşebbüsata cüretleri ilcasiyle tekerrür edecek hadisat mesuliyetinin tamamiyle müsebbiplerine ait olacağını beyan eylerim.»

Aslında bu uyarma cümle içindeki yeri bakımından Saray ve çevresindekilere yöneltilmiş sayılmalıdır. Tahttan indirme söz konusu değildir — hem de Padişahın meşrutiyete sadık olması şartına bağlı olmadan — ama bundan böyle yeniden kışkırtıcı davranışlar olursa, o da söz konusu edilebilecekti. 10 Nisan 1325 tarihli ve «Üçüncü ve Hareket Ordusu kumandanı Ferik Mahmut Şevket» imzalı bu bildirinin altında Babıâliye bir not vardı: bildirinin vakit kaybetmeden («bila ifate-i vakit») «hemen şimdi» ilâvelerle yayımlanması ve elçiliklere de bildirilmesi «istirham» ediliyordu. Yine bu nottan öğreniyoruz ki, bildirinin muhtevası Padişaha resmen bildirilmiştir. Bunun meali şuydu: «Ordu-yı hümayunun Dersaadete vüsulü münasebetiyle bir takım bedhahân ordunun zat-ı şahanelerini hal edeceği havadisini neşrediyor. Hâşa sümme hâşa ordu böyle bir şeyi asla kabul etmez. Bu bir bühtan-ı azîmdir. Ancak tedib-i ussat sırasında bir takım fesede kargaşalık çıkararak hayat-ı hümayunlarına irâs-ı mazarrat edecek olurlar ise bundan dolayı ordunun hiçbir mesuliyet kabul etmiyeceğini arzederim.» Cevap olarak giden telgrafın da meali şöyleydi: «Telgrafname-i vâlaları manzur-ı âli-i cenab-ı Padişahî buyuruldu. İnzibat-ı memleketin ve Kanun-u Esasî'nin ve

Padişahımız Halife-i muazzamamız efendimiz hazretlerinin hayat-i şahanelerinin muhafazası ordu-yu hümayunun uhdesine muhavvel ve mevdu bulunduğunu işar eylerim.»

Ali Cevat Beye göre bu teminat «bittabi tatmin ve tenşiti mucip» olmuştu. Fakat bunun fazla bir değeri olmadığı Hareket Ordusunun İstanbul'a hâkim olmasiyle anlaşılacaktı (280). (Bu durumda Mahmut Şevket kendini ancak şöyle savunabilirdi: Abdülhamit'in tahttan indirilmesi fetva ve Meclis kararı sonucudur, ordu bu işte söz sahibi değildir ve olmadı).

Yunus Nadi'nin iliştiği bir nokta da bildirilen elçiliklerin haberli kılınmak istenmesiydi. Yoksa elçilikler, yani büyük devletler nedense tahttan indirmeye karşıydılar da onlara hoş mu görünmek gerekiyordu? Böyle bir ihtimal olmakla birlikte asıl akla gelen şudur: Devletin yarı bağımlı durumu dolayısiyle büyük devletler pek yakından Osmanlı işleriyle ilgiliydiler. Nitekim birçok Osmanlı siyaset adamları da «İngilizlerin adamı,» «Rusların adamı,» diye sınıflanabiliyorlardı. Osmanlı iktiasadî hayatı hatta Devletin dünya üzerindeki siyasal yeri ve bütünlüğü büyük devletlerin elindeydi. Bu durumda Şevket Paşa'nın yabancı elçiliklerin de haberli kılınmalarını istemesi, bir çeşit onları tanık göstermesi, Padişahla ilgili olarak verdiği teminatı sanki resmileştirmek, sağlamlaştırmak demekti. Nitekim iddiaya göre Mithat Paşa da, Kanun-u Esasî'yi sağlama bağlamak için İngiltere'nin aracılığı ile uluslararası garanti altına sokmak istemişti (281).

Hüseyin Hüsnü'nün, bildirisiyle Mahmut Şevket'in bildirisi karşılaştırılırsa görülür ki, ikincisi, iki yeni noktayı bildirme görevini yüklenmiştir. Bunlardan birincisi Mahmut

(280) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 68-70.

(281) Ahmet Saip, **Abdülhamit'in Evail-i Saltanatı** (Mısır, 1326), s. 72.

Şevket Paşa'yı İstanbul halkına ve hükümetine Hareket Ordusunun kumandanı olarak tanıtmaktı. İkincisi ise, Hareket Ordusunun Padişahı tahtından indirmek için geldiği söylentilerini yalanlıyarak, bu yüzden Padişahtan ve İstanbul askerinden gelebilecek direnmeyi azaltmak ve kendi askerleri arasında da yine bundan dolayı başgösterebilecek bir hoşnutsuzluğu önlemekti.

Times Gazetesi : O günkü **The Times**, başyazısında tamamen ağız değiştirmiş bulunuyordu. Türk tarihinde her zaman olduğu gibi Ordunun yine ülkenin alnyazısını yazacağı belirtilirken, bu sefer 31 Martçı askerler değil, Hareket Ordusu kastediliyordu. Başyazara göre olayın mutlu bir sonucu vardı: Türk Ordusu, çok kısa zamanda İstanbul önünde yaptığı yığınak sayesinde askerî kabiliyeti hakkında ileri sürülen şüpheleri dağıtmıştı. Böylece gazete de, daha önceki tutumuyla ne kadar yanılmış olduğunu dolaylı olarak itiraf etmiş oluyordu. Başyazı, sıkıyönetimin uzun süre kalması konusunda şüpheci bir tavır takınıyor ve siyasî kovuşturma ya da baskı yapmanın büyük bir yanlış ve bir suç olacağını ileri sürüyordu. Gazeteye göre, bundan sonra yapılacak işler Mahmut Şevket ve Nâzım Paşa'nın kararlarına bağlı idi. Oysa o gün, «müttefikan» karar almak üzere Ayastafanos'a gelen Nâzım Paşa'ya, değil tekliflerde bulunmak, İstanbul'a dönmek özgürlüğü bile tanınmamıştı (282).

Hareket Ordusu : Hareket Ordusuna gelince, İstanbul'u bir yandan kuşatıyor, bir yandan da sokuluyordu (283). Gazeteler Ordunun 25000 kişilik olduğunu, karargâhının Kal-

(282) Mentese, **a.g.e.**, **Cumhuriyet**, 26 Ekim 1946, 7972; Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 70.

(283) Bundan sonraki bilgiler için bk : **İkdam**, 24 Nisan 1909, 5357.

faköy'e taşındığını, Ordu erzakının civar köylerden peşin para ile satın alındığını bildiriyorlardı. **Servet-i Fünun**'a göre süvari komisyonu reis vekili Miralay Hüseyin Hüsnü, üzerinde 500, 200, 100 liralık, taşıyana yazılı banka çekleriyle yakalanmıştı. Bunun gibi birçok casus ve kışkırtıcılar yakalanıyordu. Öte yandan, gazetelere gönderilen ve Ayastafanos'daki filonun Ferik Gamble Paşa'nın değil, Miralay Rüstem Bey'in kumandasında olduğunu bildiren bir yalanlama dikkati çekiyordu (284).

Padişah : Padişahla ilgili söylentiler de bütün şiddetiyle devam ediyordu. Bir haber, hanedanın bütün şehzadelerinin, Reşat Efendi ve ikinci veliaht Yusuf İzzettin bir yana, Yıldız'da toplantı yaptıklarını bildirirken, bir başkası Reşat Efendinin bir-iki gündür Yıldız'da «misafir» olduğunu haber veriyordu. **Osmanischer Lloyd**, ısrarla Topkapı Sarayı'nın hızla onarılmakta olduğunu iddia ederken, başka haberler Abdülhamit'in sinir krizi geçirmekte olduğunu, ya da Şehzade Burhanettin'le Alman İmparatoruna 'saygılarını' gönderdiğini ileri sürüyordu. Hariciye Nezareti ise, Abdülhamit'in Makedonya'yı Avusturyalılara işgal ettirmek isteğini yalanlıyordu. Öte yandan, **The Times**'in başyazısı, yanlış olarak, Mahmut Şevket'in ileri sürdüğü şartlar arasında Padişahla ilgili bir şey bulunmadığını bildiriyordu. Aynı yazıya göre, onuncu gün Ayastafanos'da gizli oturum yapan Millî Meclis tahttan indirme işini görüşmüştü. O gün Selâmlık resmi yapıldı. Altı bine yakın asker hazır bulundu, ama başlarında ancak beş - on subayın bulunma-

(284) Miralay Rüstem Bey 10 Ağustos, 1325 de asaleten Tersane-i Âmire kumandanı oldu. Daha önceki kumandan Miralay Sami, 31 Marttan 14 gün önce Divan-ı Harp azalığından bu mevkie, azlolunan Miralay Ramiz yerine «Tersane-i Âmire kumandanlığının şu günlerde kesbeylediği ehemmiyete binaen... sürat-i mümküne ile» atanmıştı. Bahriye iradeleri.

sı Padişahın dikkatini çekti. Durumu Harbiye Nâzırına sorunca, o, bunun tabiî olduğunu söyledi (285).

31 Martçı askerlere gelince, ilk önce askerin uysallık göstermeğe niyetli oldukları, yalnız altıbin kadar Yıldız askerinin kararsız olduğu, ama bunların da uysallık gösterme eğiliminde oldukları bildirilmişti (286). Ama sonraki haberlere göre bazı askerler, daha önce yemin ettiklerini ileri sürerek Şeyhülislamın teklif ettiği yemine yaklaşmıyorlardı. **Servet-i Fünun** gazetesine göre gericiler Ermeni mahallelerine çapulcu sokarak karışıklık çıkartmak istemişlerdi, ama, bu, hükümetçe önlenmişti.

Heyet-i Müttefika : Hareket Ordusu bütün heybetiyle İstanbul önlerinde toplanınca, muhalefet, durumun kaçınılmazlığını az çok anlamakla birlikte, İttihat ve Terakki'nin ayaklanmanın öcünü muhalefetten almak istemesini, ya da onun, bu olaydan yararlanarak, siyasal özgürlüğü ortadan kaldırmasını önlemek istedi. Bu iki tehlikeden korktuklarının en iyi belirtisi, muhalefetin Heyet-i Müttefika-yı Osmaniyeye verdiği büyük önemdi. Başta, Meşrutiyeti istibdat tehlikesine karşı koruyacak siyasal bir ittifak olarak muhalefetin dört elle sarıldığı Heyet, şimdi de söz konusu iki tehlike dolayısiyle önem kazanıyordu. Zira, İttihat ve Terakki'nin muhalefete karşı kinli bir tutumu olmadığını, ve siyasal özgürlüklere son vermek ya da onları, kısıtlamak istemediğini, istemiyeceğini göstermekti. Bu korkuların ötesinde, ayrıca, muhalefetin İttihat ve Terakki ile birlikte, bir üst kuruluş olarak hükümeti denetlemesi bir çeşit iktidarı paylaşmak demek olacaktı ki, muhalefet için bu, istenecek bir şeydi. Bilindiği gibi, ilk panikte İstanbul'da

(285) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 68; McCullagh, **a.g.e.**, s. 207-9. McCullagh, hazır bulunan askerin yemini reddetmiş olan asker olduğunu tahmin ediyor.

(286) **İkdam**, 23 Nisan 1909, 5356.

bazıları, sözde İttihat ve Terakki adına Heyetin kuruluşuna katılmışlardı. Ama gördüğümüz üzere, İttihat ve Terakki dolaylı olarak, kendisini bu kuruluşta temsil etmek iddiasında bulunmuş olanları reddetmiş olduğu gibi, bir bildiri ile her türlü teşebbüsü Orduya bıraktığını açıklamıştı. Zira, İttihat ve Terakki, ayaklanmadan yararlanarak siyasal özgürlüğü kısmak ve muhalefeti sindirmek niyetindeydi. İktidarını muhalefetle paylaşmak ise hiç işine gelmezdi (287). Buna rağmen, muhalefet çevreleri İttihat ve Terakki'nin Heyete katılmayı kabul edeceğini umuyorlardı, daha doğrusu ummak istiyorlardı. Öte yandan, Ermeni fırkaları gibi muhalif olmıyan İttihat ve Terakki dışındaki kuruluşlar da, İttihat ve Terakki'nin siyasal özgürlükleri kısıtlamasından, kendileri de zarar görecekleri için, Heyet-i Müttefika'yı destekliyor ve İttihat ve Terakki'nin çalışmalara katılmasını istiyorlardı. (Ermenilerin ayrıca Abdülhamit istibdadına ne kadar düşman oldukları hatırlanmalıdır).

İşte 23 Nisan 1909 günlü **İkdam**'da Heyetle ilgili bir yazı çıktı. Bunda, siyasal buhran karşısında fırkalar arasında görüş ayrılıklarının bulunmaması için yapılan çalışmaların sevinçle karşılandığı belirtiliyordu. Bu işte en aktif rolü —çekişmelere bulaşmamış olduğu için — Ermeni Taşnaksutyon Fırkası oynuyordu. Öyle anlaşılıyor ki bu Fırka, Heyetin vekillerine (Heyet encümeni üyeleri olacak) «bazı mühim mesail» üzerinde görüşmeler yapmak ve böylece fırkalar arasında güvensizlik olmadığını «yar-ü ağyara karşı isbat» için dâvetler yollamıştı. **İkdam**, yapılacak bu toplantının önemini arttırmak için, Heyetin bir de bildiri

(287) **Neue Freie Presse**'ye göre yeniden kurulacak kabine şöyle olacaktı: Sadrıâzam Ahmet Rıza, Dahiliye Hilmi Paşa, Hariciye **Rifat** Paşa, Maarif Hüseyin Cahit, Maliye Cavit. Böyle bir kabinenin **İttihat** ve Terakki'nin «gönlünde yatan aslan» olduğu muhakkaktı. **İkdam**, 24 Nisan 1909, 535.

yayımlıyacağını, bunun «pek mühim» bir siyasal niteliği olacağını ve toplantıya birçok gazete yazarlarının katılacağını bildiriyordu.

24 Nisan 1909 günlü **İkdam**'da ise Heyetle ilgili **Osmanischer Lloyd**'dan alınmış bir yazı vardı. Bu yazı **İkdam**'ın söylemek istediklerini daha açık biçimde anlatıyordu. «Bu içtimada heyetin müzakeratına İttihat ve Terakki murahhaslarının dahi iştirak eylemesine karar verilmiştir» deniyordu. **Osmanischer Lloyd** dahi, toplantının önemini büyütmek için «bazı mühim teklifat» dan söz açıyor ve bunların ne olabileceğini şöyle anlatıyordu: «bilcümle fırkaların bundan böyle Meşrutiyet ve Kanun-u Esasî dairesinde hürriyet-i harekâta mazhar olmaları,» «küçük ve ehemmiyetsiz bir takım şahsiyetin bertaraf edilerek fırkalarca saadet-i memlekete hâdim olacak surette çalışmanın temin edilmesi». Ayrıca Heyetin her türlü şahsî anlaşmazlıkların çözümlenmesi için bir «hüküm heyeti» olması isteniyordu.

Gerçekten, o gün, Heyetin encümen toplantısı Dr. İbrahim Temo'nun başkanlığında yapıldı. Toplantıya İttihat ve Terakki adına kimse gelmemişti. Taşnaksutyon başkanı Malumyan Efendi, bir açıklamada bulunarak, İttihat ve Terakki'nin Heyete üye olduğunu, daha önce İttihat ve Terakki'yi temsil etmiş bulunan üç kişinin ertesi günü basında çıkan bildirilerle yetkisiz ilân edildiğini, bunun üzerine kendisinin gereken merkeze gittiğini ve katılınacağına dair teminat aldığını söyledi. O gün İttihat ve Terakki'nin temsil edilmemesini, gereken kimselerin henüz haberli kılınamamış olmasiyle açıkladı. Toplantıda yirmi iki temsilci vardı ve Taşnaksutyonun teklifi üzerine 7 kişilik bir heyetin Millî Meclis ve Vükelâ Meclisine gönderilmesi kararlaştırıldı. İşbu heyetin görevleri şunlar olacaktı: 1) Heyetin amacını, görevlerini anlatmak, 2) resmî ve özel bütün Os-

manlı kuruluşlarının vatan selâmeti ve Meşrutiyetin korunması için birlikte hareket etmeleri gerektiğini söylemek, 3) fırka çekişmeleri, unsurlar arası kavgalar kalkmalıdır. basın da buna göre yayında bulunmalıdır. Ayrıca Orduya Meşrutiyetçi çabalarından dolayı teşekkür edilmesi, ülkede güvenliğin sağlanması, Adana, Maraş olaylarının önlenmesi ve sorumluların cezalandırılması alınan diğer kararlar arasındaydı. **Mizan,** bunlar arasında «Kanun-u Esasî'nin katî surette muhafazası emrinin maksad-ı azâmi olacağını» da sayıyor. Bilindiği gibi, Heyetin ilk bildirisinde de (altıncı gün yayımlanan) hükümet işlerine karışılmaması kabul edilmişti. Son olarak dört kişilik bir encümen kurularak halka Heyetin tüzüğünü açıklıyan ve istibdatçıların hilelerine kapılmamalarını öğütliyen bir bildiri hazırlamakla ödevlendirildi. Bundan sonraki toplantı Pazartesi (26 Nisan 1909) günü olacaktı. Dikkat edilirse Heyet, bütün siyasal hayatı birleştiren bir kuruluş olarak kendini Meclise ve hükümete sunmak istemektedir. Oysa İttihat ve Terakki, her türlü teşebbüsü orduya, yani Hareket Ordusuna bıraktığını ilân etmiş bulunuyordu (288).

Hareket Ordusu : O gece Mahmut Şevket Hareket Ordusuna İstanbul'a yaklaşma ve girme buyruğunu verdi Saat 17'de Hareket Ordusu öncüleri Maslak ve Kâğıthane taraflarında görülmüş olduklarından, Abdülhamit, Başkâtip Ali Cevat'ı evinden çağırttı. Daha önce, Saray'a gelmiş bulunan Sadrıâzam, Harbiye Nâzırı ve Saray'ı koruyan 2. fırkanın kumandanı Ferik Memduh Paşa, ters bir olayın çıkmaması için Hassa kumandanı Nâzım Paşayı Ayastafanos'dan çağırmağa karar verdiler. Harbiye Nâzırı telgraf çektiyse de, ses sada çıkmadı. Sayıları dörtbini bulan ve

(288) **Osmanischer Lloyd**'dan, **İkdam,** 26 Nisan 1909, 5358; **Mizan,** 11 Nisan 1325, 135. Dr. Temo'nun kitabında nedense Heyetle ilgili hiçbir bilgi verilmemektedir.

Yıldız etrafındaki kışlalarda barınan ikinci fırka askerleri, Hareket Ordusunun haberini alınca telaşa kapılıp cephane istemeğe başladılar. Subayların durumu haber vermesi üzerine, kendilerine «zinhar» cephane verilmemesi buyruldu. Ama gece saat bir ve iki sıralarında bazı askerler başkâtibin Sadrıâzam ve Harbiye Nâzırı ile oturduğu odaya gelerek «Askeri vuracaklar, bizim ne günahımız vardır? Cephane isteriz. Karı gibi ölmek istemeyiz. Onlar asker ise biz de askeriz» dediler (289).

Hareket Ordusu askerinin barışmak için geldiği Padişahın kan dökülmemesini buyurduğu yolundaki öğütler boşa gidiyordu. Nitekim cephanelik kapıları kırılarak askerlere cephane dağıtılmağa başlandı. Bunu haber alan Padişah, binek taşına çıkarak «Asker zinhar kurşun atmasın. Eğer kurşun atacaklarsa, ilk önce beni vursunlar, sonra kurşun atmağa başlasınlar» dedi. Fırka kumandanı yardımcısı Mirliva Veli Paşa, subaylar, elde edilebilen çavuşlar ve yaverlerden kaymakam Mehmet Ali Bey, askerlere Padişahın buyruklarını bildirdiler (290).

Milli Meclis : O gün Millî Meclis, ikinci birleşimini yaptı (291). Bu birleşimde ilk iş olarak bazı telgraflar okundu. Bunlardan biri Niyazi Efendi'nin Diyarbakır'da sekiz gün önce yaptığı ayaklanma teşebbüsü ile ilgiliydi. Bir diğer telgraf da İsmail Kemal'dendi. Zaten «mübrem» işleri için izin istiyecekmiş, olaylar yüzünden İstanbul'da kalmış. Şimdi bir de rahatsızlığı eklenince, vapurla hareket etmişti ve yirmi gün izin istiyordu. Bu istek üzerine Meclis ateşli bazı görüşmeler oldu. Yusuf Kemal Beye 31

(289) Bu sözler, 31 Martçı askerden Hareket Ordusuna karşı direnenlerin nasıl bir ruh haleti içinde hareket ettiklerini göstermek bakımından ilgi çekicidir.

(290) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.,** s. 70-1.

(291) **Takvim-i Vekayi,** 20 Nisan 1325, 199.

Mart gecesi saat 21.00'e kadar İsmail Kemal Bey olayın ileri gelenleriyle görüşmeler yaptığı ve onların isteklerine karşı «tamamiyle» bağlı davrandığı için kendisini mebus seçen millete ancak bugün hizmet edebilirdi: yani önceki çalışmaları millete hizmet sayılamazdı demek istiyordu. Onun için de kendisine izin vermemeli ve buraya gelmesi yazılmalıydı. Sait Bey, İsmail Kemal'in o gece «defaatle» Saray'a gittiğini söylediğini ekliyerek bu görüşe diğer iki mebusla birlikte katıldı. Emrullah Efendi ve Lütfi Bey ise, herkese izin verildiğini, ona da verilmesi gerektiğini savundular. Mehmet Ali Bey başkan seçilseydi gitmiyeceğini belirtti. Nesim Efendi de izin aleyhinde konuştu. Sorunu Ahmet Rıza Bey kökten çözümledi: izin verilse de verilmese de İsmail Bey gitmişti. Bu sözün kaçınılmaz mantığı karşısında Meclis izin verdi.

Meclis, Adana olayları karşısında bir kararname hazırladı (292). Bunda Meşrutiyeti, ittihadı anasırı ve asayişi korumanın önemi belirtiliyordu. Agop Babikyan bu kararnamedeki ifadenin daha da sertleştirilmesini istedi. Ali Cenani, meurların sorumlu tutulma tehditlerine alışkın olduklarını, Ahmet Rıza ise Meclisin ağırbaşlı ve dolayısiyle az-çok ılımlı bir ifade kullanması gerektiğini söylediler-se de, sonunda kararname yine sertleştirildi.

Sonra Hüseyin Cahid'in İstanbul'dan kaçarken yazdığı, İstanbul'dan ayrıldığını, ama istifa etmediğini bildiren yazısı okundu.

İkinci oturumda Basra mebusu Ahmet'in, ailesinin hastalığı yüzünden bir iki gün gelemiyeceğini bildiren yazısı okundu. Belki bu mebusun ailesi gerçekten hastaydı, ama yazdığı yazı garipti: kendisi bir iki gün daha Meclise devam edemiyecekti, ama mebuslar hangi işe karar verirlerse versinler çoğunluktan yana olduğunu bildiriyordu. Tabiî o olmasa da işler çoğunlukla yürüyecekti, ama kendisinin her işte çoğunluktan yana olması, kendi düşüncelerinin pek bulunmadığını gösteriyordu (293).

(292) 23 Nisan 1909 günlü (5356) **İkdam**'dan: Adana valisi Cevat Bey azledilerek yerine Burdur mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa atandı.

Bundan sonra Sait Paşa, gündemde hükümete verilecek güven oyu sorusunun bulunduğunu açıkladı. (Nedense bununla ilgili zabıt pek açık değildir.) Seyyit Bey hükümet programının encümene havale olunduğunu fakat encümenin kurulamadığını (toplanamadığını) açıkladı. Zohrap Efendi programın encümene gitmemesi gerektiğini söyledi, Hallaçyan da zaten encümene havale kararının bulunmadığını bildirdi. Seyyit Bey söz alarak Pazartesinden sonra Meclisin (İstanbul'da) yaptığı toplantının yok sayılması gerektiğini ve hükümetin okunan beyanname ve programından haberli bulunulmadığını söyledi. Ona göre bu işin görüşülmesi gereksizdi. Hükümet, Hilmi Paşa'nın istifa eden kabinesinin yerine kurulmuştu ve ona güvensizlik oyu verilinceye kadar resmî işleri yürütmesi gerekirdi. Bunun için hemen o gün güven oyu işinin karara bağlanması gereksizdi. Rıza Bey ise (Ahmet Rıza), o sabah Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa'nın Sadaretten bu konu üzerine bir kâğıt geleceğini bildirdiğini açıkladı. Ona göre o kâğıt gelmedikçe görüşme yapılamazdı.

(293) Suriye mebusları da İstanbul'dan ayrıldıklarını yalanladılar. Aralarından yalnız Hasan Reşit Bey ayrılmıştı. Onun da sağlık durumu yüzünden izni vardı. **İkdam**, 23 Nisan 1909, 5356.

D. Hareket Ordusunun İstanbul'a Girişi :

1. On İkinci Gün (Cumartesi, 24 Nisan 1909, 11 Nisan 1325): Hareket Ordusunun Yaptıkları :

Bir gün önce, yani Cuma günü Şevket Paşa'nın verdiği ilerleme buyruğu, Cumartesi günü Hareket Ordusunun İstanbul'u işgal etmesi ile sonuçlandı. O gün çıkan **İkdam** bunu tahmin etmişti. (Şevket Paşa'nın, İstanbul halkına bildirisini «hemen şimdi» diye yayımlatması, işgalin pek yakın olduğuna kanıt sayılabilirdi). Başyazı «Müsademe mi Musafaha mı?» başlığını taşıyordu ve Ordunun İstanbul'a doğru geldiğini, İstanbul'da ayaklananların pişman olduklarını ve gelenlere kucak açacaklarını, halkın kaygılanmaması gerektiğini, yalnız gericilerin cezalandırılacağını bildiriyordu. Aynı gazetede bir başka yazı da «Müdahale-i Ecnebiye Olmıyacak!» diye ilân ediyordu (294).

(294) Oysa Murat Bey, olacaklardan habersizmiş gibi o gün nasihatçı tavırları takınıyordu. Hükûmetin askıda bırakılması doğru değildi : ya güven, ya da güvensizlik oyu verilmeliydi. Sonra Meclis İstanbul dışında toplanabilirdi ama, bütün mebuslarla. Bir kısmı gelmezse, taşrada ve yabancı ülkelerde kötü etki yapabilirdi. Meclis ve hükûmet uyumlu davranmalıydılar, tabiî hale acele olarak dönülmeliydi. Gazeteler de uydurma haberler vermekten vazgeçmeliydiler. Öte yandan **İkdam**, Mahmut Şevket'in bildirisini başyazıdan **hemen sonra** yayımlarken, **Mizan** onu en sona koyuyordu. **Mizan**'da dikkati çeken diğer bir şey de Rum Siyasî Cemiyetinin bildirisiydi. Bu, Meşrutiyet ve Hareket Ordusunu alkışladıktan sonra (Rumlar Hareket Ordusuna gü-

Paşa, Çarşamba günü Selânik'ten yola çıktı ve Cuma günü İstanbul'a doğru yürüyüş buyruğunu verdi. Dört koldan gelişen ilerlemenin bir kolu Davutpaşa kışlasını işgal etti. O sırada kışlada kalan Ertuğrul alayı Cuma Selâmlığına gitmiş bulunuyordu. Alay dönüp de kışlayı işgal edilmiş, işgal edenlerin de hızlı ateşli toplara sahîp olduğunu görünce, geri döndü ve durumu Fatih'te ve Harbiye Nezaretinde bulunan askerlere bildirdi. Bunlar, bir erbaşın kumandasında üç tabur halinde Davutpaşa'ya doğru yürüyüşe geçmeğe hazırlanırken, Harbiye Nâzırı Ethem Paşa durumu haber alarak, askerleri vazgeçirmeğe çalıştı. Fakat beş bölük vazgeçmedi. Bunlar, Davutpaşa kışlasını geri almağa çalıştılarsa da başaramadılar ve bir süre sonra geri çekilmek zorunda kaldılar. Harbiye Nezaretine geri döndüler ve orada gece uyurlarken Hareket Ordusunca teslim alındılar (295). Fakat Fatih Zaptiye dairesinde ve özellikle Babıâli'de asker çok direndi. Babıâli ancak üç saat süren top ateşinden sonra teslim oldu. Topkapı Sarayının ve Meclis-i Mebusanın teslim alınması kolay oldu. Bu arada Taksim ve Taşkışla kışlaları da uzun süre direndiler ve buralarda kanlı çarpışmalar oldu (296). Taksim kışlasındaki 31 Martçılar bir süre sonra teslim olmağa hazırlanırken, bir yanlış anlama yüzünden çarpışma yeniden baş-

venebilirler deniyordu) «Şu dakikada milletin mazhar-ı itimadı olarak tahkim-i Meşrutiyete çalışmakta bulunan zevat-ı muhteremenin idare-i meşruta-i memleketi bizzat ve alenen ellerine almalarını temenni» ediyordu.

(295) McCullagh, **a.g.e.**, s. 215-7. Nadi'ye göre bunlar kısa bir vuruşmadan sonra Edirnekapı'da teslim olmuşlar. **a.g.e.** s. 201-2.

(296) Askerler arasında kayıp sayısı şöyleydi: Beyoğlunda Hareket Ordusundan 53 ölü, 65 yaralı; 31 Martçılardan 240 ölü, 475 yaralı, İstanbul'da Hareket Ordusundan 44 ölü, 95 yaralı; 31 Martçılardan 57 ölü, 110 yaralı. **Osmanischer Lloyd**'a göre ölen subay sayısı yirmi beşi geçmiyordu. **İkdam**, 1 Mayıs 1909, 5362.

ladı (297), sonunda Taksim (öğleye doğru) ve Taşkışla (öğleden sonra) ancak top ateşiyle teslime zorlanabildi. (Oysa Taşkışla askeri kumandanlarının sözünden çıkmıyacaklarına andiçmişlerdi). Cumartesi akşamı, Anadolu kıyısındaki askeri mevkiler (başta Selimiye kışlası) hariç, İstanbul işgal altına alındı. Mahmut Şevket'in, olan bitenleri özetliyen bildirisi, Cuma gecesi taarruza başlanıp Cumartesi sabahı şafakla birlikte şehre girilmiş olması yüzünden, yani çarpışmaların dükkânlar kapalı ve halk evlerde iken başlaması sayesinde, halktan pek az kayıp verildiğini bildiriyordu (298).

Dikkati çeken bir nokta, çarpışmaların anlatılışı sırasında sık sık 31 Martçılarla birlikte bulunan bir takım subayların anılmasıdır. Gerek Taksim kışlasında, gerekse Taşkışlada, böyle subaylar vardı ve bazılarının da çarpışmalara katılmış olması söz konusudur. Cağaloğlundaki çarpışmalar sırasında «irticaiyyundan bir zabit» tarafından Hareket Ordusu birlikleri üzerine bomba atıldığını öğreniyoruz (299). 26 Nisan günlü **İkdam**'ın başyazısında ise açıkça «... âsi askerlerin kendilerini teşvik eden hain-i devlet zabitleri...» denmektedir. Başyazar tabiî bu hain zabitlerin alaylı olduklarını söyliyemezdi, zira bu durumda alaylı - mektepli ikiliğini körüklemiş sayılabilirdi (300). Fakat büyük bir ihtimalle bütün bu subaylar alaylı idi.

(297) Nadi, **a.g.e.**, s. 212-3.

(298) **İkdam**, 26 Nisan 1909, 5358.

(299) Nadi, **a.g.e.**, s. 204, 206, 208.

(300) Taşkışla çarpışmalarında, kışla kumandanı Miralay İsmail Bey kışlanın içinde bulunuyordu. Askerin direnmesine son vermek elinde iken bunu yapmayıp askeri teşvik etmesi yüzünden Harp Divanı kendisini idama mahkûm etti. **Tanin**, 20 Temmuz 1909, 317. Mızıka subayı Turan da 31 Mart günü mızıkasiyle Ayasofyada bulunduğu gibi, o gün de Taşkışladaydı. O da hafif bir cezaya çarptırıldı. Turan, **a.g.e.**, s. 42-3,

Yıldız'daki duruma gelince: Cumartesi sabahı Topağacı ve başka yerlere Hareket Ordusunun toplarının yerleştirildiği anlaşıldı. Bunu gören ikinci fırka, savunma tedbirlerine büsbütün hız verdi. Fakat Padişah, Sadrıâzam, Harbiye Nâzırı, ikinci fırka kumandanının büyük çabaları ve Yıldız'ı kuşatan birliklerin kumandanı Miralay Şevket Turgut Paşa'yla yapılan temaslar sonucunda asker önce teker teker, sonra da takım takım ve çekine çekine gidip Ihlamur köşkünde teslim oldu. Bu iş akşama kadar sürdü. Yalnız Balmumcu çiftliğinin yanında bulunan iki tabur asker kaçtı (301). (Mahmut Şevket Paşa'ya göre kaçanlar yalnız ikinci taburdu) (302). Sadrıâzam Tevfik Paşa'nın kâtibi Ali Şevki Bey'in, Paşa'nın oğullarına yazdığı mektuplarda ise Yıldız'daki olaylar biraz değişik olarak anlatılmaktadır. Kuşatıcı kuvvetler 2. fırkanın askerinden azmış. Onun üzerine Tevfik Paşa, Turgut Paşa ile Binbaşı Enver Bey'e haber yollıyarak daha büyük birliklerle kuşatmak gerektiğini bildirmiş. Oysa o birliklerin çoğu Taksim ve Gümüşsuyunda çarpışmaktaymışlar. Bunun üzerine Sadrıâzam 2. fırka askerinin bir bölümünü direnmekten vazgeçirmiş, bir bölümüne de — üçbin kadar (Ali Cevat Bey'e göre iki tabur) — tüfekleriyle memleketlerine dönme izni vermiş. Bunlar sandallarla Anadolu yakasına kaçınca Yıldız da Hareket Ordusunun eline geçmiş (303). Böylece Yıldız'da çarpışma

(301) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 71-2. Yıldız askeri çözülmeden önce, Ali Cevat Bey **Osmanischer Lloyd** muhabirine, çarpışma tehlikesi bulunmadığını, Padişahın sâkin olduğunu, askerin de kışlalarında bulunduklarını, Saray askerinin «tebdili» konusunda görüşmelerin başladığını, ama henüz sonuçlanmadığını ve tahttan indirmenin söz konusu olmadığını ve olmıyacağını bildirmiş. **İkdam** 26 Nisan 1909, 5358.

(302) Nadi, **a.g.e.**, s. 229.

(303) Danişmend, **31 Mart**, s. 105, 113. Tevfik Paşa'nın bir Paşa ile. Binbaşı olan Enver Bey'e haber göndermesi, ayrıca askere tü-

önlenmiş oluyordu. Ali Şevki Beyin anlatışı Tevfik Paşa'ya bu işte başrolü veriyor. Özellikle Padişahın bir çarpışmayı önlemek istediği tahmin olunabilir. Zira çarpışma olsaydı, Hareket Ordusu ve İttihatçılar bunu Abdülhamit'den bileceklerdi.

Diğer yandan Harbiye öğrencileri de şehre giren Ordu ile birleşerek, bir bölüğü elçiliklerin korunması ödevini, bir diğer bölüğü de Taksim kışlasına yapılan saldırıya katılmayı üstlerine almış bulunuyorlardı. Rumeli'den getirilen jandarma birliklerine de Beyoğlu sokaklarında devriye gezmek ödevi verildi. Bunların birçoğu jandarma kılığına girmiş genç subaylardı (304). Ödevleri sokaklarda güvenliği sağlamak, şüpheli kimseleri yakalamak, üstlerini aramaktı. Zaten Hareket Ordusu şehri işgal ederken bütün karakollara el koymayı unutmadı. Görülüyor ki, Hareket Ordusu güvenliğe büyük önem verdi. Osmanlı Devletinin o zayıf durumunda, yabancılara ya da azınlıklara karşı bir davranış olmaması pek önemliydi. (İşgal sırasında bütün yabancı mağazalar bayraklarını asmışlardı). Bir de şu vardı: İstanbulun uysal basını, Hareket Ordusu surların dışında birikmeğe başladığındanberi, Hareket Ordusunun disiplin ve düzenini anlatmağa özen göstermişti. Bu noktanın üzerinde bu kadar çok durulması bile kuşkuyu çekecek niteliktedir. Gerçekte, Hareket Ordusunun bir bölümü derme çatma, disiplinden uzak sayılabilecek bir durumdaydı. Zira bu bölümü meydana getirenler redifler, jandarma birlikleri, gönüllüler ve komitacılardı. Komitacıların ve gönüllülerin de hangi saiklerle geldikleri sorulmağa değer. Acaba bu salt bir Meşrutiyetseverlik miydi, yoksa hizmetlerine karşılık kendilerine bir ücret mi verildi, yoksa yağma mı umdular,

fekleriyle kaçma izni vermesi garip olaylardır. Nadi'ye göre, kaçanlardan birçokları sonradan dönüp teslim olmuşlar. **a.g.e.**, s. 224.

(304) Nadi, **a.g.e.**, s. 202.

yoksa yalnız macera mı arıyorlardı? Özellikle komitacılar için bu soruları sormağa değer: ne var ki bunların cevapları belli değildir. Yalnız şunu biliyoruz: Mahmut Şevket, buyruğundaki bu derme çatma askerden çekinmekteydi. Sultan Reşat'ın mabeyn başkâtibi Halit Ziya'ya (Uşaklıgil) şöyle dert yanmıştı : «... daha sonra, hattâ daha evvel, Hareket Ordusile gelen karışık unsurları yerlerine iade etmek... Beni en ziyade korkutan bu iş... O karışık efrad her neviden fena hâdiselere sebeb olabilir. Şuraya buraya sarkıntılıklar, çapulculuklar... Bir kerre iş çığrından çıkmış bulunur ve muzzaffer olmuş bulunmak şevkile iştiha taşarsa bunun önüne geçebilmek için başka bir Hareket Ordusuna imkân yok» (305). Nitekim Ali Şevki Bey de Hareket Ordusu askerlerinden «gözleri kanlı, tavırları korkunç ve hareketleri asabiydi; sabit ve tehditkâr nazarlarla bakıyorlardı», «vahşi tipler», «kindar bir istihfaf ve muhakkirâne bir lakaydî» diye söz ediyor. (Arnavut askerlerden birine Hüseyin Hüsnü Paşa'nın maiyetinde mi olduğunu soracak olmuş — garip bir soru — ve ondan «kemal-i azametle» Enver'le Niyazi'den başka kimseyi tanımadığı cevabını almış (306). Demek ki genç subayların jandarma kılığında devriye dolaşması, jandarmalara hemen devriye ödevlerinin verilmesi, biraz da İstanbul'u Hareket Ordusu askerlerinden gelebilecek herhangibir münasebetsizlige karşı korumak içindi.

Burada akla bir soru gelmektedir. Hareket Ordusu kısmen olsun derme çatma idi ise, nasıl oldu da 31 Martçılar ona yenildiler? Nedeni şu olsa gerekir : 31 Martçıların maneviyatları pek düşüktü, zira onlardan yana olması gere-

(305) Halit Ziya Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi** (İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1940-1), c. I, s. 49. Belki de Mahmut Şevket bunları önceden düşündüğü için 8. gün Babıâli'ye yaptığı teklifte, İstanbul'da pek az asker bırakılmasını öne sürmüştü.

(306) Danişmend, **31 Mart**, s. 106-7.

kenler bile, onları kınamak, ya da hiç olmazsa Hareket Ordusuna karşı direnmemelerini istemek zorunda kalmışlardı. Erlerin subaylarına karşı ayaklanması ve bir takım devlet adamlarını ve subayları öldürmesi, ordu kavramiyle öyle bir aykırılık içindeydi ki, belki Abdülhamit ve Vahdeti hariç, kimse onları fazla destekliyememişti. Bu yüzden 31 Martçı alaylı subaylar da ayni maneviyat düşüklüğü içindeydiler. Bundan başka bu erlerin okullu subayların kumandasından yoksun kalmaları, dolayısiyle başlarında az subay oluşu, onların savaş gücünü azaltmıştı. Zaten 31 Mart ayaklanmasına katılan askerlerden birçoğu — yapılan telkinlerin, içtirilen andların bir sonucu olarak — maneviyat bozukluğundan, Hareket Ordusuna hemen teslim olmuşlardı. Yani, 31 Martçıların pek azı Hareket Ordusuna karşı dövüşmüştür. Bu direnme de bir çaresizlik ve korku sonucu idi. Çünkü etkili bir direnme kararı olsaydı, bu askerler kışlalara kapanarak kışlaların teker teker kuşatılıp, başlarına yıkılmasını beklemez, birlikte bir davranış tarzı seçerler, belki de Hareket Ordusunu İstanbul surlarında hattâ Çatalca'da karşılarlardı. 31 Martçı askerler isteselerdi topçu askerinden ve Tophane'den yararlanarak belki de Hareket Ordusunun karşısına toplarla da çıkabilirlerdi.

On ikinci günün asayiş sorununa el atan Hareket Ordusu, «Dersaadet jandarma polis müfettiş-i umumî» liğine tayin ettiği miralay Galib'in imzasını taşıyan bir resmi ilân yayımladı. Buna göre «bagi ve mürteci» lerin yenildiği şu sırada sükûnet şarttı ve halkı heyecana verecek — fesatçı yazılar yazmak, heyecanlandırıcı sözler söylemek, sokaklarda koşmak gibi — davranışlarda bulunulmaması isteniyordu. Ayrıca, güneş battıktan bir saat sonra başlamak üzere sokağa çıkma yasağı konuyordu. Silâh taşımak da yasaklanıyordu (307).

(307) İkdam, 26 Nisan 1909, 5358.

İkdam'ın bildirdiği bir söylentiye göre «usera ve mevkufin» Çatalca ordugâhına götürülüp orada muhakeme edileceklerdi. Öte yandan çarpışmaların son bulmasiyle hocalarla alaylı subayların yakalanmasına başlanmıştı. Esen havanın bir belirtisidir ki gazete haberi «Hocaların Derdesti» diye verilmekte, başa bir «mürteci» sıfatının eklenmesi gereksiz görülmektedir. (Bu yüzden Mahmut Şevket sonradan, ulemaya Hareket Ordusu adına teşekkür ederek, gönüllerini almak zorunluluğunu duydu) (308). Ayrıca «alaylı zabit» diye bütün alaylı subay zümresi kötülenmektedir. Bir habere göre bir alaylı subayın üstünde para bulunmuştu. İddiaya göre askerler, sorguları sırasında bu paraların «saray erkânı» tarafından verildiğini itiraf etmişlerdi. Bunlardan birinin çizmelerinin içinden bir tabanca ve bir miktar fişenk çıkmıştı (309).

2. On Üçüncü Gün (Pazar, 25 Nisan 1909, 12 Nisan 1325) : Hareket Ordusunun Aldığı Tedbirler

On üçüncü günde İstanbul'da gazete çıkmadı çünkü on ikinci günde, çarpışmalar yüzünden gazete idarehaneleri çalışmadı. Onun için gerek on ikinci gerekse on üçüncü günün olaylarını on dördüncü gün (25 Nisan 1909 da) çıkan gazetelerden öğrenebiliyoruz. O gün çıkan **İkdam**, Hareket Ordusunun İstanbul'a girişini İstanbul'un ikinci fethi olarak niteliyordu. Üstelik bu fethin — ülkeyi istibdattan kurtarmak gibi — birinci fetihte bulunmıyan önemli bir yanı vardı. Askerler para karşılığında «vatanlarını helâka» sürüklemiş-

(308) **İkdam**, 1 Mayıs 1909, 5362.

(309) **İkdam**, 26 Nisan 1909, 5358, 26 Nisan 1909 günlü **The Times** üçyüzden fazla hoca ve softanın tevkif edildiğini bildiriyordu. Anlaşılan, subaylar, emirlerindeki askerleri hoca kıyafetinde bulunan kimseleri öldürmekten zorlukla alıkoyabiliyorlarmış.

lerdi, subaylarının ise kalpleri vatan sevgisiyle çarpmıyordu. Başyazı ayrıca «hoca, polis vesaire» gibi «erbab-ı irtica»yı da anıyordu.

Bildiriler : Olan bitenleri daha çok gazetelerdeki resmî bildirilerden öğreniyoruz. Bir kere Miralay Galib'in, sokağa çıkma yasağını v.s.yi haber veren 11 Nisan (24 Nisan 1909) günlü bildirisi vardı. Sonra, Üçüncü ve Hareket Ordusu kumandanı Birinci Ferik Mahmut Şevket Paşa'nın olayları özetliyen 12 Nisan (25 Nisan 1909) günlü zafer bildirisini görüyoruz. Paşanın bir başka bildirisi de 31 Marttan önce Hassa Ordusunda bulunan subay ve memurları ertesi günü — Pazartesi — saat 12.00'de Hassa dairesine çağırıyordu. Bir de sıkıyönetim bildirisi vardı. Buna göre Hareket Ordusunun amacı «meşru meşrutiyet» yönetiminin güçlendirilmesi, bunun en küçük ölçüde dahi zaafa uğramaması, vatanın ve Osmanlı «millî» varlığının selâmetini korumak olmuştur. İşte bu hayırlı sonuçlar elde edildikten sonra, bunların sürdürülmesi, payıtaht asayişinin sağlanıp devam ettirilmesine bağlı olduğundan, 25 Nisan 1909 gününden başlıyarak, Şevket Paşa sıkıyönetim ilân ediyordu. Sıkıyönetim İstanbul'da, İzmir ve Çatalca sancaklarında uygulanacak ve «bu sırada muhil-i asayiş en ufak bir hareket idare-i örfiyece pek ağır mücazatı müstelzim» olacaktı.

Şevket Paşa'nın 12 Nisan 1325 günlü diğer bir bildirisi çoğu yerli ve yabancı gazetelerin, Hareket Ordusunun İttihat ve Terakki ile ilgisi olduğu konusunda ileri sürdükleri iddiaları yalanlıyordu. Paşa böyle bir şeyin aslı ve esası olmadığını, Ordu subay, erbaş ve erlerinden hiçbirinin hiçbir dernek ya da fırkaya üye olmadıklarını, zaten askerlerin devlet siyasetine karışmalarının caiz olmadığını ve kumandanların buyruklarından başka bir etkiye kapılanların kanunca cezalandırılacaklarını «ilân ve ihtar» ediyordu.

Şevket Paşa'nın iddialarının gerçeğe uygun olmadığını söylemek için uzun boylu bir inceleme bile gerekli değildir. Hareket Ordusunun subayları mektepli subaylardı ve bunların gençleri İttihat ve Terakki'yi kurmuş ve onun belkemiğini meydana getiren bir zümreydi. Kendisi de — İttihat ve Terakki üyesi olmamakla birlikte — bunun farkındaydı. Bu bildirinin amacı Hareket Ordusunun İttihat ve Terakki organı olduğu yolundaki yayımları durdurmak ve ayni zamanda Hareket Ordusundaki İttihatçı subayların da kulağını bükmekti. Şevket Paşa'nın bu gibiler hakkında İttihatçı oldukları için herhangibir disiplin tedbiri alması hattâ yüzlerine karşı bir çıkış yapması söz konusu olmıyacağına göre (zira buna gücü yetmezdi, hem de kendisi de mektepli olduğu için, zümre dayanışmasına aykırı böyle bir davranışta bulunamazdı), basına karşı böylesine kesin bir yalanlamayla, bu subaylara da fırkacılıklarını hiç olmazsa frenlemelerini telkin etmiş oluyordu (310).

Ama bu bildiri Şevket Paşa'ya göre herhalde istenen etkiyi yapmamış olacak ki bir hafta sonra (yirminci gün, 19 Nisan 1325) bir bildiri daha çıktı (311). Bunda yenilden, Hareket Ordusunun hiçbir fırkanın âleti olmadığı ve yalnız Meşrutiyeti kurtarmak için harekete geçtiği belirtiliyordu. Arkadan, Ordunun Meşrutiyetin başında, «mahv-ı istibdat için cansiperane» çalışan İttihat ve Terakki ile işbirliği yaptığı kabul edilmekle birlikte, Meşrutiyetin kurulmasiyle onunla «her türlü» ilgiyi kestiği açıklanıyordu. Artık Ordu milletin ordusuydu ve hangi fırkadan olursa olsun, Meşrutiyete uyan ve milletvekillerinin güvenine sahip hükûmetin yürütme gücüydü. Orduda siyasal fırkalara girmek kadar, fırkalara eğilim gösterilmesine de meydan verilmiyecek ve

(310) **İkdam**, 26 Nisan 1909, 5358.
(311) **Takvim-i Vekayi**, 21 Nisan 1325, 200.

bu çeşit fırkalardan birine girenler Ordudan çıkarılacaktı. Durumun böyle olduğu «suret-i katiyede ilân ve ihtar» olunuyordu. Anlaşılan ilk bildiri ciddiye alınmadığı için bu sefer Şevket Paşa gerçeğe daha uygun düşsün de inandırsın — ve tabiî ayni zamanda uyarma yerine geçsin diye — önceleri Ordunun İttihat ve Terakki ile ilgisi olduğunu kabul ediyor, ama şimdi, böyle bir ilginin olmadığını ve olmıyacağını söylüyordu.

İkdam, Selimiye kışlasındaki askerin arabalı vapurla ve teslim bayrağıyle Samatya'ya geldiğini bildiriyordu. Makrıköy'ündeki İttihat ve Terakki kulübü ise siyasal mevkufiar için tevkif yeri olarak kullanılıyordu. Maliye müsteşarı Abdurrahman Bey ve diğer biri İttihad-ı Muhammedî Cemiyetli oldukları için tevkif olunmuşlardı (312). Ayrıca, o zamana kadar serbest kalmış olan bazı hafiyeler de yakalanıyordu. Ama en önemli haber Vahdetî'nin yakalanması haberiydi. İzmir'de bir Rus vapurundan çıkıp başka bir vapura sandalla giderken Tahsin Efendi adında bir komiserce yakalanmıştı. Bundan başka Nazif Sururî de yakalanmış ve «cevasis-i ilmiyeden» Bodrumî Hüseyin evinde aranmışsa da bulunamamıştı (313).

O gün asayişle ilgili ve Şevket Paşa'nın imzasını taşıyan bir bildiri çıktı. Buna göre Tanrının yardımıyle asayiş sağlandığı için «erbab-ı kisb-ü kârın» ve halkın işleri - güçleriyle uğraşmaları ve memurların zamanında işbaşı yapmaları isteniyordu. Devamsız memurlar için «muamele-i kanuniye» yapılacaktı.

Bir başka habere göre, telgrafhaneler ancak akşam

(312) Sonradan, Abdurrahman Bey'le Düyun-u Umumiye mühimme kalemi müdürü Zeki Bey'in serbest bırakıldıklarını öğreniyoruz. **İkdam**, 1 Mayıs 1909, 5362.

(313) **İkdam**, 26 Nisan 1909, 5358. Sonradan yakalanacaktı. **İkdam**, 1 Mayıs 1909, 5362.

üzeri özel kişilerle gazetelerin telgraflarını kabul etmişler, zira o zamana kadar elçiliklerin uzun telgraflariyle uğraşıyorlarmış. Aynı gazetenin bildirdiğine göre, Hassa Ordusu kumandanlığına yine Mahmut Muhtar atanmıştı. Böylece Nâzım Paşa'nın da işinden ayrıldığı anlaşılıyordu (314).

Hükûmet: Geceyi Saray'da geçirdikten sonra o gün sabah erkenden Tevfik Paşa konağına döndü. Ali Şevki kendisine Mahmut Şevket'ten gelen bir telgrafı verdi. Bunda kesin olarak sıkıyönetimin ilân edildiği bildiriliyor ve durumdan yabancı elçiliklerin haberli kılınmaları isteniyordu. Böylece hükûmet için zor bir durum ortaya çıkıyordu, zira sıkıyönetim ilânı Kanun-u Esasiye göre (md. 113) kumandanların yetkisinde değildi, bunu ancak «hükûmet-i seniye» yapabilirdi. Tevfik Paşa, Mahmut Şevket'in böyle kendiliğinden sıkıyönetim ilân etmek niyetinden de haberli değildi. Paşa, durumu vakit geçirmeden biraz olsun «kitaba uydurmak» için Mahmut Şevket'in telgrafını bir «teklif» olarak, ve Heyet-i Vükelânın bu konuda «zaten müttefik» olduğunu iddia ederek, Yıldız'a gönderdi (315). Oysa önce kabine olarak bir karar almak gerekliydi: böyle bir karar da henüz yoktu. İrade gelince bu, Mahmut Şevket ve Meclise bildirildi. (Ne var ki Meclise yalnız Mahmut Şevket'in bildirisi sunuldu). Saat 13.30'da Sadrıâzamın konağında kabine toplandı. Durumu biçimine sokmak için, irade-i seniyenin çıkmasından önceymiş gibi, Mahmut Şevket'in «teşebbüsü» üzerine sıkıyönetim için Padişahın iradesinin istenmesine dair bir mazbata kaleme alındı (316). Yine durumu kurtarmak için, kabine bir sıkıyönetim bildirisi hazırladı ve bunu **Takvim-i Vekayi**'de yayımlamağa kalkıştı. Yalnız, Mah-

(314) **İkdam**, 26 Nisan 1909, 5358.

(315) Böyle olduğunu Ali Cevat Bey'in, iradeyi bildiren tezkeresinden biliyoruz. Yıldız tasnifi, 6. bölüm, no. 1754.

(316) Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 127, 12 Nisan 1325.

mut Şevket'in bildirisinde sıkıyönetimin kendi tarafından ilân olunduğu açıklanmış olabilirdi. Böylece hükûmet büsbütün gülünç duruma düşebilirdi. İşte bu ihtimal karşısında, Şevket Paşa'dan, kabineyi aydınlatacak bir temsilci istendi. Temsilci olarak gelen Ali Paşa, Mahmut Şevket'in korkulduğu gibi davranmış olduğunu açıkladı, ve bu yüzden hükûmetin bildirisi yayımlanmadı. Bu arada Şevket Paşa, kurulacak Harp Divanının başına Tophane Nâzırı Ferik Hurşit Paşa'nın getirilmesini istemişti; bu, usulüne uygun olarak irade-i seniye ile sağlandı (317).

Ortada pek garip bir durum vardı. İstanbul'da sanki iki hükûmet iş görüyordu. Biri resmî hükûmetti, ama onun ne teşebbüs, ne de yürütme gücü kalmıştı. Diğeri ise hem teşebbüs, hem de yürütme gücünü elinde toplamış olan Mahmut Şevket, yani Hareket Ordusuydu. Üstelik Tevfik Paşa hükûmeti, Hareket Ordusunu İstanbul üzerine yollayan güçler tarafından gayrı meşru ilân olunduğu gibi, henüz güven oyu bile almamıştı. Bu sallantılı duruma bir son vermek üzere hükûmet ertesi günü, yani Pazartesi günü ittifakla ve kesin olarak istifaya karar verdi. Zira kabineye göre, hükûmetin meşru olarak kurulmadığı söylentileri yüzünden bazı vilayet memurları nezaretlerini tanımıyorlardı: bu da devlet işlerini bozmaktaydı. Meclis tarafından güven oyu işi Cumartesi gününe bırakılmış olduğu halde henüz bir karara varılmamış olması istifayı zorunlu kılıyordu. Durumun «malumat olarak» Meclise bildirilmesi kararlaştırıldı. Oysa Meclise gönderilen telgraf tamamen şarta bağlı bir istifadır. Bunda, şimdiye kadar «hasbelhamiye» belirsiz duruma katlanıldığı belirtildikten sonra, ertesi gün de güven oyu verilmezse hükûmetin istifa etmiş sayılması gerektiği bildiriliyordu (318).

(317) Danişmend, **31 Mart**, s. 115-9.

(318) Meclis-i Vükela Mazbatası, c. 127, 12 Nisan 1325; Danişmend, **31 Mart**, s. 130-1. Tevfik Paşa'nın kâğıtları arasında Meclise yazılan şartlı istifa telgrafının iki sureti vardır. Oysa Ali Şevki, Meclise kesin bir istifaname gönderildiğini ve güven oyu verilse bile işbaşında durulmıyacağının belirtildiğini söylüyor. Ali Şevki herhalde yanılıyor, zira, Meclis-i Vükela Mazbatası bile bir bakıma şartlı istifa kararı sayılabilir. Yoksa, istifa için bir gün daha beklemezlerdi. Danişmend de, güvenoyu ile Hareket Ordusunun «boyunduruğundan» kurtulmanın mümkün olduğu düşüncesiyle, hükûmetin şarta bağlı olarak istifa ettiği kanısındadır.

Bu arada hükûmet, olan bitenleri vilayetlerle müstakil livalara bildirmek üzere bir genelge hazırladı. Bunda, Şevket Paşa Hazretlerinin kumandasındaki birliklerin Cumartesi sabahı «muntazaman» İstanbul'a girdikleri ve ancak bir kaç yerde «suitefehhüm eseri olarak» direnmeye kalkışıldığı ve iki yandan «cüzî» ölümlere yol açan çarpışmalardan sonra, direnenlerin teslim oldukları anlatılıyordu. Artık İstanbul'da asayiş berkemaldi. Padişah için çıkan söylentiler ise «külliyen bi aslü esas» tı. «Hareket Ordusunun Makam-ı Saltanat-ı Osmaniyeye karşı efkâr ve niyat-ı halisanesi erkân-ı askeriye tarafından temin olunmakta» idi. Üç dört gündür Ayastafanos'da toplanan Meclisler, ise, artık İstanbul'da toplantıya çağrılacaklardı. Görülüyor ki Tevfik Paşa ve hükûmeti daha hâlâ verilmiş sözlere güvenmekteydiler. Nitekim Ali Şevki Bey'in Tevfik Paşa'nın oğluna çektiği bir telgrafta, Padişahın tahtta bırakıldığı bildirildiğine göre, Tevfik Paşa ve çalışma arkadaşları buna içtenlikle inanıyorlardı (319).

Yıldız : O sabah Saray'da ilgi çekici bir olay geçti. Kuşatılmış ve askeri teslim alınmış Saray'a büyük devlet elçiliklerinden birinin kapı oğlanı gelerek Ali Cevat Bey'e, «Sefir Bey beni mahsusen size gönderdi. Selam ediyor. Halleri pek fena görüyor. Kendisi ziyadesiyle merak eyliyor. Zat-ı Şahanenin bir arzusu var mıdır? Beyan buyursun-

(319) Danişmend, 31 **Mart**, s. 112-2.

lar. Fakat bu sözler sizin ile benim aramızda kalacaktır ve gayet mahremdir» dedi.

Ali Cevat Bey bunu Padişahı kaçmağa teşvik edici bir teşebbüs olarak yorumladı ve bunun gerek Padişah ve gerekse devlet için ne kadar aşağılatıcı bir şey olacağını düşündü. Ayrıca kuşatılmış bir Saray'a böyle önemli bir iş için ayak işlerinde kullanılan bir kapı oğlanının gönderilmesini de kendince garip ve şüpheli buldu. Herhalde elçi Saray'ın kuşatılmış olduğunun pek farkında değildi. Kapı oğlanı kullanması da dikkati çekmeden Padişahın niyetlerini araştırmak için olsa gerektir. Padişah, haberi alınca durumu anladı (Ali Cevat Bey'e göre) ve «Memnun oldum. Sefir Bey'e selâm söylesin» cevabiyle yetindi. Ali Cevat Bey kapı oğlanının hangi elçilikten geldiğini söylemiyor, ama Faik Unat halk arasında dolaşan söylentilere göre söz konusu elçiliğin Rusya Büyük Elçiliği olduğunu bildiriyor (320). Bir de Hasan Amca'nın arkadaşı, Yıldız'da yaver bulunan Yüzbaşı Hasan Bey'den işittiğine göre, İngiltere kralı, elçilik baştercümanı Fitzmaurice aracıyla, Abdülhamit isterse, Akdeniz donanmasını İstanbul'a yollamağa hazır olduğunu bildirmiş. Abdülhamit nezaketle reddederek, gelenlerin de (Hareket Ordusu) evlâdı olduğunu söylemiş (321).

Meclis : O gün Millî Meclis Ayastafanos'da, 61. umumî içtima diye geçen birleşimini yaptı. İlk ele alınan konu, Arslan Bey oldu. Zira Arslan Bey'in cenazesi o gün Beyrut'a varacaktı. **Osmanischer Lloyd**'un bildirdiğine göre Dürziler cenazeyi karşılamak üzere dağdan silâhlı olarak inmeğe

(320) Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., s. 74. Ali Haydar'a göre tahttan indirme olayından bir kaç gün önce Rus Elçisi, Abdülhamit'in elçilik vapuru ile Rusya'ya gitmesini teklif etmiş. Alman İmparatorunun da buna benzer bir teklifi varmış. Mithat, a.g.e., s. 226.

(321) Hasan Amca, a.g.e., s. 72. Hasan Amca, Rus Elçiliğinin bir teşebbüsü olduğunu, aynı kaynağa dayanarak doğruluyor.

hazırlanıyorlardı. Bu haberin telaşiyle konsolosluklar savaş gemisi istemişlerdi (322). İşte bu söylentiler yüzünden Meclis'te ilk iş olarak bir önerge sunuldu : katiller hakkında en ağır cezaların verileceğini bildiren bir telgrafın çekilmesi isteniyordu. Böylece Beyrut'taki heyecanın yatıştırılabileceği umuluyordu. Yusuf Kemal Bey daha önce de telgraf çekilmiş olduğunu, fakat Meclisin o zaman «korku altında» olması yüzünden sorumluların cezalandırılacağının belirtilemediğini açıkladı. Arslan Bey için bir telgraf metninin kabul olunmasından sonra Şevket Paşa'nın sıkıyönetim bildirisi okundu. Babikyan, sıkıyönetim ilânının kanunla olması gerektiğini ileri sürdü. Lutfi Bey buna itiraz etti, zira kanun olursa Padişahın irade-i seniyesi gerekecekti. Babikyan artık millet egemenliğinin «teslim» olunduğunu, «tasdik-i hükümdarinin» gereksiz olduğunu söyledi. Başkan Sait Paşa ise «Madem ki hâkimiyet-i milliye **(souveraineté du peuple)** mevcuttur tasdik-i mahsus-u hükûmdariden müstağnidir.» Sait Paşa gibi hesaplı, vesveseli bir adamın bile böyle bir Cumhuriyetçi gibi konuşması, Meclisin daha önce Abdülhamit'i tahtından indirmeği, resmî biçimde olmasa bile, kararlaştırmış olduğunu gösterir (323).

Boşo Efendi yapılan işin usulsüzlüğünü kısmen olsun gördü ve bunu açıklamaktan da çekinmedi : ordu yürütme

(322) **İkdam**, 26 Nisan 1909, 5358.

(323) **The Times**'in 24 Nisan 1909 günlü başyazısında, Ayastafanos'daki Meclisin büyük çoğunlukla Abdülhamit'in tahttan indirilmesine karar verdiğini kesinlikle söylüyor. Öte yandan, başyazarın anlamadığı bir şey, Mahmut Şevket'in Padişaha verdiği teminattır. Bu «çatışma» durumunda son kararın Paşa'ya ait olacağı kabul edilmekle birlikte, Meclisteki oylamanın Meşrutiyetçilerin eğilimini göstermek bakımından önemi olduğu kabul ediliyordu. Öte yandan Anadolu ve Arap illerinin tepkisi düşünülerek Paşa'nın «tereddütlerine» hak veriliyordu. 26 Nisan günü **The Times**'da çıkan başyazı da Paşa'nın teminatının ciddî olmadığını reddetmekteydi.

gücü değil, «hürriyet muhafızı» idi. Sıkıyönetim ilân edilmeden önce Meclise danışılmalıydı. Uygulamadan öyle anlaşılıyordu ki, kumandan Meclis buyruklarını uygulamağa memur değil, tersine, Meclis kumandanın dediğini yapmak durumundaydı (gürültü). Emrullah Efendi de sıkıyönetime süre tespit etmenin zorluğuna ve sorumluluğuna işaret ediyordu. Boşo, bunun üzerine daha ileriye giderek, sıkıyönetimin gerekli olmadığını iddia etti. Yusuf Kemal Bey cevap olarak, Boşo'nun Hareket Ordusunun gelmesine de zaten karşı olduğunu ileri sürdü. Ebüzziya Tevfik Bey ise I. Meşrutiyette Redif Paşa'nın ilân ettiği sıkıyönetimin otuz bir yıl sürmüş olduğunu hatırlattı. Mebusların bu konuda rahatsız bir kararsızlık içinde bulundukları görülüyordu. Meclis sıkıyönetimi onaylamamazlık edemiyordu, ama bu işte dikkatli davranmak ve açık vermemek istiyordu. Bu yüzden sıkıyönetimi onaylıyacak en uygun önerge kolay bulunamadı. On iki önerge arasından Suriye'den Süleyman Bey'in önergesi 107 oyla kabul edildi.

«Beyannamede muayyen mevaki dahilinde idare-i örfiyenin ilânı için Hareket Ordusu kumandanlığı tarafından gösterilen esbab mevcut ve bunun kabul ve tatbiki ahval-i zaruriyeden madud olmasına nazaran atinin göstereceği lüzuma binaen Meclis-i Umumî mezkûr idare-i örfiyenin lağv ve tahdid ve müddetinin temdidi hakkındaki hakk-ı salahiyetini muhafaza ile beraber bu babdaki beyanname münderecatını tasvip eder.»

Görülüyor ki Meclis, süresiz olarak kabul edilen sıkıyönetimin kaldırılması, sınırlandırılması ve uzatılması yetkilerinin kendinde saklı olduğunu hatırlatmaktadır. Ne var ki, sıkıyönetim süresiz olduğuna göre, bunun uzatılması ancak sıkıyönetime bir süre tespit edilmesinden sonra söz konusu olabilirdi.

İkinci oturumun başında Mahmut Şevket Paşa'nın, İs-

tanbul askerinin — Yıldız'daki ikinci tabur hariç — teslim olduğunu, bundan dolayı «Meclis-i Umumî-i Milletin» İstanbul'da toplanabileceğini bildiren telgrafı okundu. Şiddetli alkışlarla karşılanan bu telgraftan sonra, Meclisin hemen İstanbul'a gidip gitmemesi söz konusu edildi ve ertesi gün İstanbul'da toplantı yapmağa karar verildi.

Bundan sonra Meclisin görüştüğü iş, Adana'dan gelen bir telgraftı. Kilikya müstafi Katogikos'u Sehak imzalı telgrafta, Haçin'in iki gündür civar İslam halkı ve oraya asayişi sağlamak üzere yollanmış redif askerlerinin kurşun yağmuru altında bulunduğu bildiriliyor, duruma bir son verilmesi istirham olunuyordu. Bunun üzerine yeniden Adana'daki görevlileri ödeve çağıran ve sorumluluklarını hatırlatan bir telgrafın çekilmesi kararlaştırıldı (324).

3. On Dördüncü Gün — (Pazartesi, 26 Nisan 1909, 13 Nisan 1325): **Prens Sabahattinin Durumu**

Resmî Bildiri : O gün Şevket Paşa'nın imzasını taşıyan resmî bir bildiri çıktı (325). Bunda durum özetleniyor, «hain ve canilerin», «masum kanların musebbiplerinin» kanun pençesinde Şeriate göre cezalandırılacakları ilân olunuyordu. «... huzur ve asayiş-i mülk ve milletin» düşmanı olanların «izale-i vücutları» umumî ve millî bir arzu idi. Bildirinin asıl amacı ise en sonda açıklanıyordu: «... bademe evlad-ı vatanı birbirine düşman ittihaz ettiren büyük ve küçük kâffe-i müfsidin ve münafıkinin temdid-i mefsedetlerine imkân ve zaman bırakılmayacağına umumen kanaat hâsıl olması tebliğ ve tebşir olunur.»

Demek ki fesatlık ve nifakçılığa meydan verilmiyeceği hatırlatılıyordu. Ama fesatlık ve nifakçılık kavramlarının

(324) **Takvim-i Vekayi**, 21-2 Nisan 1325, 200-1.
(325) **İkdam**, 28 Nisan 1909, 5359; Nadi, **a.g.e.**, s. 232-3.

kapsamı belli değildi. Buna yalnız 31 Martçılık, Volkancılık sokulabileceği gibi, her türlü muhaliflik veya, din propagandası da sokulabilirdi. Bu geniş yorum korkusuyladır ki, bazı muhalifler işler duruluncaya kadar imparatorluk sınırları dışına çıkmak yolunu seçmişlerdi (326).

Harp Divanı : Öte yandan 31 Mart sanıklarını yargılamak üzere bir harp divanı kuruldu. Bunun başkanı Topçu Feriki Hurşit Paşa, üyeler Hareket Ordusu 1. fırka kumandanı Ferik Hüseyin Paşa, 3. topçu fırkası kumandanı Mirliva Hasan Rıza Paşa, Kurmay Mirliva Nazif Paşa, Kurmay Kaymakam Cemal Bey, deniz Kaymakamı Vasıf Bey, deniz Kolağası Rauf Beydiler. Üç tane de üçer üyeli soruşturma kurulu vardı. Zabıt kâtipleri de beş kişi idiler (327).

Sabahattin Beyin Tutuklanması : Tevkifler de almış yürümüştü. Bunlar arasında Sertüfekçi Tahir Paşa, Tüfenkçi Küçük Tahir Paşa, Yıldız tulumbacı başısı, yaverlerden Tarık (Fehim Paşanın kardeşi) ve Elbos beyler vardı. Ayrıca ikinci fırkadan bazı subaylar Harbiye Nezaretine götürülmüşlerdi. **Tercüman** gazetesi bir «sakallı adamın» (!) yakalandığını bildiriyordu. Tutuklanan 31 Martçı askerler ise takım takım 2. ve 3. ordulara yollanıyorlardı. Bunlar yol yapımında kullanılacaklarıd. **İkdam,** Topkapı komiseri gibi bazı «müstebit» komiserlerin de varlığını haber veriyordu. Böyle bir durumu olmıyan polisler andiçtikten sonra yeniden işlerinin başına getiriliyorlardı. Ama şüphesiz en önemli olay Sabahattin Bey'in tevkif edilmesiydi. **İkdam,** bunu **İstanbul** gazetesinin bir haberi olarak 28 Nisan 1909 günlü sayısında naklediyordu. 27 Nisan günlü **İkdam** çıkmadığına

(326) Bunların arasında Ahmet Cevdet, Ali Kemal, Rıza Nur, İsmail Kemal, Mısırlı Prens Aziz Paşa, Mevlanzade Rıfat, Ahmet Celalettin Paşa, Ergiri mebusu Müfit, Kâmil Paşazade Sait Paşa vardı.

(327) Tersine bir işaret yoksa, on dördüncü günün bilgileri 28 Nisan 1909 günlü **İkdam**'dandır (5359).

göre, haber ya 27 Nisan ya da 26 Nisan günlü **İstanbul** gazetesinde çıkmış olabilir. Demek ki tevkif olayı ya 26 ya da 25 Nisanda (on üçüncü ya da on dördüncü günde) olmuştu. Prens Sabahattin Pendikte tevkif edildiğine ve Hareket Ordusu da ancak 25 Nisanda Anadolu yakasına egemen olduğuna göre, 25 Nisandan (yani on üçüncü günden) önce olmuş olamaz. **İstanbul**'a göre Prens, Pendik'ten istimbotla Karaköy köprüsü karakoluna, sonra da arabayla İstanbul'a götürülmüştü. Annesi Seniha Sultan ile eşi onunla gitmek için «son derece» ısrar etmişlerdi. Sabahattin Bey'in sonradan yazdığına göre Manastır'da çıkan İttihatçı **Neyyir-i Hakikat** gazetesi kendisinin ayaklanmayı düzenlediğini, sonra da Mısır'a kaçtığını ileri sürmüş. Bu iddiaya verilen cevaptan anlıyoruz ki Sabahattin Bey Harbiye Nezaretinde bir odaya hapsolunmuş, yapılan soruşturmanın sonunda Mahmut Şevket Paşa ile harp divanı başkanı Hurşit Paşa odasına gelerek tevkif edilmesinin «sebepsizliğinden» dolayı özür dilemişler, sonra da daha önce Manastır İttihat Terakki merkez heyetinin İstanbul merkez kuruluna üye olarak gönderdiği Remzi Bey, basına şöyle bir açıklama yapmıştı: «Sultanzade Mehmet Sabahattin Bey'in tevkifini icabettirecek hiç bir delil mevcut olmadığından hürriyetleri maalitizar iade edildiği ilân olunur. fi 15 Nisan sene 325 (28 Nisan 1909) İstanbul Merkez Kumandanı erkân-ı harbiye Binbaşısı Remzi». Bu olaydan sonra Prens Sabahattin Avrupa'ya gitti (328). Prensin süt kardeşi Fazlı Bey de bir süre mevkuf kaldı. Prense gelince, açıklamanın yapıldığı gün serbest bırakıldığı kabul edilirse iki üç gün mevkuf kalmış demektir. Bazı işaretlerden anlaşılıyor ki Prensin ve Fazlı Bey'in salıverilmesinde İngiltere'nin bir payı olması muhtemeldir (329).

(328) Sabahattin, **Son Bir İzah,** s. 44.

(329) Sabahattin Beylerin yanında çalışan bir İngiliz dadısı, tev-

İngilizler ve Almanlar : Burada İngiliz Elçiliğinin ve genel olarak İngiltere'nin tutumunu biraz da Alman kaynaklarına göre incelemek faydalı olabilir. Alman elçisinin 29 Nisan günlü bir şifresine göre İngiliz elçiliğinde derin bir hayal kırıklığı hüküm sürmekteydi. Zira Hareket Ordusunun İstanbul'a gelmesi üzerine kaçmış bulunan İsmail Kemal ve Ali Kemal İngiliz elçiliğinin pek yakınları idiler. Kâmil Paşa da işin içindeydi. Marshall'e göre İngiliz elçisi, İngiltere'ye karşı başta gösterilen büyük yakınlığın etkisi altında Türkiye'nin içişlerine karışmak ve Kâmil Paşa zamanında nerdeyse hükûmet işlerini söz konusu Paşa ile yürütmek hatasını işlemişti (330). Bu yüzden, bütün siyasî «yatırımı-

kif haberini «bazı kimselere» ulaştırmak için İngiliz arkeoloğu Ramsay'e başvurmuş. 27 Nisan günü İngiliz elçisi Ramsay'e Sabahattin Bey'den haber sormuş, sonra da resmî makamların kendisine bir şey yapmıyacaklarını söylemiş. Ayrıca **Neue Freie Presse**'ye imzasız bir yazı yazan von der Goltz Paşa da Ahrarcılara karşı öcalıcı tedbirler alınmamasını öğütlemiş, Ramsay, **a.g.e.**, s. 116-7. Öte yandan, Cemal Paşa, Prensin salıverilmesinde, kendisinin rolünden söz ediyor. Prensin 31 Martı düzenlediğini bilmediği için, onun tutuklandığını duyunca Mahmut Şevket'e başvurarak, Hareket Ordusunun muhaliflere karşı kullanılmasının doğru olmıyacağını söylemiş. Paşa da «derhal» salıverilmesini buyurmuş ve Cemal Bey Prens'e serbest olduğunu, özür dileyerek, bildirmiş. Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 32-3. Rauf Orbay'a göre Reşat biat töreni için Harbiye Nezaretine geldiğinde, kızkardeşi Seniha Sultan, oğlu Sabahattin'in kapısı önünde «feryat ve figana» başlamış. Reşat bunu duyunca, bundan böyle siyasetle uğraşmıyacağına dair ondan söz aldıktan sonra onu serbest bıraktırmış. Olay böyle geçmemiş de olsa, Reşatın salıvermede belki bir ölçüde etkisi olmuş olabilir. Ama Reşatın kişiliği ve iktidar sahipleriyle ilişkileri gözönüne alınırsa, herhalde en baskın etki İngilizlerinki olmuştur denebilir. «Rauf Orbay'ın Hâtıraları», **Yakın Tarihimiz**, c. 3, s. 212.

(330) Marschall'in 3 Haziran 1909 tarihli raporunda bunun bir örneği veriliyordu. Ferit Paşa'nın elçiye bildirdiğine göre, Ermenilerin oturduğu Doğu illerini teftiş etmek üzere olağanüstü yetkilerle donatılmış bir komisyonun kurulmasını öngören ve müslümanların büyük tepkisiyle karşılaşan kanun tasarısını Kâmil Paşa hazırlamıştı. O zaman

nı» muhalefetten yana yaptığı için, İngilizler ister istem 31 Martçı ve Hareket Ordusuna karşı bir tutum almağa s rüklenmişlerdi. Nitekim Marschall'in 10 Mayıs günlü ş şifresi «bilinen» bir olayı haber veriyordu : Selânik'teki İ giliz Konsolosu Mr. Lamb, Hareket Ordusunun hazırlıkl riyle meşgul bulunan Mahmut Şevket'i iki kez ziyar ederek, birincisinde dostça, ikincisinde resmen, İ tanbul üzerine yapılacak bir yürüyüşün Osmanlı Devletin parçalanmasına yol açacağını bildirmişti. Bu ikazlar, 3. gi İngiliz elçisinin Osmanlı ülkesindeki konsolosluklara ya tığı tamimle birlikte ele alınırsa, İngilizlerin ne derece 31 Martçı bir tutumla Osmanlı iç siyasetine karışmış dukları anlaşılır (331). 14. günde İngilizler hâlâ karşı tutu larını sürdürmeğe çalıştılar ve bu sefer de örfî idare b yannamesine karşılık olmak üzere, büyük devlet temsil lerinin, yabancıların kapitülasyon haklarının korunması k nusunda birlikte bir teşebbüste bulunmalarını teklif et ler. Bu teklifi Marschall olumsuz karşıladı, zira Osmanlı h kukunda yabancıların örfî idare karşısında ne gibi müke lefiyetlerle bağlı oldukları zaten belliydi, üstelik askeri m kamlar yabancıları korumak için ellerinden geleni yapmı lardı. Marschall ayrıca, yabancı elçiliklerin yapacakları c tak bir müdahalenin İstanbul'da bulunan ve hâdise çıkar mağa eğilimli olan 50-60.000 Rum'u tahrik edebileceğini d düşünüyordu (332).

Öte yandan Selânik'te Arnavut komiteleri, İsmail Be

Dahiliye Nazırı olan Hüseyin Hilmi Paşa, bu tasarının mahzurları dan söz ettiği zaman, Kâmil Paşa bunu Sir Gerard Lowther ile birli te hazırladığını ve Mecliste kabul edileceğine dair ona söz verdiği söylemişti. **G. Politik** no. 9600/132.

(331) Lamb'in söz konusu teşebbüslerinin varlığını doğrulay başka bir kaynak yoksa da bunun İngilizlerin o sıralardaki tutumu aykırı düşmediğini de göz önünde tutmak gerekir.

(332) **G. Politik**, no. 9594/184, 9595/197, 9597/222.

in Atina'ya kaçmış olduğunu ve Yunan taraftarlariyle Arnavutluk'da karışıklık çıkartmak istediğini açıklıyor ve Arnavutların böyle kışkırtmalara aldırmamalarını öğütlüyorlardı.

O güne ait diğer haberler : İzmit'ten müslüman, Ermeni, Rumlardan kurulu 4000 kişilik bir gönüllü birliği gelmişti. Bunlar giydirilmiş ve silâhlandırılmıştı. 2. Ordu kumandanı Salih Paşa da Hareket Ordusu kumandanı ile Mebusan Meclisi arasında yapılacak görüşmelerde hazır bulunmak üzere trenle Edirne'den gelmişti.

Tanin Gazetesi : O gün **Tanin** gazetesi çıktı, ama İstanbul'da değil, Selânik'de **Zaman** gazetesi basımevinde basıldı ve geliri Selânik'de bir hürriyet anıtı yapılmasına harcanmak üzere Belediyeye bırakıldı. Gazetede çok ilgi çekici yazılar vardı. Hüseyin Cahit'in imzasını taşımıyan ama herhalde onun olan bir başyazı vardı. 93 Meşrutiyetinin Avrupa'nın baskısından kurtulmak için ilân edildiği, ancak ciddiye alınması ihtimali karşısında buna son verildiği, II. Meşrutiyetin ise vilâyetlerden gelen «seda-yı itiraz ve hamiyet» sayesinde kurulduğu belirtiliyordu. Sonra da şöyle deniyordu : «İnkılabımızın kansız olmaması (olması?) belki bir hata değildir. Fakat «kati» olmaması şüphesiz bir hatadır.» «Kati» olmamasına da iki örnek gösteriliyordu. Biri, parasız bir halde devlet memuru olup da sonradan yüzbinlerle liralık servetlerin sahibi olanların mallarına el konmamış olmasıydı. Diğeri de okul, ordu, donanma yüzü görmedikleri halde paşa olanların hâlâ paşa olarak kalmalarıydı. Kanuna göre ne memurlukta zengin olanların mallarına el konabilirdi (Kanun-u Esasî gereğince), ne de harp divanı kararı olmadan paşalar askerlikten çıkarılabilirdi. Ama devrim için bu gibi davranışlar gerekliydi :

«Halbuki idare-i meşruta bu, «tasfiye-i hesap» lüzumunu ilk zamanda ihmal etti. Vakit geçtikçe bunun lüzumu hissediliyordu... İhtilal ve inkılap «kati hesap» için bir hak

verir fakat bu hak muvakkattir. Ondan makul olan devre esnasında istifade edilmezse artık bir daha o hak istimal olunamaz».

Demek isteniyordu ki, 31 Martın bastırılmasiyle eski «hesapları tasfiye» için bir fırsat daha çıkmış oluyordu. Şimdi bundan yararlanılmazsa, ilerde bu yine hiç yapılamıyacaktı. Üstelik bu sırada dış siyasette de sükûnet vardı. Bu da, olağanüstü bir fırsatla karşı karşıya bulunulduğunu gösteriyordu. Fırsatın nasıl kullanılması gerektiği de açıklanıyordu. Devrimi yapanlar devlet yönetimini ellerine almalıydılar : «Yeni idare yeni adam ister. Eski levsler içinde fikri, ruhu bozulmuş (bozulmamış?), mefkûresi kapanmamış kafalar ister. Genç, şiddetli cesur eller ister.»

İşte böyle bir hükûmet, dört beş saatlik bir sıkıyönetimle ilerleme adımlarına engel olan «bütün eski bağları parçalayabilir, bize geniş, rahat bir yol açabilir» di.

Bir de «10 Temmuz : 31 Mart» başlıklı Mehmet Cavit Bey'in yazısı vardı. Bunda şiddetli bir siyaset öğütleniyordu :

«Küşadını sulh ve müsalemetle yaptığımız usul-ü Meşrutiyet istemiştik ki daima sulh ve müsalemet içinde geçsin, küçük bir kan lekesi bile bu safha-yı mücella üstünde görünmesin.

«Hürriyet alınmaz verilir» diyenler görsünler ki «hürriyet cebren alınır ve cebren muhafaza edilir» bu fikirde bulunanların bunu görmeleri bademe teşebbüsat-ı irticaiyenin bir sedd-i katîi ile kapanmasına sebeb olacaktır.

11 Temmuzdan 31 Marta kadar belki mazur idik. Fakat 1 Nisandan itibaren bizim için bir medar-ı özür kalmamıştır. Eğer hareket-i sabıkamızda devam edecek olursak, bir temenni ve ihtiyat, bir müsamaha ve tekâlüs politikası takip eylersek yarın yeni bir 31 Mart karşısında bulunacağımıza şüphe etmemeliyiz.»

İki yazarın da istediği şiddeti Mahmut Şevket gösterdi. Ama yönetimin «genç şiddetli cesur eller»e verilmesi için 1913'ü, Babıâli baskınını beklemek gerekir. İleriye doğru atılım, ya da devrim sayılabilecek adımlar da ancak o tarihten sonra gerçekleştirilebilmiştir. O zamana kadar hükûmet, siyaset pirlerinin ellerinde kalmış, İttihat ve Terakki de bu sırada denetleme iktidarını kullanmakla yetinmiştir.

Aynı gazetede Babanzade İsmail Hakkı Bey'in İttihak ve Terakki kulübünde verdiği bir konferans yer alıyordu. Bu konferans, İsmail Hakkı gibi ileri gelen bir İttihatçının 31 Mart üzerindeki görüşlerini ortaya sermek bakımından önemlidir. İsmail Hakkıya göre İttihat ve Terakki «alelfevr» ortaya çıktığında, «kökleri millette» idi. Bu durumda çıkacak bundan başka fırkalar — İttihat ve Terakki Meşrutiyet fırkası olduğuna göre — ister istemez istibdat fırkaları olacaktı. Ahrar fırkası bir «gayret-i menfi veya bir maksad-ı menfaatcuyane ile» kurulmuş fakat istibdatçılar için bir siper olmuştu. Bunlar Ahrarın Cemiyete saldırısından yararlanmışlardı, başlarında da Kâmil Paşa vardı. Kâmil Paşa'nın düşmesi Cemiyetin gücünü gösterdi ve onlar amaçlarına varmak için kanun ve Meşrutiyet dışında yollar aradılar. Bir yandan saldırılarla hükûmetin ve Mebusan Meclisinin otoritesi zayıflatılırken, «irticaiyun» İttihad-ı Muhammedi'yi kurdu. Hasan Fehmi Bey'in «katl-i fecii» de bir saldırı vesilesi oldu. Yapılan gösteriler Cemiyete karşı olanların güçlü olduğunu gûya gösterdi. Bunun üzerine Şeriat gibi yüksek bir kavramdan yararlanmağa kalktılar. Ayrıca birkaç gün önce bütçe görüşmelerinde «tenkihatın icrasına» karar verilmesi «en yüksek tabakaları» büyük telâşa vermişti. İsmail Hakkıya göre Mahmut Şevket'e «Fatih-i Sâni» ünvanı verilmeliydi. 31 Martın vatana yaptığı ilk zarar Bulgar Protokolunun aceleye getirilmiş olmasıydı ama bu da, elde edilen hürriyetin sadakası sayılmalıydı.

Burada dikkati çeken, Ahrarın doğrudan doğruya istibdatçı diye damgalanmayıp, olumsuz ya da çıkarcıların kurtarılmasıydı. Ama sonuç olarak, İsmail Hakkı'nın sözlerinduğu ama istibdatçıların da işine yarıyan bir fırka olarak den yalnız bir tek fırkaya meydan verilmesi, bunun da tek meşrutiyet fırkası olan İttihat Terakki olması gerektiği anlaşılıyordu. Olayların incelenmesinde, tenkihatın en yüksek tabakalardan başka, diğer tabakaları da telâşa verdiği belirtilmiyor.

Hükûmet : Gelelim Babıâli'de olup bitenlere. Sabahleyin Padişah Tevfik Paşa'yı çağırttı. Meclisten bir haber çıkmamış olduğu için, Tevfik Paşa gitmeyerek, Saray'a bir tezkere ile istifa tabtını gönderdi. (Tezkere saat 11.00'de Yıldız'a vardı) (333). Fakat bundan sonra Tevfik Paşa Saray'a gitmeğe karar verdi; gitmek üzere iken, Talat Bey'le Mustafa Asım Efendi gelerek Sait Paşa ile Ahmet Rıza'nın bir tezkeresini getirdiler. Bunda Meclis-i Umumî kararıyle güven oyu konusunda bir karara varılıncaya kadar görevden **ayrılınmaması ısrarla rica ediliyordu.** Tevfik Paşa bu ricayı kabul etti ve işgal altındaki Saray'a giderek durumu Abdülhamit'e bildirdi (334). Demek ki, güven oyu olmadan kabinenin bir süre daha işbaşında kalması sağlanmış oluyordu. Tevfik Paşa göreve devam edileceğini diğer Nazırlara bildiren yazısında, Meclis başkanlarından gelen tezkere için «varak» demektedir. Danişmend'e göre bu küçümseyici bir deyimdir ve Tevfik Paşa'nın hoşnutsuzluğunu anlatmaktadır. Zira Danişmend, Talat Bey'in İttihat ve Terakki adına kesin ve «belki de tehdidkâr» bir tavır takındığı kanısındadır.

---

(333) Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., s. 76; Sadaret Mektubî Kalemi, 265 374/52.

(334) Danişmend, **31 Mart,** s. 129-30, 132-3.

O gün, Harbiye Nezaretinden Sadarete gelen bir yazıyla, Nâzım Paşanın bir mektubu sunuldu. Paşa, bu mektubta Hassa Ordusu kumandanlığından affını istiyor ve iştigalat-ı resmiyesine son verdiğini bildiriyordu (335).

(335) Harbiyeye gelen 229/6/371, no. 413/257 mektubî.

E. Abdülhamidin Tahttan İndirilmesi :

On Beşinci Gün — (Salı, 27 Nisan 1909, 14 Nisan 1325)

On beşinci gün Millî Meclis toplandı ve Abdülhamit II'yi tahttan indirerek yerine Mehmet V'yi çıkardı. Meclis öğle üstü toplanacakken sabah erkenden saat 8.00'de (mebuslara çekilen telgraflar sayesinde) toplandı (336). Meclis kararının ne yönde olacağı yukarda gördüğümüz gibi, daha Meclis Ayastafanos'dayken belli olmuştu, Önce Rumeli'den gelen bazı telgraflar okundu. Bunlar Abdülhamit'in davranışlarından dolayı tahttan indirildiğini ve hutbelerde adının anılmıyacağını haber veriyordu. Alışkanlıkla karşılanan bu telgraflardan sonra Mahmut Şevket'in Yıldız'daki memur, hademe, ağa ve tüfenkçilerin teslim alınıp vapurlara bindirildiklerini ve böylece askerî harekâtın sona erdiğini bildiren 12 Nisan 1325 günlü telgrafı okundu. Abdurrahman Şeref Bey bunun bir çeşit işaret sayıldığını ve bundan sonra birçok kimsenin söz istediğini söylüyor. Gazi Ahmet Muhtar Paşa gerekçesini açıklayarak, veliahdın Meclise getirilmesini ve kendisine biat edilmesini teklif etti. Bu teklif alkışlarla kabul olundu. Ondan sonra Paşa,

(336) **İkdam**, 28 Nisan 1909, 5359. Abdurrahman Şeref Bey'e göre toplantı 9.45 de başladı. Abdurrahman Şeref, **Sultan Abdülhamit Han-ı Sanî : Suret-i Hal'i'nden**. Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 145-53. Toplantıda ikiyüz kırk mebus ile otuz dört âyan hazır bulundu. **Danişmend**, 31 Mart, s. 136.

Osmanlı Devleti İslam devleti olduğu ve taşra halkına da tam güven gelmesi gerektiği için fetva alınmasını istedi. Bu da kabul olundu ve Şeyhülislâmın, Fetva Emininin ve Vükelânın hemen Meclise çağrılmalarına karar verildi. Bunun için Ayandan Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Mebusandan Talât Bey (Edirne) ile Mustafa Asım Efendi (İstanbul), Meşihate gönderildiler. Ayandan eski Zaptiye Nazırı Sami Paşa İstanbul'un Fatihi II. Mehmet olduğuna göre, Mehmet Reşad'ın, Mehmet V olarak tahta çıkmasını teklif etti ve bu da oybirliğiyle kabul olundu (337). Mebuslardan biri, bu ikinci fethin bütün unsurların kalp birliğiyle yapıldığı için manevi değerinin daha çok olduğunu söyledi. «Yaşasın Sultan Mehmet Han-ı Hâmis» diye dua edildi.

Şeyhülislâm Ziyaettin Efendi ve sonra da Fetva Emini Hacı Nuri Efendi, Mebusuna geldiler. Bunlar, Sadrıâzam, kabine, Ayan ve Mebusan Başkanları ve Meclis üyelerinden bazılarıyle toplandılar. Daha önce fıkıhtan anlıyanlar bazı fetva suretleri hazırlamışlardı (338). Fetva Emini ise bu işten kaçınmak istediği için memuriyetinin müsevvitlikten ibaret olduğunu ve Fetva Emanetinden iki aydır istifa etmiş olduğunu ileri sürdü. Bu yüzden de fetva vermek Şeyhülislâma ait olduğundan bu işi yapamıyacağını anlattı. Sonunda Abdülhamit'in tahttan indirilmesi yerine ona istifa teklif olunması şartiyle razı oldu ve Şeyhülislâmı da ikna etti. Fetvada Abdülhamit'e isnad olunanlar şunlardır: 1) Şeri kitaplardan bazı şeyleri çıkartmak ve bu kitaplardan bir takımlarını yasaklayıp yaktırmak, 2) Beytülmalde israf,

(337) Danişmend'in işaret ettiği gibi böyle bir oylama gereksizdi. Abdülhamit tahttan indirilince Reşat kendiliğinden Padişah olurdu. **31 Mart,** s. 166.

(338) Elmalılı Hamdi ile Küçük Hamdi Efendi: Danişmend, **31 Mart,** s. 136.

3) Şerî neden olmadan adam öldürtmek, hapsetmek ve sürmek gibi zulümler, 4) Doğru yolda yürüyeceğine andiçmişken, bu anttan dönmek ve büyük fitne ve katliam yapmak. Ayrıca fetvada memleketin birçok yerinde Abdülhamit'in tahttan indirilmiş kabul edildiği de anılıyordu. Bu durumda saltanattan feragat ya da tahttan indirmek şıklarından birini seçmek «erbab-ı hall ü akd ve evliyay-ı umur»a bırakılıyordu.

Bundan sonra Sait Paşa başkanlığa geçti (339). O, «evliya-yı umuru» kabine diye yorumlamak istediyse de, hazır bulunan vekiller buna yanaşmadılar. Bunun üzerine Sait Paşa Meclise hangi şıkkın tercih edileceğini sordu. Her yandan «hal» sesleri yükseldi. Talat Bey (Edirne) ise fetvadan önce tahttan indirmeye karar verildiğini hatırlattı. Gürültüden istifa ettirme şıkkını tercih edenler düşüncelerini açıklamak yürekliliğini kendilerinde bulamadılar. Sait Paşa ayağa kalkarak önce tahttan indirmeyi sonra da Mehmet Reşat'ın tahta çıkışını oya koydu. Üyeler bu teklifleri ayakta olarak saat 13.30'da oybirliğiyle kabul ettiler (340). Bundan sonra, alınan kararları Abdülhamit'le Reşad'a bil-

(339) Ali Şevki durumu şöyle anlatıyor: «Ertesi gün sabahın alaturka üçünde (10.00), baban Meclise davet edildi. Gidince, alkışlarla karşılandı. Meclisi alt-üst denilecek kadar karmakarışık ve tarifine imkân olmayan gürültüler ve gümbürtüler içinde buldu: Hep birden «Hali,' hali'» diye bağırışıyorlardı. Fetva emini hal'in daha sükûnetle ve daha soğukkanlılıkla ele alınmasını ve hem lehdeki, hem aleyhteki delillerin bitarafane bir surette tetkikini tavsiye etmek istedi, fakat kendisinin yalnız fetva yazmakla mükellef olduğu ve ondan başka bir şeye karışmıyacağı bağrıla çağrıla söylenerek susturuldu». Danişmend, **31 Mart,** s. 138. Ali Şevki'nin diğer mektupları gibi, bu da Danişmend tarafından Fransızcadan Türkçeye çevrilmiştir.

(340) Bu sırada Talat Bey de Sait Paşa'nın yanında durarak ayağa kalkmıyan bazı sarıklı mebuslara hışımla bakarak onları kalkmağa zorlamış. Türkgeldi, **a.g.e.,** s. 37. **İkdam**'a göre önce iki mebus ayağa kalkmamış, fakat sonradan onlar da ayaktakilere katılmışlar. 28 Nisan 1909, 5359.

dirmek üzere heyetler kuruldu ve iki tarafa da gönderildi (341). İkdam, en köklü meşrutiyetlerde bile tahttan indirme ve tahta çıkarma konusunda meclislerin ancak bu derecede yetki sahibi olabileceklerini belirterek, övünüyordu (342).

Başkâtip Ali Cevat Bey ancak saat 17.00'de top sesleri ve Meclis heyetinin gelmekte olduğunu ilân eden telgraf üzerine Abdülhamit'in tahttan indirildiğini anladı. Zira tahttan indirme olmıyacağına dair verilen teminata o da inanmış bulunuyordu. Gelen heyette deniz feriki Arif Hikmet Paşa ile Ermeni katoliklerinden Aram Efendi ve mebuslardan Draçlı jandarma livası Esat Paşa ile Emanuel Karasu Efendi vardı. Oysa Reşad'a giden heyet o derece «koz mopolit» değildi: Âyan ikinci başkanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mebusan ikinci başkanı Talat Bey, Mustafa Asım Efendi (İstanbul), Babikyan Efendi (Edirne). Reşat'ın telaşa kapılmaması için önden Habib Efendi (Bolu mebusu) gönderildi.

Olayları kısaca özetlemek gerekirse, Reşad Harbiye Nezaretine geldi ve Âyan ve Mebusan başkanlarının, ikinci başkanlarının, kabinenin ve bazı kumandanların huzurunda, Meclis Başkanlarının «ihtarı» üzerine Şeriatı, Kanunu-u Esasî hükümlerini, Meşrutiyet usulünü, milletin haklarını koruyacağına dair and içti ve kendisine biat edildi. Sonra Reşat, Topkapı Sarayında Hırka-i Şerifi ziyaret etti, ve Dolmabahçe Sarayına döndü. Akşama doğru, Tevfik Paşa'yı Dolmabahçe'ye çağırıp Sadarette kalmasını istedi, o

(341) Ali Şevki Bey'e göre Abdülhamit'e haber verme işi önce Tevfik Paşa'ya teklif edilmiş ama o, «millî iradenin millet vekillerinden mürekkep bir heyet tarafından tebliği daha münasip olacağını söyliyerek öyle nahoş bir vazife» den kendini kurtarmış. Danişmend, **31 Mart**, s. 138.

(342) **İkdam**, 28 Nisan 1909, 5359.

da kabul etti (343). (Kabine 1 Mayıs 1909 günü kuruldu. Şeyhülislâm, Hariciye, Ticaret ve Nafıa, Maarif, Orman ve Maadin ve Ziraat, Evkaf Nazırlariyle, Şura-yı Devlet Reisi değişmedi. Dahiliyeye Ferit Paşa, Harbiyeye 2. Ordu kumandanı Salih Paşa, Bahriyeye Topçu Rıza Paşa, Maliyeye Rifat Bey getirildiler. Adliye boş kaldı. Tevfik Paşa, 31 Marttan sonraki günlerde o kadar çok horlanan kabinesini sağlam bir biçimde kurabilmek için Dahiliyeye Hüseyin Hilmi Paşa'yı, Adliye ve Maliye Nezaretlerine ise «gençlerden» Sabri (Niğde mebusu) ve Cavit Beyleri getirmek istediyse de bunların hiçbiri yanaşmadı; belki kabinenin kısa süreli olacağını tahmin ediyorlardı, ya da biliyorlardı (344). Ayrıca gençlerin İttihat ve Terakki tarafından o derece aşağılanan Tevfik Paşa'nın kabinesine girmeleri de garip olurdu. Gerçekten de İttihat ve Terakki, Tevfik Paşa'nın hükûmet başında kalmasını istemiyordu. Sultan Reşat'ın onu seçmiş olması onun için olup bitti olmuştu, o da boş bulunmuş, böyle bir durumu önlemeyi düşünmemişti. Olup bittinin ortaya çıkışında Merkez-i Umumi'nin Selânik'de, yani uzakta oluşunun da belki bir rolü olmuştur. Böylece Tevfik Paşa'nın resmen Sadarete tâyin olunduğu gün, İttihat ve Terakki Paşa'yı devirmek için harekete geçti. Mebusan Meclisi, hükûmet programının, «zamanın ehemmiyet ve neza-

(343) Ali Şevki'ye göre Reşat, «Benim kimsem yok; bihakkın namuslu bir zat olarak yalnız sizi biliyorum ve her halde beni bırakmayacağınızı ümid ediyorum» demiş. Tevfik Paşa da sanki dostça yapılmış bu rica karşısında «hayır» diyememiş. Danişmend, **31 Mart**, s. 169-70.

(344) Danişmend, **31 Mart**, s. 172-4. Türkgeldi'ye bakılırsa, kabineye kimlerin gireceği Ahmet Rıza ile birlikte kararlaştırılmış (Türkgeldi, Sabri yerine, mebusandan Hayri Bey diyor) ama İttihat ve Terakki heyet-i merkeziyesi, olan bitenden haberli kılınmadığı için, Sabri ve Cavit Beylerin katılmalarını önlemiş, onlar da istifa etmişler. Hüseyin Hilmi ise «beyan-ı mazeret» etmiş. Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 38.

keti cihetiyle... bir an evvel» Meclise sunulmasını Ahmet Rıza'nın imzaladığı bir tezkere ile istedi. Tevfik Paşa'ya da Sadaretinin istenmediği anlatılmış olacak ki, 5 Mayıs 1909 günü kabine istifa etti (345). Yerine Hüseyin Hilmi Sadarete atandı. Böylece İttihat ve Terakki, 31 Marttan önceki durumu geri getirebilecek güçte olduğunu göstermiş oluyordu (346).

Taht değişikliği olup bittikten sonra 29 Nisan 1909 günkü toplantıda, Reşad'ın tahta çıkmasından iki gün sonra, Mecliste bir takım tereddütler ileri sürüldü (347). Çankırı mebusu Tevfik Efendi ve Yusuf Kemal Bey Reşad'ın meclis önünde de andiçmesini istediler, zira onlara göre yeni düzen, Padişahın milletin vekilleri önünde de andiçmesini gerektiriyordu. Rıza Tevfik'e göre mesele Padişaha olan güven meselesi değil de, Mebusanın haysiyeti meselesiydi. Sonra da Mebusan 2. başkanları Aristidi Paşa ile Talat Bey'in andiçme sırasında hazır bulunmadıkları anlaşıldı. Sait Paşa üç defa bu görüşmeyi — okunması gereken acele telgraflar var diye — kesmeyi denediyse de mebuslar hemen karara varılmasında ısrar ettiler. Bunlara Gümülcine'den İsmail, Hüseyin Cahit Beyler ve Nafi Paşa katıldı. Ahmet Muhtar Paşa kılınç kuşanma töreninde andiçilmesini teklif ettiyse de Yusuf Kemal Bey bunun Mebusanda olması gerektiğini belirtti. Bundan sonra bazı sarık-

(345) Bir görüşe göre Ahmet Rıza Bey kabineye istifa teklif etmiş (Türkgeldi). Tevfik Paşa'ya göre, Ahmet Rıza hükûmetin programını sunmasını istediğinde, kendisi, Saltanat değişikliği dolayısiyle Meclisin feshini ve yeniden seçime gidilmesini istiyordu. Bu yüzden Ahmet Rıza'nın başkanlığını ve hükûmetten hesap istenmesini doğru bulmamış ama kimseye dinletemediği için vekillere istifa teklif etmiş. Oysa Reşat hiç olmazsa kılınç alayına kadar işbaşında kalmasını istiyormuş. Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 40; **İnal, a.g.e.**, 1712-3.

(346) Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 80-1.

(347) **Takvim-i Vekayi,** 22 Nisan 1325, 201.

lı mebusların bu ısrara karşı itiraz ettiklerini görüyoruz. Mahmut Mahir Efendi, Mecdi Efendi, Kasım Efendi, Hacı Ahmet Mahir Efendi (Kastamonu) ve Sahip Molla, artık andiçilip biat edildiğini, bunu bir daha yapmanın gereksiz olduğunu ya da güvensizlik göstermek demek olacağını anlattılar. Bu sözler bazan gürültüyle karşılandı. Hüseyin Cahit itiraz etti. Talat Bey (Edirne) ise oylamaya geçilmesini istedi. Ankara mebusu Talat Bey de mebusların, andiçmenin Mebusan Meclisi önünde olacağını sandıklarını belirterek, Yusuf Kemal Bey'le birlikte Meclis önünde yemin için ısrar etti. Sonunda Padişahça Meclis önünde andiçmenin yenilenmesi kabul olundu. Cavit Bey, Reşad'ın bir haftaya kadar istediği gün gelmesini teklif etti ve bu da kabul olundu. Bunun üzerine Sadarete tezkere yazıldı ve 20 Mayıs 1909'da Reşat Meclise gelerek Sadrıâzama bir söylev okuttu (348).

Bundan sonra Mahmut Şevket'in Kurmay Binbaşı Muhtar Beyle iki arkadaşının o gün yapılacak cenaze törenine yaptığı dâvet okundu. Törende Cavit Bey'le Gazi Muhtar Paşa'nın konuşması kararlaştırıldı. Mahmut Şevket'ten bir tel daha vardı (28 Nisan 1909, Çarşamba) : bunda Aldülhamit'in İstanbul'da kalmasının sakıncalı olması yüzünden, ordu tarafından Selânik'te oturmasının uygun görüldüğü ve oraya sabahleyin saat ikide özel trenle gönderildiği bildiriliyordu. Telgrafın sonunda, iyi niyetle alınan bu, «tedabir-i ihtiyatiyenin» Millî Meclisçe doğru bulunacağına Ordunun güveni olduğu belirtiliyordu. Demek ki Ordu Meclisin resmî onaylamasını istemiyordu: bu davranışın doğru bulunacağına güveni olduğunu söylüyor ve durumu bildiriyordu. İstanbul alındıktan sonra bile ordu - hükûmet ikiliği devam ediyordu. Belki de bu yüzden Gümülcineli İsma-

(348) Okandan, **a.g.e.**, s. 291.

il Bey bu son telgrafın gizli oturumda okunmasının iyi olacağını söyledi, ama üyeler bu düşünceye katılmadılar. Ankaralı Talat Bey telgraf üzerine görüşmenin gereksiz olduğunu ileri sürdü ve bu düşünce kabul olundu. Bunun üzerine Sait Paşa böyle durumlarda parlamenter usule pek uygun sayılamıyacak biçimde davranarak meseleyi karara bağladı :

«Teli tasdik ediyor musunuz? (hay hay sedaları) O halde kumandan Paşanın telgrafı bilittifak tasdik olundu. Muhalif varsa ayağa kalksın (kıyam eden olmadı).»

Yani önce oybirliği olduğunu söylüyor, sonra da muhaliflerin ayağa kalkmasını istiyordu. O günkü ortamda belki muhalefet eden çıkmazdı ama çekimser kalmak istiyen olabilirdi.

Son olarak yaralılara ve şehit ailelerine yardım işi görüşüldü, arkadan cenazeye gidildi (29 Nisan 1909 günü, yani, 17. günde) (349).

Bölüme son vermeden önce **İkdam**'da onbeşinci günün diğer haberlerine bakalım (350). Vekiller Heyetinin işbaşında kalması için irade-i seniye çıktığını öğreniyoruz. Tevkifler de sürüp gitmekteydi. Defterdarlıktan azledilmiş Diyarbakırlı Şükrü Efendi Ayastafanos'da tevkif edilerek, Harbiye Nezaretine getirildi: sahibi bulunduğu matbaada «muzir» kâğıtlar bulunmuştu. Öte yandan, Abdülhamit'in musahiplerinden Cevher ve Nadir ağalar, «Divan-ı Harb-i Hususî» savcısı Reşit Paşa, Temyiz Mahkemesi üyesi ve hafiye Beylerbeyli Ârif Bey de tevkif edildiler. Ayrıca Beyoğlunda ve Çatalca'da serserilerin yakalanmakta olduklarını

(349) Nadi'ye göre, 26 Nisan 1909 da yani ondördüncü günde de bir cenaze töreni oldu ve bazı şehitler «Hürriyet-i Ebediye» tepesine gömüldüler, mezar başlarında Enver ve Salahattin Beyler birer söylev verdiler, **a.g.e.**, s. 233-4.

(350) **İkdam**, 28 Nisan 1909, 5359.

öğreniyoruz. **Şanlı Ordu** gazetesi ise heyecan verici yayımlarından ötürü toplattırıldı.

İkdam'ın iddiasına göre Von der Goltz Paşa birkaç ay önce Mahmut Şevket'in Alman Genelkurmay Başkanı Baron Moltke derecesinde olduğunu söylemişti. Yine aynı gazete Mahmut Şevket'in memuriyet kabul etmiyeceğini yazıyordu.

O gün Hüseyin Cahit, Rahmi ve Cavit Beyler İstanbul'a geldiler. Durumun normale dönmesi üzerine, öğrencileri okullara, memurları işlerine çağıran bir ilân daha çıktı.

III. 31 MART AYAKLANMASININ ÇÖZÜMLENMESİ (TAHLİLİ)

A. 31 Mart Ayaklanmasını Düzenliyenler Üzerine Çeşitli Görüşler :

31 Martı incelemiş ya da ondan söz etmiş olanlar, çok defa olayın bir muamma olduğunu kabul ederlerse de, birçokları da olayı düzenliyenler hakkında üç kümeye ayrılabilecek açıklamalar ileri sürmüşlerdir (1). Birincisi, olaydan Abdülhamit'i, ikincisi muhalefeti, üçüncüsü de İttihat ve Terakki'yi sorumlu tutar. Abdülhamit tahttan indirilirken hazırlanıp kabul edilen fetvada, olaydan sorumlu olduğu («fitne-i azîme ihdasında ısrar») dolaylı olarak belirtildi. Bundan başka, kurulan Örfî Divan-ı Harpler sonuç olarak Abdülhamit'in muhakeme edilmesini istedilerse de, hükümet bunu kabul etmedi (2). İttihat ve Terakki'nin 'resmî' görüşü de Abdülhamit'in sorumlu olduğu merkezindeydi. (3). Bununla birlikte, ileri gelen bazı İttihatçılar — başta Talat Paşa olmak üzere (4) — Abdülhamitin suçsuz olduğunu kabul ettikleri gibi, son zamanlarda bu görüş gitgide daha fazla iltifat görmektedir. Abdülhamit'le ilgili bölümde bu sorun ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

(1) Belki dördüncü sayılabilecek bir görüş Rıza Nur'undur. Buna göre 31 Mart ayaklanmasında Şeriat bahanedir ve hareket İttihat ve Terakki'ye karşıdır, ama bunu düşünüp tek sorumlu olarak baştan sona kadar yürüten Hamdi Çavuştur. Bu, çok kolay ve aynı derecede inandırıcı olmayan bir görüştür. Nur, a.g.e., s. 297 v.d.

(2) Türkgeldi, a.g.e., s. 42-3.

(3) McCullagh da Abdülhamit'in olayı düzenlemiş olduğuna kesin olarak inanmaktadır.

Ayaklanmayı düzenleme sorumluluğunu, başta Sabahattin Bey olmak üzere, Ahrar'a yükleyen görüşün ilk savunucusu, yine o fırkadan olan Mevlanzade Rıfattır. Bizim de doğru, olmak ihtimali en yüksek bir görüş olarak kabul ettiğimiz bu tez, «Muhalefet» bölümünde incelenecektir.

Üçüncü görüşün baş savunucusu **Mizan** gazetesinin sahibi ve Divan-ı Harbın Rodos'ta müebbet kalebentliğine mahkûm ettiği Murat Bey'di (5). Bu görüşe göre, 31 Mart olayını İttihat ve Terakki'nin «birkaç geniş mezheplisi» düzenlemişti. Amaç, görünüşte gerici bir hareket yaptırmak Abdülhamit'i de istibdadı canlandırmak için bir davranışa sevk etmek, ve böylece Hareket Ordusunun İstanbul'a gelmesi için vesile hazırlamaktı. Bu yoldan İttihat ve Terakki İstanbul'a hakim olacak, muhalefeti susturacak, Abdülhamit'i de tahttan indirecekti. İttihat ve Terakki bunun için avcı taburlarını kullanmış ve 31 Mart günü bu taburların İttihat ve Terakki'li subayları, er kıyafetleri içinde bu askere kumanda etmişlerdi. Yalnız İttihat ve Terakki'nin kışkırttığı Hassa Ordusu askeri umulmadık bir tepki ile İttihat ve Terakki'ye karşı dönmüş ve bu yüzden İttihat ve Terakkililer çil yavrusu gibi dağılmışlardı. Anlaşılan, durumun bu biçimi almasında Ahrar önderlerinin ve **Mizan**'da çıkan «Eyha Elulema» yazısının payları olmuştu. Murat Bey, avcı askerinin başında er elbisesi giymiş subayların bulunduğunu 31 Mart günü farkına vardığını, başka birçoklarının

(4) Türkgeldi, a.g.e., s. 43. Danişmend, Abdülhamit'in suçsuzluğunu savunanların başında gelmektedir.

(5) Mehmet Murat, **Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler** (İstanbul, Matba-i Amedî, 1330), s. 75, 77-81, v.s.

da bunun farkına vardıklarını söylüyor. Gerçekten böyle bir şey olsaydı, büyük ihtimalle kendisi o günlerde **Mizan**'da bunu açıklar, ya da başkaları bunu ileri sürerlerdi. Bunun dışında, Murat Bey'in gösterdiği deliller daha çok akıl almaz dedikodular niteliğindedir. O sırada zor bir durumda olan İttihat ve Terakki'nin, Osmanlı Devleti gibi tehlike içindeki bir ülkede, kendi aleyhinde bir ayaklanma düzenleteceğine inanmak zordur. Değişik bakımlardan İttihat ve Terakki'ye son derecede muhalif olan Kuran ve Danişmend gibi bu devri iyi incelemiş kimselerin böyle bir görüşe iltifat etmemiş olmalarına da işaret etmek gerekir (6).

(6) Mizancının görüşüne katılanlar Mustafa Turan ve Cevat Rifat Atilhan'dır. Atilhan'ın görüşleri için bk. **Bütün Çıplaklığıyla 31 Mart Faciası** (Aykurt Neşriyatı, 1959). Atilhan'a göre amaç Yıldız'ı yağmalamaktı. Şeyhülislâm Cemalettin Efendi de, İttihat ve Terakki'nin İstanbul'a getirdiği avcı taburlarının ayaklanmaya önayak olmalarını şüpheli bulanlardandır. **Hâtırat-ı Siyasiye.** (Dersaadet, 1336), s. 16.

B. Askerin Durumu :

Meşrutiyet düzeninin askerleri hoşnut ettiği söylenemez. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Meşrutiyetin bir diplomalılar egemenliği, yani alaylılığın sonu anlamını taşımasıydı. Bu durumda erlerin önce onbaşı, sonra çavuş, arkadan da adım adım Paşalığa kadar yükselmelerine paydos deniliyordu. İş bununla da kalmadı, alaylı subayların ordudan çıkarılmasına doğru adımlar atıldı. Demek ki, okumasız basit askerler için askerliği meslek yapma, yükselme kapısı kapanıyordu. Bu kapının kapatılması, orduda yükselmek amacını güden erleri ve tabii bunlardan da önce bu işte ilk adımı başariyle atmış olan çavuşları, onbaşıları yeni düzeni getiren İttihat ve Terakkiye ve onun belkemiği olan diplomalı subaylara düşman etti. Buna bir de alaylı subayların 'ekmek parası' davası eklenince hoşnutsuzluk nedenlerinden biri anlaşılmış oldu .

Hürriyetin İlânı, kısa zamanda, yeni düzende alaylılığa yer bulunmadığını göstermişti. Yukarda gördüğümüz gibi, (birinci gün) Muhtar Paşa'ya göre 1400 alaylı subay kadro dışına çıkarılmıştı. Nitekim Kasım ortalarında kadro dışı kalan 2. fırkanın alaylı subayları toplanıp teşkilâtlanmağa kalkışmışlar, bu yüzden biri paşa olmak üzere dört subay hapis cezasına çarptırılmıştı. 31 Martta bunların boş durmadıkları anlaşılıyor. İsmail Hakkı'dan biliyoruz ki sakallı bir binbaşı ilk gün Meclisin içinde işsiz kalışından yakındı ve bunun Şeriata uymadığını söyliyerek askerleri

ağlattı. Ayaklanmanın üçüncü günü de alaylı subaylar, Meclise binlerce subay adına bir dilekçe verdiler. Yalnız sayısı bildirilen bu subaylardan pek çoğu 1. Ordudandı. Bu kadar çok imzanın toplanabilmesi için, dilekçenin 31 Marttan hayli önceden hazırlanmış olması gerekirdi. Ne var ki, dilekçenin sert ifadesinden, sanki yazanların, 31 Mart gibi alaylılara elverişli bir ortamın geleceğini bildikleri sezili-yordu. (İstekleri kabul olunmazsa, ordularda «büyük fenalıklar» çıkacağı haber veriliyordu). Ama sertliğe, tehditlere rağmen, dilekçeyi yazanların, alaylılık devrinin geçmiş olduğunu anladıklarını sezdiren birşey vardı: kadro dışına çıkarılmaktan yakınmakla başlıyan dilekçe, sonra buna, maaş ya da ikramiye verilmesi şartiyle rıza göstermekteydi. Ancak bu istekleri kabul olunmazsa orduya yeniden alınmaları isteniyordu. Bundan anlaşılıyor ki, kadro dışına çıkarılanlar iktisadî sıkıntılar içine düşmüşlerdi, ve haksızlık olarak gördükleri bu durumun tamirini istiyorlardı (7). Alaylı subayların kendilerine yapılan bu haksızlığa karşı harekete geçmek istemeleri ve zümre dayanışması dolayısıyla asker ve özellikle erbaşların (alaylı subay adayı olarak) onlara anlayış göstermesi normal sayılmalıdır. Demek ki, 31 Martın yapılmasında alaylı subayların, er ve erbaşları ayaklandırmağa kışkırtmak, hatta sevk etmek bakımından, önemli bir görev yüklendiklerini kabul etmek gerekir. Nitekim, Harp Divanının idama mahkûm ettiği kimseler arasında, ikisi Miralay, ikisi Mülazim olmak üzere, dört tane kadro dışına çıkarılmış subay vardı. İdam edilen diğer subaylardan en az iki tanesinin ise alaylı olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır. Bunlar ayaklanmada kışkırtıcılık,

(7) Nitekim alaylıların üçüncü gün **Serbesti**'de çıkan mektupları da kadro dışına çıkarılmalarını **ilkece** tartışma konusu yapmaktan kaçınıyor, daha çok eşitsizlikten, kadro dışına çıkarıldıkları için eksiltilmiş olan maaşlarının dahi ödenmemesinden yakınıyordu.

önayak olma gibi işler görmüşler, bir tanesi de kadro dışına çıkarılmazdan önce kumandanı bulunduğu alayın kumandasına el koymuştu (8).

Şunu da açıklamak gerekir ki, 31 Marttan sonraki günler alaylılığın kısa süreli bir 'zirve'si oldu. Mebusan Meclisi alaylı subayların sert dilekçesine karşı büyük anlayış gösterdi ve Harbiye Nezaretine alaylı subayların orduda kalmalarına dair yazı yazıldı. Askerler de alaylılığa bir dönüş olduğunu sezmişlerdi. Gördüğümüz gibi, beşinci gün Çatalca'dan gelen 600 topçu askeri Yıldız'da nişan ve rütbe istedi, öte yandan, Ali Kabuli'yi Abdülhamit'e götüren askerin Binbaşıdan bir yakınması da, onun kendilerini «terfi-i rütbeden» ve maaşdan yoksun bırakmasıydı (üçüncü gün). Abdülhamit, askelrerin kendi aleyhinde bir şey yapmalarını önlemek için bu havaya uymakla kalmadı. bunun yayılmasına —istiyerek, ya da istemiyerek— yol açtı. Bunun bir örneği, 2. fırkanın başına Şevket Paşa'yı getirmeğe kalkışmasıydı. O, Şevket Paşa ki, Bedriye-Todori ve Taşkışla olaylarındaki gevşek tutumu yüzünden azledilmiş, ama askerin sevgisini kazanmış ve büyük ihtimalle alaylı bir Paşaydı.

Mekteplilerin getirmek istedikleri yeni düzenin mektepli olmıyanların yükselme imkânlarını kapaması dışında, askerlerin başka bir takım şikâyetleri de vardı. Artık orduya egemen olan diplomalı subaylar, Avrupanın yenil-

(8) **Tanin**, 20 Temmuz 1909, 317; **Siper-i Saika-i Hürriyet**, 5, 15 Mayıs 1325, 38-62, 49-72. Bununla birlikte, idam edilen subaylardan biri - Selimiye'de topçu yüzbaşısı Kâzım Efendi - Mühendishane-i Berri-i Hümayun mezunu olduğu gibi, Erzurum'daki ayaklanmayı düzenliyen ve bu yüzden idam edilen Ferik Yusuf Paşa da kurmay sınıfındandı. Öte yandan, **L'Illustration** muhabiri, ehliyetsizlik ve itaatsizlik yüzünden ordudan çıkarılmış bazı eski subayların çavuş kılığına girdiklerini iddia ediyor. Danişmend, **31 Mart**, s. 214.

mez kara ordusu olarak bildikleri Alman ordusuna, orada yürütülen Prusya disiplinine, talim yöntemlerine hayrandılar. Bu yüzden artık erler için askerlik, durmadan talim gerektiren, demir gibi bir disiplin altında yaşanılan çekilmez bir hayat olmuştu. Diplomalılar, namaz vaktiymiş, gusül aptestiymiş, talime ara vermek, ya da talim yapmamak için hiçbir özür tanımamak eğilimindeydiler, zira bu gibi dinî ödevlerin çok defa talimden kaçmak için bahane olarak kullanıldığını biliyorlardı (9).

Ayrıca, artık terhis olmak için yapılan ayaklanmalar hoşgörülmemekte, eski gevşeklik ve alışkanlıkların kökünü kazımak için çok sert davranılmakta, asker ayaklanınca

(9) Murat, **a.g.e.,** s. 67-9, Askerin «talimlerinin ve meşguliyetlerinin çokluğu vesilesiyle istihmamdan ve abdest ve namazdan menedilmekte» oldukları söylentileri Padişaha kadar gitmiş, o da bir irade ve muhtıra ile Harbiye Nazırını uyarmıştı. Ali Rıza Paşa'nın iyi niyetli, fakat belki biraz çaresizlik belli eden cevabı şuydu: «Asker tarafından şikâyet vuku bulduğunu ben de duydum. Fakat askerin namazdan ve hamamdan men edildiğinin aslı olmasa gerektir». Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.,** s. 47.

Abdülhamit'in yazdırmış olduğu 4 Rebiyülevvel 1327 (Mart 1325) günlü bir «mülahaza» askerî disiplin konusundaki düşüncelerini belli etmektedir. «Beyandan müstağnidir ki askerliğin birinci vazifesi dinine ve Padişahına ve kavanin-i askeriyeye riayet ve vatan ve memlekete cidden ve hakikaten merbut olarak arz-ı hizmet ve sadakat olduğu cihetle...» diye başlıyan yazı, bu, amacı sağlamak için askerin 1) «hiç bir gûna özür ve bahane beyan etmiyerek» beş vakit namaz kılması, 2) Cuma namazının nöbetleşe kılınmasını, 3) yemek, 4) talim, 5) «traş ve istihmam gibi vakitlerinin», 6) uyku zamanlarının kesin olarak tespit edilip asker ve kumandanlar için zorunlu bir kararname biçimine sokulmasını öngörüyordu. Yıldız tasnifi, 9. bölüm, no. 1198.

Abdülhamit'in bu konuya verdiği büyük önemden başka askerliğin «birinci» ödevleri arasında, Meşrutiyete bağlılığın anılmamış olması da dikkati çekmektedir. Göze çarpan başka noktalar, Abdülhamit'in askerin hoşuna gitmiyecek şeylerin yapılmamasına verdiği önem, ve namazın zorunlu kılınmış olmasıdır.

eskisi gibi yumuşak yatıştırma tedbirlerine başvurulmamaktaydı. Hürriyetin ilânından sonra, askerin çıkarmış olduğu Köprülü, Taşkışla karışıklıkları kan ve ateşle bastırılmıştı. Aynı askerlik şartlarının yarattığı tedirginlik, özellikle, İstanbul'da bulunduğu için Abdülhamit tarafından iyice şımartılması âdet haline gelmiş bulunan Birinci Ordu askerleri için söz konusuydu. Nitekim Mahmut Muhtar Paşa'nın Taşkışla olayında ve Arnavut ve Arap taburlarına gösterdiği alışılmamış sertlik, İstanbul askerini çok şaşırtıp kırdığı gibi, Rumeli'den gelen avcı taburlarına da tatsız bir ödev yüklemişti. 31 Mart olayında ilk önce 4. avcı taburunun ayaklanmasında belki bunun bir rolü olmuştur (10). Ayaklanma sırasında, Taşkışla olayının bastırılmasında rolü bulunan Mahmut Muhtar, 2. fırka kumandanı Cevat Paşa, Taşkışla kumandanı Esat Bey'in azledilmelerinin (adları belirtilerek) istenmiş olması, bu yüzdendi. Harbiye Nazırına da, ordudaki yeni düzen istenmediği için itiraz edilmekteydi. Gerçekten, Ali Cevat Bey'e bakılırsa, asker Hüseyin Hilmi'nin yerine kimin geçtiği ile pek ilgili değildi. Bütün bilmek istediği, Ali Rıza Paşa'nın azledilip edilmediği ve onun yerine kimin geçirildiği idi. Ne Hilmi Paşa'nın Saraya çektiği üçüncü telde, ne de dördüncü telde, isyancıların sıralanan istekleri arasında Hilmi Paşa'nın azli yer almıyordu. Üçüncü telde Harbiye Nazırı ile Ahmet Rıza'nın istenmediği, dördüncü telde ise subayların değiştirilmesi yolunda istekler vardı. Dikkati çeken nokta da, Harbiye Nazırı ya da Meclis başkanı olarak kimin istendiğinin belirtilmemiş olmasıydı. Yani, ayaklanmanın olumsuz yanı az çok belirgin olmakla birlikte, olumlu yanı pek belirmiş değildi.

Şüphesiz, isyancıların Şeriat isteği Volkancı propa-

(10) Bayur, **Türk İnkılâbı,** c. 1, s. 295.

gandanın sonucuydu. Ama herhalde Şeriat diye bağırırken, askerin kafasında kanunların Şeriata uygun olması gibi cahil insanlar için çarpraşık ve soyut sayılabilecek hukukî bir sorun değil de, Meşrutiyetten önceki askerlik günlerinin gevşekliği, rahatlığı ve ancak dolayısiyle, din işlerine ayrılabilen bol vakit canlanıyordu. Ali Cevat Mecliste iken, bir asker yanına gelip «Babalığa söyle. Bizim ırzımıza, dinimize sövüyorlar, döğüyorlar. Vallahi günahtır, bize acısın» der. Ali Cevat'ın cevabı şöyledir: «İnsan büyüğünden, zabitinden bazı kere dayak da yer. Bahusus askerlikte ne zararı var». Bunun üzerine asker şöyle karşılık verir: «Sana kurban olayım ağam, sen gözümün üstüne vur. Zararı yok. Bizi döğenler küçük küçük çocuklardır. Hem de ağızları küfürle doludur. Dinimize, imanımıza küfür ediyorlar. Günah değil mi?» (11). 15 Nisan 1909 günlü **İkdam**'da çıkan «Askerlerimiz» yazısı da, isyancılara yaltaklanan ve lâf kalabalığına boğulmuş bir yazı olmakla birlikte, askerin hoşnutsuzluk nedenlerini iyi tesbit etmiştir. Yazı, gazete muhabirinin Haydarpaşa vapurunda üç erle yaptığı konuşma sonucudur. Buna göre, Almanyada da okumuş olsa, genç bir subay askerin «hissiyat-ı kalbiyesini» anlıyamaz. İlim başka, «medeniyet» başka. Askeri anlıyacak olan, «Bittabi asker içinde büyümüş, saç sakal ağartmış, bir müslüman askerinin düşüncelerine yakından kesb-i vukuf etmiş ümera ve zabitandır». Yani alaylı subayların, askerin gönlüne göre subay oldukları söylemek istenmektedir. Yakınma konuları şöyle anlatılıyordu :

«Asker için idmanın lüzumu âşikârdır. Fakat bunda da işin takat mertebesini geçmemesi lâzımdır. Neferata hakaret etmek, dizlerine vurmak, bir babayiğit adama söylenilmesi değil, hatıra gelmesi bile muhalif-i terbiye olan

(11) Ali Cevat Bey-Unat, a.g.e., s. 52.

elfazı istimal etmek eminiz ki terbiye-i askeriyeyi takviye edecek vesaitten değildir». **İkdam** muhabiri, Almanya'da bile askere gösterilen «huşunetin» tartışmalara yol açtığını ileri sürüyordu.

İstanbul'da askeri ayaklanmaya elverişli duruma getiren hoşnutsuzluk nedenlerini gördükten sonra, şimdi de askeri disiplini zayıflatan nedenleri görelim. Erbaşlarla alaylı subaylar ayaklanmaya karar verdiğinde, böyle bir ayaklanmayı durdurmak diplomalı subayların elinde değildi. çünkü bunların —erlikten gelme oldukları için— erlerle temas kurması daha kolay olduğu gibi, onların da bunları dinlemesi daha muhtemeldi. Ayrıca, ordu hiyerarşisi gereğince, erler ilk önce onbaşı ve çavuşların kumandasındadır. erlere bir iş yaptırmak istiyen subay, onbaşı ile çavuşa buyruk verir. Erbaşlar kendilerini subaylara bağlıyan kumanda zincirini kopardıkları anda, erler erbaşların dediğini yapacakladır. (**Volkan**'ın amacı da erbaşları subaylara bağlıyan kumanda zincirini koparttırmaktı). Tabiî, bu durumda erler erbaşları dinlemezlerse ayaklanma olmıyacağı ortadadır. Ama erlerin erbaşları dinlemeleri askeri alışkanlığın gerektirdiği bir davranıştır. İşte mektepli subayların çoğunlukla İttihat ve Terakki'li ya da İttihat ve Terakki'ye eğilimli olması karşısında muhalefetin hedefi, erbaşları subaylara bağlıyan kumanda zincirini koparttırıp, askere İttihat ve Terakki'ye karşı bir gövde gösterisi yaptırmaktı. Bir kaynağa göre, bunu kolaylaştıran bir durum vardı: İstanbul'a Rumeli'den getirilen subaylar ve özellikle avcı taburlarının subayları, İstanbul'da kahraman gibi karşılanmalarından yararlanarak, kendilerini Beyoğlu'nun sefahatine kaptırdılar. O derecede ki Mahmut Muhtar, ayaklanmadan yirmi gün kadar önce yaptığı bir teftişte «... kışlaları karmakarışık, askerleri çavuşların eline terk olunmuş, talimsiz, disiplinsiz ve subaysız buldu. Bu derbederlik, avcı

taburları içinde bazı cahil, fakat pohpohlanmaya elverişli küçük subayları, bu birliklerin üstünde şöhretli ve söz sahibi etmişti». (12).

Askerî disiplini zayıflatan diğer bir durum da Rumelide İttihat ve Terakki'nin kuruluşu dolayısiyle, subaylar arasındaki rütbe ayırımının önemini kaybetmesiydi. Gerçekten de, buralarda İttihat ve Terakki'yi genç subaylar kurmuş, aralarına yaşlı, yani yüksek rütbeli subaylar almamışlardı. Askeri, ve dolayısiyle siyasal duruma İttihat ve Terakki hakim olunca, bu, yani genç subayların hâkimiyeti ile ordudaki askeri aşama sırası (hiyerarşi) kavramı çatışma haline girdi. Bu da, askeri disiplinin bozulmasından başka bir sonuç doğuramazdı. Subaylar arasındaki bu düzensizliğin askerlerin ve özellikle erbaşların gözünden kaçmaması ve ergeç onları da etkilemesi beklenebilirdi (13). Küçük subayların, hem de buyrukları altındaki askerlere dayanarak, Paşalara ve Padişaha başarıyla meydan okumaları, erbaşların (özellikle durumu Rumelide yakından görmüş olanların) da subaylara aynı şeyi yapmalarına yol açabilirdi. Bu elverişli temele, bir de Hasan Fehmi'nin öldürülmesi dolayısıyla meydana gelen kargaşalık eklenirse, ayaklanmanın nasıl çıktığı daha iyi anlaşılabilir.

Bizim bu tezde eğilim gösterdiğimiz açıklamaya göre, asker ayaklanmak için özel olarak kışkırtılmış bulunuyordu ve bu kışkırtma muhalefetten gelmişti. **Volkan**'ın ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin gürültülü ve etkili pro-

(12) Aydemir, **Tek Adam**, c.I, s. 152-3. Bu bilginin hangi kaynağa dayandığı belli değildir. Bazı subayların, birlikleriyle yeterince ilgilenmeden, sıkı bir disiplin kurmağa kalkışmış olmaları mümkündür. Ama bazı subaylar da herhalde kendilerini sefahate kaptırmadan birliklerini biçime sokmağa çalışmışlardır. Divan-ı Harbe göre ayaklanmanın askerî nedenleri: Bayar, **a.g.e.**, s. 403-4.

(13) Murat, **a.g.e.**, s. 71-2; Hasan Amca, **a.g.e.**, s. 67.

pagandası askeri hedef edinmişti. Böylece bu propagandanın etkisine giren askerler Şeriat adına İttihat ve Terakkiye düşman kesiliyorlardı. Fakat muhalefet büyük bir ihtimalle askeri yalnız siyasal bakımdan etkilemekle kalmadı, ilk önce ayaklanan birliği, yani 4. avcı taburunu harekete geçirtti. Abdülhamit'e göre bu işlerde en çok faaliyet gösterenler İsmail Kemal ve Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa idi. Para karşılığında Hamdi Çavuş'u, taburunu ayaklandırmağa memur eden Sait Paşa'ydı (14). Böylece Meclis önünde askerî bir gövde gösterisi ile İttihat ve Terakki sindirilerek kabine düşürülecek ve Kâmil ve Nâzım Paşalar işbaşına getirilecekti.

Hükümetin olaylara seyirci kalması yüzünden 4. avcı taburu, gece yarısı ayaklandıktan sonra, başka askerî birlikleri isyan bayrağı altında toplamak için bol bol vakit bulabildi: ayaklanmanın başlamasından Ayasofya'da ilk silâhların atılmasına kadar sekiz saat, İsmail Hakkı'nın Meclise gelmesine kadar onbir saat geçti. Ayaklanmanın sözde Şeriat adına olması, ilmiye öğrencilerinin bu işte canla başla çalışması, ulemanın da elverişli bir tavır alması, ve yukarda anlatılan nedenlerle ortamın zaten ayaklanmaya elverişli oluşu da, başka birliklerin kandırılmasını kolaylaştırıyordu. Nitekim Harp Divanı kışkırtmaktan ötürü çeşitli kimseleri idama mahkûm etti. Başta bulunan Hamdi Çavuş, bölük emini Mehmet, kamacı Ârif dışında ikinci mülazim Halil Ağa, polis Ali Efendi, jandarma Salih, Tersaneli Ali gibileri vardı. Bir de 5. alayda, 2. mülazim iken kadro dışına çıkarılmış olan Kâmil Ağa vardı ki, olaydan önce silâhendaz elbisesiyle 4. avcı taburuna gelip askerle «görüşmüş», olay günü de Maçka kışlasındaki âsilerle birleşip askere Ahmet Rıza, Cahit, Cavit, Esat Beylerin ve

(14) **Abdülhamit'in Hâtıra Defteri**, s. 136-7.

Harbiye Nazırının öldürülmelerini telkin etmiş ve Yüzbaşı İspatari'yi öldüren İzmirli Saim'i alnından öpmüştü (15).

Fakat o gün Meclisin çoğunluk sağlıyamadığını, gelen mebusların yaptığı görüşmelerin ise askeri sabırsızlığa sevk ettiğini gördük. Ve daha o gün Abdülhamit'ten yana bazı kimselerin askeri Padişaha doğru çevirmeğe başladıklarını, belki de ayaklanmanın Abdülhamite karşı bir niteliği olması öngörüldüğü halde, bunun gerçekleşmediğine şahit olduk. Ethem Paşa'yı almak için Yıldız'a giden bazı birlikler «Padişahım çok yoşa» diye bağırdıkları gibi, ayaklananlar affedildikten sonra, asker bölük bölük Yıldız'ı ziyaret ederek Padişaha bağlılığını haykırmağa başladı.

Bundan sonra 31 Martçı asker, birbirine karşıt iki türlü eğilim arasında bocalamağa başladı. Asker, askerlikle ilgili hoşnutsuzluklarının etkisiyle, muhaliflerin umduğu gövde gösterisi yerine kanlı bir ayaklanma sahneye koymuş bulunuyordu. İşin aldığı kanlı biçimi kimse doğru bulmadığı gibi, asker de (birçok alaylı subaylarla birlikte) iyi etmediğini biliyordu. Bu yüzden askerin üstüne ağır bir pişmanlık çöktü. Bu pişmanlığı bir yandan muhalefetin ve ulemanın öğütleri ve eleştirmeleri, öte yandan Hareket Ordusunun ve Rumeli'nin öfkeli öcalıcı tavrı derinleştirdi. Ama pişmanlık eğilimi yanında, asker için umut veren bir ışık, Abdülhamit'in kendisine karşı şımartıcı tutumu ve Abdülhamitçilerin faaliyeti idi. Artık tek umut Abdülhamit'e bağlanmaktı. Oysa Abdülhamit askeri korumak, ya da Hareket Ordusuna direnmeleri için onlara önderlik etmek niyetinde değildi. Onun amacı, daha çok, ayaklanma bastırılıncaya kadar ayaklanmış askerden kendisine bir zarar gelmesini önlemekti: direnme tekliflerini reddederken bu tutumun (kan akmasını önlemek isteği ile birlikte) önemli etkisi olduğu kabul edilebilir. Belki de Yıldız ajanlarının Abdülhamit'i askere bir umut ışığı, koruyucu şefkatli bir baba olarak sunmaları yüzünden 31 Martçı asker Hareket Ordusu karşısında tam bir pişmanlık gösteremedi (16). Yer yer direnmeyeceğine dair yemin etmeyi kabul etmedi ve teslim olacağına, birkaç noktada, «karı gibi ölmemek» için umutsuz ve başıbozuk bir direnme gösterdi. Bu yüzden boşu boşuna akıtılan kandan Abdülhamit'i sorumlu tutmak mümkün görünmektedir, zira daha ayaklanmanın ilk akşamından, askerden Abdülhamit'e bir zarar gelmiyeceği belli olduğu ve askerin Ali Kabuli'ye karşı ayaklanması da bunu doğruladığı halde, o askere her bakımdan yüz verdi. Abdülhamit'in, kolay kolay güvenmesine engel olan kuruntulu tabiatı, onun bu davranışını açıklar. Ne var ki, Abdülhamitçilerin askere tuttukları umut ışığı, efendilerinin suçlanmasını kolaylaştırmaktaydı. Abdülhamit herhalde bu tehlikenin farkındaydı, fakat Mahmut Şevket'in verdiği teminata güveniyordu. Oysa, bunun bir değeri olmadığını iş işten geçtikten sonra anlıyacaktı. Abdülhamit, askere o kadar yüz vermeseydi ve Hareket Ordusuna karşı direnilmemesi için bütün İstanbul askerine şahsen emir verseydi, tarih önünde kendisini daha olumlu olarak değerlendirmek mümkün olurdu.

(15) **Siper-i Saika-i Hürriyet**, 5. 15 Mayıs 1325, 38-62, 49-72; **Tanin**, 20 Temmuz 1909, 317.

(16) Bk. dördüncü bölümde Aziz Bey'in raporu.

C. Ulema :

Ulema zümresi, 31 Mart olayına adamakıllı bulaştı. Bir kere askerin ayaklanması Şeriat adına oldu: tek başına bu durum ulemayı ayaklanmada söz sahibi kılmağa yetiyordu. Hükümet ayaklanmayı zorla bastıracağı yerde Şeyhülislam'dan, Fetva Eminin'den yani ulemadan ayaklanmanın yatıştırılmasını istedi. 31 Martçıların isteklerini Mebusan Meclisine sunanlar da yine ulema oldu. Ayrıca, İstanbul askerinin Hareket Ordusuna karşı koymaması için de yine ulema seferber edildi. Cemiyet-i İlmiye-yi İslâmiye, ulemanın teşkilâtı olarak 31 Mart gününden Hareket Ordusunun İstanbul'a girişine kadar bildirileri ve çalışmalariyle İstanbul'da önemli ölçüde söz sahibi oldu.

Ama ulemanın 31 Marttaki rolünü tespit etmeden önce ulemayı biraz incelemek gerekir. İlk önce hatırlanması gereken husus ulemanın bir zamanlar çok nüfuzlu olmasına rağmen, toplumda rolü gitgide azalmakta olan bir zümre olmasıydı. Tanzimattan önce başlıyan, fakat Tanzimattan sonra şiddetlenen ve ulemanın toplum içindeki görevinin önemini azaltan bir layiklik akını vardı. Ama bu akımın varlığını kimse kabule yanaşmıyordu: güya Şeriat, eskiden olduğu gibi, hep eski mevkiini saklıyordu. Oysa 1839 dan beri medreselerin yanında önce yüksek okulların, sonra da orta ve ilk öğretim kurumlarının Darülfünunun açılması, Şeriat dışı kanunların kabulu ve —daha önemlisi— bunları uygulayacak layik mahkemelerin kurulması, medrese kül-

türünün yavaş yavaş gözden düşmesi, hep bu yönde gelişmelerdi.

Gözönünde tutulması gereken ikinci bir nokta da şuydu: Abdülhamit, softaların amcası Abdülaziz'in tahttan indirilişinde oynadıkları rol dolayısiyle ulemanın yetiştiği medreseleri ve diğer dinî kurumları baskı altında tutmuş, softaların gittikçe yıkıklaşan medrese köşelerinde sürdükleri yoksul hayata aldırmamıştı (17). Bunun içindir ki, ulema Meşrutiyete karşı olmamış, onu desteklemişti. Ayrıca, ancak Meşrutiyetin özgürlük düzeninde ulema dilediği gibi yayınlarda bulunup istediği gibi teşkilatlanabilirdi. Yalnız Abdülhamit değil, gizli laikleşme akımına âlet olan başka padişahların istibdadı altında da ulema dilediğini söyleyip yazacak durumda olamazdı. Demek ki ulema özgürlükten yani Meşrutiyetten yanaydı. Ancak Meşrutiyet düzeninde ulema laik gidişe karşı Şeriatçılığı ve dinî dünya görüşünü savunabilirdi.

Gözönünde bulundurulacak üçüncü bir nokta var. Ulema, İttihat ve Terakki'nin sağladığı Meşrutiyet düzenini desteklerken İttihat ve Terakki'nin temsil ettiği diplomalı egemenliğinin de laik gidişi adamakıllı hızlandıracak bir olay olduğunu biliyordu. Zira mektepliler, layik bir eğitim görüyorlardı. Diplomalılar ne kadar dindar olurlarsa olsunlar, diploma ile icazetin çatışması ve bu çatışma sonucunda icazetin söz sahibi olduğu alanların daha da daralması kaçınılmaz bir durumdu. Oysa alaylılar hiç eğitim görmedikleri için, alaylılarla ulema arasında bir rekabet olması söz konusu olamazdı. Demek ki ulema, Meşrutiyeti özgürlük getirmesi bakımından tutarken onun diplomalı egemenliğini getirme niteliğinden hoşlanmıyordu. Bu hoşnutsuz-

(17) Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri**, 1895-1908 (Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964), s. 41-2.

luğu da İttihat ve Terakki üzerinde toplanıyordu. Bu yüzden, yani İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmiş olmak için, ulema Ahrara eğilimliydi. Ama İttihad-ı Muhammedî Cemiyet'lilerin ileri gelenleri ve yardımcıları ile El İslâmcılar yalnız böyle bir tavırla kalmıyarak, 31 Martın meydana gelmesi için çalışmış kimselerdir. Murat Bey'in 31 Mart günü siyasal safını seçmesi için ulemaya hitaben yayımladığı iri puntolu yazı, ulemanın genel olarak Ahrara eğilimli olmasının güveni içinde kaleme alınmıştı. Murat Bey'in asıl istediği, ulemanın bu eğilimin doğrultusunda daha faal bir tavır almasıydı.

Şimdi de ulema zümresinin 31 Mart karşısında hangi gruplara bölündüğünü görelim. İlk önce ilmiye (medrese) öğrencilerini, yani softaları ele alalım. Yukarda gördüğümüz gibi bunların yeni düzenden, önemli bir yakınmaları vardı. Daha önce bunlar askerlik ödevinden istisna edilmişlerdi, hatta bu yüzden askerlik yapmak istemeyen birçok taşralı gençler medrese öğrencisi oluyorlardı (18). Hürriyetin ilânından sonra Harbiye Nezareti, bu imkânın kötüye kullanılmasını önlemek üzere medrese öğrencilerini sınamaya ve belli bir başarı gösteremiyenleri askerlik ödeviyle yükümlü tutmağa karar verdi. Bu arada softaların İstanbul halkı ile eşit tutulmaması gibi bir haksızlık da oldu. İlmiye öğrencileri, gördüğümüz gibi, bu duruma çok kızdılar ve sınava hazırlanmak üzere tanınan sürenin kısalığını da ileri sürerek; protesto toplantıları yaptılar. Acaba ilmiye öğrencilerinin ayrıcalıklı durumuna son verilmesi bunların Meşrutiyete karşı bir tavır almalarına yol açtı mı? Şüphesiz bazılarında böyle bir tavır olmuştur. Ama hoşnutsuzluğu açığa vurmanın bir yolu daha vardı. O da, bir çeşit iktidar

(18) Abdülhamit II devrinde tanınan bu istisna, Abdülhamit'in ilmiye için görünüşte lehte (aslında aleyhte) aldığı tek tedbirdir. Mardin, **Jön Türkler**, s. 41 (Erginden, a.g.e.).

partisi durumunda bulunan İttihat ve Terakki'ye karşı çıkmak, yani muhalefeti desteklemekti. Bir ilmiye öğrencisi için de en tabiî muhalefet dinci muhalefet olacağına göre, bu, Volkancılar demekti: Nitekim, birçok ilmiye öğrencileri 3 Nisan 1909 günkü mevluda başlarına Said-i Kürdî'yi alarak geldiler. **İkdam** da ilmiye öğrencilerinin İttihat ve Terakkiye karşı yaman bir güç olduğunu anladığı için, Hasan Fehmi'nin cenazesinde bunların varlıklarını ayrı bir yazıyla alkışlamıştı: «Talebe-i Ulumun Mezaya-yı Ber Güzidesi». Murat Bey de, askerin 'siyasileşmesinde', bunların Cuma günleri medreselerde okuyan hemşerilerine yaptıkları ziyaretler sırasında maruz kaldıkları telkinlerin etkisine işaret etmektedir (19). Daha birçok kanıtlar ayaklanmanın düzenlenmesinde ve başarıya ulaşmasında, ilmiye öğrencilerinin en fazla faal rollerden birini oynadıklarını göstermektedir (20).

İkinci grup, dinci muhalefet yani Volkancılar, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti idi. **Volkan**'ın siyasal bir organ olduğu, ayrıca pek şiddetli bir muhalefet yaptığı belliydi. Ne var ki, **Volkan**'ın dinci bir yanı vardı ki, bir çok ilmiyeliler için pek çekici ve sevimliydi. Zira **Volkan**, kanunların Şeriata uygun olması gerektiğini savunuyor ve Osmanlı Devletinin kurtuluşunu dinî bir çerçeve içinde arıyordu. Bu, laik gidişin tersine, yani Şeriatin ve dolayısıyla ulema

(19) Murat, a.g.e., s. 69.

(20) 1) İkinci gün **Serbesti**, Ayasofya'da bulunan ulemanın «kısm-ı âzam»ının softa olduğunu bildirdi. 2) Üçüncü günün **Volkan**'ında, başta Talebe-i Ulum Cemiyeti başkanı olmak üzere, bazı softaların gönderdiği mektupta, Beyazıtta Ali Rıza Paşa'nın buyruğu ile atlara çiğnetilen halk ve softalardan «hayli» ölü ve yaralı bulunduğu, bu durumun Ayanda Ali Cevat Bey'e Cemiyet başkanınca bildirildiği, onun da olayı arzetmeğe söz verdiği haber veriliyordu. 3) Beşinci günkü **Mizan**'da Beyazıt dersiâmlarından Ahmet Rifat, kimseye eziyet edilmemesi gibi öğütleri softa ve askerlere yöneltiyordu.

nın toplum içindeki nüfuzunu arttıracak bir tezdi. Onun için birçok ilmiyelinin **Volkan**'a ve Dervişe sempati besleyip İttihad-ı Muhammedî Cemiyetine üye olmalarına şaşmamak gerekir. **Volkan**'ın muhalif olmasına gelince, Derviş İttihat ve Terakki'ye karşı şiddetli kampanyasını -kendince- İttihat ve Terakki'nin iyiliği için yürütmüyor muydu? Zaten Hasan Fehmi'yi öldürterek, onlar, çizmeden yukarı çıkmış değiller miydi? Görülüyor ki, Şeriatçilik adına İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne bağlananların **Volkan**ın siyasal tezlerini de benimsemeleri pek zor değildi. Hatta Cemiyet-i İlmiyenin bile İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne kapıldığını gösteren işaretler vardır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ile birlikte ele alınabilecek bir kuruluş da 31 Marttan pek az önce kurulduğu anlaşılan El İslâm Cemiyetidir. Cemiyetle İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti arasında ortak yönler çoktur, —her ikisi Şeriatçilik yapmakta, her ikisi buna rağmen çağdaşçılığa (uygarlıkçılığa) önem vermektedir,— ayrıca ikisi de Ahrarcıdır. Öte yandan, El İslâm'ın başında, Derviş gibi ulemadan olmıyan, fırsatçı bir demagog yerine, ulemadan ve herhalde Dervişten daha seviyeli olan bir kimse, yani Adanalı Hayret Efendi vardı. Ama Harp Divanı kararlarına ve **El İslâm** gazetesinin yazılarına bakılacak olursa, 31 Mart olayına karışmak ve onu desteklemek bakımından iki kuruluş arasında bir ayrılık olduğu söylenemez.

Üçüncü grup kalan ilmiyelilerdi: yani öğrenci ya da İttihad-ı Muhammedî Cemiyetli El İslâmcı olmıyan ilmiyeliler. Bütün ilmiyelileri temsil eden kuruluş Cemiyeti-i İlmiye-i İslâmiye idi. Cemiyetin basın uzvu **Beyanülhak**'dı. 31 Marttan sonra Cemiyetin çıkarttığı bildiriler, 31 Martçı, İttihat ve Terakkiye karşı, dolayısiyle İttihad-ı Muhammedî Cemiyetçi ve Ahrarcı bir nitelik göstermektedir. Bununla birlikte, Hasan Fehmi'nin vurulmasında **Beyanülhak** dergisinin gösterdiği tepkinin belli ettiği gibi, Cemiyet, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti ve El İslâma göre daha ağırbaşlı bir tavır almağa, elinden geldiği kadar tarafsız görünmeğe çalışmaktadır.

Bir de ayaklanmayı düzenliyenlerin açısından, ulemanın taşıdığı önemin üstünde durmak gerekir. Ayaklanmanın Şeriat adına yapılması ve ulemanın desteğini kazanması, onun zorla bastırılmasını zorlaştıracaktı. Zira dünyanın her yerinde, en manevî kavramları toplıyan din adına yapılan hareketlere karşı zor kullanılması doğru sayılmaz. Sonra ulema şüpheyi çekmiyeceği ve askerden de saygı göreceği için bunların, ya da sarık takmış kimselerin askeri kışkırtmaları en güvenli yol olurdu. Fakat, gördüğümüz gibi, 31 Mart başıbozuk ve kanlı bir ayaklanma olarak ortaya çıkınca, Ahrar, 31 Martı desteklemekle birlikte, ilerisini düşünerek, olaydan ulemayı sorumlu tutmayı denedi. O gün ilmiyelilerin gösterdikleri faaliyet, böyle bir suçlamayı kolaylaştırıyordu. Bu yüzden, ulema ile Ahrar arasına soğukluk girdiğini ve belki de bu nedenle Heyet-i Müttefikaya ilmiyelilerin katılmadıklarını gördük. Bununla birlikte, Sabahattin'in altıncı gün çıkardığı ve ulemaya hitabeden bildirisi, ulemanın gönlünü kazanmak uğrunda bir çaba olarak yorumlanabilir.

Volkan'daki yazılardan, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ayaklanmanın düzenlenmesinde ne önemli rol oynadığı belli olmaktadır. 31 Mart günü Sultanahmet'de İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin yeşil bayrakları dalgalandığı gibi, **Times** gazetesinin muhabiri de şehre İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin egemen olduğu sonucuna varmıştı. Yalnız, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ayaklanmanın çıkmasında sorumlu olduğuna karar verirken, önemli bir noktayı da açıklamak gerekiyor. Bu nokta şudur: Vahdetî, **Volkan**'ın ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin baş sorumlusu, on-

ların yaratıcısı ve nerdeyse onları tek başına yürüten kişi idi. Vahdetî'nin bu çalışmalarında ise dinî kimliğinden çok muhalif kimliği ağır basmakta idi. Yani dini siyasete âlet etmek durumundaydı. (Zaten Derviş medreseden çıkmış değildi, hâfızdı). Nitekim Vahdetî'nin çaresiz kalınca Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşaya sığınmağa kalkışması muhalif olma niteliğinin ne denli ağır bastığını gösterir. (Bundan sonra Şehzade Vahdettin'e gitmesi, onunla daha önceki ilişkileri, Vahdettinin Mütarekedeki siyasetinin tüm rastlantı ya da koşulların sonucu olmadığını gösterir). Oysa İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ne bağlanmış, hatta **Volkan**'a yazı yazanlardan birçokları için Şeriatçılık esastı. Volkancılığın çok ağır basan muhalefet niteliği belki de o kadar istenmiyen, ama Şeriatçilik uğruna katlanılan bir nitelikti. Onun için, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti sorumludur derken, bundan Vahdetî ve onun gibi dini siyasete âlet edenler, 31 Martı çıkaranlar kastedilmektedir. Bunların da muhalif olma niteliği ağır bastığından onları muhalefet olarak ayrı bir bölümde incelemek doğru olur. İttihad-ı Muhammedî Cemiyet'li olup da dini siyasete âlet etmiyen «gerçek» Şeriatçiler ise herhalde 31 Martın çıkmasından ancak dolaylı olarak sorumlu olabilirler. Zira İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin ruhu ve beyni herşeyden önce Vahdetî ve onun gibi birkaç kişiydi (herhalde bunların başında Said-i Kürdî ile idam edilen Enderunlu Lutfi gelir). Bunu belirttikten sonra «gerçek» ulemanın 31 Marttaki durumunu görelim.

Bölümün başında da belirttiğimiz gibi, 31 Mart olayına ulema yakından karışmış durumdaydı. Bu durumu başka örneklerle inceliyelim. Ayaklanmanın ilk günü ulema kalabalık bir kafile halinde Sultanahmet'e geldi, öyle ki **Volkan**'ın deyimiyle Meclisin önü «bembeyaz kesildi». Kendi iddialarına göre bunlar askere öğüt vermek, taşkınlıkları önleyip, ayaklanmayı yatıştırmak için gelmişlerdi. Yunus Nadi'ye göre bazıları gerçekten askeri dizginlemek için gelmiş, diğer bazıları ise zorla asker tarafından getirilmişlerdi. Gerçekten de ulemanın Sultanahmet'de hazır bulunması, ayaklanmanın Şeriat adına yapıldığı iddiasına güç veriyor, bunun için de askerin işine geliyordu. Öte yandan, Ethem Paşa'nın gece yarısına doğru Meclis önüne gelip askerlerle konuşmağa hazırlandığı sırada İsmail Kemal Bey, askere çok 'nasihat' etmiş bulunan Talebe-i Ulum kurucularından Giresunlu Hacı Hafız Mustafa Zeki Efendi'ye rica ederek bir söylev verdirdi. Böylece ilk günden başlıyarak arabulucu, temsilci, yatıştırıcı, öğüt verici durumlarında hep ulema ortaya çıktı, ve askerin, ancak iki - üç gün süren egemenliğinden sonra (belki daha az) duruma âdeta onlar el koydular. Bu arada hükümet sanki bir hiç hükmündeydi. Abdülhamit, tahtını korumak için askere hoş görünmek çabasındaydı. Asker ve alaylılar da Meşrutiyete karşı en ufak bir yakınlık duymamaktaydılar. Bunlar, istibdatçılar tarafından kışkırtılıp Abdülhamit'den istibdada dönülmesini istiyebilirlerdi. İşte bu tehlikeli durumda Meşrutiyeti koruyan güçlerin en başında ulema gelmekteydi, ve meşrutiyetçiler ilk önce ondan medet umdular. Zira ulema Şeriatın bekçisi olduğuna göre, Şeriat adına ayaklanan asker ulemanın dediğinden, kolay kolay ayrılmıyacaktı. Mebusan Meclisi de ulemanın 31 Mart ortamında âdeta hakem durumunda olduğunu bildiği için üçüncü gün yapılan başkanlık seçiminde en fazla oyu ulemadan ve **El İslâm**'a yazı yazmış olan Halep mebusu **Mustafa Efendi** aldı. İkinci gelen Nail Bey ondan onbir oy az aldı. Ortalığın biraz yatıştığı beşinci günde yapılan oylamada Nail Bey'le Mustafa Efendi eşit sayıda oy aldılar. Üçüncü, yine bir sarıklı olan Hacı Ahmet Mahir Efendi idi. Ama Abdülhamit, Mustafa Efendi'yi başkanlığa getirerek 31 Martın havasına uy-

muş oldu. Bu öyle bir havaydı ki, aydın geçinen kimselerin gazetesi olan **İkdam**, dördüncü günde «bilmecburiye» çarşıya çıkan kadınların «adab-ı Şeriat dairesinde» davranmalarını «rica» ediyordu. Böylece kadınların ancak zorunluluk karşısında sokağa çıkmaları gerektiği söylenmek isteniyordu.

İlmiyenin bir çeşit resmî temsilcisi olarak 31 Mart İstanbulunda hakem rolü olmıyan Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiyenin bildirilerini inceleyince, 31 Mart havasının ne gibi değişmelere uğradığı görülebilir. Cemiyetin üçüncü günde mebuslara ve millete hitaben kaleme aldığı bildirinin özellikleri şunlardı: 1) istibdatta din kitaplarının külhanlarda yakıldığını (21) anacak kadar kesin meşrutiyetçi bir tavır, 2) askere «şanlı asker» deniyordu ama, ulemanın öğütleriyle davranmalarının vatana selâmet ve dünya ve âhirette herkese saadet sağlamak için gerekli olduğu belirtiliyordu, 3) kaçmağa kalkışan mebuslar istifa etmiş sayılıyor ve ayrıca kaçmağa kalkışmışlarla istifa etmiş mebuslara karşı ulema ve milletin güveni olmadığı belirtiliyordu ki, bu tarife girenler her şeyden önce İttihatçıların ileri gelenleriydi. Bundan da anlaşılıyor ki, Cemiyet-i İlmiyedekiler **Volkan**'ın dinî tezlerine katılmakla kalmıyarak, siyasal görüşlerinden de etkilenmişlerdi. Nitekim o gün Mecliste ilk defa olarak Yanya'dan çekilmiş bir protesto telgrafı okunduğunda, bunu Yanya'dakilerin durumu bilmemesi ve onların bir yanılması sonucu görerek işi tevil etmek istiyen dört konuşucu da ilmiyeli mebuslardı.

Cemiyetin dördüncü gün hazırlanan ve beşinci gün çıkan bildirilerinden biri Vahdeti'nin Abdülhamit'e yazdığı açık mektuba cevaptı. Vahdeti ikinci gün yayımladığı o mektubta Abdülhamit'in isterse Meşrutiyeti kaldırabileceğini yazmıştı. Gördüğünüz gibi, Cemiyet-i İlmiyenin cevap ver-

(21) Bu sözün Abdülhamit'i telaşlandırdığı tahmin edilebilir.

mekteki bu gecikmesi, ona karşı açıkça cephe almak konusundaki bir isteksizliğin belirtisi olarak yorumlamıştık. Bildiride askere, softalara, ulemaya ve sair halka istibdat yolunda verilen buyrukların meşru olmıyacağı hatırlatılıyordu. Asker ve softaların, ulemadan önce sayılması, bunların Cemiyetçe istibdada alet olmağa elverişli sayıldıklarına işaret sayılabilir (22). Yine o gün çıkan Cemiyetin ikinci bildirisi sözde Padişahın medreselerin düzeltilmesi ve ilmiye öğrencilerinin refaha kavuşturulması için 10000 lira kadar para verip düzeltmenin hızlandırılmasını buyuracağını «müjdeliyen» ilâveye cevaptı. İlâve, sanki softalarla istibdatçılar arasındaki bir ittifakın zemin yoklaması havasını taşıyordu. Softalar istibdatçı teşebbüsleri destekliyecek, bunlar başarıya ulaşınca da menderesler düzeltilecek, softalar refaha kavuşturulacak ve belki de Hürriyetin İlânından önceki gibi askerlikten istisna edileceklerdi (23). Dördüncü günün 3. bildirisi askerle subaylar arasında varolduğu söylenen «biraz» soğukluğu gidermek, daha doğrusu askerin Yıldız'a kaymasını önlemek hedefini gödüyordu.

Cemiyetin Heyet-i Müttefikanın kuruluşunu kutladığını gördükten sonra (yedinci günün gazeteleri), Cemiyetin sekizinci günde yazdığı iki bildiriyi anmak doğru olur. Askere yazılmış olan bildiri onlara «şanlı» sıfatını yaraştırmıyordu. Bunda, artık maneviyatı bozulmuş ve iyice yumuşatılmış olan 31 Martçı askere tam olarak haddi bildiriliyordu: «Şeriat isteriz diye memleketi ihtilale mi verirler?» Arkadan bir de uyarma geliyordu : Bazı fesatçılar askeri aldatıyor olabilirdi, hem de bunlar ulema kıyafetine de girmiş

(22) Nitekim Lowther, «hoca ve softaların» askere aşıladıkları fesatlığın giderilmesi için «ulemanın» bildiri yayımladığından söz ediyor. Gooch ve Temperley, **a.g.e.**, s. 315.

(23) Tahttan indirme fetva ile olacağından, bu sıralarda Abdülhamit'in ulemadan çekindiği tahmin edilebilir.

olabilirlerdi. Bununla, şüphesiz, askeri Yıldız'a bağlamak için çalışan istibdatçılar kastediliyordu. Diğer bildiri ise, hatırlanacağı üzere, Cemiyet-i İlmiyenin kamu oyunun gözleri önünde yaptığı bir vicdan hesaplaşması niteliğindeydi. Bunda Cemiyet-i İlmiye, **Volkan**'ı, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni ve Vahdetî'yi toptan mahkûm ediyor ve aynı zamanda bu işi neden daha önce yapmadığını açıklamağa çalışıyordu. Bu açıklama, 31 Marttan öncesi için inandırıcı bile kabul edilse, ayaklanma olduktan sonra böyle bir bildirinin neden sekizinci güne kaldığını anlatmak bakımından yetersiz kalmaktadır (24). Üstelik **Volkan** zaten sekizinci gün yayımına son vermiş, Vahdetî de kaçmış bulunuyordu. Görülüyor ki Cemiyet-i İlmiye, dolayısıyla ulema, kendini önemli ölçüde Volkan'cı, muhalif görüşlere kaptırmış bulunuyordu. Bu durumdan ancak çok geç sayılabilecek bir zamanda sıyrılabilmişti.

Ulemanın genel olarak 31 Martçı, ya da İttihat ve Terakki'ye karşı olması, bu zümreyi Hareket Ordusunun başarısı karşısında zor durumda bıraktı. Hareket Ordusu askerini ayartmak istiyen hafiyelerin de ilmiyeli oluşları, ya da bu kıyafeti seçmeleri, ulemaya karşı bir düşmanlık uyandırdı. Bu yüzden, gördüğümüz üzere, Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra **İkdam** «Hocaların Derdesti»nden söz ediyordu. Artık ulema için sarıkla sokağa çıkmak tehlikeli bir hal almıştı (25). Bunlar, sokağa fesle çıkmak zorunluğunu duyuyorlardı. Ama Hareket Ordusunun da ulema aleyhinde resmen tavır alması, hele bunu sürdürmesi aleyhinde olurdu. Onun için Mahmut Şevket, 17 Nisan 1325 günlü

(24) **Beyanülhak** yazarlarından Hüseyin Hâzım, dördüncü gün **İkdam**'daki bir yazıyla 31 Martı hayli sert bir biçimde eleştirmişse de, söz konusu yazar, **Beyanülhak**'daki yönetenlerden olmadığı gibi, Cemiyet-i İlmiye sözcüsü de değildi.

(25) H. Cahit, **a.g.e.**, 4 Ocak 1935, 115.

bildiri ile ulemaya «kavlen fiilen ve kalemen,» Hareket Ordusuna ve Meşrutiyete yaptıkları hizmetlerden ötürü teşekkür etmek ihtiyacını duydu (26). Harp Divanı dahi Vahdetî ve Lutfi'yi idama mahkûm etmekle yetindi. Askerin sözcülüğünü yapmış olan El İslâm Cemiyetinin faal üyelerinden Ahmet Rasim Hocayı yalnızca müebbet hapse mahkûm etti.

(26) **İkdam**, 1 Mayıs 1909, 5364. Fazlı Güleç'in yazara anlattığına göre, okudukları gazete ya da kitaplardan 31 Martçı oldukları sanılan birçok softa falakaya yatırılmış.

D. Muhalefet :

İttihat ve Terakki'yi istemiyenlerin önünde muhalefet geliyordu. Muhalefetin başında, uzun süredir İttihat ve Terakki'ye karşı cephe almış bulunan Sabahattin Bey ve onun peşinden gelen ademi merkeziyetçiler yer alıyordu. Ayrıca, İttihat ve Terakki'ye çeşitli nedenlerden dolayı küsenler, çıkarlarını muhalefette görenler vardı. Kâmil ve Nazım Paşalar, Fedakâran-ı Millet üyeleri bunlardandı. Muhalefetin baş teşkilâtı Sabahattin Bey'in «gizli başkanı» bulunduğu Ahrar fırkasıydı. Ahrar, özellikle adem-i merkeziyetçilerden oluştuğu ölçüde, bir diplomalılar teşkilatıydı. Derviş ise yarı Fedakârancı, yarı ademi merkeziyetçi bir muhalif yani Ahrarcı — olarak başladığı halde sonradan **Volkan'daki** muhalefetine dinî bir yön vermişti. Aslında bu tutum, herhalde birçok muhalif diplomalının hoşuna gidecek bir şey olamazdı. Ahrar da, hiçbir zaman **Volkan'ı** benimsediğini göstermedi. Ama Osmanlı Devletinde din hiçbir siyasal kuruluşun kolay kolay reddedemiyeceği pek güçlü bir destekti. Nitekim Ahrar **Volkan'ı** reddetmedi, yalnız onun desteğinden habersiz görünmeğe çalıştı. Zira Derviş, en kurnaz oyununu oynuyordu : din yoluyla askerlere seslenmekteydi. Askerlerin muhalefetle birleştikleri gün, İttihatçıların ordudan aldıkları güç, bir avuç diplomalı subayın desteğinden başka bir şey olamıyacaktı. Askersiz subaylar ise, bu durumda, sudan çıkmış balığa döneceklerdi ; 31 Mart bu taktiğin bir ölçüde başarıya ulaştığını gösterdi.

Şimdi büyük bir ihtimalle ayaklanmanın nasıl başlatıldığını görelim. Muhalefet, dinci kolu, yani İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ve El İslam ile askerleri, alaylıları ve din adamlarını kışkırttı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, **Volkan'ın** doğrudan doğruya askere seslenmesi, bunların kültür durumu dolayısiyle imkânsızdı. Onun için din adamları, özellikle softalar, bu işi sağladılar ve askerlere Şeriat sloganını verdiler. Bu koruyucu Şeriat kabuğu olmasaydı, askerler kolay kolay başkaldırmağa cesaret edemezlerdi. Ama Şeriat öyle güzel bir kalkandı ki bununla, yukarda gördüğümüz «askerî» hoşnutsuzluklar uğrunda, böyle bir harekete kalkışabildiler. Ayrıca alaylı subaylar da askeri kışkırttı. Yalnız **Volkan'ın**, belki ordudan korktuğu için, belki de muhalefet izin vermediği için alaylı-mektepli ikiliğini pek öne sürmediği göze çarpıyordu. Demek ki, muhalefetin alaylılarla ilişkileri perde arkasından yürütülmüş oluyordu. Zaten alaylı subayları fazla kışkırtmak gereksizdi. Bunlar ya kadro dışına çıkarılmışlar ya da çıkarılmak üzereydiler.

Muhalefet nasıl bir 31 Mart bekliyordu? Şöyle bir tahmin ileri sürülebilir : asker Meclise yürüyecek, hükümetin istifasını, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin uzaklaşmalarını, Kâmil Paşa'nın Sadrıâzam, Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırı, İsmail Kemal'in Mebusan başkanı olmasını istiyecekti (27). Bu arada çapulculuk, taşkınlık yapılmıyacaktı. Bütün bunlar, Şeriat adına yapılacağı, askerin hareketi de beklenmedik bir olay olacağı için herkes şaşıracak ve hareketin zorla bastırılması söz konusu olmıyacaktı. Böylece ileri gelen İttihatçılar sinecek, sinince mebuslar İttihat ve Terakki'nin «baskısından» kurtulacak, bu sayede istenen kişiler başa geçirilebilecekti. Muhalefet belki Muhtar ve Cevat Paşalar gibi bazı kumandanların da azledilmelerini öngörmüş-

(27) Ayaklanma için iyi bir gün seçildiği şüphesizdir, zira Mebusan paskalya dolayısıyla tatilde bulunuyordu.

tü. Gençlik ve genel olarak halk, Hasan Fehmi'nin öldürülmesi olayını, cenaze törenine pek büyük bir kalabalık halinde katılmakla protesto ettiğine göre, İttihat ve Terakki'nin sindirilmesi demek olan bu hareketi de benimsiyecekti. Ayaklanmanın halkça destekleneceğini gösteren başka bir işaret de, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin açılışındaki mevluda gösterilen büyük rağbetti. Demek ki askerin hareketini ve muhalefetin iktidara gelmesini genci, yaşlısı, diplomalısı, softası, cahili, askeri, memuru, kısaca herkes benimsiyecekti. Bu durumda İttihat ve Terakki'nin esas desteği olan mektepli subaylar seslerini çıkaramıyacaklardı. Olaylar karşısında —çaresiz— boyun eğmek zorunda kalacaklardı. Zaten Harbiye öğrencileri arasında olduğu gibi, diplomalı subaylar arasında da muhalifler yok değildi. Nitekim donanma süvarilerinin Sabahattine gösterdikleri yakınlık da bunun bir tezahürü sayılabilir. Hatta —Mevlanzade Rifat'ın iddiasına göre— Prens Sabahattin'in hayali bundan daha da geniş olarak işliyordu. Askerin ayaklanması sonunda, Abdülhamit'e karşı bile kullanılacak ve kendisi tahttan indirilecekti. Böylece hem Prens Sabahattin'in rakibi, yani İttihat ve Terakki, hem de düşmanı, yani Abdülhamit, ortadan kaldırılmış olacaktı. Fakat muhalefetin, Abdülhamit'e karşı olması için hiçbir neden bulunmayan askeri, tahttan indirme işinde kullanamıyacağını bilmiş olması gerekirdi. Belki bu iş için ulema elde edilmişti, ya da elde edlimesi tasarlanıyordu ve ulemanın tahttan indirme konusunda vereceği bir fetvaya, Şeriat adına hareket etmiş ve kışlasına dönmüş asker tarafından saygı gösterileceği umuluyordu. Herhalde, işin bu yanını yeterince aydınlatmak şimdilik imkânsız görünmektedir.

Muhalefet, az önce yukarda da belirttiğimiz gibi, ayaklanma sonucunda kabinenin Kâmil Paşa tarafından kurulmasını, Harbiye Nezaretine Nâzım Paşa'nın getirilmesini is-

tiyordu. Nitekim **İkdam**, askerin Sadaret ve Harbiyeye Kâmil ve Nâzım Paşaları istediğini açıkladı. **Osmanlı** ise Kâmil ve Nâzım Paşalardan başka, Mebusan Başkanlığına da İsmail Kemal Bey'in gelmesinin, askerin ısrarlı bir isteği olduğunu «rivayet» olarak yazıyordu. Aynı nüshanın diğer bir yerinde, yeni tayinleri öğrenen askerin, Kâmil ve Nâzım işbaşına gelmedikçe dağılmıyacaklarını açıkladıklarını ve durumun «bera-yı istizan» arzedildiğini ileri sürüyordu. Yine aynı sayıda, «Tebeddül» başlıklı «en son» bir habere göre, kabineyi Kâmil kurmuş, Nâzım da Harbiye Nazırı olmuştu. Aynı ölçüde ilginç bir olay da, İngiliz resmî arşivlerinde, İstanbul elçiliğinden çekilmiş, bu yönde bir kabine değişikliğini bildiren bir telgrafın bulunmasıdır (28). Oysa askerlerin belli bazı kimseleri istedikleri yolunda ne Ali Cevat Bey'in **Fezleke**'sinde, ne de Babanzade İsmail Hakkı ya da Hüseyin Cahit'in anıları gibi başka kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Gerçekten de, Gazi Ethem Paşa'nın Harbiye Nazırlığı büyük bir sevinçle karşılanmış, Tevfik Paşa'nın Sadaretine karşı da herhangi bir hoşnutsuzluk gösterilmemişti. Bununla birlikte, o zaman askerin Kâmil ve Nâzım Paşaları ısrarla istemiş olduğu hususunda iddiada bulunan kaynaklar da az değildir (29). Bu bakımdan, bu Paşalar lehinde bir takım istekler ileri sürüldüğü, ama bu uğurda, diğer istekler konusunda olduğu kadar, yeterli bir çaba ve ısrar gösterilmediği, bu yüzden de bu isteklerin birçok hallerde dikkati bile çekmediği sonucuna varılabilir (30).

(28) Değerli Pakistanlı araştırıcı Firuz Ahmed'in Public Record Office'de rastladığını söylediği telgraf.

(29) Kuran, **Millî Mücadele**, s. 462; Sarrou, **a.g.e.**, 82; **Rifat, a.g.e.**, s. 44-5; **Abdülhamit'in Hâtıra Defteri, a. g.e.**, s. 138; İsmail Kemal'e göre asker Sadarete Kâmil Paşa'yı ya da İsmail Kemal'i, Harbiyeye Ethem ya da Nâzım Paşaları «teklif» etmiş. Rifat'a göre, istekler liste halinde Mebusana sunulmuş.

(30) Nitekim, bir istekler listesi veren Mevlanzade Rifat'a göre,

Diğer bakımlardan da ayaklanma tasarılardan bambaşka bir biçimde gerçekleşti. Vakıa ayaklanma İttihat ve Terakki aleyhinde gelişmişti, çünkü asker hoşuna gitmiyen mektepli subayın genel olarak İttihatçı olduğunu kabul ediyordu. Ama muhalefet askerin umurunda değildi : onun için ayaklanma, Kâmil, Nâzım Paşalar ve İsmail Kemal Bey'den, yani muhalefetten yana olmadı. Üstelik Nâzım Paşa ile Mehmet Arslan'ın öldürülmesi gibi pek çirkin hareketler yapıldı. Bütün gece havaya ateş edilmesi de İstanbul halkını dehşete veren bir taşkınlıktı. Bunlar yetmiyormuş gibi, asker Abdülhamit'e yakınlık gösteriyordu. Bu da tabiî idi, zira Meclis bir türlü toplanamamış, doğru dürüst bir karara varamamış, oysa askerin ötedenberi tanıdığı, saydığı Padişah ve Halife onu affetmiş, istediği azilleri yapmıştı. Asker ne Prens Sabahattin'i, ne Ahrar Fırkasını, ne ademi merkeziyeti, hatta ne Kâmil ve Nâzım Paşaları biliyordu. Hareket, Şeriat bayrağı altında, askerin kendi keyif ve eğilimlerine göre yürüttüğü askerî bir ayaklanma olarak gerçekleşiyordu.

Ama muhalefet bakımından ayaklanmanın belki en kötü yanlarından biri, bunun adeta bir sınıf savaşı haline gelmesiydi. Asker, İttihat ve Terakki düşmanlığını bile bir kenara iterek mektepli subaylara, hatta bazan yalnızca mekteplilere karşı düşmanlık göstermeğe başladı. Askerin, subaylara başkaldırması, bütün diplomalılara, hatta mektepli olsun, alaylı olsun, bütün yöneticilere dehşet verecek bir olay iken, askerlerin yer yer mektepli subayları öldürmeğe kalkışmaları aklı başında olan herkesi, ordunun ve devletin geleceği bakımından, ürkütmeğe yeterdi. 31 Martın başka bir korkunçluğu, bunun Adana bölgesindeki büyük Müslüman-Ermeni kavgasıyla aynı zamanda ortaya çıkmış olmasıydı : burada 1850 Türk, 17000 Ermeni öldürüldü. Oysa, Meşrutiyet düzeninin bu gibi olayları kesin olarak tarihe gömdüğü sanılıyordu.

İşte bu nedenlerle muhalefetin 31 Martı düzenlediğini kabul etmediği söylenebilir : Derviş bile, ayaklanmanın ancak manevî babalığını kabul etmek cesaretini gösterebildi. Tasarlanan gövde gösterisi, ya da hükûmet darbesi yerine korkunç bir felaket ortaya çıkmıştı (31). Mevlanzade Rifat, hükûmet darbesinin pek kötü düzenlendiği kanısındadır. Hareketin, tasarlanan hedeflerin ancak bir bölümünü elde ettiği düşünülürse, bu yargıya bir ölçüde katılmak mümkündür. Gerçekten de, 31 Mart sayesinde Mebusan ve Babıâli ve bu sayede bir ölçüde Yıldız, bir süre için muhalefetin etkisi altına girmiş oldu; İttihat ve Terakki ve onun basın uzuvları siyaset sahnesinden silindiler. Muhalefet bu bakımdan 31 Martı destekledi ve Hareket Ordusunun eski durumu, belki daha şiddetli olarak, geri getireceğinden korktuğu oranda, bu Ordunun İstanbul'a girmesini istemedi. Ama öte yandan, zaten muhalefetin sıkı denetlemesi altında bulunmayan asker, bir süre taşkınlıktan sonra, Abdülhamitçilerin etki alanına girmeğe başladı. Bu durum, istibdadın geri gelmesine yol açabileceğinden hiç de hoş değildi. Oysa hükûmet darbesinin bir amacı Abdülhamit'i güçlendirmek değil, belki onu devirmekti. Demek ki bu bakımdan, darbeden umulanın tam tersi gerçekleşiyordu. Muhalefetin tutumu da buna göre, iki yanlı ve çelişmeli oldu. Bir yandan İttihat ve Terakki'yi İstanbul'un siyaset sahnesinden sildiği için 31 Martı desteklerken, öte yandan kendisine âlet ya da emrinde olduğunu sandığı asker Abdülhamit'e eğilim gösterdikçe, bu siyasal durumu sağlamış bulunan askere kar-

askerler çok kere bütün isteklerden haberli değildiler ve «âmil-i asliler-den», yani ayaklanmayı düzenlemiş bulunan muhalefet önderlerinden haberler geldikçe isteklerin biçimi de değişiyordu. **a.g.e.,** s. 44.

(31) Süleyman Nazif'in **Mizan**'a yazdığı mektup muhaliflerin, 31 Martın aldığı biçim karşısında duydukları dehşetin bir işareti sayılabilir.

şı eleştirici bir tavır takındı. Ama askeri Yıldız'ın etkisinden çekip çıkaracak tek güç Hareket Ordusuydu. Böylece muhalefet, Hareket Ordusunu hem istememek, hem de onsuz yapamamak durumundaydı. Ülküsel olan, Hareket Ordusunun muhalefetin güvendiği Nâzım Paşa'nın kumandası altına girmesi ve bu Paşanın bu sayede Abdülhamitçi askerin herhangibir hareketini önliyebilmesi ve onları kontrol altına almasıydı. Nâzım Paşa'nın Hareket Ordusunu surların dışında tutmayı tasarladığını gördük.

Fakat muhalefet kendi çıkarı bakımından ne isterse istesin, 31 Martçı askerin cezalandırılması, disiplin altına sokulması gerekliydi, yoksa Osmanlı Ordusunun savaş değeri büsbütün şüpheli hale gelecekti. Bunu da ancak Hareket Ordusu sağlıyabileceğinden, bu Ordunun İstanbul'a girmesi kaçınılmazdı. Tabiî bu arada muhalefetin İstanbul sahnesinde tek başına egemen olması da son bulacaktı. Buna karşı muhalefet, Heyet-i Müttefika aracılığıyla iktidarın meşrutiyetçi kuruluşlar tarafından paylaşılması esasını, bir uzlaşım olarak kurtarmak emelindeydi. Hatta İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Cemiyet-i İlmiye, El İslâm gibi kuruluşların Heyete girmemesi muhalefetin isteği ile olduysa, bunun, ayaklanmanın suçunu ulemaya atıp, İttihat ve Terakki'yi Heyete alabilmek amacıyla yapıldığını söylemek mümkündür. Ne var ki, bunlar boş umutlardı, zira İttihat ve Terakki'nin böyle bir uzlaşımı kabul etmeğe niyeti olmadığı gibi mektepli subayların ayaklanmada askerden gördüğü muamele bu zümreyi, dolayısıyla Hareket Ordusunu, İttihat ve Terakki saflarında birleştirmiş bulunuyordu. Oysa 31 Marttan önce birçok mektepli subayın İttihat ve Terakki'ye karşı olduğunu tahmin etmek yanlış olmaz. Muhalefet bunu gördüğü için İttihat ve Terakki'ye ve bütün mekteplilere, gerçek ve tehlikeli düşman olarak Abdülhamit'i sunuyor, kızgınlık ve nefreti onun üstüne yöneltmek için akıl ve hayale sığmaz suçlamalara başvuruyordu. Gerçekten de İttihat ve Terakki iktidarı ile Abdülhamit istibdadı arasında bir seçme yapmak gerektiğinde, muhalefetin İttihat ve Terakki iktidarını tercih etmesi olağandı. Zira Sabahattin için Abdülhamit, İttihat ve Terakki'den çok daha büyük bir düşman olduğu gibi, Meşrutiyet ayakta kaldığı sürece muhalefetin iktidara gelmesi imkânı her zaman için mevcut olabilirdi. Fakat, mutlakiyet düzeni memlekette yeniden kurulduğu takdirde bir süre için artık iktidara gelmek umudu söz konusu olamazdı.

Sabahattin de askerlere hitaben yayımladığı bildiri ile askere karşı eleştirici bir tavır takındı. Ulemaya hitabeden bildiri ise 31 Martçı cephenin iki baş unsuru, yani muhalefet ve ulema arasında (üçüncü baş unsur, asker, ayrılmış bulunuyordu) işbirliğini ve yakınlığı ihya etmek amacını gütmekteydi. Böylece İttihat ve Terakki'ye ve Hareket Ordusuna karşı, belki de Heyet-i Müttefika uzlaşımını kabul ettirmek için sağlam bir cephe olarak çıkmak isteniliyordu. İttihat ve Terakki'ye gelince, sözde kendi adına Heyetin kuruluşuna katılanları reddetti ve Heyetin çalışmalarına hiç katılmadığı halde, Heyete saldırmamak kurnazlığını gösterdi, zira Heyet, kendisinden başka bütün belli başlı kuruluşları ve bu arada azınlık kuruluşlarını içine alıyordu. İttihat ve Terakkinin tavrı şöyleydi: durumun düzene sokulmasına kendisi hiç karışmıyacak, bu işi Orduya bırakacaktı. Oysa Ordu dediği, biraz önce gördüğümüz üzere, bir bakıma yine kendisiydi.

Şimdi de muhalefetin 31 Mart olayının başlatıcısı olduğu tezini destekliyen bazı delilleri gözden geçirelim. Kuran'a göre Vahdetî, Mizancı Murat, Mevlanzade Rifat, Ali Kemal Beyler —ne günü olduğu belli değil —Beyoğlu'nda Kroker otelinde «ve bazıları» diye adlandırılan kimselerle

bir toplantı yaptılar (32). Bu toplantıda, ayaklananlara karşı izlenecek hareket tarzı üzerinde önemli kararlar alındı ve Meşrutiyetin tehlikeye düşmemesi konusunda anlaşmaya varıldı. Söz konusu kimselerin hepsi de İttihat ve Terakki'ye karşı gütmüş oldukları sert muhalefetle tanınmış kimselerdi. «Ve bazıları»nın kim oldukları belli değildir. Ahrarcı gazetecilerin, gazetelerinde Vahdetî'yi görmezlikten gelmelerine rağmen, böyle toplantılarda onu aralarına almaları dikkate değer.

Ayrıca, yerinde gördüğümüz gibi, Harbiye öğrencileri, önderleri olan Kuranla birlikte, Mevlanzade Rifat, Mizancı ve Said-i Kürdî'ye gidip Vahdeti'nin Abdülhamide hitaben yayımlamış olduğu açık mektup dolayısıyla kaygılarını anlatmışlar, onlardan teminat almışlardır. Bu olay dahi, Harbiye öğrencilerinin muhalefetin bu ileri gelenleriyle az-çok içli-dışlı bir ilişki içinde bulunduklarını göstermek bakımından önemlidir. Bir başka önemi, bu adamların Vahdetî adına teminat verecek derecede onunla yakınlık içinde bulunmalarıdır. Son olarak, bunların Abdülhamidin ayaklanmayla «katiyen» ilgisi olmadığını yine teminat yollu söyliyebilmeleri tabiî çok ilginçtir. Bu kesin bilginin, ayaklanmayı düzenlemiş olanların arasında bulunmaktan ileri geldiğini biliyoruz (33).

Yukarıda Muhtar Paşa'nın, Abdülkadir adlı bir subay aracılığı ile, ayaklanmayı bastırmak için Harbiyeli öğrencilerle diğer yüksek okul öğrencilerinin silâhlı birlikler kur-

(32) Kuran, **İttihat ve Terakki**, s. 254.

(33) Kuran, **Harbiye Mektebi**, s. 149-52. Aynı yazarın şu yazısı da dikkate değer: «31 Mart Hadisesi Nasıl Oldu?» **Tarih Dünyası**, 15 Ekim 1950, 13. Bu yazıda şöyle deniyor: «... Abdülhamid'in ve Yıldız bendegânının meselenin ihzarında kat'iyen dahl-ü tesiri yoktur... kıyamda takip edilen gaye, Meşrutiyet rejiminin ve demokrasi prensiplerinin tatbikine engel addedilen manialarin ortadan kaldırılmasından ibarettir.»

maları yolunda yaptığı teklife, Kuran'ın verdiği soğuk karşılığı gördük. Ayrıca, Hamdi Çavuş'un Kuran'dan ve Harbiye öğrencilerinden yardım istediği ve ancak «imtihanlarımız var» bahanesiyle savılabildiğini de gördük. Bütün bu ve başka bilgiler, bazı kaynakların vardığı sonuçlar, muhalefetin ne denli ayaklanmanın içinde bulunduğunu gösterir (34).

Sabahattin ve muhalefetin sorumluluğu konusunda başka bir takım deliller de sıralanabilir : 1) Bir kere onlar, olayı kanlı bir ayaklanma olarak değil de, İttihat ve Terakki'nin Mebusan üzerinde kurduğu «gözdağı» baskısını kaldıracak ve onun muhalefetin haklı yolundan yürümesini sağlıyacak kocaman bir gövde gösterisi olarak düşünmüşlerdi (35). 2) Kaldı ki, Sabahattin ihtilâlciliğin yabancısı sayılamaz. Jön Türkler arasında ve 31 Marttan sonra da, uzun süre ihtilal yöntemlerinin en hararetli destekleyicisi oydu. Hürriyetin İlanından önce, Trablusgarp kumandanı Recep Paşa'nın hükûmet darbesi yapması için İsmail Kemal'le kendisi önayak olmuşlar, Hürriyetin İlânından önceki Erzurum ayak-

(34) 31 Mart günü Mevlanzade Rifat'in ve özellikle Murat Bey'in basyazıları, ne olacağını bildiklerine delil olarak gösterilebilir. Muhalefetin ayaklanmayı başlattığı yolunda sonuca varan kaynaklar şunlardır : 1) **Abdülhamit'in Hâtıra Defteri**, s. 136-7; 2) Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 32, 52; 3) Rifat, **a.g.e.**, 4) Nicolaides, **a.g.e.**, s. 71; 5) Abbott, **a.g.e.**, s. 220, 298; 6) Ramsay, **a.g.e.**, s. 74; 7) Sarrou, **a.g.e.**, s. 82; 8) E. F. Knight, **The Awakening of Turkey** (London, John Miline, 1909), s. 328, 333-6; 9) Rauf Orbay'a göre Sabahattin süt kardeşi Fazlı'ya kışkırtıcılık görevi vermiş, o da Hamdi Çavuşu İttihat ve Terakkiye karşı çevirerek bölüğünün ayaklanmasını sağlamış. **a.g.e.**, s. 312.

(35) Nicolaides'e (**a.g.e.**, s. 71) göre 31 Mart, muhalefetin, Kâmil Paşa kabinesinin İttihat ve Terakki tarafından düşürülmesine karşı öcalmasıydı. Ramsay ise, bazı makul ve iyi haber alan gözlemcilere göre, 31 Martın bazı Ahrarcılar tarafından çıkarıldığını fakat olayın kısa zamanda kontrollarından çıkıp istediklerinden, ya da hayal ettiklerinden çok ötelere gittiğinden söz ediyor. **a.g.e.**, s. 74.

lanması da onun bilgisi ve teşvikiyle yapılmıştı. Öte yandan, İttihat ve Terakki'yi sevmesi için de hiçbir neden yoktu. Kendisi Abdülhamit'in yeğeni, üstelik Türkiye'nin bütün dertlerine deva olacak «bilimsel» bir öğretinin Türkler arasındaki ilk şampiyonu olduğu halde, başta Ahmet Rıza olmak üzere, İttihat ve Terakki'liler kendisine beklediği saygı ve bağlılığı göstermemişlerdi. O, gururundan fedakârlık ederek İttihat ve Terakki'ye yaklaşmak için kaç teşebbüste bulunduysa, hayal kırıklığına uğramıştı. İttihat ve Terakki'liler ne ademi merkeziyet istiyorlardı, ne de aralarındaki kardeşçe eşitlik havasını bozacak, saltanat sülalesinden bir mürşit (36). Prens, böylece İttihat ve Terakki'lilerin nankörlüğünü görmüş, onların saldırı ve iftiralarına uğramıştı.

Sabahattin'in Abdülhamit'e karşı tavrına gelince, bir zamanlar Abdülhamit'le babası Mahmut Paşa'nın araları pek iyi iken, sonradan aralarında büyük bir soğukluk başgöstermişti. Paşa'nın İngilizlere bir demiryolu imtiyazı sağlamak için başarısız bir teşebbüsünden sonra, oğullarını alıp Avrupa'ya kaçmasıyla arada düşmanlık başlamış ve Abdülhamit Paşa'nın mallarına el koydurup gıyaben idam cezasına çarptırmağa kalkışmıştı. Hürriyetin ilânından sonra İttihat ve Terakki, Abdülhamit'le uzlaşmak yolunu tuttuğu halde, Sabahattin Abdülhamit'e karşı düşmanlığını sürdürdü. Abdülhamit'in yakınlaşma girişimlerine aldırmadı. Ademi merkeziyetçi Harbiyeli öğrenciler Selamlıkta ikram edilen çayı içmediler (37). Ahrar fırkasının programında Padişahın adı

(36) İttihat ve Terakki'nin «mürşit» olarak Ziya Gökalp'i nasıl kaldırdığı sorulabilir. Bir kere Gökalp'in saltanatla ilgisi yoktu, ikincisi, Gökalp «siyasete» karışmak iddiasında olmıyan, tersine. İttihat ve Terakki önderlerinin adeta dalkavukluğunu yapan bir insandı. İttihat ve Terakki, «mürşitliğine» bir de kibirlilik kattığı için Ahmet Rıza'yı bile bir zaman sonra kenara atabilmiştir.

(37) Kuran, **Harbiye Mektebi**; Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 22-3.

anılmadığı gibi, Kanun-u Esasî'nin Padişaha tanıdığı yetkilerin elinden alınması öngörüldü. Onun için Sabahattin'in 31 Martı Abdülhamit aleyhinde kullanılacak bir hareket olarak düşünmüş olmasına da şaşmamak gerekir. Nitekim donanmayı Abdülhamit aleyhinde hareket geçirmeğe kalkıştığını gördük.

3) Bir de muhaliflerin kapıldıkları büyük korkuyu hesaba katmak gerekir. Hasan Fehmi'yi öldürten İttihat ve Terakki, yarın sırayla Mevlanzadeyi, Ali Kemal'i, Vahdetî'yi ya da başka muhalifleri öldürtebilirdi : nitekim Vahdetî ölümle tehdit edilmişti. Muhalifler biliyorlardı ki İttihat ve Terakki'nin dizi halinde cinayetler işlemek için elinde fedaîleri de vardı, bu cinayetleri kararlaştırıp uygulamaya geçirecek komitacı zihniyeti de. Onun için ecel korkusu içinde, geçirmekte oldukları tehlikeyi ortadan kaldıracak ayaklanma niteliğinde bir gövde gösterisi tasarısını kabul etmiş olmaları pek muhtemeldir. Kamu oyunun kendilerinden yana olduğuna inandıktan sonra bu kararı almak herhalde daha kolay olmuştu.

4) Dördüncü bir delil de, Sabahattin Bey'in, **Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah** kitabında, İttihat ve Terakki'nin ve özellikle **Neyyir-i Hakikat**'ın onu 31 Marttan sorumlu tutan suçlamalarına verdiği cevapta, ayaklanmanın nasıl ve kimin tarafından çıkarıldığını, kendisinin bunun çıkmasında rolü olup olmadığını açıklamamasıdır. Bu eserle yalnız, kendisinin olay sırasında Abdülhamit'e karşı tutumu ve bu uğurda gösterdiği cesaret anlatılmaktadır. Sabahattinci olan Kuran dahi, üstadının cevapsız bıraktığı soruları, yazdığı kitaplarda aydınlatmaktan kaçınmaktadır. Üstelik ikisi de Mevlanzadenin Sabahattin'i suçlayan kitabına hiçbir karşılık vermemişler, sanki bu kitap yokmuş gibi davranmışlardır. Oysa her ikisinin de bu kitaptan habersiz kaldıklarına inanmak zordur.

5) Son olarak, Lowther'in Grey'e ayaklanma üzerine yazdığı rapordaki şu cümleye dikkati çekmek gerekir : «Her halükârda (İttihat ve Terakki'lilerin) vilayetlere gönderdikleri bilgiler gerçeği en yüzsüz biçimde çarpıtmakta ve **başlangıçı bakımından İttihat ve Terakki'ye karşı bir parti hareketi olan olayı,** Meşrutiyeti kaldırmak için gericilerin düzenlediği sinsi bir tasarı olarak göstermekteydi» (38).

Son zamanlarda çıkan Ecvet Güresin'in **31 Mart İsyanı** kitabında yukarda anlatılanların doğrultusunda bir takım bilgiler açıklanmıştır. Albay Galip Beyin (General Galip Pasiner) anılarına göre, Sultan Reşat kendisine şöyle bir olay anlatmış : 31 Mart olayından bir kaç gün önce Prens Sabahattin gelmiş, İttihat ve Terakki'nin yakında ihtilâl çıkarıp Abdülhamid'i tahttan indireceğini ve yerine kendisini değil de Yusuf İzzettin Efendi'yi geçireceğini söylemiş, 100 bin lira sağlanırsa ihtilâli önliyememekle birlikte, Reşat Efendinin hayatını ve haklarını koruyacağını ileri sürmüş. Buna karşılık Reşat para bulmanın zorluklarını anlatmış ve söz konusu miktarı da çok bulmuş. Sabahattin, Reşatın bir İngiliz bankacısından borç alabileceğini ve paranın 50,000 lira da olabileceğini söylemiş. Ertesi gün Sabahattin İngilize değil de Ruma benziyen bir adam getirmiş, borç mukavelesi uygun şartlarla yapılmış. İşin içyüzünü öğrendikten sonra, Reşat Sabahattini bir yana çekip caydığını bildirmiş. Ayaklanma patlak verdiğinde, Reşat işin İttihat ve Terakki'den değil de Sabahattincilerden çıktığını öğrenmiş (39).

Hareket Ordusu karşısında 31 Martçı cephenin kendi saf-

(38) Gooch ve Temperley, **a.g.e.,** s. 315. Vahdetî'nin mahkeme önündeki «Hâdisenin bir irtica olduğunu bugünkü hal isbat ettiği için kabul ederim. Fakat 31 Marttaki iğtişaşın irtica değil, bir fırka kavgasından ibaret olduğunu zannederim» sözü hatırlanacaktır. Bayar, «31 Mart ifadeleri».

(39) (İst., Habora Yayınları, 1969), s. 87-93.

larından kurban vermesi gerektiğinde bunun kim olacağı belliydi: bu, olsa olsa, askeri İttihat ve Terakki'ye karşı kışkırtmış olan Vahdetî olabilirdi. Zaten kabinenin üçüncü gün aldığı kararla, Vahdetî, hükûmetçe «kurbanlık» olarak seçilmiş bulunuyordu. Vahdetî belki bunu bildiği için, diğer bazı gazeteler gibi değişen duruma göre fazla ağız değiştirmedi. Askere hemen hiç çatmadı ve daima **Volkan**'da onlarla teması, ilgiyi sürdürmeğe çalıştı. Hattâ, Hareket Ordusuna karşı direnilmesi gerektiğini imâ etti. Vahdetî, gördüğümüz gibi, yalnız ayaklanmanın ertesi günü çıkan gazetede, duruma Abdülhamit tamamen egemen oldu sanarak, yazdığı açık mektupla paniğe uğradığını belli etti. Mektuptan dolayı Cemiyet-i İlmiye kendisini eleştirdi, o da pişmanlığını belirtti.

Oysa **İkdam**'da görülen tavır değişiklikleri hayret vericidir. Aydınların tuttuğu, ağırbaşlı bir gazete sayılan **İkdam,** Hasan Fehmi'nin cenazesine katılan softaları anlatmak ve övmek için ayrı yazı yayımladığı zaman, Volkancı bir tutuma yönelmiş oluyordu. Ayaklanmanın ilk günlerinde askeri tamamen destekliyen gazete, dördüncü günde sütunlarını **Beyanülhak** dergisinin başyazarı Hüseyin Hazım'a ve **Volkan**'ın ileri gelen yazarlarından Said-i Kürdiye açıyordu. Birincisi ayaklanmayı Meşrutiyeti tehlikeye sokan bir fitne olayı olarak, sonra da askerî disiplin ve halkın gazete idarehanesi yıkması gibi davranışlar bakımından eleştiriyordu. İkincisi ise, askerleri iki inkılâp (Hürriyetin İlânı ve 31 Mart) yapan ve milleti iki vartadan (Abdülhamit ve İttihat ve Terakki istibdadı) kurtaran muhteşem kahramanlar olarak selâmlıyordu. Yalnız artık subayların şefkat dolu kucaklarına atılmaları gerektiğini ileri sürüyordu. Bu yazıyı Derviş de yazmış olabilirdi. Birbirine zıt bu iki yazının aynı gün **İkdam**'da çıkmış olması, **İkdam**'ın, ve dolayısıyla muhalefetin şaşkınlığına işaret sayılabilir.

Ali Kemal ancak beşinci gün **İkdam**'da, o da imzasız olarak ve asker «kardeşlerimizin» meşru emellerini «takdir ve tebcil» ettikten sonra, Meşrutiyetin geçirdiği tehlikelerden söz açabiliyordu. Başka bir yazıda da mebus hayatlarının garanti altında olması gerektiğini ileri sürüyordu.

31 Marttan sonra muhalefet için ilk dönüm noktası, ayaklanmanın aldığı biçim ve askerin Abdülhamit'e eğilim göstermesi ise (bu arada Abdülhamit'e karşı girişilen donanma hareketinin başarısızlığı), ikinci dönüm noktası, Hareket Ordusunun İstanbul önlerinde birikmeğe başlamasıydı. Bu andan başlıyarak muhalefet ve onunla birlikte hükûmet, Hareket Ordusuyla bir anlaşmaya, bir uzlaşmaya varılması için var güçlerini harcadılar. İstenen şeyler, Hareket Ordusunun ya geri dönmesi, ya Nazım Paşa'nın kumandası altına girmesi, ya da surların dışında kalıp İstanbul askerleriyle yakınlaşma kurması gibi şeylerdi. Bu uğurda, Çatalca'da bulunan subayların en küçük sözlerinden umutlara kapıldılar. Zaten karşı tarafta henüz yetkili kumandan yoktu. Sonunda yetkili birisi, Hareket Ordusunun ilk kumandanı Hüsnü Paşa konuştuğunda, Ordunun İstanbul'a girmeğe ve ayaklanmadan sorumlu olanların cezalarını vermeğe kararlı olduğu, uzlaşmaya niyetli olmayıp şartları tek taraflı olarak uygulayacağı anlaşıldı. Hüsnü Paşa'nın bildirisi çeşitli çevrelere teminat verdiği halde, Abdülhamit ve muhalefet konusunda sessizdi. Bu durum karşısında Vahdetî, (40) Mevlanzade, Ali Kemal, Ahmet Cevdet, Rıza Nur gibileri kaçmağa hazırlanırlarken, İsmail Kemal de yabancı elçilerin karışmasını istemek üzere harekete geçti. Fakat bu karışmayı istiyebilecek olan hükûmetin istifa yolunu tutması ve kendisinin de suçlanacağının belli olması karşısında, o da kaçmak yolunu seçti. İstanbul'da kalan muhalifler

(40) İstanbul hükûmeti de Vahdetî'ye karşı harekete geçmiş bulunuyordu.

için pek zayıf bir umut kapısı İttihat ve Terakki'nin Heyet-i Müttefikaya katılması ihtimaliydi. Diğer bir imkân da, Hüsnü Paşa'nın bildirisinde verilen işarete güvenerek düşmanlığı Abdülhamit'in üstüne çekmek ve böylece temize çıkabilmekti. Zaten İttihat ve Terakki de ayaklanmanın ilk günlerinde Abdülhamit'e çektiği saygısızca ve suçlayıcı telgraflarla bu yolda ilk adımı atmış bulunuyordu.

Abdülhamit'i suçlama kampanyasının başarısız kaldığı söylenemez (41). Zira askerden ve onları doğrudan doğruya kışkırtmış olanlardan sonra Abdülhamit ve çevresindekiler Hareket Ordusunun, daha doğrusu Harp Divanının başlıca hedefi oldular. Muhaliflere ceza verilmesi hallerinde ise cezalar genel olarak hafif tutuldu. Yalnız Vahdetî ile Enderunlu Lutfi idam hükmü giydiler. Vahdetî'nin, askeri doğrudan doğruya kışkırtmak bakımından oynadığı rol düşünülürse, onun sonuna şaşmamak yerinde olur. Fakat Said-i Kürdî gibi, Vahdetî'nin sağ kolu durumunda olan birinin beraet etmesi yanında, (42) Lütfi'ye verilen ceza ağır gözükebilir. Ne var ki, Harp Divanı Lütfi'nin Cevher Ağa'dan para aldığını tespit etti. Görülüyor ki Abdülhamitçi ya da istibdatçı belli bir davranış olmadan da, tek başına bu para alma keyfiyeti beraetle idam arasındaki ayrımı meydana getirebiliyordu.

Muhalefete yumuşak davranılması, Sabahattin ve Fazlı Beylerin tutuklandıkları halde serbest bırakılmaları şöyle açıklanabilir : 1) İstibdadı yeniden kurmak için ayaklanma

(41) Mizancı Murat bu kampanyaya katılmadı. Belki de bunu hatırladığı için Abdülhamit **Hâtıra Defteri'nde** (s. 139) onun 31 Martın düzenlenmesiyle ilgili olmadığını iddia etmiştir. Abdülhamit Meclis, dolayısıyla İttihat ve Terakki tarafından tahttan indirilmiş olmasaydı, belki de anılarında muhalefeti daha etraflı olarak suçlardı.

(42) Eşref Edib, **Risalei Nur Müellifi Said Nur** (İstanbul, Sebilürreşad Neşriyatı, 1958), s. 33.

çıkarttı diye Abdülhamit tahttan indirilince ve onun âleti diye bazı Saray adamları ve istibdatçılarla asker cezalandırılınca, bir de bunlara ek olarak Meşrutiyetçi olan muhalefeti ağır cezalara çarptırmak, tutarsız ve mantıksız görünebilirdi. Kaldı ki, muhalefetin baş sorumlu olduğu ortaya çıkarılırsa Abdülhamit'in tahttan indirilmesi haksız bir işlem olarak görünecekti. 2) Muhalefeti büsbütün ezmek Avrupa'da ve özellikle İngiltere ve Fransa'da iyi karşılanmazdı (43). İttihat ve Terakki, henüz bu ülkelere yaranabileceğini sanmaktaydı. 3) Ayrıca, göreceğimiz gibi yabancı devletler büyük ihtimalle muhalefete fazla ilişilmemesi için, Osmanlı hükûmetine başvurdular ya da tavsiyede bulundular. Belli başlı muhalefet önderleri Osmanlı sınırları dışına çıkmakla, siyaset sahnesinde, bir süre için de olsa, İttihat ve Terakki zaten tek başına kalmış oldu.

Üçüncü günün olayları arasında Arnavut ulusçuluğunun ayaklanmadaki payı toplu olarak incelendiği için onu burada yalnızca hatırlatmakla yetineceğiz. Burada yalnızca hatırlatıyoruz zira bu ayaklanmada Arnavut ulusculuğunun payı hatırı sayılır da olsa, başlı başına bir etken sayılamaz. Öte yandan, azınlık ulusçuluğunun II. Meşrutiyette İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetin en önemli desteklerinden biri olması bakımından, olay tipik sayılabilir.

(43) Adana olayları dolayısıyla Avrupa'ya hoş görünmenin bu sırada özel bir önemi vardı.

E. 31 Mart Olayı ve Yabancı Devletler :

Gördüğümüz üzere, 31 Mart olayı karşısında Bulgaristan, henüz bağımsızlığı Osmanlı Devletince tanınmamış olduğu ve Makedonya'da ülkesini genişletmek emelinde olduğu için, Osmanlı Devletinin ayaklanma dolayısıyla düştüğü zayıf durumdan yararlanmayı düşünmüştü. Fakat kısmen uluslararası durumun elverişli olmaması sayesinde bir Bulgar askerî müdahalesi tehlikesi gerçekleşmedi.

Öte yandan, ayaklanmanın çıkmasında İngiltere'nin rolünden söz etmek mümkündür. Bilindiği gibi, istibdat döneminin ikinci yarısında Abdülhamit, Alman siyaseti gütmüştü. Yani, Almanya'nın güttüğü siyaset izlenmiş, onun himayesi aranmış, buna karşılık Alman sermayesine daha çok istisadî imtiyazlar verilmişti. Bu yüzden, Meşrutiyet ilân edildiği vakit, istibdadın dış siyasetine de tepki gösterilmiş ve İngiltere'ye karşı büyük bir yakınlık başlamıştı. Mebusan Meclisinde İttihat ve Terakki'nin ileri gelen önderlerinden Babanzade İsmail Hakkı, Bağdat demiryolunun yapımında Almanlara tanınmış olan hakları eleştirmişti (44). Yeni İngiliz elçisi Sir Gerard Lowther, İstanbul'a vardığında, çılgınca sayılabilecek bir sevinç ve sevgi gösterisiyle karşılanmış, elçiliğe kadar arabasını halk çekmişti. Nitekim, Meşrutiyet ilân edilir edilmez, İngiltere hükûmeti de 27 Temmuz 1908 de Sadrıâzam Sait Paşa'ya ve Padişaha kutlama telgrafları göndermişti. Ayrıca İngiliz elçiliği baş ter-

(44) Earle, a.g.e., s. 219.

cümanı Sadrıâzamı ziyaret ederek, İngiltere'nin en yakın sempatisini açıklamış ve o zamana kadar İngiltere'nin Makedonya ve Ermenistan konularında giriştiği teşebbüslerin düşmanca niyetlerden ileri gelmediğini, bununla birlikte bu çetin dönemde Osmanlı hükûmetinin durumunu daha da zorlaştıracak davranışlardan kaçınacağını bildirmişti (45).

Sait Paşa'dan sonra Kâmil Paşa'nın Sadarete gelmesi İngiltere ile olan yakınlığın artacağına işaret sayıldı, zira Kâmil Paşa İngiliz siyasetinin en önde gelen şampiyonu idi (46). Paşa en güçlü devletin İngiltere olduğuna inandığı gibi, (47) adetâ kendi siyasal alınyazısını İngiltere'ye bağlamıştı (48). İngiltere de durumun farkında olduğu için, Enward VII Kâmil Paşa'nın Sadarete getirilmesi üzerine Ab-

(45) Sait Paşa, **a.g.e.,** s. 452-3; Gooch ve Temperley, **a.g.e.,** s. 251, 308.

(46) Ama Sait Paşa bu bakımdan Kâmil Paşa'nın pek de gerisinde sayılamaz. Bu Paşa da, gördüğümüz gibi, istibdat devrinde hayatını tehlikede gördüğü zaman İngiliz elçiliğine sığınmıştı. Meşrutiyetin ilanından sonraki heyecanlı günlerde de, Sait Paşa İttihat ve Terakki'den kendisine bir zarar gelebileceğinden çekinerek, 7 Ağustos 1908 de İngiliz elçiliğinin kendisine yardımcı olmasını istedi. Buna uyarak Fitzmaurice de İttihat ve Terakki'lilerden, Paşaya bir şey yapılmıyacağına dair garanti aldı. Sait Paşa'ya göre, İttihat ve Terakki'nin kendisini suçlandırmasına sebep, Meşrutiyetin yavaş yavaş geliştirilmesini istemesiydi. Gooch ve Temperley, **a.g.e.,** s. 252-3 n.

(47) Paşa, 30 Mayıs 1321 günlü arizasında şöyle diyordu: «... sair devletler, ayni rey ve fikirde olup da İngiltere devleti muhalif reyde bulunursa meseleye karar verilemez. Halbuki aynı meselede İngiltere devleti sair devletlerden üçünü kendi tarafına celp ile diğer devletler muhalif reyde bulunarak hariçte kalmış olsalar o mesele karargir olup, karar hükmü icra olunur». H. K. Bayur, **a.g.e.,** s. 229.

(48) «Kâmil Paşa gösterişi severdi. Bilhassa kendisine» «İngilizlerin pek muhabbet ve itimadı olduğu ve kendisi mevkii iktidara geçer geçmez İngiliz politikasının derhal lehimize döneceği efsanelerini tenmiye etmekten hoşlanırdı». Tahsin Paşa, **a.g.e.,** s. 45. Mithat'a göre Paşa'nın Osmanlı içişlerini bir İngiliz uzmanına yönettirmek düşüncesini ileri sürmüş olduğunu da görmüştük. Mithat, **a.g.e.,** s. 199.

dülhamit'i bu davranışından ötürü kutlamak gibi milletlerarası geleneklere aykırı bir davranışta bulunmuştu (49). Ayrıca, Fitzmaurice'in Paşanın düşürülmesinden bir ay önce yazdığı özel bir mektuptan öğreniyoruz ki Kâmil Paşa'ya **Grand Cross of Bath** nişanının verilmesi düşünülmekteydi. Böylece Paşa bir kaç yıl önce ölen Reşit Paşa'dan sonra, son kırk yılda bir İngiliz nişanı alan ikinci kimse olacaktı. Aynı mektupta Paşa, «Çılgınlık derecesinde İngiliz taraftarıdır» diye tarif edilmekte, ama Almanların daha önceki tutumlarının tersine, İngilizlerin bu durumu istismar etmedikleri ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, Türklerin İngilizlere karşı sevgisinin dikkatle beslenmesi sayesinde, İngiliz ticaretinin son aylarda arttırılmış olduğu ekleniyordu (50).

İsmet Paşa ile İttihat ve Terakki'nin arası açıldığında, Paşayı Sadaretten düşürmek konusunda İttihat ve Terakki'yi kararsızlığa sevk eden şey, İngilizlerin ve İngiliz kamu oyunun bu yüzden İttihat ve Terakki aleyhine döneceği korkusuydu. Ama Paşa, İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarını kısıtlamağa ya da son vermeğe kalkışınca, Paşanın düşürülmesi, İttihat ve Terakki için bir ölüm- kalım sorunu oldu. Paşa düşünce, İttihat ve Terakki, İngiltere ile olan dostluğun ve yakınlığın bu olay yüzünden sarsılmıyacağını, İngiltere elçiliğine ve **The Times** gazetesine temin etti. Ne var ki muhalefet, durumu İttihat ve Terakki aley-

(49) H. K. Bayur, **a.g.e.,** s. 244. Ali Haydar Mithat'ın Sir Lowther'e söylediğine göre, İttihat ve Terakki'liler Paşayı çok yaşlı ve Abdülhamit'e karşı çok yumuşak bulmalarına rağmen, Kralın telgrafı üzerine Paşaya itiraz edemez olmuşlardı. Gooch ve Temperley, **a.g.e.,** s. 256-7 n.

(50) Gooch ve Temperley, **a.g.e.,** s. 270-3. **The Times**'in Osmanlı ithalatını ve bunda İngiltere'nin payını inceliyen bir inceleme yazısı, Meşrutiyetin ilânından sonra İngiliz ticaretinin artmak yolunda bulunduğunu tespit ediyordu. 26 Mart 1909.

hinde koz olarak kullandı. Kâmil Paşa'yı benimsiyerek bütün gücüyle, Paşa Sadarete gelmedikçe, İngiliz siyasetine sırt çevrilmiş olacağını yaymağa başladı. Zaten, başta Prens Sabahattin'den, Mevlanzade'ye, Derviş'e kadar Ahrarcıların hepsi İngiltere'yi tutuyorlardı.

Sabahattin Bey'in babası Damat Mahmut Paşa bir İngiliz şirketine demiryolu imtiyazı verilmesi için Abdülhamit'e başvurmuş, o da buna aldırmamıştı. Oysa bir zamanlar Abdülhamit'le Paşa arasında büyük bir yakınlık vardı. Bu olaydan sonra Paşa, oğulları Sabahattin ve Lutfullah'la Avrupa'ya kaçtı (51). Sabahattin Bey'e göre «...siyaset-i hariciyemizin temel taşı daima Fransa ile İngiltere dostluğu olmalıdır» (52). Derviş de, İngiliz siyasetinin ne olduğunu gayet iyi açıklamıştı. Derviş'e göre, Alman siyaseti güdülürken, Yunanistan'a karşı 1897 zaferinin nasıl sonuçlandığı herkesçe bilindiği için İttihat ve Terakki açıkça İngiliz siyasetine karşı çıkamıyordu, ama Kâmil Paşa'nın aleyhinde bulunmakla, İttihat ve Terakki'nin aslında İngiliz aleyhtarlığı yaptığı apaçık bir gerçekti (53).

(51) Kuran, **Jön Türkler.**

(52) Sabahattin, **Son Bir İzah,** s. 121. Aynı kitaptan başka cümleler: «Yine unutmıyalım ki Ruslara, bu muahedeyi (Ayastafanos) Berlin'de yırttıran, Avrupa'daki mevcudiyet-i siyasiyemizin devamını temin eden İngilizler oldu!» (s. 118 n). «Vakıa Almanya, son istikraz muamelesinde bize muavenet eder gibi davrandı. Yalnız kendisiyle vuku bulan muamelatımızın kâffesinde olduğu gibi bunda da baştan başa menfaat ona, mazarrat bize müteveccih!» (s. 132).

(53) «Sadrıâzam Kâmil Paşa'nın Mevkii,» **Volkan,** 12 Ocak 1909, 19. Öte yandan 15 Aralık 1908 (s. 21) günlü **Volkan**'da İngilizlerin ademi merkeziyetçiliği sayesinde Kıbrıs'ın sanki «küçük bir İsviçre» haline geldiği ileri sürülüyordu. 8 Nisan 1909 (s. 98) günlü **Volkan**'dan: «İngiliz hükûmetinden kuvvetli, mütefennin her suretle müterakki hami-i insaniyet bir hükûmetin mevcudiyeti acaba mutasavver mi?» Sabahattinci olan Ahmet Bedevî Kuran ise 1948 de yayımladığı bir kitapta hâlâ Mısır üzerine şöyle bir cümleye yer verebiliyordu. «Mehmet

Burada Mizancı Mehmet Murat'ın da düşüncelerini incelemek yararlı olacaktır (54). Murad'a göre İngiltere, Fransa ve Rusya için Osmanlı devletinin Meşrutiyet sayesinde güç kazanması endişe verici bir durumdu, zira elinde hilâfeti bulunduran güçlü bir Osmanlı Devletinin bir işaretiyle bu üç devletin müslüman uyrukları üç kıtada ayağa kaldırılabilecekti. Onun için hemen Meşrutiyetin ilânından sonra İngiltere ile görüşmelere başlanır, «teminat-ı katiye ile anın endişesi defedilir, anınla ahkâmı namahdud bir itilaf akdolunurdu». Bu «sınırsız» anlaşmaya göre Osmanlılar ülkelerini genişletmiyeceklerine garanti verirler, sonra da İngiltere'yi İslâm dünyasının «uzv-u ekberi», «ailenin uzv-u muhteremi» tanırlar, İngiltere'nin onayı olmadan sınırlar dışında herhangibir teşebbüste bulunmazlardı. Ayrıca Şeyhül-

Ali Paşa'nın bir Osmanlı eyaletinde kurduğu bu yarı müstakil hükûmet, imar bakımından, asıl ana vatanı geride bırakmış ve İngilizlerin bu ülke üzerindeki yirmi, yirmi beş senelik murakabeleri Nil vadisini bir Avrupa mağmuresi haline sokmuştur». **Jön Türkler,** s. 284, 1948'e kadar, Mısır'ın henüz bir «Avrupa mamuresi» olmadığının anlaşılması gerekirdi.

Bu çevreden ilgi çekici diğer birisi de Prens Sabahattin'in kâtipliğini yapmış olan Satvet Lutfi Tozan'dır. Kendisi zengin bir silah imalatçısı (Fransa'da fabrikası varmış) ve müteahhidi olduğu halde II. Cihan Savaşında belirli bir karşılık beklemeden İngiltere hesabına hayli bir süre casusluk yapmış, bu yüzden Gestapo tarafından yakalanıp faşist Macarlarca ölüm cezasına çarptırılmış. İngilizlerin misilleme tehdidi üzerine cezası indirilmiş. Az sonra kaçıp kurtulmuş. İngiltere hükûmeti bu hizmetlere karşılık kendisine Order of the British Empire nişanını vermiştir: böylece Kâmil Paşadan sonra bu nişanı alan ikinci Türk oluyordu. Evinde İngiliz istihbarat örgütü ileri gelenlerinin imzalı resimleri vardır. Kendisine bu fedakârlıkları niçin yaptığını sorduğumda, diğer adem-i merkeziyetçiler gibi Anglo-Sakson hayat ve toplum tarzının üstünlüğüne inandığı için, bunlara hayran olduğu için yaptığını belirtti. Bk. Cemal Kutay, **II. Dünya Harbinde Belgradı Kurtaran Türk** (İst., Büyük Kervan Matbaası, 1963).

(54) Murat, **a.g.e.,** s. 16-9.

İslam kabineden çıkar, Bab-ı Meşihat bağımsız olur, dokuz üyeli bir Meclis-i Tetkikat-ı Şeriye kurulur ve İngiltere'nin göstereceği adaylar arasından Halifenin seçeceği üç kişi bu Meclise üye olurdu. İngiltere'ye tanınan bu imtiyazın ilerde Fransa, Rusya, Hollanda gibi müslüman uyrukları olan devletlere tanınabileceği «ifham olunur» du. Bu konularda «şan-ı devlet, şeref-i hilafet, namus-u hanedan» adına İngiltere'ye kesin teminat verilirdi. Böylece İngiltere için bir tehlike olmaktan çıkan Meşrutiyetçi bir «devlet-i muazzama ve mütemeddine» haline gelen Osmanlılar, İngilizler ve müttefiklerinin desteği sayesinde Bosna-Hersek gibi meseleleri «başka türlü» halledebilirlerdi. (Bununla birlikte Murat, Meşrutiyetin ilk buhranlarının Kâmil Paşa'nın ustalığı sayesinde hafif atlatıldığı düşüncesindedir). Dikkate değer bir noktadır ki Vahdetî de tamamen Murat'ın düşüncelerine paralel bir tutuma sahipti. O da İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin bütün dünya müslümanları ile dayanışma kuracağını ileri sürerken, İngiliz kralının ya da Rus Çarının müslüman uyruklarının üzerindeki egemenliklerine zarar verilmiyeceğini temin etmek ihtiyacını duyuyordu (55).

Bu görüşlere Prens Sabahattin'de de rastlamak herhalde şaşırtıcı olmıyacaktır. Gerçekten de, 1906'da Sir Edward Greyin Kuzey Afrika'da bazı müslüman başkaldırmaları dolayısıyla Pan İslamizme çatması üzerine, Sabahattin, yukardakilere benzer bir görüşle kaleme aldığı bir mektubu **Times**'a göndermişti. Bunda, İslamiyetin bağnaz olmadığı, Avrupalıların saldırılarının gösterilen tepkilerin nedeni olduğu açıklandıktan sonra hilafetin Osmanlı Padişahlarınca benimsenen bir sıfat olmadığına işaret ediliyordu. Abdülhamidin bu yola gitmesi bile İslam birliği peşinde olmasından değil, istibdadını sürdürmek içindi. İslam birliği düşüncesi zaten Osmanlı Devleti için uygun değildi çünkü, a) müslüman olmıyan uyrukları vardı, b) müslüman uyruklu büyük devletleri tedirgin ediyordu, c) üstelik bu uyrukların aleyhindeydi (yani, bunların sömürge halkı olarak kalmaları çıkarları gereğiydi — hele İngiliz sömürgesi olurlarsa). Bu nedenlerle Osmanlı liberalleri teokratik değil, laik bir düzen istiyorlardı. Avrupanın Pan İslamizmi depreştirmemek için yapacağı en doğru şey, İslamlara karşı saldırgan tutumlara iltifat etmemek olacaktı (56).

(55) **Volkan**, 21 Şubat 1909, 52.

İngilizler de Ahrarcıların bu yakınlığını karşılıksız bırakamadılar ve İttihat ve Terakki'nin Kâmil Paşa ile arası açıldığında yavaş ama belirli bir biçimde İttihat ve Terakki'ye karşı eleştirici bir tavır takınmağa başladılar. Oysa İttihat ve Terakki İngiltere ile dost olmak, Abdülhamit'in Alman siyasetine son vermek kararındaydı. Ne var ki, Ahrarcıların İngilizseverliği — gördüğümüz gibi — öyle yüksek derecelere varıyordu ki, bu konuda onlarla rekabete girişmek imkânsızdı. Kaldı ki, İttihat ve Terakki, haklı olarak, İngiliz dostluğunun somut örneklerini görmek istiyordu. İngiltere ise Bosna-Hersek, Bulgaristan olaylarında umulduğu gibi büyük bir destek olmadı ya da olamadı. Cihan Savaşına kadar da İngiltere umulanın altında, bazan da çok altında bir dostluk gösterebildi. 1910'da Cavit Bey borç almak için önce Paris, sonra da Londra'ya gittiği halde, sonunda Almanya'ya başvurmak zorunda bırakıldı ve orada da aradığı şartları buldu (57). İngiltere'nin 31 Martta oynamış olduğu role rağmen, İttihat ve Terakki'lilerin Osmanlı-İngiliz dostluğu için harcadıkları çabalar onların bu konuda ne kadar iyi niyetli olduğunu gösterir.

(56) **Paul Fesch, Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid** (Paris, M. Riviere, 1907), s. 406.

(57) Earle, **a.g.e.**, s. 224-5.

Aslında Osmanlı-İngiliz dostluğu imkânsızdı ve her iki taraf da bunun farkında değildi. Zira bu sıralarda, 19. yüzyıl boyunca dünyada süregelmiş olan İngiliz üstünlüğü, günden güne gelişen ve güçlenen Almanya tarafından tehdid edilmekteydi. İngilizlerin dış siyasetini belirleyen belki de tek önemli faktör buydu. Almanya'nın sömürgeleri az olmakla birlikte, dünya pazarlarında gün geçtikçe Almanların varlığı daha fazla duyulmaktaydı. İngiltere bu gelişme temposuna ayak uyduramıyordu. Öte yandan, İngiliz donanmasının üstünlüğü ve dünyanın her yanına yayılmış olan geniş İngiliz sömürgelerinin Alman ticaretine kapatılması Almanya'nın iktisadî durumunu tehlikeye sokabilirdi. Almanlar geniş sömürgelere sahip olup bunları rahatça ve istedikleri gibi sömürebilme imkânını istiyorlardı. Bu hegemonya yarışının savaşla sonuçlanması her zaman mümkündü. Zaten Avrupa da iki ittifak zümresine ayrılmış bulunuyordu : bir yanda Almanya, Avusturya, Macaristan, İtalya, öbür yanda Fransa, Rusya. İngiltere'nin, Fransız-İngiliz dostluğu ve İngiliz-Alman yarışı yüzünden ikinci zümrenin yanında yer alması en normal ihtimaldi. 1907'de ise Rus-İngiliz anlaşmasının temeli atılmış bulunuyordu. İşte bu durumda İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile dostluk kurması imkânsızlaşıyordu, zira Rusya'nın bu devletin ülkesi ve daha önemlisi, başkenti İstanbul üzerinde gözü vardı. İki dostluğu bir arada yürütemiyeceği için, İngiltere'nin Rus ve Osmanlı dostlukları arasında bir seçme yapması gerekiyordu. Rusya ise daha güçlü ve Fransa'ya da ittifakla bağlı olduğu için, Rus dostluğunun her zaman tercih edilmesi tabiî idi. Belki de İngilizler söz konusu imkânsızlığı az-çok duydukları için İngilizleri en çok tutan, ama Osmanlı siyaset sahnesinde güçsüz ve azınlıkta olan muhalefeti desteklediler. Böylece İttihat ve Terakki'nin iktidarda oluşu Osmanlı Devletini desteklememek için bir bahane oluyordu — o İttihat ve Terakki ki İngiliz dostluğunu içtenlikle istiyordu.

Görülüyor ki, muhalefetin İngilizlere güvenmesi boşunadır : Murat Bey'in tasarladığı gibi, Osmanlı Devleti kendini İngiltere'ye uydu olarak teklif etse bile, İngiltere için Rusya'nın dostluğu daha önemliydi (58). Ama İngiltere'nin maddî desteği olsun olmasın, bu devlete dayanabilecekleri düşüncesi ve onun manevî desteği muhalefete güç veriyordu. Nitekim Mevlanzade'nin ayaklanma günü çıkan yazısı da «bizi bizden ziyade düşünen» İngilizlerin bir teklifini, ya da «dersini» öne sürüyordu. İttihat ve Terakki «izale» edilirse, Avrupa'nın güveni geri gelir ve Osmanlı ülkesine birçok yatırımlar yapılırdı. «Bizi bizden ziyade düşünen İngilizler» cümlesi Mevlanzade'nin ve muhalefetin ülkeyi nerdeyse İngilizlere teslim etmek ister gibi bir tavırları olduğunu gösterir. İttihat ve Terakki'nin «kaldırılması» da İngiltere'nin bir öğüdü olarak, daha fazla değer kazanmış bir düşünce olarak sunuluyordu (59).

31 Mart olayı çıktığında İngiliz basını (60) ve İngiliz elçiliği ayaklanmayı ellerinden geldiği kadar desteklediler. İngiliz elçisi kendisine bağlı konsolosluklara bir genelge göndererek, olayın «yanlış» anlaşılmaması için çalıştı. Öte yandan İngiliz elçisi ile Hariciye Nazırı Rifat Paşa, yani Babıâli ile olan yakın ilişkileri gördük. Hem Paşa, hem İsmail Kemal için elçilik sanki akıl danışılacak, yardım istenecek komşu kapısı durumundaydı. Elçinin konsolosluklara yolladığı genelgenin İsmail Kemal'in isteği üzerine hazır-

(58) Murat Bey'in bir dış siyaset kozu olarak güvendiği hilafetin ne kadar az önem taşıdığı I. Cihan Savaşında belli oldu.

(59) Ziya Şakir'e göre Mevlanzade ile Fitzmaurice'in ilişkileri fazla yakındı. Ziya Şakir Soko, «İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?», **Son Posta**, 1933, 32-3.

(60) Bir kaynağa göre, İngiliz gazetecileri genel olarak Fransızca bilmedikleri için İngiltere Elçiliği onlar için en önemli haber kaynağı idi. Bu yüzden de İngiliz gazetelerinde İstanbul'daki elçiliğin istediği biçimde haberler çıkıyordu. Ramsay, **a.g.e.**, s. 40-1.

landığı yolunda ikincisinin iddiası da doğru kabul edilebilir. Yine İsmail Kemal, Hareket Ordusunun İstanbul'a girmesini önlemek üzere İngiltere'nin duruma karışmasını istediğinde, Lowther'in bu teklifi olumlu karşıladığını da görmüştük. Yüzbaşı Bettelheim'in, ayaklanma günü, şüpheli şartlar altında Ayasofya'da ne aradığı da sorulmağa değer. Son olarak, Alman elçisinin bir raporuna göre, Selânik'teki İngiliz konsolosu Lamb, Mahmut Şevketi 2. kez ziyaret edip birincisinde dostça, ikincisinde resmen, İstanbul üzerine yürümenin Devletin parçalanmasına yol açacağı uyarısında bulunmuştu.

Öte yandan, donanmanın 31 Marttan bir gün önce ve olaydan sonra şüpheli sayılabilecek tutumunu yukarda gördük. Burada, donanmada İngiliz etkisinin ne kadar güçlü olduğunu, donanmanın başında Amiral Gamble'in bulunduğunu yeniden hatırlatmak yerinde olur. Hareket Ordusu Yeşilköy'e geldiği zaman, donanmanın Gamble Paşa kumandasında denize açılacağı ilân edilmişken, Yeşilköy açıklarında demirliyen filoya Miralay Rüstem Bey'in kumanda etmesi ve durumun bir bildiri (daha doğrusu yalanlama) ile açıklanması belki fazla dikkati çekmez. Fakat Hareket Ordusunun İstanbul'a egemen olmasından sonra zamansız olarak ve şüpheli şartlar altında Gamble Paşa'nın işine son verilmesi, olağan dışı bir durum olduğuna işaret sayılabilir (61).

(61) «Kısa bir zamanda böyle bir muvaffakiyet gösteren bu zatın vazifesinde devamı istikbal için bir müjde hükmündeyken ondan tam istifade edilecek zamanda hizmetine hâtime çekilmesi elbette bir sebebe müstenid olacakdı ki bunu anlayamamıştık. Yahut anladık da anladığımızda ısrarla tevakkuf etmedik». Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 115. Gamble Paşa, 23 Kasım 1909 da 3 hafta süreyle İngiltereye gitmek için izin aldı. 7 Şubat 1910 da ise «Donanma-i Hümayun Kumandanı» Gamble Paşanın «ahval-i sıhhiyesinden dolayı» istifasının kabulüyle İngiltereden bir başkasının getirilmesi konusunda irade-i seniye çıktı. Bahriye iradeleri 3/2184, 6/3217.

Ayrıca, Sabahattin ve Fazlı Beyler'in, tutuklandıkları halde, haklarında kovuşturmadan vazgeçilmesi (yukarda gördüğümüz gibi) bir İngiliz karışmasının sonucu olabilir. İngiliz elçisi, Ramsey'e 27 Nisan 1909 günü Sabahattin Bey'e bir şey yapılmıyacağını kesin olarak söyliyebildiğine göre, herhalde bir bildiği vardı.

Sonuç olarak denebilir ki, muhalefetin siyasal tutumunun belki en büyük özelliği ve kuvvet aldığı nokta, İngiliz siyaseti idi. Ayaklanma muhalefetin eseri kabul edilsin yada edilmesin, madem ki 31 Martla Ahrarın durumu geçici olarak da olsa güçlenmiştir, İngiltere'ye yaklaşma, ayaklanma sonuçlarından biri sayılabilir. Nitekim İstanbul'da siyaset meydanı boşaldığı için, Hareket Ordusu başkente girinceye kadar, Ahrarcılarla İngilizler hemen hemen istedikleri gibi at oynatabilmişler, resmî İngiliz makamları kurulmasına çalışılan İttihat ve Terakki'siz siyasi düzenin devamı için, manevî ve siyasal desteklerini esirgememişlerdi. Bununla birlikte, İngilizlerin 31 Mart düzenini daha maddî bakımlardan da destekleyip desteklemedikleri belli değildir. Muhalefeti, 31 Martın patlak vereceğinden önceden haberli saydığımıza göre, İngilizlerin de —aradaki içten ilişkilere bakılırsa— haberli olmaları muhakkak gibidir. Ama 31 Mart arefesinde ayaklanmanın çıkmasını kolaylaştırmak için herhangibir yardımları olup olmadığı da bilinmemektedir (62).

Tuğamiral D. A. Gamble 1908 yılının sonunda yılda 3000 sterlin maaşla donanmayı düzene sokmak üzere iki yıl için Osmanlı hükûmetince tutuldu. Amiral o sırada 52 yaşında olup, daha önce 1893 den başlıyarak 4 yıla yakın bir süre donanma istihbarat bölümünde çalışmış, daha sonra 3 yıl Pariste deniz ataşeliği yapmış ve 1902 den sonra da gemilerde görev almıştı. **The Times**, İstanbul, 27 Aralık 1908.

(62) Bununla birlikte, Philippe de Zara - **Mustapha Kemal, Dictateur** eserinde (Paris, Fernand Sorlot, 1936), s. 61 - ayaklanmanın Abdülhamit tarafından çıkarıldığını, fakat bu konuda Almanya hariç,

Mesele, İngiltere'nin Osmanlı Devletini kendine dostlukla bağlaması açısından ele alınırsa —ki İngilizler, Rusya ile olan yakınlığa rağmen bunun mümkün olabileceğine inanıyorlardı, ya da öyle göstermek istiyorlardı— İngiliz siyasetinin büyük bir başarısızlık olduğu görülür. Zira siyasetlerini Ahrar gibi İmparatorluktaki zayıf bir Meşrutiyetçi fırkanın ve ihtiyar Kâmil Paşa'nın üzerine kurmuşlardı. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi üzerine, Sir Edward Grey'in Lowther'a gönderdiği mektup, bunun itirafı ve güdülmüş olan Ahrarcı tutumun sert bir eleştirmesiydi (63).

büyük devletlerin desteğini gördüğünü iddia etmektedir. Yazara göre, başta baştercüman Fitzmaurice olmak üzere, İngiliz haber alma teşkilatı **(Intelligence Service)** parayla bu işte yardımcı olmuştu. Bütün bu devletler Meşrutiyet ve özgürlük düşüncelerinin sömürgeleri, hatta Rusya ve Avusturya - Macaristan için kendi bünyeleri, bakımından yıkıcı etkileri olacağını gördükleri için Abdülhamit'i destekliyorlardı. Zara, iddialarını temellendirecek kaynak ve deliller vermemektedir. Ayrıca, Abdülhamit'in ayaklanmayı düzenlemediğini, başlatmadığını da biliyoruz. Ama İngilizlerin, ayaklanmayı düzenleyip başlattığını kabul ettiğimiz muhalefete para yardımı ve başka yardımlar yapmış olması mümkündür. Ayrıca, askerin Abdülhamit'e eğilim göstermesi karşısında, muhalefetin askere ve Yıldız'a karşı tavır aldığını biliyoruz. Bu durumda, İngilizlerin ne pahasına olursa olsun İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzak tutmak için, muhalefeti bir yana bırakarak, Abdülhamit'i ya da Abdülhamitçileri para ile desteklemiş olmaları mümkündür. Bu gibi işlerin elçiliklerden çok, haber alma teşkilatlarının eliyle yapılacağı gözönünde tutulacak noktalardan biridir. Rus ve İngiliz elçiliklerince Abdülhamit'e yapıldığı söylenen bir takım kaçma (hatta yardım?) teklifleri, bu devletlerle ve özellikle İngiltere ile Abdülhamit arasında o sıradaki bir yakınlığın, kolayca yabana atılacak bir ihtimal olmadığını göstermektedir.

İngiliz arşivinde (Puplic Record Office) çalışmış olan Firuz Ahmed, 31 Mart sıralarında İstanbul elçiliği ile yapılmış yazışmalarda olağan yoğunluğun hayli altında -bazı belgelerin kaldırıldığı şüphesini uyandıracak kadar az- bir yazışma yoğunluğu bulunduğunu saptamıştır.»

(63) «Türklerin kendilerini düzene sokup sokamıyacakları başka meseledir».

Almanlara gelince: yukarda anlatıldığı üzere, Abdülhamit'i desteklemiş olması yüzünden, Meşrutiyetle birlikte Almanya, Osmanlı Devleti karşısında zor duruma düşmüştü. Bir süre sonra Almanya'nın müttefiki Avusturya - Macaristan'ın Bosna - Hersek'i ilhak etmesi, Almanya'nın durumunu daha da güçleştirmişti. Buna rağmen Meşrutiyetçi Osmanlı Devletini Almanya'ya yaklaştıran önemli bağlar vardı, zira İttihat ve Terakki'nin belkemiğini oluşturan mektepli subaylar arasında Almanya'da okumuş, ya da Osmanlı Ordusunu düzene sokmak için uzun yıllar Osmanlı hizmetinde bulunmuş olan Goltz Paşa tarafından yetiştirilmiş, ya da onunla çalışmış olanlar çok sayıda idiler (64). Meşrutiyet ilân edildiğinde Goltz, Osmanlı hizmetinde değildi. Buna rağmen Osmanlı subayları ile ilişkilerini sürdürmüş, hatta Hürriyetin İlânından bir kaç ay önce İstanbul'daki eski dostlarını ziyaret etmişti. Hürriyetin İlânında ise Mahmut Şevket olayı telgrafla Goltz'a müjdelenmişti (65). Buna karşılık Goltz, eski öğrenci ve

«Kötümser olduğunuzu görüyorum. İttihat ve Terakki ve Genç Türklerin yolsuzluk yönüne sapmakta olduklarını işittikçe ben de öyle olmaktaydım. Fakat şimdi iktidarda bulunan Ordu önderlerinin kararlılığı, disiplini ve gücü beni etkiledi. Belli ki İttihat ve Terakki'nin elindeki gücü çok küçümsedik.»...

«Kâmil'den hoşlanıyordum çünkü -anlatılanlara bakılırsa oğlunun serseri olmasına rağmen- kendisi kişilik sahibi, dürüst ve yaman bir ihtiyara benziyordu. Fakat şimdi iktidarda bulunanlar arasında kabiliyet, kişilik ve iyi niyet sahibi birkaç kişi olmalı, yoksa yaptıklarını bu biçimde yapamazlardı».

«Öyle sanıyorum ki son üç, dört ayda İttihat ve Terakki'ye ve Genç Türklere karşı kendimizi fazlasiyle eleştirici bir tutuma kaptırdık... daha az eleştirici olmalı ve daha çok anlayış göstermeliyiz». Gooch ve Temperley, **a.g.e.**, s. 319-20.

(64) Bayur, **Türk İnkılâbı**, c. 1, s. 234-5.

(65) Paşa'nın Goltz'a çektiği telgraf şöyleydi, «Sadık öğrencilerinizin Osmanlı hükûmetini, meşum istibdadına son vermeğe ve Anayasayı kabul etmeğe mecbur ettiğini Ekselansınıza hürmetle bildirmek-

arkadaşlarına tavsiyelerini eksik etmediği gibi, Meşrutiyeti ve İttihat ve Terakki'yi yazdığı yazılar, verdiği konferanslarla savunmaktan geri kalmamıştı.

16 Mart 1909'da Kayzer Wilhlem II, Goltz'u ziyaret ederek, Osmanlı Ordusunun ıslahı için kendisini Osmanlı Hükûmetinin buyruğuna vermeği tasarladığını açıkladı. Kayzer'in düşüncesi şuydu : Osmanlı Devleti güçlü bir hale getirildikten sonra, Avusturya-Macaristan'la askerî bir ittifak yapacak ve böylece Rusya'nın Balkanlar'da hegemonya ya da fetih emelleri beslemesi imkânsız hale getirilecekti. İlk başta Goltz bu tasarıyı tereddütle karşıladıysa da, sonradan Kayzer'in düşüncesine katıldı (66).

31 Mart ayaklanması çıkınca, Goltz Alman basınında çıkan yazılarıyla ve herhalde başta Mahmut Şevket olmak üzere eski öğrenci ve arkadaşlarına yazdığı mektuplarla duruma yakın bir ilgi gösterdi. **Die Woche** dergisinde, 24 Nisan 1909'da çıkan bir mektubunda, Mahmut Şevket'e başarı gösterebilmesi için hızlı ve sert bir saldırı yapması tavsiyesinde bulunuyor ve bu yolda davranılacağını tahmin ediyordu. Öte yandan, **Neue Freie Presse** gazetesinde 18 Nisanda çıkan ve Goltz'un hazırladığı söylenilen bir inceleme, Rumeli'den İstanbul'a ulaştırma imkânlarını gözönüne alarak, 16 Nisanda başlıyacak bir hareketle 21 Nisana kadar İstanbul önlerine 15000 askerin yığılabileceğini tahmin ediyordu. (Oysa **The Times** bu sırada hareket Ordusunun tehditlerinden «blöf» diye söz ediyor, üç haftadan önce yığınak yapılamıyacağını, zaten Nâzım ve Ethem Paşaların İstanbul yakınında bu yığınağa müsade etmiyeceklerini muhakkak sayıyordu). İnceleme, Edirne'deki Ordunun tutumunun önemli olacağını ve İstanbul üzerine yürüdüğü zaman,

ten şeref duyuyorum. Friedrich Freiherr von der Goltz-Wolfgang Foersler, Denkwürdigkeiten (Berlin, Mittler und Sohn, 1932), s. 312.

(66) Goltz, **a.g.e.**, s. 312-3.

yabancı devletlerin karışmasına yol açmamak için, mutlaka sokak çarpışmalarından kaçınmak gerektiğini ileri sürüyordu. Daha sonra, Goltz'un aynı gazeteye yazdığı bir yazı, muhalefete karşı öc alıcı davranışlardan çekinilmesini tavsiye ediyordu (67).

Burada sorulmağa değer bir soru şudur : önce Hüsnü Paşa'nın kumandası altında gözüken Hareket Ordusunun başına, sonradan Goltz'un pek sevdiği ve takdir ettiği Mahmut Şevket'in geçmesinde, Goltz'un bir rolü var mıdır? Ne yazık ki bu sorunun karşılığını bilmemekteyiz. Yalnız burada Ramsay'ın anlattığı bir söylentiyi anmak gerekir. Buna göre, Hareket Ordusunun masraflarını Almanlar, ya da Almanlarla Avusturyalılar yüklenmişti. Para sıkıntısı içinde bulunan ve demiryolları kendine ait olmıyan Osmanlı Devletinde, binlerce askeri Rumeli'den İstanbul'a getirmenin birçok malî güçlüklere uğraması olağandı. Zaten herhalde bu yüzden Mahmut Şevket'in kendi servetini, ya da karısının servetini bu işe ayırdığı söylentileri basında yansımıştı. Onun için, temellendirilmemiş de olsa, bu dedikoduyu anmak yararsız sayılmamalıdır. Yine Ramsay'ın söylediğine göre, İstanbul'da hemen herkes Hareket Ordusunun başarısını bir Alman zaferi ve bir İngiliz yenilgisi olarak yorumluyordu (68).

(67) Ramsay, **a.g.e.**, s. 42-5; McCullagh, **a.g.e.**, s. 163 n; **The Times**, 17 Nisan 1909.

(68) Ramsay, **a.g.e.**, s. 16, 76. Paşa'nın, karısının birkaç bin liralık servetini bu iş için kullandığı iddiası için bk.: Ziya Şakir, **Mahmut Şevket Paşa**, s. 47.

F. Abdülhamit ve 31 Martta İstibdatçılar :

Gördüğümüz üzere, Harp Divanı, Abdülhamit'in de muhakeme edilmesini gerekli görmüş, fakat bu istek hükümet tarafından kabul olunmamıştı (69). Demek ki Harp Divanı, onu suçlıyabilecek delilleri edindiği kanısındaydı. Bununla birlikte, bu suçlama Abdülhamit'in 31 Mart olayını düzenleyip başlattığını kanıtlamıyor, zira bu bakımdan, ortaya konabilmiş inandırıcı deliller yoktur. Buna karşılık, Türkgeldi, bu işi bilenlerin başında gelmesi gereken Talat Paşa'nın kendisine «birçok defa» Abdülhamit'in suçsuz olduğunu söylediğine tanıktır (70). Marcelle Tinayre da, Ahmet Rıza'nın Abdülhamit'in olayda tarafsız kaldığı yolundaki görüşünü tespit etmiştir (71). Öte yandan, Mevlanzade Rifat ayaklanma sırasında, bunun Abdülhamit'çe düzenlenmiş olmadığını Kuran'a söylediği gibi, sonradan yazdığı kitabında da bu görüşü savunmuştur (72). Ayrıca, Kuran ve Sabahattin Bey gibi Abdülhamit'e düşmanca bir tutumları olan kimseler de eserlerinde ayaklanmadan onu sorumlu tutmayı denememişlerdir bile. Son olarak şunu da hatırlamak gerekir ki, onuncu gün Abdülhamit, Tevfik Paşa'ya, 31 Mart olayından sorumlu tutulmayı kabul edemiyeceğinden,

(69) Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 42.

(70) Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 49; Bayar, **a.g.e.**, s. 400-9.

(71) Danişmend, **31 Mart**, s. 18. (**Notes d'une voyageuse en Turquie**, s. 47'den).

(72) Kuran, **Harbiye Mektebi**, s. 151; Mevlanzade Rifat, **a.g.e.**,

ancak sorumluların soruşturma ile meydana çıkarılması şartiyle saltanattan çekilmeğe hazır olduğunu söylemiştir (73). Bu deliller karşısında, ayaklanmanın Abdülhamit'çe düzenlenmediği sonucuna varılabilir.

Bununla birlikte, açıklanması gereken başka sorular vardır. Bunlardan biri, Abdülhamit'in olayı önceden bilip bilmediği sorusudur. Abdülhamit'in, Meşrutiyetçilerin istediği ölçüde, günlük siyasetten sıyrıldığını söylemek yanlış olur. Hareket Ordusu Yıldız'ı işgal edince, Hürriyetin İlânından sonra bazı istibdatçılar tarafından tütün kıyıcısı Hacı Mustafa Efendi eliyle sunulmuş bazı jurnaller bulundu. Gazetelerde yayımlanan ve Harp Divanında incelenen bu jurnallerin gerçek olduğuna inanmamak için bir neden yoktur, zaten bunların kendisine verildiğini Abdülhamit dahi kabul etmektedir (74). Devlet Şurası üyelerinden Tayyar Bey'in verdiği jurnal, «Dersaadet içinde ihtilâl çıkarmak için mevcut askerin kısm-ı azamı müttefiktir... En başta Mevlanzade Rifat olduğu halde birkaç güne kadar İttihat aleyhine hücum edeceklerdir». diyordu (75). Böylece Abdülhamit'in olaydan az çok haberli olduğu kabul edilebilir. Ama bu bilgi sanıldığı kadar önemli değildi, zira herkes, Hasan Fehmi'nin öldürülmesinden sonra bazı olayların çıkabileceğini duyuyordu.

(73) Ali Cevat Bey-Unat, **a.g.e.**, s. 97-8; İnal, **a.g.e.**, s. 1709-10.

(74) **Abdülhamid'in Hâtıra Defteri**, s. 140-1. Abdülhamit, kendini ve tahtını korumak üzere herşeyi bilmek (jurnal) merakından nasıl vazgeçmediğini anlatıyor: «Tütün kıyıcısı Mustafa Efendi, bir iki defa şunun bunun kâğıtlarını getirmişti. Mahza ceryan-ı ahvale muttali olmak için kabul ettim. Başkâtip Cevad Beyin, Mustafa Efendi'yi, böyle şeylerle padişahı meşgul etmemesini ihtar ile takbih ve muaheze ettiğini işitmiş ve Cevat Bey'e hak vermiştim».

(75) **Tanin**, 20 Mayıs 1909, 256. Başka bir jurnal: «Kariben Mebusanda Halife-i Azamımız hakkında alenen gayrı lâyık harekâtta bulunanları temizliyecekleri haberini şimdi bittahkik anladım». Abdülhamit, durumu hükûmete bildirdiğini, ve onlarla bu konuda bir toplantı yaptığını iddia etmektedir. **Abdülhamid'in Hâtıra Defteri**, s. 136-7.

Önemli olan, bu sezgi ya da bilgileri değerlendirip tedbir almaktı : bunu da kimse yapamadı.

Ele alınması gereken diğer bir sorun da şudur : ayaklanma üzerine istibdadın geri gelmesi ihtimali hangi ölçüde söz konusuydu? Ve bu soru incelenirken gözden kaçınılmaması gereken nokta, istibdadın geri gelmesinin, Abdülhamit'in yeniden müstebit olması anlamına geldiğidir (76). İstibdadın geri gelmesi ciddî bir ihtimaldi, zira daha ayaklanmadan önce bazı kimseler bu uğurda gizli bir cemiyet kurmuşlardı. Bunu, biraz önce söz konusu edilen jurnallerden ve Harp Divanı kararlarından biliyoruz. Bu cemiyetin ileri gelenlerinden olupp idam edilenler 1) Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Encümeni üyesi ve **El Adi** ve **Protesto** gazetelerinin yazarı Nadirî Fevzi Bey, 2) Devlet Şurası üyelerinden Tayyar Bey, 3) Rüsumat İstatistik Kalemi Müdürü Tevfik Bey, 4) Mabeyn özel tütün kıyıcısı Hacı Mustafa Efendi, 5) Muhasip Miralay Halil Bey. İlk dördünün suçu, «harekât-ı ihtilâliye ve irticaiyeyi ihzar zımmında» gizli bir cemiyet kurmak, Abdülhamit'i istibdadı geri getirmesi için kışkırtıp korkutan jurnaller hazırlamaktı. Ayrıca ilk üçü çeşitli tarihlerde «bu hususlar için» mabeynden para almışlardı. Miralay Halil ise Cemiyete sonradan katılmıştı.

Buradaki «harekât-ı ihtilaliyle ve irticaiyeyi ihzar zımmında» cümleciğinden ilk bakışta Cemiyetin 13 Nisan 1909 günü Sultanahmet'te yapılan askerî ayaklanmayı düzenlediği anlamı çıkmaktadır. Ama bunun, yalnızca **ayaklanma başladıktan sonraki** faaliyetleri kapsıyabileceği de kabul edilmelidir. Biz, Harp Divanı zabıtlarını görememiş olmamıza rağmen, bu ikinci yorumu kabul etmek eğilimindeyiz. Zira öyle olmasaydı askere pek kolaylıkla istibdat lehinde

(76) İstibdat derece derece de olabilirdi, yani 1908 öncesinin koyu istibdadı olmadan da, «daha müstebit» bir «Meşrutiyete» gitmek de söz konusu olabilirdi.

bir gösteri yaptırılabilirdi ve böyle bir gösteri de Yıldız önünde, ya da Babıâli önünde yaptırılırdı. Oysa ayaklanmanın Meşrutiyete karşı bir niteliği yoktu, Şeriat parolası ise bazı Meşrutiyetçilerin kullandığı bir parolaydı. Ayrıca, Nadirî Fevzî'nin jurnalinde cemiyetler anlatılırken hepsinin Padişaha zararlı olduğu, ama İttihat ve Terakki'nin «ehven-i şer» durumunda olduğu söylenmekteydi (77). Onun için istibdatçıların Abdülhamit'e tamamen düşman olan Ahrarı bırakıp, Abdülhamit'le uzlaşmış bulunan İttihat ve Terakki'ye saldırmaları açıklanması hayli zor bir davranış olurdu. Sonra, beş kişilik istenmiyen mebuslar listesine Padişahın servetiyle uğraşan Rıza Nur gibilerinin de sokulması gerekirdi.

Zaten söz konusu jurnaller incelendiğinde, bunların sırnaşıklık derecesine varan para istekleriyle dolu olduğu görülür (78). Bu bakımdan gizli cemiyetin, Abdülhamit aleyhindeki faaliyetleri haber vermek amacı ya da bahanesiyle kurulmuş bir para sızdırma cemiyeti olduğu kanısı uyanmaktadır. Jurnallerde para istiyen bir haber kaynağı olarak sık sık Avnullah adının geçmesi, Fedakâranın başkanını ve o cemiyetin şantajcılığını akla getirmektedir. Jurnaller Ahrarcılar hakıknda bazı bilgiler vermekle birlikte ayaklanma hazırlıklarını iyice ortaya çıkarabilmek için daha fazla para istemektedir. Ancak ayaklanma başladıktan sonra, gizli cemiyet faaliyete geçebilirdi. Mebusan önünde ayaklanma olacağı haberini veren Tevfik Bey'in jurnalinde 60-70.000 kişilik cemiyetin artık önüne geçilemiyeceği söylenirken, herhalde bu kastediliyordu. Yani bu, İttihat ve Terakki tas-

(77) **Tanin,** 24 Mayıs 1909, 260.

(78) Nadirî Fevzi'nin bir jurnali, kendisine iş bulunmasını istiyordu. **Tanin,** 27 Mayıs 1909, 260. Ali Cevat, mabeyinci Galip Bey eliyle verilmiş paraların «bir takım sahtekârlara» kaptırıldığından söz ediyor. **a.g.e.,** s. 41.

fiye edildikten sonra, gizli cemiyetin Ahrarı kolayca bir yana itebileceği anlamında yorumlanabilir. Gerçekten de, ayaklanmanın kötü düzenlenmiş olması yüzünden bu amaç bir ölçüde gerçekleşti.

Ayaklanma karşısında Abdülahmit'in ilk amacı kendini ve tahtını korumak olabilirdi. Nitekim, Esat Paşa'nın, Sultanahmet'e gelmesi, ya da saltanat arabasını göndermesi yolundaki tekliflerini reddetmişti. Ayrıca, Kâmil ve Nâzım Paşaların işbaşına gelmeleri yolundaki istekleri de, mebus Müfit Bey'den öğrenmiş olması muhakkak olduğu halde, bu isteklerin askerce de yeterince benimsenmemiş olmasından yararlanarak, yerine getirmedi. Fakat bunun nedeni, herhalde kendisinin ve onu savunan bazı yazarların iddia ettikleri gibi, (79) yalnız siyasal akımlar karşısında tarafsızlık gütmek istemiş olması değil, daha çok kendisine karşı olduğunu sandığı bir ayaklanmayı hedefinden uzaklaştırmak içindi.

Zaten ayaklanma sırasında asker, ne Abdülhamit'in lehinde ne de aleyhinde gösteri yapmıştır. Askerin Abdülhamid'e geleneksel bağlılığı ve «Padişahım çok yaşa» duasını her yerde tekrarladığı düşünülürse, ayaklanmanın Abdülhamit'e karşı olması ya da hiç olmazsa ondan yana olmaması için çalışıldığı sonucuna varılabilir. Buna rağmen, Ali Çavuş'un kumandasındaki birlikler Yıldız'da duayı unutmamışlar ve hele Harbiye Nazırının değişmesi, affın da kabul edilmesi karşısında, Abdülhamit'den yana propagandalara elverişli duruma gelmişlerdi.

Hareket Ordusu ile 31 Martçı askerler arasındaki çarpışmalarda yaralanıp da hastaneye kaldırılan isyancıların üstlerinden beşer lira kadar para çıkıyormuş, erbaşlarda bu miktar ortalama yirmi beş liraymış. Taksim kışlasında 31

(79) Nicolaides, **a.g.e.**, s. 178-9; **Abdülhamit'in Hâtıra Defteri**, s. 138.

Mart günü askeri ayaklanmaya çağıran ve Yıldız uşaklarının oğulları bulunan iki çavuşun üstlerinden ellişer lira çıkmış, her askerde ise en az on lira çıkıyormuş. Bulunan paralar Harbokulunda masalara yığılınca 27000 lira tuttuğu görülmüş. Din adamı kılığında yakalanan bazı kimselerin üstlerinden 12300 lira toplanmış (80). Bu iddialarda mübalağa olabilir. Ne var ki, 31 Mart olayının çıkarılmasında olduğu kadar, Hareket Ordusu gelinceye kadar da büyük paraların dönmüş olması muhakkaktır. Bazılarının ayaklanmayı çıkartmak için para verdiği kabul edilirse, Abdülhamit'in de askeri kendisine bağlamak için para verdiği kabul edilebilir. Nitekim ikinci muhasip Cevher Ağa, istibdadın geri gelmesi için «lâzım gelenlere akçe» dağıtmaktan ötürü idama mahkûm olmuştu (81).

Abdülhamit, ötedenberi parayla insanları kendine bağlıyabileceğine inandırdı. Hürriyetin İlânından sonra da bu yola gizlice devam etmişti (82). Bundan başka Abdülhamit, ayaklanmanın Ahrarcılarca düzenlemiş olduğunu, onların da Reşat Efendi'yi tahta çıkarmak istediklerini Nadirî Fevzi'nin jurnallinden biliyordu. (Ahrarcıların Abdülhamit'e Jön Türklük günlerinden kalma düşmanlığı sürdürdükleri, herkesçe zaten bilinen bir gerçekti). Esat Paşa'nın tekliflerine karşı gösterdiği tepkiler de, kendisini tehdid altında gördüğünü gösterir (83). Ali Kabulî olayı ise bütün korkularının gerçek olduğunu sanki meydana koymuştu. Bu bakımdan kendisinin gizli cemiyete dört elle sarıldığı, onlarla ve

(80) McCullagh, **a.g.e.**, s. 211, 236, 247. Bu çeşit diğer iddialar için bk. s. 50-1, 56, 189.

(81) **Siper-i Saika-i Hürriyet**, 24 Nisan 1325, 27-51.

(82) Gizli cemiyete verilen paralardan başka, Ali Cevat da gazetelere para verildiğine tanıktı. Hatta Vahdetî de gazete çıkarmak için Yıldız'a başvurmuştu. **a.g.e.**, s. 40-1, 45.

(83) Ali Cevat'a göre Abdülhamit, «kıyamın kendisi aleyhinde tertip edilmiş olduğuna kani» idi. **a.g.e.**, s. 56.

Cevher Ağa ile bir takım yerlere para dağıttığını tahmin etmek yanlış olmaz. Nitekim Yıldız'a gelen Çatalca topçu askerleri havanın nasıl estiğini öğrenmiş olmalıydılar ki, orada yemek istediler ve kendilerine selâm-ı şahaneyi getiren Şehzade Addurrahim Efendi'ye rütbe, nişan ve atiye istiyen dilekçeler yağdırdılar.

Abdülhamit'in kendisini tehdit altında gördüğünün bir işareti de; askerin bütün taşkınlıklarına rağmen onların suyuna gitmek istemeseydi. Ayaklanan askeri affettikten sonra kışlalarına dönmelerini öğütlediği halde, asker sabahlara kadar ve ertesi gün havaya ateş etti, subayların canına kastetmek dahil, her türlü taşkınlığı yaptı. Abdülhamit Kanun-u Esasînin 7. md.si gereğince, başkumandan olduğu halde askere değil serzenişte bulunmak, onlara öğüt bile vermek istemedi ve Ali Cevat Bey'in bu yoldaki iyi niyetli çabalarını «askerlerin sadakatini bozmak istiyorlar» diye boşa çıkardı (84). İkinci fırkanın başına Şevket Paşa'yı getirmek istemesi de «asker istiyor» gerekçesiyleydi. Yıldız'a sığınmış olan ve askerin öldürmek için eline geçirmek istediği Ferik Cevat Paşa ve Miralay Şevki Bey'in Saraydan çıkarılması buyruğu da Abdülhamit'den çıkmamış olsa bile, ayaklanma süresince Abdülhamit'in takındığı tavra aykırı değildir. Bu tavır da şöyledir : askerin suyuna gidilmezse, yaptıkları engellenmek istenirse, bir zamanlar bağlı olduğu İttihat ve Terakki'ye karşı döndüğü gibi, kendi aleyhine de dönebilirdi. Bu hoş görme tavrı askerin mektepli subayları öldürme niyetlerine kadar uzanabiliyordu.

Güvenliğini sağlıyabilmek için Abdülhamit'in aldığı diğer tedbirleri de kısaca hatırlatmak yararlı olur. Tevfik Paşa'ya Harbiye ve Bahriye Nazırlarının tayinini Padişaha

(84) Üçüncü avcı taburunun kumandanı mümtaz Kolağası Aziz Bey'in raporuna göre beşinci gün, askeri Yıldız'a bağlamak için harcanan çabalar artmış bulunuyordu.

ait bir yetki olarak kabul ettirmek istemesi bunların başında gelir. Oysa Sait Paşa bu esası kabul ettiği zaman gösterilen şiddetli tepkiyi ve bunun sonucunda Paşa'nın devrilişini unutmuş olması imkânsızdı. Diğer bir tedbir, Yıldız'dan alınarak, Eyüp'teki İplikhane kışlasına yerleştirilmiş olan askerleri, ayaklanmanın ikinci günü yeniden Yıldız'a getirtmesiydi.

Abdülhamit'in askeri kendisine bağlama çabalarının olağanüstü başarısı, Ali Kabulî Beyin öldürülmesi olayında, son Selâmlıkta, askerin Abdülhamit'e gösterdiği bağlılık gösterisinde kendini belli etti. Hükûmet de bunun farkındaydı : sekizinci günde Rifat Paşa, İngiliz elçisine elçiliklerin bombardıman edileceği söylentisini haber verirken, bu durumda yalnızca Abdülhamit'in tedbir almak durumunda bulunduğunu da elçiye hatırlatmıştı.

Abdülhamit'in kendini koruma çabalarına en çok âlet olanlar, istibdadın geri gelmesini istiyen kimselerdi. Bunların çoğu, kazanç hırsı ile Yıldız'a üşüşmüş bulunuyorlardı. 31 Marttan sonraki olayları inceleyince, bunların alttan alta geniş bir faaliyete giriştikleri anlaşılır. Abdülhamit'in medreselere para vereceği hakkındaki esrarengiz ilâve de herhalde bu gibilerin işiydi. Abdülhamit isteseydi, bu adamların çalışmaları ile eski istibdat geri gelebilir miydi? Buna olumsuz cevap vermek gerekir, zira mektepli ve ulema Meşrutiyetçi olduğu gibi, bütün siyasal fırkalar da Meşrutiyetçilik için birleşik cephe kurmuşlardı. Sonra da —Hareket Ordusunun gelmediği kabul edilirse— Rumeli ordularının Meşrutiyetçiliği karşısında hiç olmazsa Meşrutiyetin ana esaslarını ve dış görünüşünü korumak zorunluğu olurdu. Yani, II. Meşrutiyet, birincisi gibi köksüz, siyasal destekten yoksun değildi. Hatta, bir savaş, ya da büyük devlet işgali durumunda bile, düpedjz eski koyu istibdat düzenine dönmek imkânsız olurdu. Ama görülüyor ki, Meşrutiyetle

birlikte, Abdülhamit'in eskisinden daha fazla söz sahibi olması yolu açıktı. Abdülhamit de, bütün Meşrutiyetçilik iddialarına rağmen herhalde bu yolda ilerlemeğe hiçbir itiraz etmezdi.

Abdülhamit'in, kendisini 31 Mart ayaklanmasının tehlikelerinden korumak konusunda başarı gösterdiği kabul edilmelidir. Ama bu yolda, kendisinin harcadığı ya da kendisi adına harcanan çabaları büyük birer siyasal hata olarak yorumlamak da mümkündür. Zira bu çabalar Abdülhamit'i İttihat ve Terakki'nin ve Hareket Ordusunun gözünde suçlu durumuna getiriyordu. İstibdatçılar eliyle askere para dağıtmak, mektepli subayları öldürmek istiyen askerleri hoşgörmek, cinayetleri, baskıları, taşkınlıklarıyla 31 Martın getirdiği bütün durumları kabullenmek ve buna karşı en küçük bir itirazda bulunmamak... (85) Sonra da, Rumeli'den çekilen protesto telgraflarına karşılık bir şey olmamış, ya da herşey yoluna girmiş gibi tavırlar takınılması, gerçeklere aykırı düştüğü gibi, iyi bir siyaset de sayılamazdı. Bunlar, mekteplilerin, Hareket Ordusunun, İttihat ve Terakki'nin affedeceği şeyler değildi. Bu sırada Ahrar, Abdülhamid'in eline geçirmiş olduğu İstanbul askerinin maneviyatını ve savaş gücünü kırmak için Cemiyet-i İlmiyenin işbirliğiyle kampanya açıyor, Yıldız'ı lekelemek ve gözden düşürmek için elinden geleni yapıyordu. Görülüyor ki, Abdülhamit, İstanbul içinden kendisine yönelen tehlikeyi savuşturmak

(85) Yalnız Mahmut Muhtar Moda'da Sir W. Whittall'ın evine sığındığında ve ev de Paşa'yı öldürmek niyetinde askerle çevrildiğinde, Abdülhamit, gönderdiği bir telgrafla, askerin kuşatmayı kaldırmasını sağladı. Bununla birlikte, bu telgrafın çekilmesinde, Paşa'nın bir İngiliz'in evinde kuşatılmış olmasının rolü olup olmadığı meraka değer. **Abdülhamid'in Hâtıra Defteri,** s. 138. Ramsay'a göre, askerler, Paşa'yı yakalamak için Abdülhamit'den buyruk aldıklarını iddia ediyorlarmış; çekilen telgraf da Abdülhamit'ten habersiz, Yıldız'daki yüksek rütbeli ve Sir Whittall'ın dostu olan bir subay tarafından çekilmiş. **a.g.e.,** s. 80-3.

uğruna, İstanbul'un dışından gelen tehlikeyi hiç hesaplamamış ve böylece tahttan indirilmesini muhakkak kılmıştı. Biraz geç de olsa, İttihat ve Terakki'yi okşıyacak tedbirler alsaydı, belki tahtını koruyabilirdi. Belki diyoruz, zira İttihat ve Terakki'nin, fırsat bulunca Abdülhamit'i tahttan indirmeğe niyetli olduğu ve Hürriyetin İlânında, gücü yetmediği için bunu yapamadığı söylenebilir. Ama o sefer Abdülhamit, Meşrutiyeti ilân ederek İttihat ve Terakki'ye rağmen tahtta kalabildiği gibi, bu sefer de İttihat ve Terakki'ye uygun bir siyaset izleseydi, tahttan indirilmesini belki önliyebilirdi.

Abdülhamit'in, İttihat ve Terakki'yi hesaba katmayan bir tutum sürdürmesinin nedenleri neydi? Ali Cevat Bey'in, **Tanin**'e yaptığı açıklamaya göre, Abdülhamit, Ethem Paşa'nin elinden çekip aldığı bir telgrafta, 2. Ordunun Dedeağaç'a üç tabur asker göndereceğini okumuştu. Bu taburlar, aslında Adana'ya gönderilecekti, ama Abdülhamit bunların Hareket Ordusunun başlıca gücü olduğunu sanmış, böylece gelen Orduya aldırmaz olmuştu (86). Abdülhamit gibi çeşitli haber kaynakları olan birisinin böyle kolayca aldanmış olmasına inanmak zordur. Bununla beraber böyle bir yanılgının bir-iki gün bile sürmesi, Abdülhamit'in birçok yanlış adımlar atmasına sebep olmuş olabilir. Ondan sonra da Mahmut Şevket'in sekizinci günden başlıyarak Padişahın tahtta kalacağına dair verdiği teminat da Abdülhamit'i rahatlatmış sayılabilir. Böylece Hareket Ordusu bütün heybetiyle İstanbul ufuklarında belirdiği halde, Abdülhamit, verilen teminata güvenerek, İttihat ve Terakki'yi kazanmak için tedbir almayı gereksiz görmüş olabilir.

Ele alınması gereken son bir mesele de, Hareket Ordusuna karşı direnilmesi için bazı kumandanların Abdülhamit'e yaptıkları teklif, daha doğrusu ricadır. Bunlardan biri Muhasip Miralay Halil Bey'di. Gördüğümüz üzere, bu adam

(86) **Tanin,** 20 Mayıs 1909, 256.

Harp Divanınca idam hükmü giydi (87). Onun gizli cemiyete üye olduğu, daha önce Abdülhamit'e jurnaller sunmuş bulunduğu da muhakemesinde anlaşıldı. **Hâtıra Defteri**'ne göre, Hareket Ordusuna karşı direnilmesini tavsiye eden biri de Nâzım Paşa'ydı. Herhalde Paşa'nın amacı, Miralay'ınki gibi, Abdülhamit'i korumak değil, Hareket Ordusunu İstanbul'a sokmamaktı (88). Abdülhamit'e yapılan bu gibi tekliflerin Hüsnü Paşa'nın sert, kararlı ve Padişahın adını hiç anmıyan bildirileri üzerine ve Mahmut Şevket'in verdiği ilk teminattan önce, yani herhalde yedinci ya da sekizinci gün yapıldığı tahmin olunabilir. Abdülhamit bu teklifleri reddetti, çünkü kan akıtılmasını önliyerek, belki de Hareket Ordusunun saygısını ve desteğini kazanacağını umuyordu.

(87) **Siper-i Saika-i Hürriyet,** 15 Mayıs 1325, 49-72; **Abdülhamit'in Hâtıra Defteri,** s. 145.

(88) **Hâtıra Defteri,** s. 141; Ziya Şakir, **Sultan Hamit'in Son Günleri** (İstanbul, Anadolu Türk Kitap Deposu, 1943), s. 153. Bu son eserde, Abdülhamit, askerî direnmeğe kışkırtan Nâzım Paşa'ya bu davranışına son vermesi için haber yolladığını iddia ediyor. (Abdülhamit'in özel doktoru Atıf Bey'in tanıklığına göre), Ziya Şakir, diğer bir eserinde Nâzım Paşa ile tüfekçibaşı Tahir Paşa'nın Abdülhamit'e direnme teklif ettiklerini söylüyor: **Mahmut Şevket Paşa,** s. 51. Danişmend, «bir iki müşir ve ferik» tarafından teklif yapıldığını ileri sürüyor. **Kronoloji,** s. 376.

G. Tevfik Paşa Hükûmeti :

Tevfik Paşa hükümetinin durumu pek zordu, (89) zira Osmanlı tarihinin en güçsüz hükûmetlerinden biriydi. Bir kere, İstanbul'daki askere söz geçiremiyordu. Bunu, Hareket Ordusu İstanbul'a girmeden önce Hariciye Nazırı Rifat Paşa İngiliz elçisine itiraf etti. İkincisi, hükûmet taşraya söz dinletemiyor, İttihat ve Terakki'nin aldığı tedbirler yüzünden taşrayla doğru dürüst haberleşme bile yapamıyordu. Rumeli'ye gönderdiği buyruklara karşılık, oradaki hükûmet memurları hükûmeti tanımadıklarını bildiriyorlardı. Üçüncü olarak, hükûmet Mebusandan güven oyu alamadı, zira Hareket Ordusunun yaklaşmasıyla durumu belirsizleşti. Mebusan, taşranın tanımadığı ve belki de Hareket Ordusunun devirmek istiyeceği bir hükûmete güven oyu vermek istemiyordu. Son olarak, Nâzım Paşa'nın, Harbiye Nazırı olamamasına rağmen, 1. Ordu kumandanı olarak, âmiri bulunan Ethem Paşa'dan ve hatta bütün kabineden daha nüfuzlu olduğu seziliyor. Nâzım, kabine toplantılarının bir çoğuna katıldı. Bu toplantılarda Hareket Ordusuna karşı takınılan tavırların tespit edilmesinde büyük payı olduğu tahmin edilebilir.

Hükûmetin diğer bir özelliği, muhalefete eğilimli olmasaydı. Bu, Tevfik Paşa'nın bir bakıma kendinde varolan bir

(89) Ali Şevki'nin bildirdiği gibi, Paşa'nın ilk günlerde sık sık konyak içmek ihtiyacında oluşu, Danişmend'e göre ölüm tehlikesi karşısında sinirlerini yatıştırmak içindi, **31 Mart,** s. 33.

özellik de sayılabilir, zira hatırlanacağı üzere, Kâmil Paşa hükûmetinin düşmesiyle son bulan bunalımda, İttihat ve Terakki'nin istifa edilmesi için yaptığı üstelemelere karşı koymuş bir nazırdı. İngiliz elçilik raporlarının ondan yana olumlu yargıları da bu düşünceyi doğrulamaktadır. Fakat ayaklanma sonucunda İttihat ve Terakki'nin İstanbul siyaset sahnesinden silinmiş olmasının da herhalde kabinenin bu eğilimde payı olsa gerektir, zira kabine üyelerinin yedi tanesi İttihat ve Terakki'nin tuttuğu Hilmi Paşa kabinesinden aktarılmıştı. İngilizlerin Hareket Ordusunun gerçekleşebileceğine ve hele İstanbul'a girebileceğine ihtimal vermemeleri gibi, hükûmet bakımından da bunların gerçekleşmesi herhalde imkânsız şeyler gibi görünmüş olacaktı. (Biraz bu kanıdan ötürü değil midir ki İstanbul, olayları görmezlikten gelerek, hükûmeti, Meclisi ve Padişahı ile ısrarla işlerin yolunda olduğunu iddia edebilmiştir?).

Kabinenin, ya da Tevfik Paşa'nın muhalefete eğilimli olduğunu gösteren şeyler, İsmail Kemal'e yapılan nezaret teklifi ve 1. Ordu kumandanlığına Nâzım Paşa'nın getirilmesidir. İşleri yolunda göstermeğe çalışmak, İttihat ve Terakki'lileri korumak konusunda gösterilen ihmal, Hareket Ordusunun İstanbul'a girmemesi için harcanan çabalar da bu yönde yorumlanabilir. Şunu da belirtmek gerekir ki, yaşlı Babıâli Paşalarının genel olarak İttihat ve Terakki'ye karşı bir tavırlarından söz edilebilir. Zira, daha çok genç ve siyasal tecrübesi az (daha doğrusu farklı) subayların elinde bulunan İttihat ve Terakki, sürekli olarak bu Paşaların işlerine karışmaktaydı. Hilmi Paşa gibi buna boyun eğen Paşaların bile bundan hoşnutsuz olmaları normaldi (90). Onun için hükûmetin, çıkabilecek karışıklıklardan ürktüğünden

(90) İbnülemin, Ali Fuat Türkgeldi gibi eski Babıâli memurlarının yazılarındaki tavırlarından da bu hoşnutsuzluğa katıldıkları belli olmaktadır.

dolayı Hareket Ordusunun şehre girmesine karşı koyduğu söylenebilirse de, bu tavırla, İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarının yeniden kurulması ihtimali karşısındaki isteksizliğin de bir payını aramak yerinde olur. Hükûmet, ayaklanma sonucunda kurulan siyasal düzenden, İttihat ve Terakki ya da Hareket Ordusu derecesinde hoşnutsuz olmadığı için, İstanbul'a giriş sırasında karışıklık çıkması ve yabancı devletlerin karışması tehlikesine daha fazla öncelik vermekteydi. Fakat bu uğurda kabilenin son bir çare olarak onuncu gün Mahmut Şevket'e karşı kullanmağa kalkıştığı nüfuz (denebilir ki bu, Tevfik Paşa kabinesinin bütün kısa ömrü boyunca gösterdiği tek sertlik ya da kararlılıktı) hiç bir sonuca ulaşamadı. Hareket Ordusunun İstanbul'a girmesinden sonra ise, kabine, belki de iyi niyetleri yüzünden istifade gösterdiği gevşeklik nedeniyle bir çeşit hareket sayılabilecek muamelelere uğradı.

Hareket Ordusunun İstanbul'a girmemesi görüşünü en etkili biçimde savunan kimse herhalde Nâzım Paşa'ydı. Tutkuları çok geniş olan Paşa, gördüğümüz gibi, bazı kimselerin tanıklığına göre, Hareket Ordusunun şehre girmeğe kalkışması halinde, buna karşı direnilmesini istiyordu ve bu uğurda İstanbul askerini kışkırtmıştı. Nâzım Paşa, Hareket Ordusunun işgaline belki çaresiz razı olacaktı, yalnız bunun bir takım şartlara bağlanmasını, yani bir uzlaşma sonucu olmasını istiyor olmalıydı. Nitekim hükûmet de iki ordu kumandanının görüşmesinde ısrar ediyordu. Fakat, hükûmetin teklif ettiği gibi, iki yanın kararlaştıracağı bir yerde buluşma yerine, Mahmut Şevket, Nâzımı doğrudan doğruya Ayastafanos'a çağırdı ve gelince, onu alakoyduktan sonra (aslında bu onu hapsetmekti), İstanbul'u işgal etti. Bu sırada Nâzım Paşa'nın gizli önderliği ya da teşvikiyle Hareket Ordusuna karşı düzenli bir direnmeye kalkışıp kalkışmıyacağı, eldeki bilgilere göre kolay çözülemiyecek bir sorudur.

H. Meclis :

Mebusan Meclisi, Meşrutiyet düzeninin en ayırdedici resmî organı olarak büyük önem taşıyordu. Ama açılıştan Abdülhamit'in tahttan indirilmesine kadar Mebusan çalışmalarının genel bilânçosu pek de yüz ağartıcı sayılamaz. Mebusların büyük çoğunluğu İttihat ve Terakki listelerinden seçilmiş oldukları halde, bunlar, İttihat ve Terakki'nin görüşlerine inanmaktan, hatta bunları bilmekten uzaktılar. Bununla birlikte, mebusları ancak bir dereceye kadar suçlayabiliriz. Bir kere istibdat yıllarında siyasal terbiye bakımından Osmanlı Devleti ve özellikle müslümanlar hiçbir ilerleme göstermediler, belki amansız bir baskı ve hafiyelik düzeni sonucunda gerilemeden söz edilebilir. Öte yandan, İttihat ve Terakki, amaçlarını ve yöneticilerini gizli tutan bir dernek olarak, mebuslarını siyasal bakımdan eğitip parti disiplinine sokacağına, özellikle Türkçülük amacını gizlemek için bunu yapmamış, mebuslarla yeterli ilişkiler kurmamıştı. Bu davranışta, tek başına Meşrutiyetin ve Mebusan Meclisinin, Osmanlı Devletine mucizeli çözümler getirmeğe yeteceği inancının da bir payı olabilir.

İttihat ve Terakki'nin 1908'de yapılan Kongresi, Meclisteki İttihat ve Terakki üyesi mebusların İttihat ve Terakki «Fırka-i Siyasiyesi» adı altında çalışmalarını öngörmüştü. Meclisin ilk çalışma aylarında Fırkanın varlık gösterdiğine dair bir işaret yoktur. Bunun için iki neden akla geliyor :

1) İttihat ve Terakki listesinden olmakla birlikte, İttihat ve Terakki üyeliğine sahip olan mebuslar pek azdı. 2) İttihat ve Terakki'nin Fırkayı teşkilâtlandırmak konusunda isteksizliği. Zira, Fırkanın varlık göstermesi Cemiyeti ve Merkez-i Umumîyi zayıflatabilir, bunların durumlarını sarsabilirdi. Sonra, Fırkanın etkin bir kuruluş olması, mebuslar arasında milliyet, ya da iktidar-muhalefet esasına göre kapanması zor görünen uçurumlar açabilirdi.

Hüseyin Cahit'in gensorusu üzerine Kamil Paşa'nın 13 Ocak 1909'da oybirliğiyle güven oyu alması karşısında İttihat, mebuslara bir yazı göndererek, onların oylarını ve davranışlarını etkilemek iddiasında olmadığını, istedikleri gibi davranmakta serbest olduklarını açıklamıştı. Fakat İttihat ve Terakki ile Kâmli Paşa arasında anlaşmazlık patlak verdiğinde, İttihat ve Terakki, mebusları parti disiplinine sokmamasının cezasını çekti. Zira Cemiyetin, Paşa ile ölümkalım çatışması halindeyken, hemen Paşa'yı devirmesi gerekiyordu. Onun için İttihat ve Terakki, Paşa'nın mutlaka ve hemen devrilmesini sağlamak için en kestirme gibi görünen yola başvurdu : askerî kuvvet gösterileriyle Paşa'nın 13 Şubat 1909'da düşmesini sağlama bağladı. Fakat bu olaydan sonra da gevşek davranıldığı anlaşılıyor, zira ancak 11 Nisan 1909'da, yani Paşa'nın düşmesinden iki ay kadar sonra ve ayaklanmadan iki gün önce, Fırkanın değiştirilmiş (*muaddel*) *programı* ve içtüzüğü *ilân olundu*. Fırka yönetim kurulu başkanı Emrullah ve kâtip Ahmet Nesimî'nin açıklamasına göre Fırka yeni belgeleri 22 Mart (1325) (4 Nisan 1909) günkü toplantıda kabul etmişti. Bunlara göre Fırka, İttihat ve Terakki Cemiyetine «mensup» mebuslardan kuruluydu. Herhalde «mensup» üye anlamında kullanılmıştı, zira Hüseyin Cahit'in ertesi gün yazdığı başyazı Fırka üyelerinin yüz kırkın üstünde bulunduğunu ve Fırkanın programını kabul eden mensupların, Cemiyete «mensup olsunlar olmasın-

lar» Fırkaya girebileceklerini açıklıyordu (91).

Herhalde İttihat ve Terakki'yi Fırka işini ciddiyetle ele almağa sevk eden etkenlerden bir diğeri de muhalefetin İttihat ve Terakki'ye karşı yönelttiği sert eleştirilerdi. Özellikle Rıza Nur'un «Görüyorum ki İş Fena Gidiyor» yazısıyla (12 Mart 1909) keskinleşen bu saldırılara göre İttihat ve Terakki, parlamentoyu sanki bir yana iterek, hükûmetin işlerine karışan gizli bir Cemiyetti. Bu da meşrutiyet düzenlerinde görülmemiş bir durumdu. İttihat ve Terakki bu gibi saldırılara belki aldırmıyabilirdi, ne var ki İngiltere'de bu gibi eleştirilerin üzerinde önemle duruluyor, bunlara hak veriliyordu. İttihat ve Terakki, Cemiyet olarak gizliliğine son vermek istemediği gibi hükûmeti de deneti altında tutmak niyetindeydi. Onun için Fırkayı geliştirip ortaya çıkarırsa ve kendisi de sözde hükûmet işlerine karışmaz bir tavır alıp, bu işi el altından Fırkaya gördürürse, belki görünüşü kurtabileceğini sanıyordu (92). Gerçekten de Rıza Nur. Meclisteki Fırkaların «kendisinden» olmasını, yani Meclisin içinden çıkmasını istiyordu.

Denebilir ki İttihat ve Terakki Fırkası daha önceden teşkilatlanıp, mebuslar parti disiplinine sokulsalardı, muhalefet belki 31 Mart ayaklanmasını denemezdi. Zira muhalefete göre Kâmil Paşa'nın düşürülmesi, İttihat ve Terakki'nin Meclise verdiği «gözdağı» sonucuydu. Bu gözdağı kalktığı anda Meclis, ilk gensoruda olduğu gibi, Paşa'ya güven oyu verme doğrultusuna kendiliğinden dönecekti. İşte 31 Martın amacı da İttihat ve Terakki'nin gözdağına

(91) **Tanin**, 12 Nisan 1909, 251; «İttihat ve Terakki Fırkası,» 13 Nisan 1909, 252.

(92) Nitekim, gördüğümüz üzere, 22 Mart 1909 da **Takvim-i Vekayi**'de çıkan Sadaret genelgesi Mebusanın toplanmasiyle İttihat ve Terakki'nin (mebusların) artık siyasî fırka halini aldığını, onun için de İttihat ve Terakki Cemiyetinin hükûmet işlerine karışamıyacağını bildiriyordu.

son vermekti. Oysa mebus çoğunluğunun İttihat ve Terakki fırka disiplinine girdikleri iyice anlaşılsaydı, gözdağını kaldırmak diye bir şey pek söz konusu olamazdı. O zaman mebusların, Mebusan Beyannamesinde görüldüğü üzere, ayaklanmayı normal bir olay saymaları, Ahmet Rıza'nın istifasını kabul edip (bu durumda Ahmet Rıza belki de istifa etmezdi) **El İslâm**'da yazılar yazmış olan Halep mebusu Mustafa Efendi'yi seçmeleri imkânsız ya da pek zayıf bir ihtimal olurdu. Ayaklanmayla birlikte mebusların İttihat ve Terakki'ye taban tabana zıt davranışlarda bulunmaları, 31 Marttan önce bunların gözdağı etkisi altında olduklarını ispatlamaz : olsa olsa, parti disiplininden yoksun oldukla rını ve bu sefer 31 Martın gözdağı altına girdiklerini gösterir. Sayıları az da olsa, ilk günü Meclise gelen mebusların İsmail Kemal'i başkan seçmeleri bunun bir işaretidir. Fakat istibdat tehlikesinin belirmesi, Hareket Ordusunun yaklaşması ve Rumeli'den protesto telgraflarını artması oranında 31 Martın gözdağı kalktı. Bunu anlıyan İsmail Kemal, mebusların gözdağı etkisi altında yapmış oldukları, 31 Martçı doğrultudaki karar ve davranışları reddetmemeleri için, beşinci gün Mecliste boşuna çırpındı.

Mebuslar ilk başta iç savaş tehlikesini önlemek için Hareket Ordusunu geri döndürmeği denedilerse de, gerek öncü birlikleri kumandanlarının, gerekse Hüseyin Hüsnü'nün kararlılığı karşısında havanın nasıl estiğini anladılar. Bu anlayışın bir sonucu olarak mebuslar (ve ayan üyeleri) Ayastafanos'da toplanmayı itirazsız kabul ettiler. Belki de daha önce kendilerini 31 Martın akıntısına bırakıvermiş olmanın suçluluk duygusu içinde, Ayastafanos'da ilk düşündükleri şey, Abdülhamitin tahttan indirilmesi oldu. Zira bu konu ve suçun Abdülhamit'e yüklenmesi bütün Meşrutiyetçileri —birbirlerine zarar vermeden— üstünde birleşebilecekleri bir tutumdu. Bu konuda Hareket Ordusunun doğru-

dan doğruya bir etkisi olduğunu sanmıyoruz. Hattâ, gördüğümüz gibi, bir kaynağa göre Mahmut Şevket, Ordusunun harekâtının tehlikeye düşmemesi için onları frenlemek ihtiyacını duymuştu. Fakat Millî Meclis, bu düşünce ve niyetlerine rağmen, onuncu gün Sadarete çektiği telgrafta, Kanun-u Esasî'ye bağlı kaldıkça Padişahın tahtta kalacağı teminatını verdi. Abdülhamit'in Meşrutiyete aykırı davrandığı inancı ve tahttan indirme niyetine rağmen, Meclisin böyle bir telgraf çekmesi şüphesiz bir aldatma sayılmalıdır. Ahlak açısından bu davranışı olumsuz olarak yargılamak gerekir. Öte yandan, Meclisin böyle bir davranışta bulunması, önce Meclis üyelerinin Abdülhamit'den, ya da onun adına hareket edenlerden hâlâ ne kadar çok çekindiklerini, sonra belki de dâvâlarında kendilerini ne kadar haklı gördüklerini göstermek bakımından ilgi çekicidir. Bu davranış, Meclistekilerin kendilerini çok haklı gördüklerini gösterebilir, zira başka türlü böyle bir alçalmayı göze alamamaları gerekirdi. Bununla birlikte, söz konusu telgrafın Millî Meclisin onayından geçip geçmediğini bilmiyoruz. Olabilir ki, telgraf yalnız imzacıların - yani Said, Ahmet Muhtar, Talat'ın - işiydi. Ama herhalde bu, zayıf bir ihtimal sayılmalıdır.

İ. Hareket Ordusu ve İttihat ve Terakki :

Yukarda da sözü edildiği üzere, Hareket Ordusu demek bir bakıma İttihat ve Terakki demekti. Şöyle ki, Hareket Ordusunun ruhunu belkemiğini mektepli genç subaylar oluşturuyordu. İttihat ve Terakki ise mektepli zümresinin ve özellikle bunların genç bölümünün siyasal teşkilatıydı. Sonra, 31 Mart her şeyden önce İttihat ve Terakki'ye karşı yöneltilmiş bir ayaklanma olduğuna göre, bu ayaklamayı bastırmak için faaliyete geçmek dahi, Hareket Ordusunu İttihat ve Terakki ile ayni paralele getiriyordu. 31 Martın mekteplilere karşı yanı ve muhalefetin İttihat ve Terakki'den arda kalan boşluğa egemen olamayıp istibdat tehlikesinin belirmesi, mekteplileri Meşrutiyet bayrağı altında birleştirdi. Demek ki Abdülhamit'e karşı olmak durumu birleştirici bir yol oynamıştır. Bunun en göze çarpan belirtisi donanmanın Hareket Ordusuna katılmasıydı. Bu arada İttihat ve Terakki'ye karşı yapılmakta olan itirazların da bir süre unutulması tabiî idi (93).

Bununla birlikte, Hareket Ordusuyla İttihat ve Terakki'yi tamamen bir tutmak da yanlış olur. Bir kere, birçok mektepli subaylar ya İttihat ve Terakki'ye karşı ilgisiz, ya da bazı nedenlerden (ademi merkeziyetçilik, İttihat ve Terakki'nin «istibdadı», v.s.) Ahrara bağlı idiler. Bunların İt-

(93) Mizancı Murad'a göre (a.g.e.,) Divan-ı Harbin Hasan Fehmi'nin kaatilini araştırmayı üstüne almaması İttihat ve Terakki - Hareket Ordusu aynılığının bir işaretiydi.

tihatçı subaylarla siyasî bakımdan cephe birliği kurmaları, belirli bir takım amaçlarla sınırlandırılmış bulunuyordu. İkincisi, tek partili otoriter bir düzende bile Ordu ile parti, salt iki ayrı teşkilat oldukları için, birbirinin aynı değildirler, ayrı bir takım eğilim ve yönelişler olması kaçınılmazdır. Üçüncüsü, Mahmut Şevket İttihat ve Terakki'li değildir, yaşı ve rütbesi bakımından İttihat ve Terakki'li subaylardan ayrı düşüyordu. Dördüncüsü, ordu içinde askerin siyasete karışmaması gerektiği yönünde hayli güçlü bir akım vardı. 8. gün 2. Ordu kumandanı Salih Paşa'nın Mahmut Şevket'e çektiği telgraf, bu isteği açıkça dile getirmiş ve herhalde Hareket Ordusunun davranışlarında hayli etkili olmuştur.

İttihat ve Terakki, muhalefetin 31 Marttaki sorumluluğunu bildiği için, bastırma işini üstüne alan Orduyla bir ilgisi olmadığını ve her işi ona bıraktığını açıkladı. Yoksa, olaydan muhalefeti ezmek için yararlanmak istediği, müstebit olduğu iddiaları güçlenecekti. Hareket Ordusu da İttihat ve Terakki ile ilgisi olduğunu iki kere yalanlamak ihtiyacını duydu. Yoksa, bastırma hareketinin Meşrutiyeti ve askerî disiplini yeniden kurmak için yapıldığı iddiası kabul olunmayıp, Ordunun İttihat ve Terakki'ye âlet olduğu ileri sürülecekti.

Hüseyin Cahit, sivil ve askerî İttihat ve Terakki'liler arasında varolan bir ikilikten söz etmektedir (94). Buna göre subay olan İttihat ve Terakki'liler sivil İttihat ve Terakki'lileri beceriksizlikle, 31 Marta meydan vermiş olmakla suçluyorlardı. Söz konusu ikiliğin ne kadar önemli olduğu kestirilemezse de, bunun varlığı akla yakın gelmektedir. (Bunun, İttihat ve Terakki içinde Avrupa'da bulunmuş olan

(94) Hüseyin Cahit, a.g.e., 28 Aralık 1935, 18, 25 Ocak 1936, 114, 117-8. Nicolaides'e göre (a.g.e., s. 126-7), siyasî müsteşarlık tasarısına en çok karşı koyanların başında Ferit Paşa ve Noradonkiyan Efendi geliyordu.

Ahmet Rıza gibi Jön Türklere karşı bir tepki olması da mümkündür). Gerçekten de, Mahmut Şevket'in sekizinci gün Babıâli'ye gönderdiği ültimatom yalnız 31 Martın yol açtığı düzensizliklerle uğraşmayı üstüne almakla yetinmiyor, sıkı yönetime son verilmeden önce bir takım uzun süreli siyasal, idarî düzeltmeler yapılmasını da öngörüyordu (matbuat, cemiyet, miting, serseri nizamnameleri). Bu, 31 Marttan önceki yönetimin bu işleri başarmaktan âciz olduğu inancını açığa vurmaktaydı. Hüseyin Cahit'in söz konusu ettiği diğer bir ikilik de siyasî müsteşarlıklar meselesinden çıkmıştı. İttihat ve Terakki'liler devlet yönetimi bakımından tecrübesiz oldukları için iktidarı ellerine alamadıklarına göre, tecrübe kazanmaları için İttihat ve Terakki'li mebusların nezaretlerin siyasî müsteşarları olarak kabine toplantılarına katılmaları teklif edilmekteydi. Tabiî bu tasarıya Babıâli Paşaları ve diğer yaşlılar karşı koydular. Fakat tasarının suya düşmesine yol açan, Mahmut Şevket'in de karşı koyması ve kendisine yakın olan bir takım mesuslara bu yolda telkinlerde bulunmasıydı. Hüseyin Cahit bu olayı dahi İttihat ve Terakki'nin sivil üyeleriyle Mahmut Şevket'in «şahsında temerküz eden askerî diktatörlük» arasındaki bir ikilik olarak yorumluyorsa da, aslında bunu yaşlı-genç ikiliği, hatta yaşlı-İttihat ve Terakki ikiliği olarak yorumlamak yerinde olur (95).

Üstünde durulması gereken başka bir nokta, Hareket Ordusunun neden kumandan değiştirdiği meselesidir. Ger-

(95) Nicolaides (a.g.e., s. 126). Mahmut Şevket'le Enver ve Hakkı Beyler gibi genç İttihat ve Terakki'li subaylar arasında, birbirlerini İstanbul'dan uzaklaştırmak için çabalar harcandığını ileri sürüyorsa da bu iddiayı destekliyecek başka bilgilere sahip değiliz.

Bazı İttihat ve Terakki'li subayların siyasî müsteşarlıklar tasarısını İttihat ve Terakki'nin ülkücülüğüne ve diğerkâmlığına yakışmıyan, siyasal tutkuların sonucu olarak görmüş olmaları da mümkündür.

çekten, bu Ordunun kumandanı Hüseyin Hüsnü olduğu ve bu sıfatla bir bildiri ve Genelkurmay başkanlığına telgraf hazırladığı halde, âdeta son anda Mahmut Şevket kumandayı eline almıştı.

Hikmet Bayur ve diğer bazı kaynaklar Hareket Ordusu düşüncesinin ortaya atılmasında ve gerçekleşmesinde Mustafa Kemal'in büyük payı olduğunu ileri sürerler. Bayur'a göre Rahmi Bey'in Hüseyin Hüsnü'ye çektiği telgrafı görünce, Mustafa Kemal İstanbul üzerine kuvvet sevk edilmesi gerektiğini Müşiriyet Erkân-ı Harbiye Dairesindeki subaylara, sonra Ordu Kumandanı Mahmut Şevket'e kabul ettirdi. Bu kuvvete Hüseyin Hüsnü tarafından kumanda edilmesi teklifi de yine Mustafa Kemal tarafından Mahmut Şevket'e kabul ettirildi. Bilindiği gibi, Ferit Hüseyin Hüsnü Selânik Redif Fırkası kumandanı, Kolağası Mustafa Kemal ise onun emrinde kurmaydı. Aynı kaynaklara göre Hareket Ordusu adı da Mustafa Kemal'in fikriydi : ayrıca, Ordunun sevki ve İstanbul'a kadar yönetimi «tamamiyle» onun eseriydi (96).

Hareket Ordusu yedinci gün İstanbul halkına hitabeden bildiriyi hazırladıktan sonra, Selânik'e, Mahmut Şevket'e çektiği bir telgrafla, dokuzuncu gün şafakla birlikte İstanbul'a gireceğini bildirdi. Ziya Şakir'e göre, askerî ataşe olarak Berlin'de görevli olan ve ayaklanma üzerine Selânik'e gelen Enver'in, Hareket Ordusunun kazanacağı şanda gözü vardı. Ama Hareket Ordusunun başarısı kendisine değil, Hüseyin Hüsnü'ye ve onun kurmay başkanı İttihat ve Terakki'li Mustafa Kemal'e şan ve şeref sağlıyacaktı. Anlaşılan, Mustafa Kemal ise Merkez'i Umumi'ye yönelttiği sert

(96) Bayur, **Türk İnkılâbı**, c. 1, s. 298-9; Bayar, a.g.e., s. 212-4. Mustafa Ragıp (**a.g.e.**, s. 20) ve Aydemir'e (**Tek Adam**, c. 1, s.. 153) göre İstanbul önlerinde Hüseyin Hüsnü'nün imzasiyle hazırlanan bildiriyi Mustafa Kemal kaleme almıştı. Bu konuda hangi kaynağa dayanıldığı belli değildir.

eleştiriler yüzünden sevilmemekteydi ve bu yüzden Merkez-i Umumî Enver'in isteklerini destekliyordu. İşte bu nedenlerle Hareket Ordusunun taarruzu Mahmut Şevket aracılığıyle durduruldu ve Mustafa Kemal'i ikinci sınıf bir duruma düşürmek için Mahmut Şevket'in kumandan olması istendi (97).

Yakın zamanların birçok kaynaklarında İttihat ve Terakki'yi ve özellikle Enver Bey'i yermek istiyen hayli güçlü bir eğilim bulunduğu için, onlarla ilgili konularda sağlam sonuçlara varmak bazan zor olmaktadır. Birinci derecede kaynaklar arasında Hüsnü Paşa'yı Hareket Ordusu kumandanı gösteren yalnızca iki belge vardır — İstanbul halkına bildiri ile Genelkurmaya telgraf. Babıâli'nin, sekizinci gün Mahmut Şevketten gelen telgrafa verdiği cevapta Hüsnü Paşa'dan, «gelen fırkanın kumandanı» diye söz edilmekte ve ona, Hassa kumandanı ile görüşmesi için buyruk verilmesi istenmektedir (98). Fakat elimizdeki bilgilere göre, yedinci gün Hüseyin Hüsnü'nün Hareket Ordusu kumandanı olduğunu kabul etmek zorundayız. Yalnız, kumanda değişikliğini salt Mustafa Kemal'i saf dışı bırakmak için bir entrika sonucu olarak yorumlamak mümkün görünmemektedir. Şöyle ki, Hareket Ordusu iki fırkadan (tümen) kurulmuştu. Bir fırkanın kumandanı Ferik Hüseyin Hüsnü (kurmay başkanı Mustafa Kemal), diğer fırkanınki Mirliva Şevket Turgut Paşa idi (kurmay başkanı Kâzım). Bu iki ayrı fırkanın bir kumandanı olması olağandı. Nitekim tüm olarak Hareket Ordusunun kumandanı Mahmut Şevket, onun kurmay başkanı Mirliva Ali Rıza olmuştu (99). Anlaşılıyor ki, bazı kaynakların iddia ettiklerinin tersine, Enver Bey'in

(97) Ziya Şakir, **Mahmut Şevket Paşa**, s. 47-50.

(98) Devrin bir kartpostalında Hüsnü «Hareket Ordusu pişdarı kumandanı» diye tarif edilmektedir.

(99) McCullagh, **a.g.e.**, s. 305-8.

kurmay başkanı olması söz konusu değildi (100). Enver, yalnızca Taşkışlayı kuşatan birliklerin başında bulunuyordu (101). Hareket Ordusunun İstanbul'a girişinden sonra, Enver ve Niyazi'nin gördükleri rağbet, Enver ya da Niyazi'nin bu sırada gösterdikleri özel ve üstün bir kahramnlıkla ilgili değildi. Rağbet, bu ikisinin Hürriyetin İlânında «hürriyet kahramanı» diye tanıtılmasından ileri geliyordu. O zamanlar, şüphesiz Niyazi büyük cesaret ve yararlılık göstermişti, ama Enver'in ayırdedici bir kahramanlığı olduğunu söylemek biraz zordur. Zira Atıf, Eyüp Sabri Beyler gibi başka kahramanlar da vardı. Hürriyet kahramanlarından amaç, halkın gözünde Meşrutiyetin canlı sembolleri olabilecek, mümkünse yakışıklı, herhangi iki kahraman bulmaktı. Çünkü İttihat ve Terakki gizli bir kuruluştu, belli bir önderi de yoktu. Az ya da çok yararlık göstermiş olan herhangi iki İttihat ve Terakki'li sembol olma görevini görebilirdi. İstanbul'da Enver, Taşkışla kuşatmasına kumanda etmemiş olsaydı bile, Niyazi Bey gibi o da Hürriyet Kahramanı olarak aynı rağbeti görecekti : (102) olsa olsa Mahmut Şevket'in onları bu bakımdan geride bırakması söz konusu olabilirdi. Demek ki, Mustafa Kemal'in Hareket Ordusundaki rolü ve (başkumandanlık dışında) mevkii ne derecede önemli olursa olsun, hürriyet kahramanlarının yanında ikinci planda kalması kaçınılmazdı.

Mahmut Şevket'in Hüseyin Hüsnü'ye tercih edilmesi için bir takım siyasal nedenler de hatıra gelmektedir. Mahmut Şevket, Abdülhamit devrinin gözde subaylarındandı. Abdülhamit onu takdir ettiği için Paşa'nın meslek hayatı başarılı geçmişti. Bu durumda, Mahmut Şevket'in Hareket

(100) Böyle bir kaynak : Aydemir, **Tek Adam**, c. 1. s. 160

(101) Nadi, **a.g.e.**, s. 210.

(102) Nadi (**a.g.e.**, s. 10, 14), Niyazi ile Enver için «Kahraman-ı Daimî-i Hürriyet» demektedir.

Ordusunun başında bulunması. Abdülhamit'e güven verecek, onun bu Orduya karşı bir davranışta bulunmasını, ya da belki böyle bir davranışa göz yummasını önliyecekti. İkincisi, daha yukarda değinildiği gibi, Mahmut Şevket'in Goltz Paşa ile yakınlığı vardı. Selânik'teki subayların, biraz da Mahmut Şevket'in Goltz'a ve dolayısiyle Almanlara olan yakınlığını düşünerek Mahmut Şevket'i, kumandayı eline alması için teşvik etmiş olmaları, gözönünden uzak bulundurulamıyacak ihtimallerdendir. Üçüncü bir nokta da şudur : Hüseyin Hüsnü İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden Rahmi Bey'in kaynatasıydı. İttihat ve Terakki ile ilişiği olmadığı iddiasında bulunan bir Ordu için bu yakınlık, dedikodulara elverişli olmak bakımından sakıncalı görülmüş olabilir.

Hareket Ordusunun kuruluş ve İstanbul'a gelişindeki meşruluk da söz konusu edilmeğe değer bir konudur. Bu Ordu, meşruluğunu ilk önce İstanbul'daki ayaklanmanın hükûmet ve hukuk düzenini tepetaklak etmesinden alıyordu : yani, söz konusu olan, fiilî bir meşruluktu. Bu yüzdendir ki Babıâli, Hareket Ordusunun İstanbul'a yaklaşması ve tabiî, girmesi konusunda hiç de istekli olmadığı halde, bu Ordu ile yazışmalarda bulunarak onun meşruluğunu zımmen onaylamıştı. Mebusan Meclisi de aynı durumdaydı. Ayastafanos'da toplanan Meclis-i Umum-i Millî ise, onuncu gün yayımladığı bildiri ile 31 Mart ayaklanmasını istibdat olayı ve Meşrutiyete vurulan bir darbe olarak niteledikten sonra, Hareket Ordusunun yaptığı ve yapacağı davranışların meşruluğunu açıkça kabul etti.

Sekizinci ve onbirinci gün Mahmut Şevket'in Padişaha, tahttan indirilmiyeceğine dair verdiği teminat meselesine gelince : gördüğümüz gibi, ilk teminat Meşrutiyete bağlı kalması şartiyle sınırlandırıldığı halde, ikinci teminatta böyle bir sınır yoktu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mahmut

Şevket, Padişahın tahttan indirilmesi olayı Meclise, fetva verenlere ait bir işti diye kolay kolay savunulamaz. Zira kendisi herhangibir kumandan değil, zaman zaman hükûmeti ve Meclisi, dolayısıyla Kanun-u Esasîyi umursamayan, âdeta askerî bir diktatördü. Ahmet Rıza'nın hâtıraları ve Abdülhamit'e çekilmesi tasarlanan istifa teklifini hâvi telgraf da gözönünde bulundurulursa, ne dereceye kadar bir aldatma bulunduğu (103) ve bunun ahlâk açısından yorumlanması çok tartışma götürür bir mesele olarak ortaya çıkar (104). Fakat bu olayda bizim için asıl önemli olan nokta, Abdülhamit'in ya da Abdülhamitçilerin bir dereceye kadar muhtemel olan karşı koymalarından ne kadar çekinildiği hususudur. Gördüğümüz gibi, İstanbul, o sırada yabancı devletlerin karışmasına yol açacak azınlık ve yabancı katliamları, elçilik bombardımanları söylentileriyle çalkalanmaktaydı. Bir ölçüde büyültülmüş olan bu tehlikeler karşısında Hareket Ordusu ve Millî Meclis, başarıya mutlaka ulaşmak kararıyle aldatma yollarına başvuruyordu.

Mahmut Şevket'in, sıkı yönetim ilânı ve Abdülhamit'in Selânik'e gönderilmesi konusunda aldığı diktatörce tutumun üzerinde biraz durmak yerinde olur. Bunu yalnızca Mahmut Şevket'in kişisel bir tutumu olarak yorumlamak yanlış olur. Rumeli İttihat ve Terakki'si dahi, ayaklanmanın başında İstanbul'a çektiği telgraflarda herşeyiyle İstanbul'u bir fesat ocağı olarak görmüş, ona karşı küçümseme ve tiksintisini belirtmişti. Bu davranışları herhalde Hareket Ordusunun birçok subayları paylaşıyorlardı.

(103) Ahmet Rıza'nın hatıraları doğru kabul edilirse, Mahmut Şevket'in Meclisin tahttan indirme niyetlerinden haberli olduğu kabul edilmelidir. Zaten Enver ve başka subaylar da açıkça Abdülhamit'in tahttan indirileceğini söylüyorlardı.

(104) Mahmut Şevket'in ve onun adına McCullagh'ın savunmaları : McCullagh, **a.g.e.**, s. 212.

J. Ayaklanmanın Nitelikleri :

Olayın başlatıcı olarak kabul ettiğimiz muhalefetin açısından ayaklanma Meşrutiyete karşı bir ayaklanma değildi. Bir Meşrutiyetçi hizbin diğer bir Meşrutiyetçi hizbe karşı bir hükûmet darbesi, ve Abdülhamit de tahttan indirilmek istendiğine göre, Hürriyetin İlânında İttihat ve Terakki'nin yapamamış olduğu bir hesaplaşmanın tamamlanması niteliğindeydi. İlk planda yapılması öngörülen hükûmet değişikliği de, her şeyden önce dış siyaset bakımından anlam taşımaktaydı. Yani, İngilizlerin tuttuğu ve İngilizlere son derecede bağlı olmak istiyen bir siyasete gidilecekti. Gerçi İttihat ve Terakki hükûmetleri de bir ölçüde İngiliz siyaseti izlemek istiyorlardı. Ne var ki, İngilizler Kâmil Paşa'yı İttihat ve Terakki'ye tercih etmek kararındaydılar.

Demek ki, muhalefetin niyetleriyle ölçülürse ayaklanma son derecede Meşrutiyetçi ve İngilizlerden yana sonuçlar doğuracak bir hareketti. Ama softaları (daha genel olarak, ilmiyeyi) ve ordudaki askeri kışkırtabilmek için Derviş Vahdetî araciyle dinci bir prpopagandaya başvurulmuştu. Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı Devletinde çok uzun süredir gelişmekte olan bir laikleşmenin varlığına rağmen, dinî biçimlerden ve Şeriate bağlılık taslamaktan vazgeçen pek çıkmamıştı. İttihatçılar da bu bakımdan esas itibariyle istisna değillerdi. Ahmet Rıza'nın Jön Türklük yıllarında Pozitivizmi benimsemiş olmasından ve bir takım İttihat ve Terakki'lilerin istibdat yönetiminin tehdidinden uzak olarak

teşkilâtlanmak amacıyla mason olmalarından dolayı, (105) bir takım ilmiye çevrelerinde İttihat ve Terakki'nin «geniş mezhepli» olduğu yolunda bir takım şüpheler vardı. Aslında bu şüpheler, hatta iddialar geniş ölçüde bahane niteliğindeydi. Gerçekte, ilmiyenin İttihat ve Terakki'den hoşlanmaması, onun temsil ettiği mektepli egemenliğinin, örtülü laikleşme akımını hızlandıracağı korkusundan ileri geliyordu (106). Hele ilmiyenin İttihat ve Terakki'ye karşı çıkmak amaciyle Ahrarı tutması «muhalefet etmiş olmak için muhalefeti tutmak» olayına bir örnekti. Zira, Sabahattin ve arkadaşları kadın haklarına verdikleri önem ve toplum ile aile yapısında yapmak istedikleri değişikliklerle en azından Ahmet Rıza ve benzerleri kadar «geniş mezhepli» idiler. Kaldı ki, 1908'den sonra İttihat ve Terakki içinde nüfuzu gitgide azalan Ahmet Rıza'yı, muhalefet içinde sanki ataerkil bir nüfuza sahip olan Sabahattin ile, fırkalarındaki nüfuz açısından karşılaştırmak yanıltıcı olur. Ayrıca unutmamalı ki, Sabahattincilerin gerçekleştirmek istedikleri ademi merkeziyet, müslüman olmıyanların yönetimi bakımından, İslâmi egemenlik anlayışı ile taban tabana zıt sonuçlar doğurmak istidadında bir düşünceydi. Son olarak belirtilmesi gereken bir nokta da şudur : bir Ahrar iktidarının, ne diplomalılar egemenliği yönündeki gidişe, ne de gizli laikleşme olayına son vermesi, hatta yavaşlatması söz konusu değildi.

İlmiye zümresi içinde askeri fiilen kışkırtmada en önemli payı olan softalara gelince : bunların hareketi, düpedüz askerlik konusunda gördükleri muameleden dolayı öcalmak istemeleriyle açıklanabilir.

(105) İttihat ve Terakki içindeki bazı yahudi, ya da «Selânikli» masonların masonluğu daha ciddiye almış olmaları mümkündür.

(106) Tabiî, Hasan Fehmi'nin öldürülmesi olayının da İttihat ve Terakki'yi sevimsizleştirmek bakımından önemli etki yaptığı hatırda tutulmalıdır.

Derviş Vahdetî ve El İslâmın, yani dinci muhalefetin ne kadar uygarlıkçı, ya da çağdaşçı eğilimleri bulunduğu dahi gözönüne alınırsa, anlaşılır ki esas itibariyle 31 Martta din unsuru hemen hemen tümüyle bir istismar konusu, bir âlettir. Hatta ayaklanmaya katılan en saf askerlerin bile dini büyük ölçüde âlet olarak kullandıkları, istismar ettikleri iddia edilebilir, zira onların şikâyetleri dinî değil, askerî idi. Ağızlarındaki Şeriat sloganını, onları kışkırtan sarıklılar vermişlerdi : bu, daha çok ayaklanmalarını kolaylaştıran bir araçtı (107). Zira Cemiyet-i İlmiyenin açıkladığı üzere, asker, Şeriati bilecek durumda değildi.

Bayar'ın yorumuna göre 31 Mart olayı daha teokratik, daha Şeriate bağlı (sözle değil, öz olarak) bir düzen getirmek amacını güdüyordu. Ahmet Rasim Hocanın Meclisteki sözlerini bu yoldan yorumlamak mümkünse de, tüm olarak 31 Martı böyle görmek, biraz önce varılan sonuçların ışığında pek zordur. Ancak taraflardan hiçbirinin — yani İttihat ve Terakki, Ahrar, Abdülhamit — egemen olamadığı bir kargaşalık durumunun sürmesi halinde, Şeriatın ukubat ve özellikle hadd hükümlerinin uygulanmasını istiyecek gerçek bir Şeriatçilik bir dereceye kadar belki gelişebilirdi, fakat bu dahi herhalde ulema çoğunluğunun desteğinden yoksun kalırdı.

31 Mart olayının sonucunda Abdülhamit duruma sağlam bir biçimde el koyabilseydi, yani mutlakiyet yönünde önemli bir gelişme olsaydı, alaylılığa hatırı sayılır tâvizler verileceği kolayca söylenebilir. Fakat Şeriatçilik, yani daha dinî bir düzen yönünde verilecek tâvizler, herhalde yalnızca

(107) Ayaklanmanın elebaşılığını yapan 4. avcı taburu erbaşları ve belki de erleri, Abdülhamit'in **Hâtıra Defteri**'nde belirttiği üzere, yalnız «ideolojik» bakımdan kışkırtılmamışlar, belki para da almışlardı. Harbiyeli öğrencilerin yardımını istiyen Hamdi Çavuş'un bilinçli bir Ahrarcı olması muhtemeldir.

biçim alanında ve sözde kalırdı. Abdülhamit'in istibdat devrindeki tutumundan bu sonuç çıkarılabilir.

Öyle ise 31 Mart ayaklanmasının ancak geçici olarak, gerçek Şeriatçiliğe ve koyu bir din devletine dönüş anlamında bir gericilik olduğu söylenebilir. Yani kadınların sokağa çıkmaması gibi istekler ancak o kargaşalık durumunda ciddiye alınabilirdi. Kız lisesi açmak gibi ileriye doğru hamle niteliğinde olan bazı tasarıları da geciktirilebilirdi. Ama Osmanlı eğitimindeki ilerlemeler, dünya olaylarının itişi, burada söz konusu edilen anlamda gerçek bir gericiliği adamakıllı zorlaştırıyordu. Böyle bir gericilik Kanun-u Esasî, Ticaret Kanunu v.s. gibi Batı kaynaklı kanunları kaldırır, hadd-i şer'î uygular (meselâ hırsızların elinin kesilmesi gibi), Abdülhamit'den bile önce açılmış olan kız rüşdiyelerini kapatır, yani bir çeşit Vahabilik olurdu. Ama dikkat edilirse, Vahabilik ancak Suudî Arabistan'da, yani en ilkel Arap topluluklarının yaşadığı bir yerde tutunabilmiştir. 1909 İstanbul'unu esas alarak uygulanacak bir düzenin Vahabiliğe benzeyebilmesi hemen hemen imkânsızdı.

Ayaklanmanın gericiliği bu alandan çok, alaylılığa yeniden hayat hakkı tanınması bakımından söz konusuydu. Bu dâvayı benimsemiş olan askerin, ulemanın ve tabiî alaylı subayların bu uğurda ciddî çabalar harcamaları beklenebilirdi. Ayrıca Abdülhamit de, gördüğümüz gibi, bu bakımdan her türlü tâvizi vermeğe hazırdı. Demek ki Hareket Ordusunun gelişini, mektepli üstünlüğü ilkesini kurtaran ve alaylılığın tasfiyesini hızlandıracak bir olay olarak görmek gerekir. Öyle ise, asker ayaklanmada Ahrarın âleti olmaktan çıktığı ölçüde, bir gericilik söz konusuydu. Bu gericilik, her şeyden önce alaylılığın yaşatılmak istenmesiyle, yani askerî bir ayaklanma olarak ortaya çıkıyordu. Yirminci yüzyılda, okulların ve birçok diplomalıların bulunduğu bir ülkede alaylılıkta direnilmesi gericilik sayılmalıdır. Alaylılığın, eğilim gerektirmemek bakımından görünüşteki 'demokratik' niteliklerine kapılmak da doğru olmaz. Zira, alaylılıkta atama ve yükseltmeler daha çok lutuf eseri olduğundan, çoğunlukla alaylılar hükümet nüfuzu önünde köleleşmek ve dolayısıyla merkezî otoritenin her türlü zulüm ve haksızlığına âlet olmak durumundaydılar. Yani, bir çeşit kapıkulluğu söz konusuydu (108). Gerçek bir Şeriatçiliğe gelince, bol bol kullanılan bu slogana rağmen, bu çeşit bir gericiliğin ancak ufukta pek zayıf bir ihtimal olarak bulunduğunu tekrarlamak gerekir. Şimdiye kadar çoğu incelemeciler sloganla gerçeği, sözle özü karıştırarak, 31 Martı her şeyden önce bu çeşit dinci bir gericilik olarak yorumlamak istemişlerdir.

Muhalefetin ayaklanmaya hâkim olamaması ve askerin Abdülhamit'e kayması sonucunda, 31 Mart olayında Meşrutiyet düzeninin tehlikeye girdiğini gördük. İşte, Meşrutiyeti tehlikeye sokmuş olması bakımından dahi ayaklanma gerici nitelikle sayılmalıdır. Zira, bütün eksikliklerine, çarpıklıklarına rağmen Meşrutiyet, sayıları pek fazla olmasa bile bazı kişilerin az-çok bir siyasal terbiye görmelerini, küçümsenemiyecek bir düşünce ve basın özgürlüğü sayesinde, okumuşların bazı düşünce akımlariyle temasa gelmesini sağladı. Denebilir ki Meşrutiyet olmasaydı, Türklerin 1. Cihan Savaşı sonunda Kurtuluş Savaşını başarmaları, hattâ yapmaları hayli zorlaşırdı. Ayrıca Tunaya'nın dediği gibi, Cumhuriyetin kuruluşuna ve işlemesine ışık tutan, Meşrutiyetin yaşantıları olmuştur (109).

(108) Bununla birlikte, alaylılık lehinde bir hareketin, halkın fırsat eşitliği özlemini dile getirmek bakımından demokratik bir anlamı olduğu söylenebilir. Ne var ki, alaylılığın kendisi, olumlu anlamda demokratik sayılamaz.

(109) Tarık Z. Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri** (İstanbul Siyaset İlmi Serisi, 1960), s. 97-8.

ÖZET

31 Mart vak'ası, o gün çıkan, yani bir gün önce kaleme alınmış muhalefet gazetelerinin yazılarında da anlaşılacağı üzere, önceden tasarlanmış İttihat ve Terakki aleyhtarı askerî bir gösteriydi. Bu gösteri, er ve erbaşlar tarafından subaylara rağmen zorla yapıldığı için, buna ayaklanma da diyebiliriz. Olaya, başta ilmiye talebeleri ve ulema olmak üzere, birçok siviller katıldı. Görüldüğü gibi ayaklanmayı hazırlayan muhalefetti. Muhalefet deyince, başta Sabahattin Bey olmak üzere, Kâmil Paşa ile oğlu Sait Paşa, İsmail Kemal ve Müfit Beyler, İttihat ve Terakki de aradığını bulamamış kimseler (Murat Bey, Vahdetî gibi), ilmiye talebeleri ve teşkilât olarak da Ahrar Fırkası, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti gibilerin faaliyeti kastedilmektedir. Ayrıca, başta bir takım Arnavutlar olmak üzere, İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi ve milliyetçi eğilimlerinden ürken bazı Türk olmıyan unsurların 31 Mart olayında bu muhalefet cephesini destekledikleri anlaşılmaktadır. İsmail Kemal, Müfit Beylerin ve ilk ayaklanan 4. avcı taburunun elebaşısı olan çavuşların Arnavut oluşu ve Arnavutluğun bazı yerlerinden olaya karşı gösterilen olumlu tepki, bu yöne dikkati çekmektedir.

Hatırlanacağı üzere, Kâmil Paşaya oybirliğiyle güven oyu veren Mebusan Meclisi, kısa zaman sonra, İttihatçı subayların gövde gösterileri arasında, büyük çoğunlukla Paşaya güvensizlik oyu vermişti. 31 Mart vak'ası, o olayın intikamı olacaktı. Amaç, er ve erbaşların yapacağı düzenli

ve kansız bir gösteri sayesinde, İttihat ve Terakki'nin Mebusan Meclisi üzerinde kurduğu sanılan askerî baskıyı «gidermek» ve böylece Sadarete Kâmil, Harbiyeye Nâzım Paşaların, Mebusan Meclisi başkanlığına İsmail Kemal Beyin gelmesini sağlamaktı. **Volkan**'ın daha önceki yayınlarından anladığımız üzere, Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit gibi faal ve ileri gelen İttihat ve Terakki'lilerin sindirilmesi, ya da İstanbul dışına gitmek zorunda bırakılmaları da tasarlanmıştı. Ayrıca, Abdülhamit II. nin Jön Türkler içinde en amansız düşmanı olan Sabahattin Beyin er veya geç bu Padişahı tahttan indirmeğe kararlı olduğunu gösteren kuvvetli işaretler bulunduğunu gördük.

31 Mart hareketinin başariyle başlatılabilmesi ve kolayca yayılmasını sağlıyan olay, şüphesiz, 7 gün önce Hasan Fehmi'nin öldürülmesiydi. Hiçbir medeniyet anlayışının kabul edemiyeceği bu cinayet, İttihat ve Terakki'ye maledildi. İttihat ve Terakki ise olaya tepki göstermiyerek ve gösterilen tepkileri soğuk karşılayarak, âdeta bu cinayeti kabullendi. Bu durum, İttihat ve Terakki'ye sıkı bir bağlılığı olmayan herkeste bu Cemiyete karşı nefret uyandırdı. 31 Mart ayaklanması bu sert, hatta coşkun İttihat ve Terakki aleyhtarı havada çok büyük kolaylıkla gelişebilmiştir.

Ne var ki, gösteri kötü düzenlendiği için beklenilen şekilde gelişmedi. Ayaklanan asker, onu harekete geçiren muhalefetin deneti dışına çıktı ve yeni düzen dolayısıyla subaylarla olan dâvalarına kapılarak birçok aşırılıklar yaptı, birçok kimse öldürdü. İstanbul'u kaplıyan bu kanlı gösteriler karşısında, Hasan Fehmi'nin kanlı ölümü âdeta unutuluverdi. Sonra, Meclisten isteklerinin kabulünü ve bu arada affedilmelerini istiyen askerler, bu isteklerinin bir türlü nisabı sağlıyamıyan mebuslar tarafından değil de, Abdülhamit tarafından karşılandığını görünce, Padişaha bağlandılar. Abdülhamit, haberdar olduğu aleyhindeki ter-

tiplerden korunmak için, askerin kendisine bağlılık göstermesine müsaade etti. Fakat Hareket Ordusu İstanbul önlerinde toplandığı zaman, bu durum —yâni, Padişahla isyancıların ayni saftaymış gibi görünmesi— muhalefete ayaklanmanın suçunu Abdülhamid'e yüklemek ve kendisini temize çıkarmak imkânını verdi. Böylece ayaklanmanın Abdülhamit II. tarafından çıkarılmış olduğu inancı yayıldı. Bu inancı benimsemek İttihat ve Terakki'nin ve Hareket Ordusunun da işine geldi, zira sıkıyönetim sayesinde muhalefeti zaten siyaset sahnesinden silmeğe kararlı olan bu kuvvetler, ayrıca Abdülhamit'i de tahttan indirerek siyasî duruma tamamen hâkim olabileceklerdi. Nitekim muhalefetle İttihat ve Terakki'nin birlikte yürüttükleri Abdülhamit aleyhtarı kampanyanın etkisi altında kalan Millî Meclis, bu Padişahı tahttan indirdi.

Büyük Devletlerin olaydaki payına gelince, muhalefetin katıksız bir İngiliz siyaseti gütmekten yana olduğunu ve iktidara geldiği takdirde, İngiltere'nin maddî ve manevî yardımını göreceğine güveni olduğunu tesbit ettik. Gerçekten de İngiltere, Hürriyetin İlânından kısa bir süre sonra, İttihat ve Terakki'ye karşı soğuk davranmağa başlamıştı. O derecede ki, gördüğümüz üzere, resmî ve resmî olmıyan İngiliz merci ve çevreleri, ortaya kanlı bir kargaşalığın çıkmış olduğunu görmezlikten gelerek, 31 Martı iyi karşıladılar ve olumlu bir şekilde tanıtmak ve desteklemek için ellerinden gelen yaptılar. Ayrıca, Hareket Ordusunun kuruluşunun da aleyhinde bulundular ve onun İstanbul'a girmeğe teşebbüs etmesini hoş karşılamadılar.

BİBLİYOGRAFYA

A. Vesikalar

1. Başbakanlık Arşivi
   a. Meclis-i Vükela Mazbataları (M.V.M.), c. 126, 127.
   b. Yıldız Arşivi
   c. **Defterler**
   Re'sen İrade-i Seniye, 360/8/83
   İrade-i Hususiye, 386/8/109
   İstizan-ı İrade-i Seniye, 323/8/46
   Meclis-i Âyan, Gelen ve Giden, 518/11/1, 521/11/4
   Meclis-i Mebusan, Gelen ve Giden, 524/12/2, 525/12/3, 527/12/5
   Hariciye, Gelen ve Giden, 165/5/21, 188/5/44
   Dahiliye, Gelen ve Giden, 75/3/24, 108/3/57
   Harbiye, Gelen ve Giden, 230/6/38, 263/6/71
   Bahriye, Gelen ve Giden, 38/2/9, 47/2/19

II. Dışişleri Bakanlığı Arşivi
   Karton 594

III. «31 Mart İfadeleri», **Geçit,** Mayıs-Temmuz 1966 (Celâl Bayar'ın özel arşivinden)

IV. Yabancı Vesikalar
   a. **British Documents on the Origins of the War,** G.P. Gooch ve Harold Temperley, ed. (London, H.M.s Stationery Office, 1928), c. 5.
   b. **Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette, 1871 - 1914,** Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme (Berlin, Deutsche Verlagsgesselschaft für Politik und Geschichte, 1927), c. 27/1.
   c. **Documents Diplomatiques Français (1871 - 1914),** Ministère des Affaires Etrangères, 2e série (1901 - 1911) (Paris, Imprimerie Nationale, 1954), c. 12.

B. Hâtıra ve Eserler

Abbott, George F. Turkey, Grece and the Greaf Powers (London, Boxburgle House, 1916).

————, **Turkey in Transition** (London, Edward Arnold, 1929).

Abdülhamit II., **İkinci Abdülhamit'in Hâtıra Defteri** (İstanbul, Selek Yayınevi, 1960).

Ahmet Hilmi, **Muhalefetin İflâsı** (İstanbul, Matbaa-i İslâmiye, 1331).

Ahmet İzzet, «Ahmet İzzet Paşa'nın Hâtıratı», **Akşam**, Nisan-Haziran 1928.

Ahmet Niyazi, **Hâtırat-ı Niyazi** (İstanbul, Sabah Matbaası, 1326).

Ahmet Refik, **İnkılâb-ı Âzim** (Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası, 1326).

A. R. (Ahmet Refik), **11 Nisan İnkılâbı** (İstanbul, Kütüphane-i Askerî, 1325).

Ahmet Rıza, «İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Beyin Hâtıraları», **Cumhuriyet**, 1950.

Ahmet Saip, **Abdülhamit'in Evâil-i Saltanatı** (Mısır, 1326).

Ali Cevat - Faik Reşit Unat, **İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi** (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1960).

Atilhan, Cevat Rifat, **Bütün Çıplaklığıyla 31 Mart Faciası** (Aykurt Neşriyatı, 1959, 2. bası).

Aydemir, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam** (Ankara, Öz Yayınları, 1959).

————, **Tek Adam** (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1963-5).

Bayar, Celâl, **Ben de Yazdım** (İstanbul, Baha Matbaası, 1965-6).

Baydar, Mustafa, **31 Mart Vak'ası** (İstanbul, Millî Tesanüt Birliği Yayınları, 1955).

Bayur, Hilmi Kâmil, **Sadrazam Kâmil Paşa** (Ankara, Sanat Basımevi, 1954).

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi** (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları), c. I-II.

Bérard, Victor, **La Revolution Turque** (1909).

Buxton, Charles R., **Turkey in Revolution** (London, 1909).

Cemal Paşa, **Hâtıralar**, Düzenleyen: Behçet Cemal (İstanbul, Selek Yayınları, 1959).

Cemalettin Efendi, **Hâtırat-ı Siyasiye** (1336).

Cevrî, **İnkılâp ne için ve nasıl oldu** (Kahire, 1909).

Çapanoğlu, Münir Süleyman, **Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi** (İstanbul, Pınar Yayınevi, 1964).

Danişmend, İsmail Hâmi, **İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi** (İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1961, 2. baskı), c. 4.

————, **31 Mart Vak'ası** (İstanbul, İstanbul Kitabevi, 1961).

Dako, Christo A., **Albania: The Master Key to the Near East** (Boston, Grimes, 1919).

Duru, Kâzım Nami, **İttihat ve Terakki Hâtıralarım** (İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1957).

Earle, Edward Mead, **Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway** (New York, Macmillan, 1923).

Edip, Eşref, **Risalei Nur Müellifi Said Nur** (İstanbul, Sebilürreşad Neşriyatı, 1958).

Emre, Ahmet Cevat, **İki Neslin Tarihi** (İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1960).

Ergin, Osman **Türkiye Maarif Tarihi** (İstanbul, Osmanbey Matbaası, 1941-2).

Ertürk, Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası** (İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1957).

Fındıkoğlu, Z. Fahri, **Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin** (İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1962).

Fesch, Paul, **Constantinople aux derniers Jours d'Abdul-Hamid** (Paris, M. Riviére, 1907).

Gaulis, Georges, **La Ruine d'un Empire** (Paris, Armand Colin, 1913).

Goltz, Friedrich Freiherr von der - Wolfgang Foerster, **Denkwürdigkeiten** (Berlin, Mittler und Sohn, 1932).

Güresin, Ecvet, **31 Mart İsyanı** (İst., Habora Yayınları, 1969).

Hasan Amca, **Doğmayan Hürriyet** (İstanbul, Sıralar Matbaası, 1958).

İnönü, İsmet, **Hâtıralarım** (İst., Burçak Yayınları, 1969).

İnal, Mahmut Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar** (İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1940-53).

İnönü, İsmet, **Hâtıralarım** (İst., Burçak Yayınları, 1969).

İsmail Kemal, **The Memoirs of İsmail Kemal Bey**, Somerville Story, ed. (London, Constable, 1920).

Kâmil Paşa, **Hâtırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa** (İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1329), c. 1.

————, **Kâmil Paşa'nın Âyan Reisi Sait Paşa'ya Cevapları** (İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1329, 2. basım).

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi** (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1962), c. 8.

Knight, E. F., **The Awakening of Turkey** (London, John Milne, 1909).

Kuran, Ahmet Bedevî, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi** (İstanbul, Çeltüt Matbaası).

————, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki** (İstanbul, Tan Matbaası, 1948).

———, **İnkılâp Tarihimiz ve «Jön Türkler»** (İstanbul, Tan Matbaası, 1945).
———, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele** (İstanbul, Baha Matbaası, 1956).
———, «31 Mart Hâdisesi Nasıl Oldu » **Tarih Dünyası,** 15 Ekim 1950, 13.
Külçe, Süleyman. **Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet** (İzmir, 1944).
———, **Türkiye'de Masonluk** (İzmir, Nefaset Matbaası, 1948).
Mardin, Şerif, **The Genesis of Young Ottoman Thought** (Pirinceton University Press, 1962).
———, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895 - 1908** (Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964).
Mayakon, İsmail Müştak, **Yıldızda Neler Gördüm?** (İstanbul, Semih Lûtfi Kitabevi, 1940).
McCullagh, Francis, **The Fall of Abdul-Hamid** (London, Methuen, 1910).
Mehmet Murat, **Tatlı Emeller, Acı Hakikatler** (İstanbul, Matbaa-i Amedî, 1330).
Mehmet Salahattin, **Bildiklerim** (Kahire, Emin Hindiye Matbaası, 1919).
Menteşe, Halil, «Halil Menteşe'nin Hâtıraları», **Cumhuriyet,** 1946.
Mevlanzade Rifat, **İnkılâb-ı Osmaniden Bir Yaprak Yahut 31 Mart 1325 Kıyamı** (Kahire, Matbaatül Ahbar, 1329).
Mithat, Ali Haydar. **Hâtıralarım, 1872-1946** (İstanbul, 1946).
Mithat Şükrü- Salahattin Güngör, «İttihat ve Terakkinin Kâtibi Umumisi Mithat Şükrü Hatıralarını Anlatıyor», **İstanbul Ekspres,** 1952.
Mustafa Ragıp, **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi** (İstanbul, Akşam Kitaphanesi, 1933).
Nadi, Yunus, **İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmanî** (İstanbul, Matbaa-ı Cihan, 1325).
Nicolaides, Nicolas, **L'Empire Ottoman : Une Année de constitution** (Bruxelles, T. Dewarichet, 1909).
Okandan, Recai G., **Âmme Hukukumuzun Ana Hatları** (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1957), c. 1.
Orbay, Rauf, «Rauf Orbay'ın Hâtıraları», **Yakın Tarihimiz,** c. III.
Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı** (İstanbul, Kütüphane-i İslâm ve Askerî, 1327), c. 1-2. A. R. (Ahmet Refik) 3. cildin yazarıdır.
Pinon, René, **L'Europe et la Jeune Turquie** (Paris, Perrin, 1911).
———, **L'Europe et l'Empire Ottoman** (Paris, Perrin, 1908).
Ramsaur Jr., Ernest Edmondson, **The Young Turks** (Princeton University Press, 1957).

Ramsay, William M., **The Revolution in Constantinople and Turkey** (London, Hodder and Stoughton, 1909).
Rıza Nur, **Meclis-i Mebusanın Fırkalar Meselesi** (İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1325).
———, **Hayat ve Hatıratım** (İst., Altındağ Yayınevi 1968), c. 2.
Sabahattin, **Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah** (İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1327).
———, **Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci bir İzah** (İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1322).
———, Prens, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir** (İstanbul, Elif Yayınları, 1965).
Sait Paşa, **Sait Paşa'nın Hâtıratı** (Dersaadet, Sabah Matbaası, 1328), c. 2, k. 2.
Sarrou, A, **La Jeune Turquie et la Revolution** (Paris, Berger-Levrault, 1912).
Schmitt, Bernadotte E., **England and Germany, 1740 - 1914** (Princeton University Press, 1918).
Stavrianos, L. S., **The Balkans Since 1453** (New York, Holt Rinehart and Winston, 1961).
Sungu, İhsan, «Tanzimat ve Yeni Osmanlılar», **Tanzimat I** (İstanbul, Maarif Matbaası, 1940).
Swire, J., **Albania : The Rise of a Kingdom** (New York, R. Smith, 1930).
Tansel, Fevziye A., «Bibliyografya Notu», **Belleten,** c. XXVI. Nisan 1962, s. 391 - 404.
Tahsin Paşa, **Abdülhamit ve Yıldız Hâtıraları** (İstanbul, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931).
Talât Paşa, **Talât Paşa'nın Hâtıraları** (İstanbul, Bolayır Yayınevi, 1946).
Temo, İbrahim, **İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Milliye Dair Hatıratım** (Mecidiye, Romanya, 1939).
Topuzlu, Cemil, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım** (İstanbul, Güven Basımevi, 1951).
Topuzlu, Cemil— Sabih Alaçam, **Eski Şehremini Cemil Topuzlu'nun Başından Geçenler** (İstanbul, A. Halit Kitabevi, 1939).
Tugay, Asaf, **İbret** (c. 1 : İstanbul, Okat Yayınevi, c. 2 : İstanbul, Yörükoğlu Yayınevi, 1962).
Tukin, Cemal, **Die politischen Beziehung zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden** (Hamburg, Hans Christians, 1936).
Tunaya, Tarık Zafer, **Hürriyetin İlânı** (İstanbul, Siyaset İlmi Serisi, 1959).

————, **İslâmcılık Cereyanı** (İstanbul, Siyaset İlmi Serisi, 1962).
————, **Türkiyede Siyasî Partiler** (İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1952).
————, **Türkiyenin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri** (İstanbul, Siyaset İlmi Serisi, 1960).
Turan, Mustafa, **Taşkışlada 31 Mart Faciası** (İstanbul, Aykurt Neşriyatı, 1964).
Türkgeldi, Ali Fuat, **Görüp İşittiklerim** (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1951, 2. basım).
Tütengil, Cavit Orhan, **Prens Sabahattin** (İstanbul, Geçit Yayını, 1954).
Ulusalkul, Nedim, **İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi** (Ankara, Ankara Basımevi, 1947).
Unat, Faik Reşit, Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait bir Belge», **Belleten**, C. XXVI, Nisan 1962, s. 339-49.
Uşaklıgil, Halit Ziya, **Saray ve Ötesi** (İstanbul, Hilmi Kitabevi. 1940-1), c. 1, 2.
Vardar, Galip- Samih Nafiz Tansu, **İttihat ve Terakki İçinde Dönenler** (İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1960).
(Yalçın), Hüseyin Cahit, «Meşrutiyet Hâtıraları», **Fikir Hareketleri**, 1934-6,
Yalçın, Hüseyin Cahit, **Talat Paşa** (İstanbul, Yedigün Neşriyatı, 1943).
Yücel, Hasan-Âli, **Hürriyet Gene Hürriyet** (Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1960).
Zara, Philippe de, **Mustapha Kemal, Dictateur** (Paris, Fernand Sorlot, 1936).
Ziya Şakir, **Mahmut Şevket Paşa** (İstanbul, Anadolu Türk Kitap Deposu).
————, **Sultan Hamid'in Son Günleri** (İstanbul, Anadolu Türk Kitap Deposu, 1943).
————, **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talât, Enver, Cemal Paşalar** (İstanbul, Anadolu Türk Kitap Deposu, 1943).

C. Gazete ve Dergiler

I. Gazeteler

El İslâm, 1909 : No. 2, 5.
Hukuk-u Umumiye, 1908 : No. 9, 10.
İkdam, 1908 : No. 5091, 5094, 5108, 5116-7, 5121, 5164, 5206, 5223, 1909 : No. 5286, 5288, 5293, 5302, 5305, 5342, 5346-63,
Mizan, 1909 : No. 124-35.
Osmanlı, 1909 : 1-5, 10-1, 13, 29, 33-5.

Sabah, 1909 : No. 7022, 7024, 7039, 7042-3, 7047-8, 7051-2, 7056, 7058.
Serbestî, 1908 : No. 1. 45, 1909 : 147-50, 152-7.
Siper-i Saika, 1909 : No. 49-72.
Siper-i Saika-i Hürriyet, 1909 : No. 27 - 51, 38-62.
Takvim-i Vekayi, 1908 : No. 66. 1909 : No. 126, 177, 183, 185, 187-90, 190-5, 199, 200-1.
Tanin, 1908 : No. 95, 102. 1909 : 167, 191, 193-5, 243, 248, 13 Nisan 1325 Selânik özel sayısı, 256, 260, 317.
The Times, («T» işaretli tarihler gazete tarihidir. Bu işareti taşıma yan tarihler, kupürdeki haberin tarihini, parantez içindeki şebir adları da haberin nereden geldiğini işaret etmektedir). 1908: Temmuz 14, 21 (İst. ve Viyana), 30 (İst.); Ağustos 8, 9, 14, 19, 23, 24 (İst.); Ekim 9, 15 (İst.); Kasım 15, 16 (İst.); Aralık 16, 17 (İst.). 1909 : Şubat 14 (Kahire), 16T, Nisan 16T, 17T, 20T, 23T, 26T.
Volkan, 1908 : No. 1. 1909 : 17-23, 52, 66-70, 93, 96, 105-6.
Yeni Asır, 1909 : No. 1540.

II. Dergiler

Beyanülhak, 1909 : No. 28, s. 4-5, No. 29, s. 6, 8.

C. Haber için taranan Gazete ve Dergiler

Beynülhak
El İslâm
Hukuk-u Umumiye
İkdam
Mizan
Osmanlı
Sabah
Serbestî
Sırat-ı Müstakim
Siper-i Saika
Siper-i Saika-i Hürriyet
Takvim-i Vekayi
Tanin
The Times
Volkan
Yeni Gazete

DİZİN

— A —

Abdullah (Şeyh): 165.
Abdullah Kemal Ef. (Malatyalı): 170.
Abdullah Ziyaettin Ef. (Divriki Kadızade, Fatih dersiâmı): 106.
Abdullah Zühtü (Yeni Gazete sahibi): 136.
Abdurrahman Bey (Maliye Müsteşarı): 280.
Abdurrahman Şeref Bey (Maarif Nazırı): 68, 89. 93, 117, 228, 207, 301.
Abdülaziz: 18, 321.
Abdülaziz Mecdi Ef. (Mebusan Kâtiplerinden): 109, 120 n.
Abdülgaffar Fethi 'Es - Seyyid, Bitlis Şeyhi): 138.
Abdülhamit: 13, 22, 27, 31, 42—3—4—5—6, 53, 57, 65—6, 68, 72—3; 78, 81—83, 86, 90, 94, 99, 105, 113. 115, 121, 125—6, 130, 132, 135, 144—147, 154, 164, 189, 198, 205, 212, 214—15 n., 216, 218, 222, 224, 226, 231 n., 237, 242—3, 249, 254—56, 262, 276, 284—85, 295, 297, 303, 306—7, 312, 317—21, 327—28, 334—40, 343, 346—49, 360, 364, 365 n., 368—74, 374, 378, 382—83, 388, 390—1, 393.
Abdülhamit (Hamidiye) kruvazörü: 85, 126, 194, 244.
Abdülhamit Zohravî Ef. (Hama mebusu): 189, 194.
Abdülkadir Bey (Subay): 67, n., 340.
Abdülmecit (Mecidiye) kruvazörü: 194, 244 n., 216.
Abdünnafi Ef. (Beyazıt dersiâmı): 108, 187.
Abdürrahim Ef. (Şehzade, Abdülhamit'in oğlu): 164, 370.
Âdil Bey (Dahiliye Nazır Vekili): 89, 93, 148 n.
Âdil Bey (Şehremaneti muavini): 171 n.
Agâh Bey (Drama mebusu): 171 n.
Agop Babikyan (Tekfurdağı mebusu): 268, 285, 300.
Ahmet Paşa (Zahirzade, Basra mebusu): 268.

Ahmet Paşa (Kayserili): 41.
Ahmet Bedevî (Kuran): 32, 68, 100, 308, 340—1, 343, 352 n., 364.
Ahmet bin Mahmut (Kayserili, Mabeyin silahşorlarından): 170.
Ahmet Celâlettin Paşa: 288 n.
Ahmet Cevdet (İkdam sahibi): 136, 238, 288 n., 346.
Ahmet Fazlı: 29, 126, 289, 341 n., 347, 359.
Ahmet Hilmi (İnebolu Belediye Başkanı): 138.
Ahmet İzzet Paşa (Genelkurmay Başkanı): 59, 60—1, 66 n., 124, 185, 196, 202, 215—16, 240, 247, 250.
Ahmet Mahir Ef. (Hacı, Kastamonu mebusu): 112, 163, 188, 209, 303, 327.
Ahmet Mithat: 224.
Ahmet Muhtar Paşa (Âyan 2. başkanı): 256, 297, 300, 302, 382.
Ahmet Râsim Ef. (Beyazıt dersiâmı): 75, 331, 393.
Ahmet Rıza: 28—9, 41, 48, 59, 61, 66, 70 n., 71—2, 103, 110, 112; 114, 117, 135—37, 150, 155, 158 n., 163, 199, 206—7, 213 n., 221, 231—2, 253 n., 264 n., 268—9, 295, 302, 313, 317, 342, 364, 381, 385, 390—1—2, 398.
Ahmet Rifat Ef. (Beyazıt dersiâmlarından): 161, 323 n.
Ahmet Tevfik Paşa: 67, 80—1, 86—7, 88, 89, 90, 94, 95 n., 114, 124, 138, 146, 155—6, 163 n., 203—4—5, 209, 210, 214—15, 225, 248 n., 253—4, 273, 281, 295, 300—1—2 n., 301, 335, 370, 375, 377.
Ahmet Nesimi Ef. (İstanbul mebusu): 216, 379.
Ali (Tersaneli): 317.
Ali Çavuş (avcı): 82 n., 368.
Ali Ef. (Polis): 317.
Ali Paşa (Ferik, Zaptiye Nazırı): 134, 219, 248.
Ali Paşa (Hacı): 243.
Ali Cemal Bey: 70 n.
Ali Cenani (Halep mebusu): 268.
Ali Cevat Bey (Mabeyin Başkâtibi): 27, 42, 79, 80—1—2, 91, 93—4 n., 105, 113 n., 130, 133, 135, 136, 137, 266, 273 n., 273, 283—4, 300, 313, 323 n., 335, 365 n., 370 n., 373.
Ali Fuat (Türkgeldi): 136, 209, 364, 376 n.
Ali Haydar Mithat (Mithat Paşanın oğlu: 350—1 n.
Ali Kabulî (Binbaşı): 96 n., 125, 128, 129, 130, 141, 244, 311, 319, 369, 371.
Ali Kemal: 27, 30, 43, 94 n., 136, 178, 196, 204 n., 237, 246, 290 n., 339, 343, 346.

Ali Naki Ef. (Trabzon mebusu): 112, 162.
Ali Rıza Paşa (Harbiye Nazırı): 33, 66 n., 81—2, 95, 119, 137, 171, 313, 318, 322, 368.
Ali Rıza Paşa (Hareket Ordusu kurmay başkanı): 248, 282, 387.
Ali Şevki (Tevfik Paşanın kâtibi): 87 n., 95 n., 124, 213 n., 243 n., 273, 275, 281, 283, 299 n., 300 n., 375 n.
Amerikan elçisi: 84.
Aram Ef. (Ermeni Katoliği): 300.
Arif (Feth-i Bülent Süvarisi, Kurmay Kaymakam): 128, 194, 216.
Arif (Tüfekçi, kamacı ustası): 58, 187, 317.
Arif Bey (Beylerbeyi, Temyiz Mahkemesi üyesi): 304.
Arif Hikmet Paşa (Bahriye Nazırı): 33, 36, 128, 129, 194, 300.
Aristidi Paşa (Mebusan 2. başkanı): 302.
Âsar-ı Tevfik fırkateyni: 85, 129, 244.
Âsım (Kaymakam): 50.
Ata (M., Yanyalı er): 51.
Âtıf (El İslam yazarı): 133, 162.
Âtıf Bey (Abdülhamidin doktoru): 374 n.
Âtıf Bey (Kamçıl): 388.
Avcı Taburu (2.): 54, 64.
Avcı Taburu (3.): 54, 63—4, 186.
Avcı Taburu (4.): 54, 57, 187, 313, 317.
Avdül: 97.
Avnullah (el Kâzimi?):
Avnullah korveti: 125.
Azaryan Ef. (Belgrat elçiliğinde): 174.
Aziz Bey (Kolağası): 54 63—4, 107, 186, 319, 370 n.
Aziz Paşa (Mısırlı Prens): 206, 288.

— B —

Bayar, Celâl: 393.
Bayur, Y. Hikmet: 386.
Bedriye - Todori olayı: 91, 311.
Berk-i Satvet torpitosu: 85, 216.
Bettelheim (Reihlem?, Yzb.): 77 n., 358.
Beyoğlu Numune Topçu Alayları: 54.
Bodrumî Hüseyin Ef.: 280.
Boşo Ef. (Yorgi, Serfiçe mebusu): 188, 285—86.
Burhanettin Ef. (Şehzade, Abdülhamit'in oğlu): 262.

— C —

Cavit Bey: Bk. Mehmet Cavit.
Cemal Bey (Paşa) (Kurmay Kaymakam): 190 n., 202 n., 212 n., 215, 231 n., 249, 288, 290 n.
Cemal Bey (Kayseri valisi): 236.
Cemalettin Ef. (Şeyhülislam): 41, 308 n.
Cevat Bey (Adana valisi): 205, 268 n.
Cevat (Urfa torpitosu süvarisi, Kolağası): 128, 194.
Cevat Paşa (2. Fırka Kumandanı, Ferik): 71, 91, 95 n., 133, 313, 333, 370.
Cevat Rifat (Atilhan): 308 n.
Cevher Aya (Başmusahip): 42—3, 304, 347, 370.
Cranford (Rüsumat Emaneti müşaviri): 163 n.

— Ç —

Çatalca mutasarrıfı: 185, 248 n.
Çürüksulu Mahmut Paşa: 185, 215, 216.

— D —

Dagavaryan Ef. (Sivas Mebusu): 168, 189.
Danişmend, İsmail Hami: 295, 308.
Darvin: 40.
Ditfurth Paşa: 149.
Dreyfus: 40.

— E —

Ebulhûda Ef. 20.
Ebüzziya Tevfik Bey (Antalya mebusu): 244, 286.
Edward, VII.: 31, 284, 350.
Ekmekçibaşı: 78 n.
Elbos Bey: 288.
Emanuel Karaso (Karasu): 97, 206, 231 n., 300.
Emin Bey (Mabeyinci): 42, 136 n.
Emin Ef. (Hoca, Prens Salahattin'in yakını): 126.
Emin Ef. (Kastamonu Müftüsü): 138.

Emin Paşa (Bahriye Nazırı Vekili): 89, 128, 128 n.. 194.
Emin Paşa (Diyarbakır fırkası kumandanı, Bahriye Nazırı): 89, 227 n.
Emin Âli Paşa: 13.
Emirizade Ömer Lütfi: 41.
Emrullah Ef. (Kırkkilise mebusu): 268, 286, 379.
Enver Bey (Avnullah korveti süvarisi): 125.
Enver Bef (Binbaşı): 18, 99, 160. 249, 255—57, 273, 273 n., 275. 304 n., 385 n., 386—7—8.
Esat Bey (Şerif Sadık Paşanın kâtibi): 96 n.
Esat Bey (Taşkışla Kumandanı): 71, 313, 317.
Esat Çavuş: 187.
Esat Paşa (Jandarma Livası, Draç Mebusu): 78. 113 n., 172, 300, 368, 369.
Ethem Paşa (Harbiye Nazırı): 78, 81—2, 58, 91-n.. 97, 107, 119, 162 n., 215, 247, 271, 273, 318, 327, 335, 162, 373, 375.
Ethem Ruhi (Balkan gazetesi yazarı): 194.
Eyüp Sabri Bey: 388.

— F —

Faik Bey (subay): 66 n.
Fazlı Necip Bey (Yeni Asır başyazarı): 97.
Ferit Paşa: 290 n., 301, 384 n.
Ferit Nuri (Topçu Binbaşısı): 199.
Feth-i Bülent: 194, 216, 244.
Feyzi Ef. (mebus): 121 n.
Fırka kumandanı, 1. : 247.
Firuz Ahmet: 335 n.,
Fitzmaurice: 23, 172. 284, 351, 357 n.
Fuat (Posta Telgraf Nazırı Vekili) : 207.

— G —

Galip Bey (Arif Hikmet Paşanın kardeşi, Deniz Miralayı): 128, 194.
Galip Bey (Mabeyinci): 243, 367 n.
Galip Bey (Miralay): 166 n., 205, 276—278, 344.
Gamble Paşa (Tuğamiral) 127, 244, 244 n., 262, 358.
Gani Bey (Denizli mebusu): 193.

Goltz Paşa: 290 n., 205, 361, 662—63, 389.
Grey, Sir Edward (İngiltere Dışişleri Bakanı): 203 n., 204 n., 344, 354, 360.
Güleç, Fazlı: 331 n.
Güresin, Ecvet: 344.

— H —

Habib Ef. (Bolu mebusu): 192 n., 215 n., 215—6, 300.
Hâdi Paşa: 227 n.
Hâfız Hakkı (Binbaşı, Viyana'da ataşe): 206, 385 n.
Hakkı (Hacı) (İsmail Hakkı Bey?): 136.
Halil (Miralay, Tüfekçi): 44.
Halil Ağa (2. Mülâzım): 317.
Halil Bey (Musahip, Miralay): 45, 366, 373.
Halil Hammâde Paşa (Evkaf Nazırı): 89, 301.
Halil Menteşe (mebus): 37, 215 n.
Halis Ef. (Ders Vekili): 80 n., 158, 213, 241, 247.
Halis Ef. (eski Hassa Hazinesi Müsteşarı): 250.
Halil Ziya (Uşaklıgil) (Mabeyin Başkâtibi): 275.
Hallaçyan Ef. (İstanbul mebusu): 74, 188, 207, 269.
Hamdi Bey (1. Nişancı Taburunda Binbaşı): 145, 200—1.
Hamdi Ef. (Küçük) (mebus): 298 n.
Hamdi Ef. Elmalılı (mebus): 298 n.
Hamdi Yaşar Çavuş: 57, 67—8, 115, 306 n., 317, 341, 341 n., 393 n.
Hasan Bey (Saray yaveri, Yüzbaşı): 284.
Hasan Paşa (İncirköylü): 170.
Hasan Amca: 284.
Hasan Fehmi Bey: (Serbestî başyazarı): 44, 49, 51, 52, 76, 79, 105, 111, 116 n., 184, 294, 316, 324, 334, 343, 345, 365; 392 n., 398.
Hasan Fehmi Ef. (mebus): 121 n.
Hasan Fehmi Paşa (Adliye Nazırı): 89.
Hasan İzzet Bey (Kurmay Miralay): 98, 186, 190—91 n., 202 n., 212 n., 215, 231 n.
Hasan Rami Paşa (eski Bahriye Nazırı): 20.
Hasan Reşit Bey (Suriye mebusu): 269,
Hasan Rıza Paşa (Hareket Ordusu Topçu Kumandanı, Mirliva): 248, 288.
Haydar Bey (Saruhan mebusu): 191 n.

Haydar Ef. (Temyiz üyesi): 51, 75, 111.
Hayret Hoca (Adanalı; El İslâm başyazarı): 75 n., 162, 324.
Hayri (eski Selânik ceza reisi): 216.
Hayri Bey (mebus): 301 n.
Hâzım Bey (Şehremini): 234.
Hâzım Çavuş: 58.
Helferrich (Alman diplomatı). 203.
Hıfzı (Çatalca kumandanı): 190.
Hurşit Paşa (Tophane Nazırı): 149 n., 158, 166, 171, 185, 188, 195 n., 195, 282, 288—89.
Hüseyin Cahit (Yalçın): 32, 72, 75—6, 102 n., 142, 145, 150, 158 n., 206, 210, 231 n., 264 n., 268, 292, 302, 305, 317, 335; 379, 384, 385, 398.
Hüseyin Hâzım (Beynülhak yazarı): 140, 196, 330 n., 345.
Hüseyin Hilmi Paşa: 32, 38, 39, 55, 56—7, 65—6, 76, 79, 83 86 n. 82, 102, 114, 135, 137, 155, 171, 189, 202; 204 n., 212, 239, 264 n., 269, 291 n., 301, 313, 376.
Hüseyin Hüsnü Paşa (Hareket Ordusu 1. Fırka Kumandanı): 86, 98, 185, 196, 211, 213 n., 214, 217. 229, 230, 239, 242, 246 250, 256, 275, 288, 346—47, 363, 374, 381, 386—7—8—9.
Hüsnü Paşa (1. Ferik, Bahriye Nazırı Vekili): 33.

— İ —

İbni Hâzım Ferit: 196.
İbnülemin Ahmet Tevfik: 111.
İbnülemin Mahmut Kemal (İnal): 376 n.
İbrahim Paşa (Müşir 4. Ordu Kumandanı): 157, 167, 237.
İbrahim Hilmi (Kütüphane-i Askerî sahibi): 154.
İbrahim Temo: 265, 266 n.
İbrahim Vasfi Ef. (Karesi mebusu): 74, 187.
İhsan Ef. (Yıldızda öldürülen bir subay): 96 n.
İlyas (öldürülen Mülazım): 96 n.
İmhoff Paşa: 149.
İsmail Bey (Gümülcine mebusu): 302.
İsmail Bey (Topal, Miralay): 108, 272 n.
İsmail Canbulat: 85.
İsmail Hakkı (Babanzade Bağdat mebusu): 71, 72, 73, 74, 77, 294—95. 309, 317, 335.
İsmail Hakkı Bey (Hacı): 41.
İsmail Hakkı Ef. (Manastır mebusu): 298.

İsmail Hakkı Paşa (Amasya mebusu): 78, 190.
İsmail Kemal (Berat mebusu): 35 n., 61, 73—4—5—6, 81, 88, 90, 95 n., 112, 114, 117 n., 138, 163, 167, 202, 214, 225, 267, 341; 317, 327, 333—4, 341, 346, 357, 381, 397.
İsmail Mahir Ef. (Kastamonu mebusu): 160.
İsmail Mahir Paşa (hafiye): 116.
İzvolski (Rus Dışişleri Bakanı): 147.
İzzet Paşa: Bk. Ahmet İzzet.
İzzet Paşa (Mabeyinci): 20, 136.

— K —

Kâmil Ağa (kadro dışı 2. Mülâzım): 317.
Kâmil Bey (Abdülhamid'in yakını): 243.
Kâmil Paşa: Bk. Mehmet Kâmil.
Kamphövener Paşa: 149.
Kasım Ef. (Hacı, Kayseri mebusu): 193, 303.
Kasım Ef. (Mülâzım): 187.
Kâzım (Karabekir) (Hareket Ordusu 2. Fırka kurmay başkanı): 387.
Kâzım Ef. (Topçu Yzb.): 311 n.
Kemalettin Ef. (eski Yemen Naibi): 170.
Kleanti Skalyeri: 44.
Kozmidi Ef. (İstanbul mebusu): 169.
Kör Ali: 24, 39,
Kurki Apano: 97.

— L —

Lamb (İngiltere'nin Selânik konsolosu): 291, 358.
Liyapçef (Bulgar temsilcisi): 123, 204.
Lowther (Sir Gerard): 77 n., 138, 149—50, 172, 203, 204 n., 206 n., 214 n., 220 n., 226, 291, 329 n., 344, 349, 360.
Lutfi Bey (mebus): 268, 285.
Lutfi, Enderunlu: 42, 102, 199, 326, 331, 347.
Lutfi Paşa (mebus): 195.
Lutfullah (Sabahattin'in kardeşi): 75 n., 352.

— M —

Mahmut Bey (Abdülhamid'in yakını): 243.
Mahmut Paşa (Damat): 31, 75 n., 342, 352.

Mahmut Mahir Ef. (Kırşehir mebusu): 303.
Mahmut Muhtar Paşa: 54, 56, 59, 60, 61, 63, 67, 71, 134, 143, 225, 281, 313, 315, 340, 342, 372 n.
Mahmut Şevket Paşa: 34, 86, 96, 97, 91, 106—7, 185, 12, 212 n., 215 n., 218, 227—8—9, 230, 237, 240, 242, 248, 250—1, 255, 258, 259, 260, 261, 275, 278—9, 280, 286 n., 289, 291, 294, 297, 303, 305, 319, 330, 358, 361—2—3, 373, 374, 377, 382, 384—85, 386—7—8—9.
Malinof (Bulgar Başbakanı): 123.
Malumyan Ef. (Taşnaksutyan Başkanı): 265.
Marschall (Baron, Alman elçisi): 149, 204 n., 218, 291.
Mavro Kordato Ef. (Orman, Maadin, Ziraat Nazırı): 89, 301.
Mc Cullagh: 61, 65, 165, 306 n., 387 n.
Mecdi Ef. (Karesi mebusu): 303.
Mehmet (Bölük Emini): 57, 317.
Mehmet, II. : 298.
Mehmet Ali Bey (mebus): 169, 268.
Mehmet Ali Paşa (Kavalalı): 353 n.
Mehmet Arslan Bey (Lazkiye mebusu): 38, 38 n., 83, 97, 131, 146, 165, 285.
Mehmet Cavit: 85, 94 n., 142, 145, 158 n., 206, 231 n., 264 n.; 293; 301, 303, 305, 317, 355.
Mehmet Emin Hayretî: 144, 199.
Mehmet Esat Ef. (Vahdettinin ağası): 224.
Mehmet İbni Remzi (Kilimcizade): 138.
Mehmet Kâmil Paşa: 21—2—3, 25—6, 30—1—2—3, 50 n., 53, 70, 72, 73, 79 n., 88, 115, 115 n., 131, 202, 210, 223—24, 239, 243 n., 290, 294, 317, 332—3—4—5, 341 n., 350, 352, 350 n., 354, 360, 368, 376, 379, 391, 397—8.
Mehmet Murat (Mizancı): 30, 32, 52, 68 n., 94 n., 100—1, 111, 136, 145, 184, 202, 224, 239, 247, 270, 322—23, 339, 353, 357, 383 n., 397.
Mehmet Raşit (Kasapzade, Lefkeli): 138.
Mehmet Reşat: 33, 46, 78, 126, 243, 262, 275, 290 n., 298—9, 300—1, 303, 244, 369.
Memduh (Mustantik): 219.
Memduh Paşa (Dahiliye Nazırı): 40.
Memduh Paşa (Kurmay Mirliva): 158 n.
Memduh Paşa (2. Fırka kumandanı): 92, 146, 155, 215, 247, 266, 273.
Mesudiye zırhlısı: 85, 194, 244.

Mevlanzade Rifat: 30, 32, 44, 49, 50, 100, 127, 136; 288 n., 307; 334; 335 n., 337, 339, 340, 341 n., 346, 352, 357; 365.
Mithat Paşa: 13, 260.
Mithat Şükrü: 85 n., 125.
Moltke: 305.
Muhittin Ef. (Mülazim): 103.
Muhsin (Topçu Numune Alayı Başçavuşu): 143.
Muhtar Bey (Hareket Ordusunda Binbaşı): 124, 166 n., 190 n., 303.
Muhtar Bey(Yıldız'da öldürülen bir subay): 96 n.
Murat Bey: Bk. Mehmet Murat.
Murat Ef. (Tabur İmamı): 129.
Mustafa Arif Bey (Kırkkilise mebusu): 193.
Mustafa Asım Ef. (Hilâl sahibi): 243.
Mustafa Âsım Ef. (İstanbul mebusu): 295, 298, 300.
Mustafa Ef. (Hacı, Mabeyin tütün kıyıcısı): 45, 365—66.
Mustafa Kemal (Atatürk): 16, 86, 386, 387—8.
Mustafa Nuri Ef.(Halep mebusu): 71, 74, 112, 120 n., 163, 188, 208, 253, 327, 381.
Mustafa Reşit Paşa: 13.
Mustafa Şevket (eski Manastır Alay Müftüsü): 136.
Mustafa Turan (mızıka subayı): 272 n., 308 n.
Mustafa Zeki (Talebe-i Ulum Cemiyeti Başkanı Giresunlu, Elhac): 105, 327.
Mustafa Zihni Paşa (Burdur mutasarrıfı): 268 n.
Müfit Bey (Ergiri mebusu): 78, 114, 115—16, 206, 288 n., 368, 397,
Mümtaz (öldürülen Yüzbaşı): 96 n.

— N —

Nadir Ağa (Musahip): 214 n., 250, 304.
Nadirî Fevzi Bey (Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Encümeninden): 45—6, 75 n., 366—7, 369.
Naîl Bey (Canik mebusu): 112, 163, 327.
Namık Hilmi (Kolağası): 199.
Namık Kemal: 13.
Nasreddin, Esseyyid (El İslam yazarı): 162 n.
Nâşit Ef. (Serez mebusu): 171 n.
Nâzım Bey (Dr.): 70 n., 191 n., 215, 221.
Nâzım Bey (Kaymakam, Selânik Merkez Kumandanı): 17.

Nâzım Paşa (Adliye Nazırı): 97, 103, 124, 131, 146.
Nâzım Paşa (Hassa Ordusu Kumandanı): 33, 38, 70, 72—3, 83 n., 90, 102, 107, 118, 124, 131, 146, 149, 161, 164, 195, 214, 215, 225, 240—1, 247, 250, 251, 261, 266, 281, 296, 317, 332—3—4—5, 338, 346, 362, 368, 374, 376 n., 377, 398.
Nazif Paşa (Kurmay Mirliva): 288.
Nazif Sururî: 280.
Nelidof (Paris Rus Elçisi): 123.
Nesim Mazliyah (İzmir mebusu): 109, 192, 193, 297, 209, 268.
Nersisyan (Kastamonu'da Ermeni papazı): 138.
Nikola: 97.
Niyazi Bey (Rasneli Kolağası): 18, 98, 160, 205, 249, 275, 388.
Niyazi Ef. (Diyarbakırlı): 207, 267.
Niyazi Ef. (Tarak dubası güverte Yzb.): 128 n.
Noradonkyan Ef., Gabriyel (Ticaret ve Nafıa Nazırı): 89, 204, 301, 384 n.
Nurettin Ef. (Yıldızda öldürülen bir subay): 96.
Nuri Bey (Maliye Nazırı): 89.
Nuri Ef. (Hacı, Fetva Emini): 80, 241, 247, 298, 320.
Nuri Paşa (2. Mabeyinci): 78.

— O —

Ohannes Ef. (Patrik Kaymakamı): 280, 205.

— Ö —

Ömer Ef. (mebus): 116, 121 n.
Ömer Feyzi Ef. (mebus): 209.
Ömer Rüşdü Paşa (Müşir): 80, 90.

— P —

Pallaviçini (Avusturya elçisi): 203 n.
Paniçe (Bulgar komitecisi): 98.
Peyk-i Şevket: 244.

— R —

Rahmi Bey (mebus): 32, 72, 86 n., 158 n., 206, 231, 305, 386, 389.
Ramiz Bey (Deniz Miralayı): 262 n.

Ramsay, William M. (İngiliz arkeoloğu): 290, 341, 359, 372.
Rauf Paşa (Şura-yı Devlet Reisi): 89, 158, 228, 301.
Rauf (Orbay) Peyk-i Şevket süvarisi, Kolağası): 128, 194, 216, 288, 290 n., 341 n.,
Rauf Paşa (Dahiliye Nazırı): 89, 122 n., 158, 186.
Recep (müderris): 97.
Recep Paşa (Harbiye Nazırı): 22, 341.
Redif Paşa: 286.
Remzi Bey (Binbaşı): 205, 249, 289.
Reşit Paşa: 351.
Reşit Paşa (Divan-ı Harb-i Hususî Savcısı): 304.
Reşit Paşa (Edirne Valisi): 85n.
Reşit Âkif Paşa (eski Sivas Valisi): 170.
Rıza Bey (Giritli): 154.
Rıza Paşa (mebus): 119, 189.
Rıza Paşa (Topçu, Bahriye Nazırı): 83, 301.
Rıza el Sulh (Beyrut mebusu): 165.
Rıza Nur (Sinop mebusu): 48, 163, 215 n., 288 n., 306 n., 346, 367, 380.
Rıza Tevfik (Edirne mebusu): 302.
Rifat (Mekteb:i Sultanî öğretmenlerinden): 115.
Rifat Bey (Halep mebusu): 82.
Rifat Bey (Mabeyinci): 214 n.
Rifat Bey (Maliye Nazırı): 301.
Rifat Paşa (Hariciye Nazırı): 59, 69, 89, 93, 172—3, 204, 226, 258, 264 n., 269, 301. 357. 371, 375.
Romülüs İspatari (öldürülen Yzb.): 96 n., 103,
Rüstem Bey (Deniz Miralayı): 262, 358.

— S —

Sabahattin Bey (Prens): 28—9, 31, 41, 75 n., 125, 126, 130, 168 n., 182, 196—7, 198—9 n., 202, 286, 288—9, 307, 325, 332, 334, 336, 339, 341, 343—4, 347, 352, 352 n., 354, 359, 364, 392, 397—8.
Sabri Bey (Mebus): 301.
Sahip Molla (mebus): 303.
Said-i Kürdî (bediüzzaman) Said-i Nursî): 101, 140, 141, 184, 222, 326, 340, 345—7,

Saim (İzmirli): 318.
Sait Bey (mebus): 268.
Sait Ef. (mebus): 119.
Sait Ef. (Üsküp mebusu): 71, 165 n., 165, 188.
Sait Paşa (Kâmil Paşanın oğlu): 42, 115, 136, 223, 243 n., 288 n., 317; 326, 397.
Sait Paşa (Küçük): 18, 121, 123, 130, 87, 202, 239, 253, 256, 269, 285, 295, 299, 302, 304, 349, 371, 382.
Sakallı Baba: 244.
Salahattin (Kaymakam): 190 n., 191 n., 202 n., 212 n., 215 n., 231 n., 249 n., 304 n.
Salahattin (öldürülen Yzb.): 96 n.
Salih Paşa (2. Ordu Kumandası, Ferik): 230, 248, 292, 301, 384.
Sami Bey (Deniz Kolağası): 128.
Sami Bey (Deniz Miralayı): 262 n.
Sami Paşa (Zaptiye Nazırı): 56, 134, 298.
Sandanski (Bulgar Komitecisi): 98.
Satvet Lutfi Tozan: 353 n.
Sehak (Kilikya müstafi Katogikos'u): 287.
Sehl Fazıl Paşa (İMC üyesi): 144.
Selim Melhame: 20.
Selma Hanım (Ahmet Rızanın kızkardeşi): 207.
Seniha Sultan (Prens Sabahattinin annesi): 289, 290 n.
Seyyit Bey (mebus): 269.
Seyyit Ef. (mebus): 193.
Sudi Kartal: 191 n..
Suphi Bey (Halep mebusu Rifat'ın oğlu): 82.
Süleyman Ef. (Mülazım): 187.
Süleyman Bey (Suriye mebusu): 286.
Süleyman Nazif (Osmanlı başyazarı): 145, 179 n., 224, 337 n.

— Ş —

Şakir Bey (azledilmiş Kaymakam): 49.
Şakir Paşa (Saray Başyaveri): 82 n.
Şefik Bey (Karesi mebusu): 112.
Şefik Bey (mebus): 163.
Şemsettin Paşa (Evkaf Nazırı): 89.
Şerif Sadık Paşa: 83, 96 n.
Şevket Paşa (eski 2. Fırka Kumandanı): 91, 311, 370.

Şevket Paşa (mebus): 74.
Şevket Turgut Paşa (Hareket Ordusu 2. Fırka Kumandanı): 273, 387.
Şevki Bey (2. Fırkada Mirafay): 133, 370.
Şükrü Bey (Kastamonu mebusu): 160.
Şükrü Ef: 170, 189.
Şükrü Ef. (Diyarbakırlı, Defterdarlıktan azledilmiş): 304.

— T —

Tahir Paşa (Küçük, Tüfekçi): 288.
Tahir Paşa (Sertüfekçi): 288, 374 n.
Tahsin Ef. (Komiser): 280.
Tahsin Paşa (Başkâtip): 20.
Talat Bey (Ankara mebusu): 209, 215 n., 304.
Talat Bey (Paşa): 72 n., 72, 158 n., 191, 256, 295, 298, 300, 302, 307, 364, 382.
Tarık (yaver, Fehim Paşanın kardeşi): 288.
Tayyar Bey (Devlet Şûrası üyesi): 45, 365—7.
Tevfik Bey (Rüsumat İstatistik Kalemi Müdürü): 45, 366.
Tevfik Ef. (Çankırı mebusu): 206, 147.
Tevfik Ef. (Van mebusu): 193.
Tevfik Paşa: Bk. Ahmet Tevfik.
Tinayre, Marcelle: 364.
Tomak: 97.
Trayan Nali Ef.: 208.
Tunaya, Tarık Zafer: 395.
Turhan Paşa (Petersburg elçisi): 147 n.

— U —

Unat, Faik Reşit: 284.
Urfa torpitosu: 194.

— V —

Vahdetî, Derviş: 30—1, 39, 41—2—3—4, 58, 99, 100, 101, 105, 122, 132, 136, 151, 153, 161, 178, 180—1, 198—9, 200—1, 219, 223, 246, 276, 280, 325, 328, 330—1, 339, 340, 343, 345—6—7, 353—4, 369 n., 391, 393, 397.

Vahdettin (Şehzade): 224, 326.
Vartkes Ef. Erzurum mebusu): 74, 191, 249.
Vasfi Bey (mebus): 74. 119, 193.
Vasıf (Abdülhamit kruvazörü süvarisi, Kaymakam): 126, 128, 194, 216, 288.
Behbi Ef. (Konya mebusu): 121.
Veli Paşa (2. Fırka Kumandan Yardımcısı, Mirliva): 267.
Veli Paşa (Fırka Kumandanı): 214:n.

— W —

Whittall, Sir W.): 372 n.
Wilhelm, II.: 148 n., 149, 243, 284 n., 362.

— Y —

Yahya Ef. (Mısır Hâkimi): 170.
Yakup Ef. (Hacı, İskeçe'de müderris): 122.
Yaver Paşa: 80.
Yorgi (Kastamonu'da Rum papazı): 138.
Yunus Nadı: 260, 327.
Yusuf (öldürülen İzmit'li Mülâzım): 96 n.
Yusuf Ef. (Yıldız'da öldürülen bir subay): 96 n.
Yusuf Paşa (Erzurum'da Fırka Kumandanı): 236, 311 n.
Yusuf Paşa (Fettah Efendizade. Mabeyin eski yaverlerinden, Sikkezan): 248 n.
Yusuf İzzettin Ef. (Şehzade): 33, 46, 262, 344.
Yusuf Kemal (Tengirsenk Kastamonu mebusu): 78, 81, 113 n. 167, 267, 285, 286, 302.
Yusuf Rasih (Binbaşı): 249.
Yusuf Razi: 95 n.

— Z —

Zeki Bey (Düyun:u Umumiye Mühimme Kalemi Müdürü): 280 n.
Zeki Paşa (Mektepler Nazırı): 20.
Zihni Paşa (Şûra:yı Devlet Reisi): 89, 134.
Zinovieff (Rus Büyükelçisi): 203, 203 n., 284 n.
Ziya Gökalp: 342 n.
Ziya Paşa: 13.

Ziya Paşa (Defter-i Hakânî Nazırı, Maarif Nazırı): 33.
Ziya Şakir: 386.
Ziyaettin Ef. (Şeyhülislam): 57, 59, 81, 89, 90, 93, 208 n., 213; 241, 247, 263, 298, 301, 320.
Zohrap Ef. (İstanbul mebusu): 118, 203, 269,
Zola: 40.